

TASHENEV
UNIVERSITY

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ ЖУМАБЕКА
АХМЕТОВИЧА
ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV UNIVERSITY**

ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№1 (1) 2024

Шымкент
2024

ӘОЖ 821.512.133
КБЖ 84 (5қаз)
X64

Бас редактор – Главный редактор – Chief Editor

Байболов К.С. – Ректор

Арзымбетова Ш.Ж. – Стратегиялық даму және ғылым жөніндегі проектор

Байнеева П.Т. – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор

Битұрсын Ғ.Ш. – Әлеуметтік- мәдени даму жөніндегі проректор

Абенова Л.У. - Ғалым хатшы

Оралбекова А.К. – Академиялық мәселелер жөніндегі департамент директоры

Хамраева Х.Х. – Өзбекстан мемлекеттік хореография академиясының доценті,
филология ғылымдарының докторы

Ботабаева Ж.Н. – IT және шетел тілдері факультетінің деканы

Мырзабек Л.Ә. – Өнер және спорт факультетінің деканы

Мамыт А.А. – Педагогика және жаратылыстану ғылымдары факультетінің деканы

Наурызбекова А.Е. – Экономика және құқық факультетінің деканы

Исмайлова М.Е. – Ғылым орталығының директоры

Жауапты хатшы: Сыдықбай М.Д.

Техникалық редакция: Шпенглер С., Сыдықбай М.Д., Абай А.А.

Журнал 2023 жылдың наурыз айынан бастап --- қаласындағы

ISBN 978-601-06-8389-1

Журналға Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетіне есепке қою туралы **09.11.2023 ж. № KZ26VPY00081526** куәлігі берілген.

Меншік иесі: Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университеті АҚ

2024 жылдың сәуір айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:

160012, Шымкент қаласы Қонаев к-сі, №21

204-бөлме, тел.: 390438/791, 87026212140

e-mail: nauka_zhtu22@mail.ru

Хабаршы-Вестник-bulletin журналы., 2024

© Әлем баспаханасы, 2024

МАЗМҰНЫ–СОДЕРЖАНИЕ–CONTENTS

Мазмұны – Содержание – Contents	3-5
<i>Байболов К.С.</i> Тәшенев есімін, тағылымын ту еткен университет	6-8
<i>Арынбаева Роза Ануарбековна., Кизбаева Жанар Қайратқызы, Арынбаева Рана Ануарбековна</i> Халықтың қайсар перзенті – Ж.А. Тәшенев	9-13
<i>Битұрсын Ғалымжан Шәмшидінулы., Исабеков А.Қ.</i> Адал адам мен адал азамат ұғымдарының конституциялық заңдағы гумандық құндылықтары	14-19
<i>Абдуллаева П.Т., Архабаева А.К.</i> Эмоционалды күш-жігер: анықтамасы мен мәселелер	20-23
<i>Ботабаева Ж.Н., Умаралиева М.А.</i> Ж.Тәшенев атындағы университетінде «МЕДИА БРЕНДИНГ» MINOR бағдарламасын жүзеге асыру арқылы SOFT SKILLS дағдыларын дамыту	24-29
<i>Ботабаева Ж.Н., Кемелова Г.М., Айдарбекова А.С.</i> Образные признаки концепта ЖАН в казахской лингвокультуре	30-36
<i>Жапбаров Гүлмира Аманкелдіқызы</i> Тілдесім мәдениетін оқытудың қалыптары мен сабақтарды ұйымдастырудың әдіс-тәсілдері	37-43
<i>Ергешибаева Ш.Н., Есжанова Г.Д., Арысбаева Э.П.</i> Strategies for translating one-part sentences from Russian to english	44-47
<i>Ергешибаева Ш.Н., Есжанова Г.Д., Арысбаева Э.П.</i> Ментальные карты как ключ эффективному обучению иноязычному говорению	48-51
<i>Ергешибаева Ш.Н., Есжанова Г.Д., Арысбаева Э.П.</i> Approbation of texts for controlling listening skills of foreign language students	52-54
<i>Асильбекова Б.Д., Әзбергенова З.О.</i> Жоғары оқу орындарында орыс тілін оқытын студенттердің сөйлеу этикеті	55-62
<i>Таттибаева Гүльжан., Нурмахан Кунимхан</i> The importance of using interactive methods of constructive types of education for future teachers of professional training, art work and drawing	63-66
<i>Байтенова Қаламқас Қыдырбекқызы</i> Қазақ тіліне бойлау жағдайында айтылым дағдысын дамыту	67-79
<i>Оралбекова А.К., Арзымбетова Ш.Ж., Дмитриев Ю.А.</i> Инклюзивное обучение в образовательном учреждении	80-88
<i>Байтилеуов С.С., Сапарбаева Е.А., Абдурахманова З.А., Жасан Г.Ж</i> The direction of the introduction of industrial and innovative technology in cotton growing	89-95
<i>Байтилеуов С.С., Туралина Светлана., Аширбаева Сауле., Абдурахманова З.А.</i> Economic mechanisms for improving the efficiency of cotton production	96-101
<i>Исламова М.М., Назар Д.Б., Акберді Б.А.</i> Intercultural communicative competence in english language teaching in Kazakhstan	102-110
<i>Айтқұлова Г.А., Авакова Р.А., Жантасова З.Т.</i> Қазақ тіліндегі «еңбекқорлық//жалқаулық» концептілерінің фразеосемантикалық ерекшеліктері	111-116

Қалыбеков Б.Е., Байболова Айжан Мектеп оқулықтарындағы лексикалық қолданыстар	117-122
Қалыбеков Б.Е. Мектеп оқулықтарының морфологиялық құрылымының ерекшеліктері	123-127
Козбаев Е.У., Сапарбеков Н.С., Нуржан Н.Н., Бекитауов Н.А. Қазақ халқының ұлттық спорт түрлері. Қазақша күрес	128-131
Мильдоходжаева Г.С., Молдабеков Е.О., Маханбетова А.Қ., Кошбахтиев И.А. Қазақстан Республикасында дене шынықтыру мен спортты дамыту	132-136
Алтынбекова Б.С., Сапарбеков Н.С., Байдуллаев С.Р., Токсонбаев Р.Н. Баскетболдың техникалық әдістері; алаңда тұру, жүру, секіру, тоқтату әдістерін жетілдіру	137-140
Іңкәрбеков Д.Б., Азимбаев Ж.А., Муталиев Б.Т., Алтынбекова Б.С. Жалпы білім беретін мектеп оқушыларымен білім беру-тәрбие үдерісіндегі білім беру сабақтарының педагогикалық жүйесі	141-144
Әжібеков Т.Ж., Сапарбеков Н.С., Муталиев Б.Т., Туребеков Б.А. Мектепке дейінгі жастағы балалардың дене тәрбиесі бағдарламасы және қозғалыс ойындары	145-149
Маханбетова А.Қ., Молдабеков Е.О., Мильдоходжаева Г.С., Раимбеков С.А. Болашақ дене мәдениеті мамандарының дене мәдениетін кәсіби қалыптастырудағы мәні	150-155
Муталиев Б.Т., Туребеков Б.А., Асабаев., Сапарбеков Н.С. Салауатты өмір салтты дамытудағы педагогикалық көзқарастар	156-159
Нуржан Н.Н., Сапарбеков Н.С., Козбаев Е., Муталиев Б.Т. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерінің әлеуметтік-мәдени құзырлығын қалыптастыру мүмкіндіктері	160-163
Сапарбеков Н.С., Козбаев Е.У., Муталиев Б.Т., Пашабеков Н.Ж. Оқушыларға білім беру үшін дене шынықтыру сабақтарының маңызы	164-167
Ахметов М.К., Шекербек С.Қ., Исеев Ш.Т., Нуримов Р.И. Психологическая подготовка боксера	168-171
Шекербек С.Қ., Ахметов М.К., Турскельдина М.Т., Касымбеков Б.Б. Традиционные и нетрадиционные методы закаливания	172-175
Туребеков Б.А., Муталиев Б., Мырзабек Л.Ә., Керимов Ф.А. Оқушылардың қозғалық белсенділігін арттыруға аптасына үш рет дене тәрбиесі сабақтарының әсері	176-180
Аширбаева С.Б., Туралина С.М., Сапарбаева Э.А. Аймақтағы инвестицияның қаржылық қызметінің жағдай	181-188
Темирова Ж.Ж., Аширбаева С.Б., Сапарбаева Э.А. Талшықты материалдардың әлемдік нарықтағы болашағы	189-193
Джалилов К.А., Бизара Т.С., Курманбай У.К., Мамытова А.Ы Получение биологических активных соединений флавоноида кверцетина	194-200
Муминова Ш.С., Тастанбекова Г.Р., Балгабаев А.М. Влияние минеральных удобрений на урожайность и качество сои в условиях серозема Туркестанской области	201-206
Құрманбай Ү.К., Бизара Т.С., Нарымбаева З.К., Мустияр Т. Егеуқұйрықтардың қант диабеті кезіндегі қанының биохимиялық көрсеткіштері	208-213
Садовская В.С., Байгунова Д.М., Мәшір П.І. Ұлттық мерекелік мәдениет	214-219

<i>Таукебаева К.С., Жаскеленова А.Е., Шокалакова С.Б.</i> Контурлық тігістерді орындауға арналған автоматтандырылған тігін машинасын жобалау	220-225
<i>Таукебаева К.С., Жаскеленова А.Е.</i> О сущности автокалебания детали в процессе ее ориентации с применением фрикционно-транспортно-ориентирующего устройства (ФТОУ)	226-234
<i>Аширбаева С.Б., Туралина С.М., Сапарбаева Э.А.</i> Аймақтағы инвестицияның қаржылық қызметінің жағдайы	235-242
<i>Темирова Ж.Ж., Аширбаева С.Б., Оралова З.М.</i> Талшықты материалдардың әлемдік нарықтағы болашағы	243-247
<i>Аширбаева С.Б., Бакиров Е.А.</i> Современное состояние рынка труда региона	248-251
<i>Байгунова Д.М., Ахметова З.Д., Усенбеков С.С.</i> Іскерлік қарым-қатынас мәдениеті мен әдебі	252-257
<i>Наурузкулова С.Б.</i> Өтімділікті басқару – коммерциялық банк қызметінің маңызды аспектісі	258-265
<i>Қыдырбекова А.С.</i> Қашықтықтан идентификациялауда бірыңғай биометриялық жүйені пайдалану	266-272
<i>Тенлибаева А.С., Абдураимова Н., Мамытова А.</i> Использование минеральных веществ у овец в зависимости от уровня витаминного питания	273-276
<i>Заурбековна Ляззат Едигеевна</i> Баға статистикасы және қазіргі таңдағы тұтыну тауарларының тұрақсыздығы	277-287

ТӘШЕНЕВ ЕСІМІН, ТАҒЫЛЫМЫН ТУ ЕТКЕН УНИВЕРСИТЕТ

«Егер Қазақ халқы біреуге қарыздар болса – ол Жұмабек Тәшеневке қарыздар болар. Ол – ұлт алдындағы парызы мен қарызын адал атқарған азамат. Ол ата-бабадан қалған кең байтақ қазақ жерін жанымен қорғады, сол үшін барлық игіліктерден (қызметтен) айырылды. Сол кездің өзінде «мен – қазақпын» деп қорықпай, жаһанға жар салған жалғыз адам да сол болатын» (Исмаил Юсупов, 1961-1964 Қазақстан ОК-нің бірінші хатшысы).

Ж.Тәшенев еліне, ұлтына сіңірген ерен еңбегінің, қалтқысыз қызметінің арқасында көзі тірісінде-ақ ел аузында аңызға айналды, қарапайым халықтан жоғары баға алды. Ж.Тәшеневтің жоғары адамгершілік қасиеттеріне, еліне сіңірген еңбегіне риза болып ел арасында айтылған сөздер жетерлік.

Тарихты қашан да тұлғалардың жасайтыны анық! Батырлық, ерлік – Жаратқан иенің сүйікті құлына тартқан сыйы! Жаратқанның да, халықтың да бір сүйікті ұлы болса, ол – Жұмабек Тәшенев болар! Туған халқы мен сол халқының тоқымдай жері үшін өз басын құрбандыққа шалуға дейін барған Жұмабек Тәшеневтей біртуар дара перзент Жаратқанның жазуымен енді, міне, тәуелсіз елінің ірі тарихи тұлғасына айналып отыр. Ұлы даланың бір тұтам жерін ерлігімен де, жүрегіндегі бар махаббатымен де қорғаған ерлерін қазақ халқы қаншама ғасырлар өтсе де ұмытпай келе жатқаны анық. Сондай тұлғалардың бірі – Жұмабек Ахметұлы Тәшенев!

Оңтүстік өлкесі – құт қонған, кие дарыған, тауы тарих, даласы дастан, қаласы қазыналы мекен! Елімізде «Оң» - деп жақсы ниетті, береке-бірлікті, ынтымағы жарасқан тату тірлікті айтады. Табалдырықтан да оң аяқпен аттаймыз. «Қадамың оң болсын» - деп тілек жұптаймыз. Ал «түстік» - дегенде мамыражай, жанға жайлы күйге енесің. Осы екі ұғым өзара үйлескенде жаныңа қуат, жылы шуақ, арайлы күннің шалқыған нұры бойыңа дариды. Жігерленесің. Қуат аласың. Шалқисың. Шаттанасың.

Ешкімді жатсынбайтын, Ұлысымыздың ұйытқысына айналған Оңтүстік өңірінің мақтанышы – бұрынғы «Сырдария» университеті кәзіргі таңда қоғам қайраткері, «елім, жерім» деп өмір сүрген, халқына жақсылық жасаудан жанын аямаған, жаңғырған Қазақстанда жаңа атаумен, қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшенев есімін иеленіп, Шымкент қаласына орналасты. Бұл есім ұжымның, оның әрбір мүшесінің алдына үлкен жауапкершілік пен міндеттер жүктейді.

Мәртебелі оқу орны ширек ғасыр ішінде жекеменшік жоғары оқу орындарының арасында алдыңғы қатарлы білім және ғылым орталығына айналды. Тәуелсіз мемлекеттің экономикасының, өнерінің және мәдениетінің өсіп өркендеуіне университет зор ықпал ете отырып шалғайда орналасқан халыққа қызмет етіп, айқын мақсатпен дамудың даңғыл жолына түсті.

Шалғай өңірде орналасқан аудандардың жастарына педагогика мен мәдениет салаларындағы ғылыми мектептердің зор мүмкіндіктерін біріктіре отырып, Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университеті - көрші мемлекеттегі қандастарымызға білім беру жағынан жақын шет елдерге танымал білім ордасына айналды.

Тәшенев атындағы университет ұжымы қайраткердің тағылымды істерін ту етіп, студент жастардың бойына сіңіруде.

Тәшеневтің тағылымды істерін санамалап өтсек:

1. Қазақ халқының ұлы ойшылы, бас ақыны Абайдың атында бас көшені атап, оның алып ескерткішін орнатуы. Жұмабек Ахметұлының өзі әдебиетке өте жақын еді. Ақын-жазушылардың, әсіресе Абайдың шығармаларын жақсы білетін. Әдебиетке, қазақтың бас ақыны Абайға деген құштарлық пен құрмет – Ж.Тәшеневті басқа шенеуніктерден ерекшелеп тұрған қасиеті еді. Қайраткердің ізгілікке, әділетке, имандылыққа құштарлығы да осы әдебиет арқылы қалыптасқаны аян. Сондықтан ол Абайды ұлықтау арқылы өз халқын да өркениетке бір табан жақындата түсерін білді. Алайда ол кезде мәселенің бәрі Кремльде шешілгені мәлім. Ақша жоқ деп болмашы нәрсенің өзін қиынсынған

орталықтағы шенеуніктерге ол Тбилисиде – Руставелидің, Мәскеуде – Горькийдің, Ташкентте – Науаидің сондай ескерткіштері барын алға тарта отырып, ұтымды сөзбен бұлтартпастай дәлел келтірді. Мәскеудегілер амалсыз мойынсұнып, Абайдың атымен көше атауға және алып ескерткішін орнатуға рұхсат берді;

2. Сталиндік қызыл террордан жазықсыз жапа шеккендерді ақтау кезінде айрықша белсенділік танытуы. 1956 жылы 25 ақпандағы КОКП XX съезінен кейінгі жылымық кезінде репрессия құрбандарын ақтау жөніндегі республикалық комиссияның төрағалығына Жұмабек Ахметұлы сайланып, Е.Бекмаханов, Қ.Мұхаметханов, Х.Есенжанов, З.Шашкин сынды қазақ ғалымдары мен ақын-жазушыларын сөзбұйдаға салмай, абақтыдан дереу шығаруда үлкен еңбек сіңірді. Тәшенев бастаған комиссия Сәкен, Илияс, Бейімбет сынды халқымен қайта қауышқан арыстардың шығармаларын сол жылдарда өте сапалы етіп шығаруға айрықша күш салады және «алашордашыл», «ұлтшыл» деген айдар тағылмағандардың бәрін ақтауға тырысады. Сол кезде атын атаудың өзі зор қауіп саналатын Мағжан Жұмабаевтың жесірі Зылихаға Алматыдан баспана бергізеді. «Карлагқа» комиссиямен бірге өзі арнайы барып, тұтқындарды өз көзімен көріп, құлағымен тыңдап, жазықсыз жазаланғандарды ақтау жолында көмегін аямайды;

3. 1958 жылы қазақ өнері мен әдебиетінің Мәскеудегі онкүндігін абыроймен өткізуге барын салуы, бес бірдей қазақ өнерпазына ең жоғарғы атақ – «КСРО халық әртісі» атағын алып беруі. 1936 жылы Мәскеуде өткен алғашқы қазақ өнері мен әдебиетінің онкүндігінде тек К.Бәйсейітованың ғана «КСРО халық әртісі» алғаны мәлім. Содан 22 жыл өткен соң нәтиже 5 есеге артып отыр. Осыдан соң мұншама әртістің бір мезгілде жоғары атақ алуы қазақ топырағында бұрын-соңды болмаған екен;

4. «Қазақ әдебиеті», «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газеттерін жабылудан аман алып қалуы. XX съезден кейінгі жылымықтан соң, «Ұлтшылдыққа соққы беру» желеуімен орыстандыру күшейіп тұрған кезде, 1958 жылы 28 шілдеде ҚКП ОК бюросында «Қазақ әдебиеті» газетінің саяси бағыт-бағдарының коммунистік идеологияға сай келмейтіндігі, пролетариат мәдениетіне, талабына жат екендігі, қазақ ұлтшылдарын төңірегіне топтастырғаны туралы мәселе қойылып, газеттің жабылып-жабылмауы талқыға түседі. Осылай ұлт руханиятының болашағына қауіп төне бастаған қысылтаяң сәтте Жұмабек Тәшенев араша түсіп, бұл басылымдарды жабылудан аман сақтап қалады;

5. Медеу мұз айдынын салып бітіруге күш салуы. Кейіннен Қазақстанның мақтанышына айналған бұл құрылыс кезінде салынып басталып, әр түрлі сылтаулармен сақалды құрылысқа айналады. Жұмабек Тәшенев өзінің Мәскеудегі әріптесі, әрі тікелей бастығы КСРО Жоғарғы Кеңесінің төрағасы К.Ворошиловты Алматыға шақырып, оған Медеудің тамаша табиғатын көрсетеді. Оны таныстыра жүріп, бұлтартпастай дәлелдерді алға тарта отырып, құрылысты аяқтауға қаражат бөлдіріпті;

6. Халық батыры Б.Момышұлына Кеңес Одағының Батыры атағын алып беруге әрекеттенуі. Жазушы Ә.Нұршайықов «Брежневке хат» мақаласында Б.Момышұлына Кеңес Одағының Батыры атағы берілуін сұрап 1980 жылы хат жазғанын, оған қазақтың атақты адамдарының қол қойғанын жазады. Сонда Ғ.Мүсірепов мұндай талпынысты Жұмабек Тәшеневтің тұсында жасалғанын, ол Батыр атағын беретін комиссияның басшысы И.Коневтің өзіне салмақ салғанын айтады. Бірақ бірмойын маршал Баукеңе Батыр атағын беруге үзілді-кесілді қарсы болғанын, енді сол пікірін өзгертпейтінін айтады. Б.Момышұлы да өз әңгімесінде Ж.Тәшеневтің осы мәселені көтергенін растайды. Осылайша бұл мәселе шешілмесе де Жүмекең Баукеңнің «Москва үшін шайқас» кітабының идеологиялық бөгеттерді бұзып өтіп, жарық көруіне септігін тигізеді.

7. Қазақтың барлық талантты өнерпаздарына, дарынды тұлғаларына қолайлы жағдай жасауы. Еңбек майталмандары Ы.Жақаев пен Ж.Қуанышбаевтың Еңбек Ері атануы да, Н.Алдабергеновтың екінші рет Еңбек Ері атануы да Тәшеневтің тікелей

араласуымен болған. М.Әуезовтің «Абай жолы» романының Лениндік сыйлық алуына да көп күш салған. Көп жылдардан бері жайлы қонысқа қолдары жетпей жүрген қазақ зиялыларына 120 пәтерлік үйді толығымен бергізген де Тәшенев еді. Оның осы ерлігін көнекөз ақын-жазушылар күні бүгінге дейін аңыз қылып айтып жүреді;

8. Ұлттық кадрлардың өсуіне, олардың жоғары өрлеуіне де бар жақсылығын аямауы. Л.Брежнев Қазақстан КП ОК Бірінші хатшылығынан Мәскеуге кетерде өз орнына И.Яковлевті, Екінші хатшылыққа Н.Журинді ұсынып, Мәскеудің келісімін алып келіп, оларды таныстыра бастайды. Сонда Ж.Тәшенев кейінгі кездегі бүкіл жетістіктерді тізбелей келіп: «Аудан, облыстарда, орталық аппаратта, министрліктерде екінші хатшыға лайық қазақ азаматтары аз емес. Мынау отырған ОК-ның ауыл шаруашылығы жөніндегі хатшысы Фазыл Кәрібжанов кімнен кем? Ол екінші хатшылыққа жарамай ма? Осындай дайын кадрларды көзге ілмеу мені таң қалдырады? Мен мұны қазақ зиялыларына сенімсіздік, не көзге ілмегендік деп түсінемін», - деп, Л.Брежневті қатты састырады. Ақыры Тәшенев ұсынған Ф.Кәрібжанов екінші хатшылыққа бекиді;

9. Өзінен жоғары мансаптағыларға еш иіліп-бүгілмей, терезесі тең тұрғыда мәміле жасай білуі. 1959 жылы 1 қазанда ҚХР-дің 10 жылдық мерекесіне орай КСРО басшысы Н.С.Хрущев бастаған делегация Қытайға барады. Оны ҚХР басшысы Мао Цзэ Дунның өзі қарсы алады. Әңгіме үстінде Мао Цзе Дун Хрущевтің қыр көрсетуіне қарымта ретінде: «Кеңес Одағы сөз жоқ, ұлы ел, ал біз Ұлы Қытаймыз», - депті. Н.С.Хрущев: «Солайы солай ғой, бірақ КОКП – дүниежүзілік коммунистік қозғалыстың авангарды», - дейді. Мао Цзе Дун: «Бірақ Қытайда коммунистер КСРО-ға қарағанда көп қой», - дегенде Хрущев тосылып қалады.

Сонда Ж.Тәшенев: «Революцияны Кеңес коммунистері жасады емес пе? Солардың тікелей көмегімен Қытай коммунистері жеңіске жетті ғой», - деп тығырықтан жол табады. Бұл уәжге қытай жағы жауап бере алмай қалады. «Бас кеспек болса да тіл кеспек жоқ» деген дала демократиясының қағидаты қанына біткен Жұмекең КСРО басшысы Н.С.Хрущевке де, КСРО Қаржы министрі Б.Ф.Гарбузовке де тайсалмай, бетіне тіке айтқан сөздері тарихта да, ел жадында да сақталған;

10. Ж.Тәшенев Шымкент облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасары болғанда да ұлт ісі үшін игілікті қызметтер атқаруы. Түркістан аймағының мақташылары мақта тазалау зауытында су мақтаны кептіруге отын таба алмай қиналып жатқанда Тәшенев Қарағанды облысы басшылығына хабарласып, 1 мың тонна көмірді жеткіздіріп береді. Түркістандағы Қ.А.Ясауи кесенесінің жанында көміліп қалған тас моншаны қалпына келтіріп, іске жаратуға мұрындық болады. Тайқазанды қайтаруға да зор үлес қосады. Шетелдік туристер үшін ағылшын, қытай, түрік, француз тілдерін білетін қазақ қыз-жігіттерін де алдырып береді.

Қала іргесіндегі Шайтөбеден геологтар емдік су тапқанда дереу 50 орындық емдеу профилакториясын салып, жол салдырып, автобус та жүргіздіреді.

Бірде жазушы Ғ.Мүсірепов іссапармен Шымкентке келгенде профессор Керімбек Сыздықов серік болып, ол кісіні ертіп жүреді. Сол сапарда Ғ.Мүсіреповтің Ж.Тәшеневке қарап айтқан мына бір сөзіне куә болыпты. Ғ.Мүсірепов: «Біз ЦК емеспіз, біреуді бір орыннан алып, бір орынға қоя алмаймыз. Жазушы деген халық кісіге өз жүрегінен орын береді. Әр уақытта менің жүрегімнің төрінен орын алатын менің ер інім, еркек інім Жұмабектің мынау елге келген қадамы сіздерге құтты болсын деп тілек айтпақпын», - деген екен.

Мақтау сөзге сараң халық жазушысының бұл бағасы университет ұжымының да пікірі деуге болады. Тәшенев тұлғасы университет студенттері мен ұжымының жүрегінен орын тепті.

Байболов К.С.
Тәшенев университетінің
Ректор

ХАЛЫҚТЫҢ ҚАЙСАР ПЕРЗЕНТІ – Ж.А. ТӘШЕНЕВ

Арынбаева Роза Ануарбековна – аға оқытушы

М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қаласы

Кизбаева Жанар Қайратқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы

М.Әуезов атындағы колледжі, Шымкент қаласы

Арынбаева Рана Ануарбековна – педагогика ғылымдарының магистрі,
аға оқытушы, Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қаласы

Андатпа. Бұл мақалада мемлекет және қоғам қайраткері, экономика ғылымының кандидаты Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің өнегелі өмірі жайлы мәліметтер берілген. Қазақстан жері тек қазақ халқының меншігі екендігін дәлелдеп, оны қорғауда үлгі боларлық мінез көрсете алған, отаншылдығымен танылған қоғам қайраткері Жұмабек Ахметұлы Тәшенев туралы естеліктер мол қамтылған.

Кеңес Одағының басшылығына 50 жылдардың аяғында Никита Сергеевич Хрущев келеді. Қазақстанның Солтүстігіндегі 5 облысты қазақ жерінен бөліп алып, Ресей федерациясы құрамына қосу керек. Батыстағы Маңғыстау облысын тұтасымен Түркіменстанға беру жөнінде, Оңтүстіктегі мақта егетін аумақтарын Өзбекстанға беру жөнінде үлкен жоспар жасалған. Осы кезде Жұмабек Ахметұлы Тәшенев оған қарсылық таныта алды. Осы жағдай орын алғандықтан кейінгі Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің өмірі өзгеріп, жұмыстан еріксіз шығаралады. Жоғары орындағы жұмыстарға оны жақындатпай, тіпті Кеңес одағының партия мүшелігінен де еріксіз шығарылады.

Одан кейінгі өмірінде көптеген қиындықтарға тап болады. Өзінің ортасында аласталып отырудың өзі адамға ауыр тиетіні белгілі. Осындай өмірді баяндай отырып, дегенмен Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің өз абыройын сақтап қалғандығы баса айтылады. Өмірде орын алатын мұндай жағдайлар кейінгі ұрпаққа өнеге болары айқын.

Кезінде халық мүддесін өзінікінен жоғары қоя білген отаншыл азаматтар жайында мұндай мәліметтер баршылық. Бұл жастарға өнеге боларлық жағдайларды дәріптеп айту, оның ұлттық мүддені қорғауды бәрінен де жоғары қоя білгені туралы мәліметтер біздің қазіргі жемқорлыққа қарсы күресте таптырмас өнеге екендігі ашық айтыла отырып, дәлелдер келтіріледі. Жұмабек Ахметұлы Тәшенев туралы естеліктерде айтылған дәлелдер орынды келтіріле отырып талданады.

Қазіргі таңда Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің атындағы университет ашылып, жыл сайын онда көптеген білім алушылар мамандығы бойынша дәріс алып келе жатқандығы да сөз бола отырып, мақала мазмұны бүгінгі өмірмен байланыстырылады.

Кілт сөздер: әдебиет, мәдениет, ғылым, білім, тарих, саясат, әділдік.

Аннотация. В данной статье представлены сведения о нравственной жизни государственного и общественного деятеля, кандидата экономических наук Ташенева Жумабека Ахметовича. О Жумабеке Ахметовиче Ташеневе, признанном патриотичным общественным деятелем, который доказал, что Земля Казахстана является собственностью только казахского народа, проявил примерный характер в ее защите.

Руководство Советским Союзом в конце 50-х годов возглавил Никита Сергеевич Хрущев. 5 областей на севере Казахстана необходимо было отделить от казахской земли и включить в состав Российской Федерации. Был разработан большой план по передаче

Мангистауской области на Западе Туркменистану в целом, а хлопчатобумажных территорий на юге-Узбекистану. В это время Жумабек Ахметович Ташенев смог оказать ему сопротивление. После того, как это произошло, жизнь Ташенева Жумабека Ахметовича меняется, и его принудительно увольняют. Не приближая его к высшим должностям, он даже принудительно отстраняется от членства в партии Советского Союза.

В дальнейшей жизни он сталкивается со многими трудностями. Известно, что одиночество в своем окружении ранит человека. Повествуя о такой жизни, подчеркивается, что Жумабек Ахметович Ташенев сохранил свою честь. Очевидно, что подобные ситуации, происходящие в жизни, является примером последующему поколению.

Сведений о гражданах-патриотах, которые умели ставить интересы народа выше своих достаточно. Открыто заявляется, что это незаменимая мораль, что данные о том, что им удалось поставить защиту национальных интересов превыше всего, являются незаменимым примером в нашей нынешней борьбе с коррупцией. Аргументы, приведенные в воспоминаниях о Жумабеке Ахметовиче Ташеневе, анализируются с соответствующими цитатами.

В настоящее время открыт университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева, и ежегодно обучаются большое количество обучающихся, содержание статьи связано с сегодняшней жизнью.

Ключевые слова: литература, культура, наука, образование, история, политика, справедливость.

Abstract. This article presents information about the moral life of the statesman and public figure, Candidate of Economic Sciences Tashenev Zhumabek Akhmetovich. About Zhumabek Akhmetovich Tashenev, recognized as a patriotic public figure who proved that the Land of Kazakhstan is the property of only the Kazakh people, showed exemplary character in its protection.

The leadership of the Soviet Union in the late 50s was headed by Nikita Sergeevich Khrushchev. 5 regions in the north of Kazakhstan had to be separated from the Kazakh land and incorporated into the Russian Federation. A large plan was developed to transfer the Mangystau region in the West to Turkmenistan as a whole, and cotton territories in the south to Uzbekistan. At this time, Zhumabek Akhmetovich Tashenev was able to resist him. After this happened, the life of Tashenev Zhumabek Akhmetovich changes, and he is forcibly fired. Without bringing him closer to higher positions, he is even forcibly removed from membership in the Party of the Soviet Union.

In later life, he faces many difficulties. It is known that loneliness in one's environment hurts a person. Narrating about such a life, it is emphasized that Zhumabek Akhmetovich Tashenev retained his honor. Obviously, such situations occurring in life are an example for the next generation.

There is enough information about patriotic citizens who knew how to put the interests of the people above their own. It is openly stated that this is an irreplaceable morality, that the evidence that they managed to put the protection of national interests above all else is an indispensable example in our current fight against corruption. The arguments given in the memoirs of Zhumabek Akhmetovich Tashenev are analyzed with appropriate quotations.

Currently, the Zhumabek Akhmetovich Tashenev University has been opened, and a large number of students study annually, the content of the article is related to today's life.

Key words: literature, culture, science, education, history, politics, justice.

Мемлекет және қоғам қайраткері, экономика ғылымының кандидаты Жұмабек Ахметұлы Тәшенев 1915 жылы 20 наурызда Ақмола облысы Аршалы ауданы Бабатай қыстауында туған. 1986 жылы Шымкент қаласында дүниеден озады. Ақмола

құрылыс техникумын, КОКП ОК жанындағы жоғары партия мектебін бітірген соң қызметтік жолын аудандық атқару комитетінің хатшылығынан бастайды. Облыстың жер бөлімі орынбасарлығынан, облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, қазақ СССР-ның министрлігінің төрағалығына дейін үлкен лауазымды қызмет атқарады. Тәшенев осындай жауапкершілігі жоғары қызметке отырып, артына аңыз болып қаларлықтай, қазаққа ізгі жақсылықтар жасап кетеді.

90 жылдардың жемісі болған бұл ғұмырды айта отырып, біз бұл мақалаға мынадай мақсат қойдық. Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтің өмірбаянында берілген ұлтшылдық қасиеттерін қарастыра отырып, оны жастарға өнеге ету. Автордың өмір сүрген жылдарындағы әдебиеттерде атының аталып, берілген мәліметтерді жинақтау.

Мемлекет басшымыз Қасым-Жомарт Тоқаев: «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты еңбегінде тарихи жағдайларға тоқталды: «Тарихқа көз жүгіртсек, әр буын белгілі бір сынақты басынан өткереді. Біздің бабаларымыз «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны», бергін келе алапат ашаршылықты, тіпті қуғын-сүргінді, дүниежүзілік соғысты да көрді. Тоталитарлық кезеңде ұлттық құндылықтарымыздан, тіліміз бен діліміз бен дінімізден айрылып қала жаздадық. Осының барлығы Тәуелсіздіктің арқасында халқымызға қайта оралды. Бірақ ұлт пен ел ретінде сақталып қалу үшін бүгінгі және болашақ ұрпақ жаңа сын-қатерлерге дайын болуы керек», - деп толғана отырып, халқымыз ауыр сынақтардан өткенін дәлелдейді.

50 жылдардың аяғында Кеңес Одағының басшылығына Никита Сергеевич Хрущев келген кезде Қазақстанның территориясы оған ауқымды көрініп, оны шағындауды ойластыра бастайды. Қазақстанның Солтүстігіндегі 5 облысты қазақ жерінен бөліп алып, Ресей федерациясы құрамына қосу керек. Батыстағы Маңғыстау облысын тұтасымен Түркіменстанға беру жөнінде, Оңтүстіктегі мақта егетін аумақтарын Өзбекстанға беру жөнінде үлкен жоспар жасалған. Сонда Тәшенев “Бұл аумақтарды қосу- бөлу жөніндегі мәселелердің барлығын жергілікті билікпен, жергілікті үкімет орындарымен санаспай, тікелей Мәскеуден Орталық комитеттен шеше беретін болса, онда Кеңес үкіметі конституциясын Қазақстан үкіметі конституциясын жою керек. Тайға таңба басқандай жазылған мына аумақтың барлығы Қазақстанның меншігі! Оның құқығының аясында деп жазылған” деп Хрущевтың бетін қайтарған. Сол тұста Кеңес үкіметінің тізгінін ұстаған Хрущев сталиндік саясатты сынға алып, өзінің ұстанымын нығайтуды көздегені анық. Хрущев Тәшеневтің батыл қарсы шыққан сөзіне қызуқандылықпен шешім шығарып, оны бірден қудалауға амалы да жоқ еді. Тарих қашан да өз жұмбағын жасырып қалады емес пе? Бәлкім сол уақытта Тәшенев басын бәйгеге тігіп жердің тұтастығын, елдің бірлігін сақта қалуға ашық түрде қарсы шықпаса, тарихтың дөңгелегі басқа арнаға бұрып кетер ме еді?! [1,120-б.] «Маған керегі лауазым емес. Қазақ халқының бірлігі мен жерінің тұтастығы! Ол арманым жеттім! Елім, жерім орнында!» [2,140-б.]

Бұл – ұлт үшін отқа түссе күймейтін, суға салса батпайтын, рухы мығым тау тұлғалы Жұмабек Ахметұлы Тәшеневтың сөзі. Рас ол өзі ойлаған ұлы арманына жетті. Өзі аңсап өткен елдің тұтастығы мен ұлттың бірлігіне кейінгі буын ұрпағы жетті. Баяғыда шетте ауып жүрген қазақтың қаз тұлғасы Оспан батыр “Қазақ үшін шайтанмен де тілтабысуға бармын” деген екен. Осындай өр рух иелері аз болмаған. Кешегі тұтас ұлтты уысында ұстамақ болған Кеңес империясы басшысына батыл қарсы тұрып, дәлелді уәжімен тойтарыс бере білген Жұмабек Тәшеневтің талай ерлігі бүгінгі ұрпақтың санасына рухани азық болары сөзсіз. 1960 жылы 26 қаңтарда Тәшенев үкімет басшылығына келе салып, 1 аптаның ішінде 12 қазақ жігітін үкіметтің жоғары лауазым қызметіне тағайындады. Бұл әрине кеңес басшылығына ұнай қоймады. Осы үшін де қатты назарға ілігеді. Талай тартыста өз ұстанамынан таймаған даңқты перзент еш тайсалмастан бірінші, екінші хатшылыққа қазақтарды жолатпау заңдылыққа айналды деген ойын да бүкпей айтып салды.

“Қазақ әдебиеті» газетін жабудан, “Социалистік Қазақстан” газетін “Казправданың” аудармасы етіп шығарылу қаупінен қорғап қалды. “Ұлтшыл” деп айыпталып, Н.Хрущевтің нұсқауымен қызметінен босатылды. 1961 – 1975 жылдары Шымкент (қазіргі Оңтүстік Қазақстан) облысы атқару комитеті төрағасының орынбасары болды. 1975 жылы одақтық дәрежедегі дербес зейнеткерлікке шықты. Өмірінің соңғы кезеңінде “Қаракөл” ғылыми-зертханалық институтында, Түркістан облысы талдау-есептеу орталығында қызмет атқарды. Ленин, Еңбек Қызыл Ту, “Құрмет белгісі” ордендерімен марапатталған [3,220-б.].

Халқымыздың тарихында туған жері мен тілінің тағдырын қара басының амандығынан биік қоя білген тұлғалардың тұғыры үнемі биік болмақ. Кеңес кезінде сол кездегі үкіметтің кесірінен туындаған қиындыққа қарсылығын көрсете алған алып тұлғалардың бірегейі Ж.А.Тәшенев еді. Аталарымызға ашаршылықты, қуғын-сүргінді, тіпті дүниежүзілік соғысқа да аттандырған кеңестік кезеңде өмір сүрген А.Ж.Тәшенев туралы да естеліктер ел арасына кеңінен тараған.

Ақиық ақын Кәкімбек Салықов осы ел сүйктісіне айналған А.Ж.Тәшенев туралы «Дарабоз туған ер қазақ» атты өлең олдарында оның халқына деген сүйіспеншілігін қазақтың «Тың өлкесін Ресейге бермген» деп көрсете отырып, «Ресей Қырымды алып қинаса, Белгілі ғой алабүлік тынбаса, ол індетке ұрынар ек біз-дағы, Тәшеневтей қазақта ұл тумаса» – деп оның өжеттігін таныта түседі.

Біздің жерлесіміз Қаныбек Мейірбеков те А.Ж.Тәшеневке өлең арнап жазған. Ол өлеңінде: «Қазақтың жұлдызындай көгіндегі, ардақты ақсақалы төріндегі, Қайраткер қамал бұзған батырындай, Ардақты азаматы ең ілгері, Қорғадың қасиетті халық арын, Сол еді бар інкәрлік ынтызарың» – деп халық арын сақтап қалған қаһармандығын жырға қосады.

Ақын Омарбай Малқаров: «Қастерлеп кім сыйламас Жұмабекті, Ол бір жан туа салған ер келбетті, Дауылда шыңға қонар қыран қабақ, Дұшпанға жібермейтін бірде кекті, деп кекшілдігін, намысқойлығын баса айта кетеді. «Жұмабек жез таңдайлы, ойлы шешен, Тамсанқан жиындарда қалың көпті, Ерлігін, білгіштігін елі білер, Демейді ақ жауындай өтті, кетті -деп оның шешендігін де сөз етеді. Н.С. Хрущевпен тартысында қазақ жері, туған жері үшін жанын да берер күрескердің ерлігін, саяси сауаттылығын, қаймықпай қарсы шыққан қайсарлығын аша түседі. «Жұмабек Тәшенев десек нар тұлға. Жұмабек Тәшенев – қазақ халқының қайталанбас қайраткерлерінің бірегейі» екендігін ф.ғ.д., профессор Құлбек Ергөбек те өзінің «Қатепті қара нар (Ж.Тәшенев туралы толғаныс)» мақаласында қуаттай түседі [5,7-б.].

Қорыта келгенде, Ж.А.Тәшенев атындағы университет Шымкент қаласында 2022 жылы ашылды. Мұнда жас талапкерлерге түрлі мамандықтар ашылып, әсіресе, педагогикалық мамандықтар бойынша білім беруге дайын факультеттер бой түзеуде. Білім алуға жағдай жасала отырып, заманауи техникамен қамтамасыздандырылған. Біз сол университетте білім алушыларға дәріс оқып, білім нәрімен сусындап өсіп келе жатқан ұрпаққа осындай ғұмырды баяндай отырып, өз өмірлеріне азық болар өнеге алар деп үміттенеміз. Ғибрат алу әрбір жастың арманы болуға тиіс. Халықтың ұлы перзенті Ж.А.Тәшеневтің ізін жалғап, Қазақстанға адал қызмет етеді деген сенімдеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Халықтың қайсар перзенті. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. -Алматы, «Жазушы», 2005.-296 бет
2. Жұмабек Тәшенев туралы естеліктер. - Алматы, «Білім» баспасы, 2005. – 200 бет.
3. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия/ Бас редактор Ә. Нысанбаев - Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998
4. Абенова Л.У. Өшпейді оза шапқан тұлпар ізі. Шымкент келбеті 2023 жыл 8ақпан №1 (2059) 5-бет

5. Сүлейменұлы Ғ. Тау тұлғалы Тәшенев. Оңтүстік Қазақстан газеті. 2023 жыл 16 наурыз №30 (2012400) 7-бет
6. Мамыт А.А. Тау тұлғалы Тәшенев. Орталық Қазақстан газеті. 2023 жыл 16 қыркүйек №103 (23279) 6-бет
7. Мамыт А.А. Тұғыры биік тұлға. Шымкент келбеті газеті. 2023 жыл 21 сәуір №30 (2079) 4-бет
8. М.Әуезов. 20 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Жазушы», 1-том, 2000.- 286 бет
9. М.Әуезов. 50 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Жазушы», 2-том, 2000.- 277 бет
10. М.Әуезов. 50 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Жазушы», 13-том, 2010.- 287 бет

АДАЛ АДАМ МЕН АДАЛ АЗАМАТ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЗАҢДАҒЫ ГУМАНДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

БИТҮРСЫН Ғ.Ш. – Ұлттық Заң академиясының корреспондент мүшесі, Жұмабек Тәшенев университеті, Шымкент, Қазақстан, ORCID – <https://orcid.jrg/0000-0002-6494-8955>, E-mail: Galimgan_1980@mail.ru

ИСАБЕКОВ А.Қ. – Заң ғылымдарының кандидаты, профессор, Ұлттық Заң академиясының академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан akil_09@mail.ru

Аңдатпа. Ғылыми жұмыста қоғамдық ортадағы жалпыға ортақ тәртіп пен саяси тұрақтылықтың сақталуына негіз болатын басты факторлар қарастырылған. Қоғамда тұрақтылық пен стратегиялық дамудың қалыптасуы үшін заң үстемдігінің орнауы тиіс. Заңның үстемдігі адам мен азаматтардың конституциялық құқықтарының қорғалуына кепілдік бере отырып, олардың адами қадір-қасиеті мен рухани құндылықтарының өз дәрежесінде бағалануына кепіл болады. Сонымен қатар, заңды құрметтеу, бағыну, заң нормаларын толық орындауда адалдық қағидаларының атқаратын функцияларының мәні талқыға түседі. Адам мен азаматтардың ар алдындағы және заң алдындағы адалдық ұстанымдары конституциялық заңдағы гумандық қағидалардың іске асырылуына сонымен қатар, мемлекетіміздің жан-жақты дамуына өз әсерін тигізеді.

Кілт сөздер: мемлекет, заң үстемдігі, конституциялық кепілдік, адам мен азамат, қоғамдық орта, талап пен мүмкіндік, құқықтар мен міндеттер.

Аннотация. В научной работе рассмотрены основные факторы, являющиеся основой поддержания общественного порядка и политической стабильности в общественной среде. Верховенство закона должно быть установлено для стабильности и стратегического развития общества. Верховенство права гарантирует защиту конституционных прав человека и гражданина, а также признание их человеческого достоинства и духовных ценностей. При этом будет обсуждаться смысл функций, выполняемых принципами честности в полной реализации правовых норм, уважения к закону и соблюдения закона. Честное отношение людей и граждан перед совестью и перед законом оказывает влияние на реализацию гуманитарных принципов в конституционном праве, а также на всестороннее развитие нашего государства.

Ключевые слова: государство, верховенство закона, конституционные гарантии, человек и гражданин, общественная среда, требование и возможность, права и обязанности.

Annotation. In scientific work examines the main factors that are the basis for maintaining public order and political stability in the public environment. The rule of law must be established for the stability and strategic development of society. The rule of law guarantees the protection of the constitutional rights of man and citizen, as well as recognition of their human dignity and spiritual values. It will discuss the meaning of the functions performed by the principles of integrity in the full implementation of legal norms, respect for the law and compliance with the law. The honest attitude of people and citizens before conscience and before the law influences the implementation of humanitarian principles in constitutional law, as well as the comprehensive development of our state.

Key words: state, law supremacy, constitutional guarantees, man and citizen, public environment, requirement and opportunity, rights and obligations.

Кіріспе

Қазіргі кезең мемлекетіміз «жаңа Қазақстанды» құру, сонымен қатар өркениетті елдердің алдыңғы шебіне шығу бағытында түрлі мемлекеттік бағдарламалар даярлап, оны қолданысқа енгізіп жатқан кезең. Кез-келген мемлекеттің өркениетке жетуі үшін сол мемлекеттегі әрбір азаматтың үлес салмағы мен күш-жігері сарып етілері анық. Осы орайда Қазақстанның жаңа тұғырға көтеріліп, әлемнің өркениетті елдерінің алдыңғы қатарынан бой көрсетуі үшін еліміздің әрбір азаматының үлес қосуы азаматтық борыш болып саналады. Әрбір адамның өз елі алдында азаматтық борышын аса жауапкершілікпен орындауы үшін оның ар және заң алдындағы адалдық ұстанымы қалыптасуы тиіс. Адалдық ұстаным әрбір азаматтың бойында тұрақты қалыптасқан жағдайда, сол қоғамда азаматтарға қауіпті әрекеттер мен қылмыстық оқиғалар азаяды, азаматтардың жайлы өмір сүру деңгейі көтеріледі және жалпыға ортақ идеялар мен халықтың мүддесін қорғайтын құқықтық шешімдердің жариялануына жол ашылады. Азаматтардың ар және заң алдындағы адалдығы олардың тұрақты ұстанымына айналған жағдайда әділетті қоғам орнайды. Адам мен азаматтардың адалдығы, ар алдындағы тазалығы тұрғысында ҚР Президенті Қ.К.Тоқаев өзінің әрбір сөзінде тілге тиек етіп келеді. Нақты айтар болсақ, мемлекет басшысы Ұлттық құрылтай отырысының екінші отырысының тақырыбын «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» деп бекіткен болса, үшінші отырысы «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты тақырыпта өрбіді. Сол келелі кеңесте Президентіміз әрбір адамның адал еңбекпен адал табысқа кенелген жағдайда ғана оның ар алдында, қоғам алдында, өз отбасының және кейінгі өскелең ұрпақтың алдында абыройы асқақ азамат болып қалатынын алға тартқан болатын[1].

Қоғамдық ортадағы жалпыға ортақ тәртіп пен саяси тұрақтылықтың сақталуын қамтамасыз ету үшін оған негіз болатын басты факторларды анықп алу қажет. Қоғамда тұрақтылық пен стратегиялық дамудың үлгісі қалыптасуы үшін заң үстемдік етуі тиіс. Заңның үстемдігі адам мен азаматтардың конституциялық құқықтарының заңмен қорғалуына кепілдік береді, сондай-ақ олардың адами қадір-қасиеті мен ар алдындағы тазалығының дұрыс бағалануына септігі тиеді. Адам мен азаматтардың ар және заң алдындағы тазалығы ең алдымен заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің жүйелі орындалуына, екіншіден халықтың мемлекеттік биліктің талаптары мен қабылданған заңдар мен құқықтық нормаларға деген сенімі мен құрметін қалыптастырады. Адам мен азаматтардың ар және заң алдындағы адалдық ұстанымдарының қалыптасуы конституциялық заңдағы гумандық қағидаларды іске асыратын, сондай-ақ еліміздің өсіп-өркендеуі мен өркениетке қадам басуына ықпал ететін басты фактор болып табылады.

Әдебиеттерге шолу. Адам мен азаматтардың ар мен заң алдындағы жауапкершілігін қалыптастыру, олардың қоғамдық қатынастардағы әрбір әрекеттерінің ақ-қарасын ажырату үшін біз келесі заң ғылымдарына, әдеп ережелерге, құқықтық және қаржылық сауаттылыққа баулитын келесі әдебиеттерге шолу жасалды. Ең алдымен адам мен азаматтардың конституциялық құқықтары 1995 жылдың 30 тамызда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы назарға алынды. Ата заңымыздың адам құқықтарын қорғау заңнамаларының талаптарын кең көлемде саралау мақсатында 1948 жылы 10 желтоқсанда Біріккен ұлттар ұйымы Бас Ассамблеясының қаулысымен бекітілген «Жалпыға бірдей адам құқықтары жөніндегі Декларация» басшылыққа алынды.

Адам мен азаматтардың ар мен заң алдындағы жауапкершілік мәселелері Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қылмыстық жазаны тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысымен бекітілген заңнамаларда да айқын көрініс тапқан. Осы мәселеде заңгер-ғалымдар Омар Б.М., Битұрсын Ғ.Ш., Баетов Е.К. Азаматтық құқықтың объектілеріне және субъектілеріне қатысты мәселелер атты оқу құралында және Алматы қаласында 1996 жылы басылып шыққан Қазақтың әдет-ғұрып нормаларының материалдарында азаматтық адалдық ұстанымдары терең сараланған. Сондай-ақ, Омар Б.М., Сайдахмет Э., Қасымбеков Н.Б.

Қазақстан Республикасы құқық жүйесінің қалыптасуындағы әдет-ғұрып нормаларының рөлін зерттейді. Орыс ғалымы Т.М. Культелеевтің «Уголовное обычное право казахов» және

«Материалы по казахскому обычному праву», «История государства и права Казахской ССР» еңбектер де ғылыми жұмыстың бағытын анықтауға өз үлесін қосты. Заңгер-ғалым Сартбаева У.К., Битұрсын Ғ.Ш. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы оқу құралы, Алаяқтық туралы істер бойынша сот практикасы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 29 маусымдағы №6 нормативтік қаулысы, «Қаржылық сауаттылықты арттырудың 2020-2024 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 30 мамырдағы №338 қаулысы ғылыми жұмысымыздың тақырыбына сай адам мен азаматтардың адалдық ұстанымын қалыптастыруда мұрындық болатын негізгі факторларды анықтауда септігі тиді.

Зерттеу материалдары мен әдістемесі. Қоғамда адам мен азаматтардың барлығы-дерлік конституциялық құқықтар мен бостандықтардың заңмен қорғалатынын жақсы түсінеді, сондай-заң үстемдігіне бас иеді. Олай болатыны, заң үстемдігі жеке адамдардың қажеттілігіне емес, қоғамдағы барлық адамзат баласының (ел азаматтары, шетел азаматтары, азаматтығы жоқ азаматтар) ортақ мүддесіне қызмет етеді. Сондықтан да заңды құрметтеу, бағыну, заң нормаларын орындау сияқты ізгілік қағидалары әрбір адамның санасында қалыптасқан.

Адам мен азамат кез-келген мемлекеттің иесі ретінде ең маңызды рөлді иемденеді, сонымен қатар баға жетпес байлық болып саналады. Ал адам мен азаматтардың өз отанына, туған жеріне, өз отбасына деген адалдық ұстаныммен өлшенетін қағидалары өз мемлекетін өркениетке бастайтын бірден-бір ізгілік нормасы болып табылады. Осы орайда, Қазақстан Республикасы Конституциясының алғашқы бабында: «... мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп тайға таңба басқандай анық жазылғандығын алға тарта аламыз[2].

Зерттеу тақырыбымызда зерттеу әдістерінің отандық жоғары оқу орындарының білім алушыларына және Шымкент қаласындағы мемлекеттік мекеме қызметкерлеріне сауалнама (анкета) жүргізу арқылы адам мен азаматтардың ар және заң алдындағы адалдық ұстанымдарын анықтау тәсілін қолдандық. Білім алушылар арасында жүргізілген сауалнамаға Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті қабырғасында 1-3 курстарда оқып жүрген 2189 студент қатысты, ал мемлекеттік мекеме мен білім беру ұйымдары қызметкерлері арасында жүргізілген сауалнамаға 678 қызметкер тартылды. Сауалнама қорытындысын талдау және нәтижелер бөлімінде келтіретін боламыз.

Қазіргі қоғамды озық технологияның мүмкіндіктері барынша қолданысқа енгізілген жаңа қоғам ретінде қабылдауымызға болады. Заманауи озық технологиялардың мүмкіндіктерінің артуы қолданушылар үшін өте тиімді болғанымен, кейбір реттерде қоғамға қауіпті, құқыққа қайшы іс-әрекеттердің орын алуына түрткі болып та жатады. Мұндай құбылыстарға нақты мысал келтірер болсақ, қазіргі уақытта етек жайып келе жатқан интернет және телефон арқылы жасалатын алаяқтық қылмыстарын алға тарта аламыз[3]. Қазақ халқы «таяқтың екі ұшы бар» деген. Ол деген кез-келген игілікті нәрсенің кері әсер беретін жағы да болады дегенді білдіреді. Осы тәмсіл ақпараттық технология барынша дамыған қазіргі таңда «ұялы мобильді телефон қызметінің мол мүмкіндігін» алға тартуға болады. Бүгінгі таңда адамдар әлемнің қай түкпірінде болмасын бір-бірімен тәулік бойына еркін және бір-бірімен жүздесіп байланысқа түсе алады. Сонымен қатар, өзі тұрған объектіні толығымен камераға түсіре алады. Бір-бірімен жүздесіп байланысқа түсу мүмкіндігі бірін-бірі сағынған ата-ана мен бала не туған-туыс арасындағы сағынышты басуға септігі тиеді. Ал екінші жағынан қылмыстық ниеттегі адам

өзі тұрған объектіні толығымен камераға түсіру арқылы қылмыстың жоспарын және оның ізін жасыру амалдарын түзе алады.

Ал озық технологиялардың мүмкіндіктерін тек жұмыс барысында игілік көзі ретінде ғана қолдану ол, адам бойындағы адалдық қасиеттердің беріктігін білдіреді. Жалпы, адамзат баласының бойындағы адами құндылықтар, сондай-ақ әділеттікке бас иіу, ізгілік жолымен ізет көрсету, теңдікті қалау, бостандық ұғымын биік санау секілді ұстанымдар конституциялық заңдағы гумандық ұғымның негізгі қағидалары болып табылады.

Талдау мен нәтижелер. Халқымызда «Адалдық ардың ісі» деген даналық сөз бар. Осы екі ауыз сөз қазіргі қолданыстағы Конституциямыздың талаптарына, қолданыстағы заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің тиым салу нормаларына толық жауап бере алады. Жоғарыда атап өткеніміздей, мемлекетіміздің Ата заңы - Конституциямыздың бірінші бабында адам өмірі мен оның оның конституциялық құқықтарын ең асыл қазына деп танығаннан кейін адамның қадір-қасиетіне де ерекше мән берілген-ді. Мемлекеттің жалпыға ортақ заңы әрбір азамат үшін заңдылық күші бар құжат болып табылады. Алайда, сол қабылданған заңдардың жүйелі түрде іске асырылуы азаматтардың заң алдындағы және ар алдындағы жауапкершілігіне тікелей байланысты болып келеді. Заң мен ар алдында әрбір азамат өзінің азаматтық борышы мен қызметтік жауапкершілігіне (өзіне жүктелген міндеттеріне) адал қарап, өзіне тиісті нормативтік құқықтық актілердің талаптарына сай әрекет ететін болса, әрбір құқық нормалары жүйелі жүзеге асырылады. Заң талаптары мен құқық нормаларының жүйелі іске асырылуының екінші жолы - заң талаптарын қоғамдағы әрбір азаматтың дұрыс талап ете білу міндеті. Әрбір азамат (тұтынушылар) қайбір мәселе болмасын қызмет көрсету секторынан (мемлекеттік қызметші немесе басқа сала қызметкерлері) өзі келіп отырған мәселеге қатысты қызмет көрсету түрін тиісті заң аясында талап етуі тиіс. Тұтынушылар тарапынан заң асында талап қойылатын болса, қызмет көрсетуші тұлға өз қызметіне байланысты нақты жауапкершілікті сезінетін болады. Қоғамда күнделікті өмірде байланысқа (азаматтық қарым-қатынасқа, сауда-саттық, білім беру т.б.) түсетін екі тарап та конституциялық заң талаптарының бұзылмауына ықпал ететін болса, қоғамда тазалық орнайды. Мемлекет өркениетке бір қадам жақындай түседі. Қоғамдық қатынасқа түсетін тараптардың бойындағы конституциялық заңдардың бұзылмауына ықпал ететін негізгі фактор - ол, адам мен азаматтардың бойындағы адами адалдық қасиеті болып табылады. Керісінше, тараптар біле тұра конституциялық заң талаптарының бұзылмауына ықпал етпеуінің негізінде қоғамда түрлі келеңсіз оқиғалар мен қылмыстық әрекеттерге жол ашылып жатады. Ортақ тәртіпке бой ұсынбағандықтан халықтың қоғамдық санасы (ой-өрісі) немқұрайдылық көзқарастарды құрайды. Заң талаптары қуаттайтын қатаң қағидалар өз қызметін атқармағандықтан адам мен азаматтар арасында қабылданған заңдар мен нормативтік құқықтық актілерге деген сенімсіздіктер пайда болады да соңы түрлі қылмыстық әрекеттер мен құқық бұзушылықтарға ұласуына алып келеді[4, 396.].

Зерттеу жұмыстарының нәтижесі көрсетіп отырғандай, сауалнамаға қатысқан отандық жоғары оқу орындарындағы білім алушылар мен мемлекеттік мекеме қызметкерлерінің жауаптары адам мен азаматтардың ар мен заң алдындағы адалдық ұстанымдары түрлі қылмысқа жол ашатын әрекеттердің алдын алуға сондай-ақ, халықтың сенімін қалыптастыруға ықпал ететін негізгі фактор бола алатындығын көрсетті. Адам мен азаматтардың бойында өз отанына деген адалдық қағидалары жойылған жағдайда, олар бір-бірімен өзара сөз байласу арқылы сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне жол беруі әбден мүмкін.

Мәселен, білім алушылар елімізде сыбайлас жемқорлық әрекеттері көп кездеседі деп есептейді, бірақ өздерінің сол әрекеттерге байқаусызда (білместікпен) жол беріп қоятындықтарын білмейді. Олардың жемқорлық әрекеттері көп кездеседі деген пікірлерін негізге алмауға болмайды. Оған әсер ететін фактілер – еліміздегі лауазымды тұлғалардың жемқорлыққа қарсы қылмыстары әшкереленіп, ресми БАҚ арқылы және әлеуметтік

желілерде жариялануы. Жоғары мәртебелі қызметкерлердің сондай іс-әрекеттерге баруы және оның әшкере болуы жастарға өте қатты әсер етеді. Дегенмен, әшкере болған лауазымды тұлғалар жеке тұлғалар. Сондықтан, сол саладағы барлық қызметкерлерге теріс пікірмен қарауға болмайды. Алайда, халқымыздың «бір құмалақ бір қарын майды шірітеді» деген мақалына сай әшкереленген тұлғаның іс-әрекеті басқа қызметкерлердің қызметтік абыройына нұқсан келтіретіні ақиқат. Қорыта келгенде, «Елімізде сыбайлас жемқорлық әрекеттері бар ма?» - деген бірінші сұраққа 2189 студенттің 381-і яғни 17,4 %-ы «бар», 814-і яғни 37,1%-ы «кездеседі», 573-і яғни 26,3%-ы «болуы мүмкін» деп жауап берген болатын. Бұл деген сауалнамаға қатысқан 2189 студенттің 80,8%-ы қоғамда сыбайлас жемқорлық әрекеттері бар деп есептейді, бірақ «1424» нөміріне телефон шалмаған және ол қызмет түрінен хабарсыз. Білім алушыларға семинар-тренинг барысында сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне не оған ұқсас жағымсыз әрекеттерді әшкерелеу мақсатында «1424» нөмірінің жұмыс жасайтындығы, сол қызмет түріне телефон шалып, қылмыстық әрекеттердің алдын алуға не қылмыскерлерді қолға түсіруге көмектескен азаматтарға мемлекет тарапынан сыйақы тағайындалатындығы және олардың аты-жөндері жария етілмейтіндігі туралы заң талаптары түсіндірілді.

Ал Шымкент қаласындағы мемлекеттік мекеме және білім беру ұйымдарының қызметкерлері арасында жүргізілген сауалнамаға тартылған 678 қызметкердің жауабы келесідей қорытынды жасауға негіз болды. «Елімізде сыбайлас жемқорлық әрекеттері бар ма?» - деген бірінші сұраққа 678 қызметкердің 94-і яғни 13,8%-ы «бар», 101-і яғни 14,8%-ы «кездеседі», 14-і яғни 2, 3%-ы «болуы мүмкін», 469-ы яғни 69,1%-ы «жоқ» деп жауап берді. Қызметкерлердің 30,9%-ы сыбайлас әрекеттерінің көрініс табатынын алға тартса, 69,1%-ы Қазақстан қоғамының таза қоғамға аяқ басқандығын дәлелдеді.

Демек, біз зерттеу жұмысымыздың қорытындысы ретінде адам мен азаматтардың ар және заң алдындағы адалдық ұстанымдары өзін рухани тұрғыда ізгілендіретін, екінші тұлғаға мейірім нұрын сыйлайтын адами қадір-қасиеттің ең биік үлгісін қалыптастыра алатындығын ұғындық. Олай болатындығын заңдылық деп те қарастыруымызға болады. Сол себепті де Конституциямыздың алғашқы бабында адамның өмірі мен оның құқықтары мемлекетіміздің баға жетпес асыл қазынасы ретінде танылған-ды.

Қорытынды

Зерттеу әдістеріндегі қорытынды нәтиже көрсеткендей, адам мен азаматтардың адалдық ұстанымдары мен адами қасиеттері түрлі қылмыстардың алдын алуға және заң талаптарына деген қоғамдық оң көзқарасты қалыптастыруға бірден-бір негіз болатын фактор екендігіне көзіміз жетті. Адалдық қағидасы еліміздегі әрбір азаматтың бойына дарып, санасына сіңуі тиіс. Сонда ғана халықтың ортақ қазынасына қол салушылық әрекеттер жойылып, талдау және нәтижелер бөлімінде келтірілгендей сыбайлас жемқорлық қылмыстары біржола тоқтайды. Адам мен азаматтардың бойында адалдық ұстаным қағидалары толыққанды қалыптасқан жағдайда ғана еліміз мақаламыздың басында айтылған әлемнің алдыңғы қатарлы өркениетті елдерінің сапында бой көрсететін болады.

Адам мен азаматтар (әрбір жеке тұлға) күнделікті әлеуметтік, қоғамдық қатынастарда өзінің жеке басының құқықтарын толық біліп және өзін қорғайтын конституциялық заңдардың талаптарын сезініп, өзінің әрбір қарым-қатынасындағы жауапкершілікті ұғынғанда ғана құқық нормалары өз қызметін еш кедергісіз атқарады және оны (әрбір жеке тұлғаны) заңмен қорғай алады. Егер, азамат өзінің жеке басының құқықтары мен заң алдындағы міндеттерін білмей, өзінің қалауымен (өз еркіне салып) қандай да бір әрекет ететін болса, ол құқық нормаларының бұзылуына әкеп соғады да сол азаматтың құқығы заңмен қорғалмайды [5]. Сонымен қатар ол азамат қарым-қатынасқа түскен тұлғаның да заңға қарсы келуіне не құқық бұзуына себеп болады. Занда көрсетілгендей, әрбір азаматтың өз әрекетіне қатысты заң талаптарын білмеуі – оны заң алдындағы жауаптылықтан босатпайды. Сондықтан, адалдық қағидаларына негізделген

құқық нормалары заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің ажырамас бір бөлігі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың Атырау қаласында өткен Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзі, 15 наурыз 2024ж.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз, 1995жыл.
3. ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына арнаған Жолдауы, Астана 2023ж.
4. Битұрсын Ғ., Исабеков А., Мадалиева А., Тулегенов Г., Исатаева Г., Канаева А. Жаңа Қазақстан: Әділетті қоғам қалыптастырудың конституциялық-құқықтық әдістемесі. –2022. Оқулық – 12,75 б.т. ОҚМПУ шағын баспаханасы, Шымкент қ, 2022.
5. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қылмыстық жазаны тағайындаудың кейбір мәселелері туралы» 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысы.

ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮШ-ЖІГЕР: АНЫҚТАМАСЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абдуллаева П.Т. – PhD, педагогика кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.

Архабаева А.К. – магистр, аға оқытушы,
Ж.А.Тәшенев атындағы университет, Шымкент қ.

Андатпа. Мақалада эмоционалды күш-жігер, эмоционалды қолайсыздықты, эмоционалды денсаулықты және т.б. анықтаудың әртүрлі тәсілдері қарастырылады. Эмоционалды күш-жігер қалыптастыру мәселесіне теориялық талдау жасалған.

Кілт сөздер: эмоционалды күш-жігер, мектептегі білім, оқушыларды қолдау.

Аннотация. В статье рассматриваются «различные подходы к определению понятий эмоционально благополучия», «эмоционального неблагополучия», «эмоционального здоровья» и т.п. Сделан теоретический анализ проблемы формирования эмоционального благополучия у студента.

Ключевые слова: эмоциональное благополучие, школьное образование, поддержка учеников.

Annotation. The article discusses “various approaches to defining the concepts of emotional well-being,” “emotional distress,” “emotional health,” etc. A theoretical analysis of the problem of developing emotional well-being in a student is made.

Key words: emotional well-being, school education, student support.

Кіріспе

Эмоционалды әл-ауқатты зерттеудің өзектілігі әртүрлі профильдегі мамандардың – медициналық, экономикалық, психологиялық-ұлттың эмоционалды денсаулығына деген қызығушылығының артуымен байланысты. Бірқатар мамандардың (С. В. Воликова, Н.Г. Гаранян, В. В. Николаев, С. В. Малихин, А. Б. Холмогоров және т. б.) мәліметтеріне сәйкес, қазіргі адамның эмоционалды денсаулығының бұзылуының жоғарылауы байқалады [10].

Өз кезегінде, қазіргі адамның эмоционалды өмірі саласындағы қалыптасқан жағдай оны зерттеуге жаңа көзқарасты және қазіргі уақытта осы салада байқалатын мәселелерді талап етеді [11].

Біздің ойымызша, "эмоционалды күш-жігер" ұғымын дамыту арқылы қазіргі адамның эмоционалдық саласындағы қиындықтарды ашуға және тереңірек түсінуге болады. Жалпы эмоционалды күш-жігер категориясы эмоционалды Денсаулық категориясына қарағанда көлемді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы денсаулықты анықтауда әл – ауқат ұғымын қолданды, өйткені ол "денсаулық" - "ауру" дихотомиясынан (тек санцентристік тәсілден) алшақтауға көмектеседі және адамды және оның проблемаларын жүйелі түрде қарастырыңыз [10].

Алайда, эмоционалды күш-жігер ұғымын адамның эмоционалдық қиындықтарын жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік беретін тәуелсіз, толыққанды категория ретінде пайдалану көбінесе психологияның өзінде эмоционалды күш-жігер/қолайсыздықты зерттеу бұлыңғыр және жүйеленбеген сипатқа ие болуымен қиындайды.

Қазіргі уақытта эмоционалдық күш-жігерты зерттеу контекстінде психологияның алдында тұрған келесі негізгі мәселелерді бөліп көрсетуге болады:

- жүйелі сипатта болатын эмоционалды күш-жігерты анықтауда бірыңғай тәсілді әзірлеу;

– эмоционалды күш-жігер пен қолайсыздықты анықтау критерийлерін бөліп көрсету және саралау (мүмкін болса); – эмоционалды күш-жігер/қолайсыздық жағдайларын анықтайтын негізгі факторларды бөліп көрсету және саралау (мүмкін болса), жүйелеу, олардың салыстырмалы маңыздылығын анықтау; - эмоционалды күш-жігертың мүмкін диагностикасы (тікелей және/немесе жанама); - қазірдің өзінде эмоционалды күш-жігерқа қол жеткізу үшін белгілі практикалық ұсыныстар мен әсер ету әдістері. Эмоционалды күш-жігер туралы әртүрлі зерттеулер, ең алдымен, оның анықтамасынан басталады. Осыған сәйкес біздің зерттеуіміздің мақсаты "эмоционалды күш-жігер"ұғымын анықтауға көзқарастарды анықтау болды.

Қоршаған ортамен белсенді өзара әрекеттесу нәтижесінде адамға жағымды да, жағымсыз да әртүрлі факторлар әсер етеді (биологиялық, психологиялық және әлеуметтік). Осы факторлардың теріс әсеріне байланысты адамдарда эмоционалды күш-жігер деңгейі төмендейтіні белгілі, бұл, сайып келгенде, эмоционалды бұзылуларға, атап айтқанда, фобияларға, невроздарға, аффективті күйлерге әкеледі. Эмоционалды күйзелістің факторларының бірі-тамақтанудың бұзылуына, жеке басының бұзылуына, сондай-ақ балаларда да, ересектерде де мінез-құлықтың бұзылуына әкелуі мүмкін тіркеменің бұзылуы. Эмоционалды күш-жігерты О.В. Козлова, Д. Н. Бурыгина және басқалар зерттеді.

О.В. Козлова мен Д.Н. Бурыгинаның айтуынша, эмоционалды күш-жігер сезімі-бұл" өзін бақытты, үйлесімді әлемге сезіну және сезіну, жеке рухпен біріктіру (қанағаттану және шығармашылыққа деген қажеттілік те, оны жүзеге асырудың шарттары мен мүмкіндіктерін білдіретін қоғам тарапынан оған деген сұраныс) қоғаммен және ғарышпен " [6].

Қазіргі уақытта эмоционалды күш-жігерді анықтаудың бірнеше тәсілдері бар:

1. Эмоционалды күш-жігер адамның эмоционалды күш-жігері ретінде.
2. Адамның өміріндегі эмоциялар мен олар орындайтын функциялар тұрғысынан эмоционалды күш-жігер. Эмоционалды күш-жігер эмоцияларды сезіну қабілеті мен мүмкіндігін, сондай-ақ бастан өткерген эмоциялардың оң фонын қамтиды.

3. Эмоционалды күш-жігер жалпы тұлғаның психологиялық күш-жігерының ажырамас және ажырамас бөлігі ретінде. Осы тәсіл тұрғысынан эмоционалды әл – ауқат-бұл өз эмоцияларын басқара білу және өз өмірінің сапасын оң бағалау.

4. Эмоционалды күш-жігер эмоционалды Денсаулық ретінде. Л. в. Тарабакинаның айтуынша, эмоционалды денсаулық – бұл адамның психологиялық денсаулығының ажырамас бөлігі, ол "ситуациялық-бағдарлы, бейімделу-мақсатты, тұлғалық-белсенділік деңгейлерінің жұмыс істеуі негізінде Өтпелі және үздіксіз бірлікті қамтамасыз етеді; эмоционалды Денсаулық өзіне және әлемге біртұтас эмоционалды қатынасты сақтауға, жағымсыз эмоцияларды өзгертуге және оң боялған эмоцияларды тудыруға мүмкіндік береді ... тәжірибесі " [8].

Сонымен қатар, Никулина Д.С. эмоционалды күш-жігер пен қолайсыздық критерийлерін атап өтті.

Кесте 1. Эмоционалды күш-жігер пен қолайсыздықтың критерийлері (Д. С.Никулина бойынша, 2008).

Эмоционалды күш-жігер критерийлері	Эмоционалды қолайсыздық критерийлері
* Адамның басынан өткерген эмоциялар туралы хабардарлығы.	* Жағымсыз эмоциялардың басым болуы: қорқыныш, үмітсіздік, наразылық, реніш.
* Адамның эмоционалды көріністерін реттеуі.	* Адамның тікелей және жанама агрессиясының болуы.
* Жағымды эмоциялардың басым болуы.	* Депрессия.
* Сенімділік, қанағаттану және	* * Сыртқы әлеммен байланыс

тыныштық. * Басқа адамдармен сенімді және жағымды қарым-қатынас.	орнатуға деген ұмтылыстың болмауы. * Психикалық теңгерімсіздік. * Мінезі күшті тәжірибелердің үстемдігі
---	---

Эмоционалды күш-жігер сонымен қатар эмоциялардың мағынасы аясында қарастырылады адам өмірі, олар орындайтын функциялар (Л.М. Аболин, О. А. Воробьева, В. Р. Сары-Гузель). Адамның эмоционалды күш-жігері бастан кешкендердің мінезімен де байланысты және бұл эмоцияларды білдіру мүмкіндігі мен қабілетімен. Зерттеудің осы бағыты шеңберінде оны эмоционалды сәттіліктің көрсеткіші ретінде анықтауға болады Адамның реттелуі (яғни, қаншалықты " жақсы", эмоциялар өздерін толықтай орындай алады жеке адамның өміріндегі функциялар) [1, 3, 8].

Эмоционалды күш-жігер туралы неғұрлым көлемді идеяны оны жеке тұлғаның психологиялық күш-жігерінің ажырамас және ажырамас бөлігі ретінде қарастыру арқылы алуға болады (М.С. Дмитриева, М. Ю. Долина, Л. В. Куликов).

Сонымен қатар, эмоционалды күш-жігер белгілі бір эмоционалды көріністердің белгісін (полярылығын) ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның тиімді мүмкіндігін де көрсетеді

осы көріністердің кез келгенін реттеңіз. Психологиялық күш-жігер тығыз байланысты басқа сипаттамалар – "бақыт", "өмірге қанағаттану", "өмір сапасына субъективті баға беру" [6].

Демек, эмоционалды әл-ауқат – бұл адамның болып жатқан құбылыстарды немесе оқиғаларды барабар және ауыртпалықсыз бағалау, қоршаған ортаға сәтті бейімделу қабілеті, сондай-ақ оның өмірінде жағымды эмоциялардың басым болуы.

Эмоционалды күш-жігертың критерийлері: адамның басынан өткерген эмоциялар туралы хабардар болуы; адамның эмоционалды көріністерін реттеуі; жағымды эмоциялардың басым болуы; сенімділік, қанағаттану және тыныштық; басқа адамдармен сенімді және жағымды қарым-қатынас.

Эмоционалды қолайсыздықтың критерийлері: жағымсыз эмоциялардың басым болуы: қорқыныш, үмітсіздік, наразылық, реніш; адамның тікелей және жанама агрессиясының болуы; депрессия; сыртқы әлеммен байланысқа түсуге деген ұмтылыстың болмауы; психикалық теңгерімсіздік; табиғатта күшті тәжірибелердің Үстемдігі.

Эмоционалды күш-жігер оқушыларды оқыту мен дамытуда шешуші рөл атқарады. Бұл студенттердің танымдық процестеріне, әлеуметтік өзара әрекеттесуіне және оқу жетістіктеріне әсер етеді. Эмоционалды күш-жігертың маңыздылығы көптеген зерттеулермен расталады және халықаралық білім беру стандарттарына енгізілген. Э. Эриксон эмоционалды күш-жігерты қамтамасыз ететін жағдайларды атап көрсетеді: жақсы дамыған даралық сезімі, қарым-қатынас жасау қабілеті, жақын қарым-қатынас жасау қабілеті, белсенді болу қабілеті [5].

Оқушының эмоционалды жағдайы оның зейінін шоғырландыру, ақпаратты қабылдау, сыни тұрғыдан ойлау және мәселелерді шешу қабілетіне әсер етеді. Позитивті эмоциялар когнитивті көкжиектердің кенеюіне ықпал етеді, шығармашылық ойлауды ынталандырады және жаңа білімді игеру процесін жеңілдетеді [7].

Әлеуметтік өзара әрекеттесу: эмоционалды күш-жігері жоғары оқушылар мектеп ортасына жақсы бейімделеді, құрдастарымен және оқытушылармен қарым-қатынасты жеңілдетеді. Бұл қарым-қатынас дағдыларын, эмпатияны және ұжымдық жұмыс қабілетін дамытуға ықпал етеді.

Оқу жетістіктері: эмоционалды күш-жігер академиялық мотивациямен және оқу жетістіктерімен байланысты. Мектеп өміріне риза және бақытты сезінетін оқушылар көбінесе оқуда жақсы нәтиже көрсетеді.

Осылайша, оқушылардың эмоционалды күш-жігерін сақтау қолайлы оқу ортасын

күруға, оқушылардың оқу мотивациясы мен белсенділігін арттыруға және олардың академиялық нәтижелерін жақсартуға бағытталған білім беру процесінің маңызды міндеті болып табылады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Авдеева Н. Н. Особенности материнского отношения и привязанность ребенка к матери/Н. Н. Авдеева//Психологическая наука и образование – 2006. – № 2. – с.82 – 91.
2. Буххайм А., Дороднов Д., Кехеле Х. Привязанность и депрессивная психопатология у взрослых/А. Буххайм, Д. Дороднов, Х. Кехеле//Московский психотерапевтический журнал. – 2008. – №2. – с.72 – 99.
3. Григорова Т. П. Деструктивная привязанность как специфическая категория привязанности во взрослом возрасте/Т. П. Григорова//Вестник Костромского государственного университета им. Н.А. Некрасова. – 2014. – №3. – с.148 –152.
4. Жихарева Л. В. Особенности родительской привязанности в семьях с детьми дошкольного возраста/Л. В. Жихарева//Инновации в науке. – 2015. – №3(40). – с.2 – 6.
5. Иванюшина П. В. Специфика переживания у людей с разными типами привязанности/П. В. Иванюшина//Специфика переживания у людей с разными типами привязанности. – 2015. – №1 – 2. – с.190 – 193.
6. Козлова О. В., Бурьгина Д. Н. Специфика эмоционального благополучия человека в РФ/О. В. Козлова, Д. Н. Бурьгина//Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 12 – 3 (26).
7. Наркевич В. В. Отношение к игрушке у детей дошкольного возраста в зависимости от их эмоционального развития и типа привязанности к матери/В. В. Наркевич//Психологическая наука и образование. – 2008. – №3. – с.81 – 89.
8. Никулина Д. С. Подходы к определению эмоционального благополучия/Д. С. Никулина//Известия Южного федерального университета. Технические науки. – 2008. – № 6.
9. Смердова Е. А. Особенности эмоциональной сферы у детей младшего школьного возраста/Е. А. Смердова//Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2015. – № 11 – 6
10. Сары-Гузель В.Р. Оптимизация эмоциональной устойчивости личности студента через учебную деятельность. Диссертация ... кандидата психологических наук. – Нижний Новгород, 2002
11. Холмогорова А.Б, Гараян Н.Г. Принципы и навыки психогигиены эмоциональной жизни // Психология мотивации и эмоций / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и М.В. Фаликман – М.: ЧеРо, 2002. – 752 с. – С. 548–557.

**Ж.ТӘШЕНЕВ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТІНДЕ «МЕДИА БРЕНДИНГ»
MINOR БАҒДАРЛАМАСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ АРҚЫЛЫ SOFT SKILLS
ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ**

Ботабаева Ж.Н. – ф.ғ.к., аға оқытушы Tashenov University., Шымкент қ., Қазақстан
botabayeva_janna@mail.ru

Севи́ль Қараман – Анкара университеті, Турция

Умаралиева М.А. – магистр, аға оқытушы Tashenov University, Шымкент қ.,
Қазақстан, umaralievam@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада «Медиа брендинг» минор бағдарламасын оқу кезінде әлеуметтік, «жұмсақ» - soft skills дағдыларды дамытуды қалыптастыру қарастырылады. Зерттеу пәні осы бағдарламаға енгізілген пәндер – «Мұғалімдердің жаһандық құзыреттері», «Бұқаралық ақпарат құралдарының алдында сөйлеу» және «Копирайтер». Нысан Ж.Тәшенев атындағы университеттің білім беру бағдарламаларындағы студенттерге арналған қосымша бағдарлама ретінде «Медиа брендинг» минорлық бағдарламасы болып табылады. Қазіргі білім беру үдерісін университет студенттерінің жаңартылған құзыреттерін қалыптастыратын қосымша бағдарламаларсыз елестету мүмкін емес.

Сұранысқа ие дағдыларды үйрету үшін уақыт талабына сай және оқудан кейін бітірушілердің табысты тәжірибесі мен жұмысқа орналасуына кепілдік беретін бағдарламаларды жүзеге асыру қажет.

Кілт сөздер: майнор, шығармашылық құзыреттіліктер, «медиа брендинг», soft skills

Аннотация. В настоящей статье рассматривается формирование развитие и социальных, «мягких» – soft skills умений при обучении minor программы «Медийный брендинг». Предметом исследования являются дисциплины, входящие в данную программу – «Глобальные компетенции педагога», «Медийное ораторство» и «Копирайтер». Объектом выступает minor программа «Медийный брендинг» как дополнительная программа для обучающихся по образовательным программам университета имени Ж.Ташенева.

Современный образовательный процесс не мыслим без дополнительных программ, формирующих актуализированные компетенции среди обучающихся университета. Для обучения востребованным навыкам необходимо внедрять программы, отвечающие требованиям времени и гарантирующим успешную практику и трудоустройство выпускников после обучения.

Ключевые слова: майнор, творческие компетенции, «медиа брендинг», soft skills

Abstract. This article discusses the formation of the development of social, «soft» - soft skills when studying the minor program «Media Branding». The subject of the study is the disciplines included in this program – «Global teacher competencies», «Media public speaking» and «Copywriter». The object is the minor program «Media Branding» as an additional program for students in the educational programs of the University named after Zh. Tashenev.

The modern educational process is unthinkable without additional programs that form updated competencies among university students. To teach in-demand skills, it is necessary to implement programs that meet the requirements of the time and guarantee successful practice and employment of graduates after training.

Keywords: minor, creative competencies, «media branding», soft skill

Введение

В настоящее время многие думают, что успех и конкурентоспособность специалистов зависит от уровня только профессиональных качеств. Но не будем забывать, что знания только лишь по профессии замыкают сферу воздействия и функционирования человека. Если о качественном специалисте никто не знает, он не может заявить о себе широко и сделать себе рекламу, его КПД не значительно и снизит его потребность на рынке труда. Для вашего успеха необходимо заявить о себе, о ваших достижениях и умениях, проявить себя как эффективный лидер, способный вести за собой. Сейчас много спорят о том, что настоящие лидеры должны обладать не столько высоким уровнем IQ, а сколько эмоциональным интеллектом - высоким уровнем EQ. Поскольку они могут успешно делегировать, принимать ответственные решения и отвечать за результат в процессе своей деятельности. А, следовательно, помимо профессиональных навыков – *hard-skills*, человеку необходимо развивать свои социальные, «мягкие» – *soft skills* умения.

Методика исследования

Для подготовки данного исследования была проделана работа по изучению и анализу необходимых актуальных, творческих навыков и компетенций среди обучающихся в процессе освоения программы «Медийный брендинг», но не формируемая при освоении основной образовательной программы.

В рамках основных образовательных программ Университета имени Ж.Ташенева кафедра «Иностранные языки» предлагает для изучения инновационную, актуализированную, адаптированную дополнительную программу класса *minor* «Медийный брендинг», подготовленную совместно с работодателями, стейкхолдерами, зарубежными экспертами и выпускниками.

Майнор («*minor*») - это программа, предоставляющая дополнительные знания, для успешной реализации своих социальных возможностей и формирующей дополнительные компетенции обучающегося. Все дисциплины, представленные в ней направлены на масштабирование достижений и успеха. Каждая дисциплина самостоятельна и самодостаточна, но и может гармонично взаимодействовать с остальными.

Minor программа даст возможность обучающимся в процессе обучения приобрести дополнительные компетенции, которые помогут им стать более конкурентоспособными на рынке труда, расширить границы трудоустройства, быть полезными для удовлетворения их личных потребностей.

Основное преимущество *Minor* программы связано с предоставляемыми выпускнику широкими профессиональными возможностями, обеспечивающими высокий процент трудоустройства по специальности вне зависимости от конъюнктуры рынка труда.

Наша система обучения построена с оглядкой и боязнью сделать ошибку, пойти не тем путём. Всё это формирует в обучающихся страх, неумение отстаивать свою точку зрения, позицию, принципы, принимать ответственные решения, анализировать и оценивать ситуацию. В конечном итоге обучение становится не эффективным, не дающим перспективу для роста.

Формируя модель выпускника, каждый университет хотел бы видеть, прежде всего, самые успешные и востребованные компетенции своих будущих специалистов. И в этом им подспорьем является программа дополнительного, непрерывного обучения и развития - класса *minor* «Медийный брендинг», гарантирующей обучающимся профессиональный и личностный рост. Профессиональные качества и дополнительные коммуникативные, лидерские, публичные, социально-психологические навыки очень пригодятся в о многих производственных и житейских моментах.

В данном вопросе есть ещё одна важная сторона как личность и умение формирования навыка мотивации, который зарождается от почтения и принятия людей и продукта своей деятельности.

Обсуждение и результаты. Давайте рассмотрим содержание, цели, условия и РО каждой дисциплины в отдельности.

Дисциплина «Глобальные компетенции педагога» направлена на то, чтобы развить в обучающихся способность анализировать и оценивать глобальные и межкультурные проблемы в обществе, адекватно и объективно относиться к различным сообществам и религиям, мировоззрениям. В процессе общения и коммуникации уважительно взаимодействовать с остальными членами общества и активизировать свою деятельность для коллективного сообщества и устойчивого развития. Для гармоничной жизни в многокультурном сообществе всем членам общества необходимо овладеть глобальными компетенциями. Не секрет, что в последнее время на Земле очень сильно ускорилась мобильность и осведомлённость людей, всё это стало благодаря возросшему культурному многообразию всяких сообществ и возникновению оригинальных национальных, региональных, мировых атрибутов и примет идентичности. И именно дисциплина, обучающая новое поколение взаимодействию в многокультурных сообществах способна противостоять религиозным, фанатичным и культурным предрассудкам и крайностям в обществе.

Дисциплина «Медийное ораторство» направлена на формирование умений, навыков владения коммуникативной тактикой для реализации своей стратегии в любой среде, владеющий такими навыками, как умение стилистически оформить текст, умение работать в команде, высокий уровень эрудиции. Ораторские способности и устные выступления относятся к коммуникативным универсальным учебным действиям. Для решения различных коммуникативных задач обучающийся, прежде всего, должен активно апеллировать коммуникативными, речевыми средствами, а также, конструировать все виды диалогических и монологических композиций. В данном случае очень важно такое умение как отстоять свое мнение и аргументированно защитить свою точку зрения и объективно оценить ситуацию и обстоятельства. В деятельности педагога часто приходится выступать перед аудиторией и в этой ситуации важно иметь следующие умения, представляющие такие приоритетные нюансы как: оптимистичный эмоциональный настрой, пошаговая режиссура композиции и текста речи и искусство публичного выступления. При скрупулёзной работе над текстом выступления необходима тщательная работа над текстом, содержанием и тематикой своего выступления. В процессе общения следует сделать проработку всех вопросов, которые могут возникнуть у слушателей. Оратору необходимо приобрести навык выступления перед аудиторией, поскольку возможна обратная реакция, активное реагирование на ваши аргументы и непосредственный отклик слушателей. Особое внимание при ораторском выступлении следует уделять невербальным приёмам. Учёные всего мира убеждены, что в сфере речевого общения, от 60 до 80 % коммуникации осуществляется за счет невербальных средств и именно от неё зависит реакция слушателей. Тема ораторских способностей специалиста всегда подвержена особому вниманию и требует современных инструментов её реализации и при организации учебного процесса этому направлению необходимо уделять значительное место. Всем известно, что профессиональные навыки – это, прежде всего, владение культурой речевого общения. И именно на современном этапе необходимы профессионалы, которые четко и ясно выражают свои мысли, оперативно и рассудительно отбирают информацию, грамотно обращаются с документами, ловко апеллируют методами эффективного официального, делового и личностного медийного пространства. Медийное ораторство – одна из дисциплин, направленных на формирование навыков эффективного публичного влияния на аудиторию и общество.

Дисциплина «Копирайтер» предназначена для подготовки специалиста имеющего знания и навыки по подготовке рекламной информации любой современной организации, учреждения, обладающего знаниями и навыками работы в качестве пресс-секретаря, также умеющего готовить различные тексты, отвечающие требованиям поисковой

системы мира по ведению блогерской работы в социальных сетях с целью развития массовой культуры. Обучившийся сможет создавать афиши, посты и анимации для социальных сетей. Дисциплина знакомит обучающихся с основами редакторской работы и с методикой литературного редактирования, готовит специалистов с умениями и навыками научного, художественного и творческого редактирования, которые будут конкурентоспособными на современном рынке труда благодаря широкому спектру сфер для реализации их как специалистов.

Цель и задачи создания дополнительной программы «Медийный брендинг»:

- развить у обучающихся навыки по глобальным компетенциям и изучению проблем, возникающих в процессе глобальных и межкультурных ситуаций, сформировать понимание и оценку различных точек зрения и мировоззрения сообществ, привить принципы уважительного взаимодействия с другими сообществами и религиями, способствуя коллективному благополучию, стабильности посредством отечественной, мировой художественной литературы и культуры.

- совершенствование интонационных речевых умений профессионального характера, овладение приемами красноречия и умениями медийного ораторства, изучение и практическое использование таких средств выразительной речи как техника речи, интонация, неязыковые средства выразительности.

- формирование умений и навыков копирайтерской и блогерской направленности в социальных сетях, умение создавать рекламную продукцию и анимации для социальных медиа, редактировать для печати текст или пост любого уровня сложности и направленности для публикации в медиа пространстве.

Условия и критерии для обучения по программе «Медийный брендинг»:

- соответствующие баллы (GPA),
- пройденные дисциплины (пререквизиты);
- наличие трёх дисциплин, изучаемых последовательно;
- по окончании предоставляется сертификат;
- дисциплины изучаются последовательно и в определенные семестры («накопительная система»);

По окончании курса обучающиеся смогут:

PO1: Успешно использовать способности уважительного взаимодействия и эмпатии с окружающим коллективом, миром посредством проникновения в глобальные и межкультурные проблемы художественной литературы.

PO2 Эффективно применять умения медийного ораторства, совершенствуя использование таких средств выразительной речи как техника речи, интонация, неязыковые средства выразительности.

PO3 Качественно использовать навыки копирайтерской и блогерской направленности, создавая креативную информацию для социальных медиа на широкие темы и композиции.

Данная Minor программа направлена на формирование толерантности, культуры взаимоотношений к представителям разных нации, религии и вероисповедования; формирование ценностей человеческого достоинства и культурного разнообразия; исследования активности современного русского языка в средствах массовой информации и популярном медиа пространстве. При окончании курса формируется навык определения и фиксации роли и значения статуса медийного филологического поля с точки зрения функциональной стилистики.

В течении курса изучаются методика создания медиа текстов многопланового ракурса и масштаба, характеристика социокультурных факторов и лингвистических приемов на сознание общества. Обучающиеся получают доступ к базе данных и системе параметров, служащие помощниками при описании и классифицировании разных типов медиа продукции с точки зрения их продуцирования, распространения, вербальных и

медиа характеристик. Помимо всего этого, у обучающиеся разовьются фундаментальные навыки, требуемые при профессиональной деятельности в сфере СМИ: перевод, транскрипция, редактирование, анализ, создание постов и репортажи событий и обстоятельств.

Современная модель образования не мыслима без специалистов, обладающих актуализированными компетенциями необходимыми для успешного и гарантированного трудоустройства выпускников университета. Следовательно, для наших обучающихся открываются дополнительные карьерные перспективы:

- делопроизводитель в государственных организациях, в отделах делопроизводства и документирования разных предприятий и производственных учреждений;

- младший научный сотрудник в научно-исследовательских учреждениях, в исследовательских и аналитических центрах;

- креативный специалист в PR агентстве, в сфере шоу-бизнеса, в торговых и производственных компаниях, сотрудник пресс-центра и редактор корпоративного издания в информационных и рекламных агентствах;

- корректор в СМИ, кинематографе, игровой индустрии, а также редакторов научных, литературных, учебных и информационных изданий;

- специалист по вопросам глобальных компетенций;

- консультант, изучающий различного регионального, республиканского, международного и глобального значения;

- педагог, оказывающий помощь и поддержку школьников с целью обеспечения их коллективного благополучия и устойчивого развития;

- медийный оратор;

- педагог, андрогог;

- тренер образовательных программ;

- топ-менеджер;

- коуч;

- бизнес-тренер;

- копирайтер;

- редактор корпоративного издания в информационных и рекламных агентствах;

- специалист текстового контента;

- специалист интернет-маркетинга;

- копирайтер-журналист;

- копирайтер-стратег.

Выводы. Таким образом, программа «Медийный брендинг» будет способствовать развитию и формированию soft skills у обучающихся ташеневского университета в разных профессиональных областях. Все это не просто окажет активное влияние на свойство личности, но и на правильный выбор стратегии поведения, навыков лидерства и эффективного решения проблем. Учитывая динамичность и непредсказуемость развития нашего общества и сложности образовательного процесса, становится очевидным востребованность разноплановых, профессиональных и успешных специалистов. Следовательно, для обучения востребованным навыкам необходимо внедрять программы, отвечающие требованиям времени и гарантирующим успешную практику и трудоустройство выпускников после обучения.

Список использованной литературы:

1. Баласанян А.С., Бурштейн В.А., Коробов С.А. Развитие профессиональной компетентности в акмеологической среде творческой самостоятельной работы студентов. Санкт-Петербург. 2012.-Т 2. С.93-94.

2. Кочеткова О.В., Кочетков А.Б. Формирование профессиональных компетенций средствами информационных технологий. Москва. Образование. 2014. С 45-50.

3. Чиняева С.А., В.В.Жданов. Развитие творческих компетенций преподавателей профессионального образования. М., Наука. 2013. С.78-79.

ОБРАЗНЫЕ ПРИЗНАКИ КОНЦЕПТА ЖАН В КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Ботабаева Ж.Н. – к.ф.н., университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8406-2113>, e-mail: botabayeva_janna@mail.ru

Кемелова Г.М. – ст. преподаватель, университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2283-2971> e-mail: gulxan.kemelova@mail.ru

Айдарбекова А.С. – ст. преподаватель, университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1463-3573>, e-mail: aid.aleka@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается один из базовых концептов внутреннего мира человека – ЖАН (душа). Внешняя и внутренняя жизнь человека, ценности материальной и духовной культуры, отношения между людьми и отношение к себе – все эти явления обозначаются в языке, в конечном итоге образуя образ индивида (носителя определенного языка) и образ общества, таким образом формируя определенную картину мира. В современной лингвистике под языковой картиной мира традиционно понимается совокупность знаний о мире, которые отражены в языке, а также способы получения и интерпретации новых знаний. При таком подходе язык рассматривается как определенная концептуальная система и как средство оформления концептуальной системы знаний о мире. Кроме мотивирующих и понятийных признаков исследуемый концепт обладает множеством образных признаков. Исследование концептуальной структуры позволяет выявить более глубокие и существенные свойства предмета или явления. Такие свойства представляют обобщенные признаки предмета или явления, которые считаются самыми важными и необходимыми для их опознания. Признаки предмета или явления формируют структуру концепта. Объектом анализа являются фрагменты концептуальной системы казахской картины внутреннего мира человека.

Ключевые слова: языковая картина мира, концепт, лингвокультурология, концептосфера.

Аннотация. Мақалада адамның ішкі әлемінің негізгі тұжырымдамаларының бірі – ЖАН (жан) қарастырылады. Адамның сыртқы және ішкі өмірі, материалдық және рухани мәдениеттің құндылықтары, адамдар арасындағы қарым – қатынас және өзіне деген көзқарас-бұл құбылыстардың барлығы тілде белгіленеді, сайып келгенде жеке тұлғаның бейнесін (белгілі бір тілдің иесі) және қоғамның бейнесін қалыптастырады, осылайша әлемнің белгілі бір бейнесін қалыптастырады. Қазіргі Лингвистикада әлемнің тілдік бейнесі дәстүрлі түрде тілде көрінетін әлем туралы білімдердің жиынтығын, сондай-ақ жаңа білімді алу және түсіндіру тәсілдерін білдіреді. Бұл тәсілде Тіл белгілі бір тұжырымдамалық жүйе және әлем туралы білімнің тұжырымдамалық жүйесін жобалау құралы ретінде қарастырылады. Мотивациялық және тұжырымдамалық белгілерден басқа, зерттелетін тұжырымдамада көптеген бейнелі белгілер бар. Тұжырымдамалық құрылымды зерттеу объектінің немесе құбылыстың терең және маңызды қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай қасиеттер оларды анықтау үшін ең маңызды және қажет деп саналатын объектінің немесе құбылыстың жалпыланған белгілерін білдіреді. Заттың немесе құбылыстың белгілері Тұжырымдаманың құрылымын құрайды. Талдау объектісі адамның ішкі әлемінің қазақ бейнесінің тұжырымдамалық жүйесінің фрагменттері болып табылады.

Кілт сөздер: әлемнің тілдік бейнесі, тұжырымдама, лингвомәдениеттану, концептосфера.

Abstract. The article discusses one of the basic concepts of the inner world of man – JEAN (soul). The external and internal life of a person, the values of material and spiritual culture, relationships between people and attitudes towards oneself – all these phenomena are indicated in language, ultimately forming the image of an individual (a native speaker of a certain language) and the image of society, thus forming a certain picture of the world. In modern linguistics, the linguistic picture of the world is traditionally understood as a set of knowledge about the world that is reflected in language, as well as ways to obtain and interpret new knowledge. In this approach, language is considered as a certain conceptual system and as a means of forming a conceptual system of knowledge about the world. In addition to motivating and conceptual features, the concept under study has many figurative features. The study of the conceptual structure makes it possible to identify deeper and more significant properties of an object or phenomenon. Such properties represent generalized features of an object or phenomenon that are considered the most important and necessary for their identification. The signs of an object or phenomenon form the structure of a concept. The object of the analysis is fragments of the conceptual system of the Kazakh picture of the inner world of man.

Keywords: linguistic worldview, concept, linguoculturology, conceptsphere.

Введение

Целью данной статьи является интерпретация смысла текста через когнитивное моделирование концептов внутреннего мира авторской концептосистемы на основе вербальных репрезентантов в казахских текстах в казахской лингвокультуре.

Культура народа – одно из самых устойчивых явлений в мире. Язык является частью культуры. Именно язык сохраняет формы и категории, которые соответствуют ментальности народа [1]. Основную роль в осознании мира играет язык, с помощью которого описывается мир, язык, на котором познается этот мир. Мир видится познающему человеку таким, каким он представлен в языке. Метафоры, который являются одним из фрагментов мира, не совпадают у носителей другого языка, и даже у другого человека, даже если он является носителем той же культуры. Каждый человек является носителем своей культуры, той среды, в которой он вырос. Восприятие мира формируется культурой, языком, традициями и ценностями, а также образом жизни. Необходимо определиться с терминосистемой соответствующей научной области. Общеотраслевая, лингвистическая терминология, представленная во многих научных исследованиях, посвященных изучению картины мира, включает такие единицы, как: языковая, концептуальная, когнитивная картина (образ, модель) мира, область, поле, («национальная, этническая, лингвокультурная»), концептосфера, «языковая, (словарная, этносемантическая) личность», «(национальный, этнический) менталитет (ментальность, характер)», «дискурс» [2].

Литературный обзор. На стыке XIX – XX вв. появляется термин «картина мира» он был введен Г. Герцем и К. Ясперсом. О картине мира говорил В. фон Гумбольдт: «Картина мира формируется с учетом национальной специфики языка, мировоззрений его народа» [3]. В своей монографии «Родной язык и формирование духа», вышедшей в 1929 году, Й.Л. Вайсгербер связал картину мира и язык: «В языке конкретного сообщества живет и воздействует духовное содержание, сокровище знаний, которое по праву называют картиной мира конкретного языка» [4]. Понятие «картины мира» как глобального образа мира, пришедшее в лингвистику из физики и философии в ходе «антропологического поворота» парадигмы гуманитарного знания, приняло вид «этноязыковой картины мира» как совокупности знаний о мире в обыденном сознании, зафиксированных в единицах языка.

Введение в определение термина *картина мира* этнический компонент языка привело к расцвету лингвокультурологии. Этот расцвет наблюдается в самом конце XX века, когда когнитивная лингвистика сосредоточилась на описании концептуализации

мира: «наша собственная культура задаёт нам когнитивную матрицу для понимания мира, так называемую “картину мира”» [5]. Концептуализация – это видение, восприятие и организация мира [6]. Каждый народ сообразно своему естественному языку отражает свой способ «понимания» мира и носители разных языков могут видеть мир по-разному, через призму своих языков [7].

Под концептом понимается «означенный в языке национальный образ, понятие, символ, осложненный признаками индивидуального представления. Концепт – это некое представление о фрагменте мира или части такого фрагмента, имеющее сложную структуру, выраженную разными группами признаков, реализуемых разнообразными языковыми способами и средствами» [8].

Структура концепта состоит из базовых и вторичных признаков. Базовые признаки включают в себя мотивирующие и понятийные признаки. Вторичные признаки являются метафорическими и объективированы в виде концептуальных метафор. Ко вторичным относятся образные «признаки, находящиеся в основе образования концептуальных метафор», и символические признаки [9]. Конечной целью лингвистических исследований, посвященных языковой картине мира является противопоставление научной парадигмы знаний (представленных в физике, логике, психологии, анатомии и т.д.), то есть научной картины мира и народной, (обыденной) парадигмы знаний, которую человек использует относительно независимо от научных знаний. Концептам внутреннего мира свойственно представление в языке через признаки внешнего. Человек, чтобы описать невидимое, метафизическое, не изобретает новые знаки, а пользуется уже существующими. Описывая явления внутреннего мира, носитель языка соотносит их с тем, что ему уже известно. Так возникает соотнесение и уподобление души стихиям, растениям, живым существам, предметам, животному миру и т.д. существующие знания о мире принадлежат фонду общей для всех носителей языка информации. Таким образом, концепты внутреннего мира соотносятся с концептами мира физического на основе сравнения или уподобления первых вторым.

В Казахстане концептуальные исследования получили свое интенсивное развитие 25 – 30 лет назад. Актуальность данного научного направления является следствием обретения независимости страны и усилением интереса общества ко всему, что связано с этническим, национальным. Как и всюду на постсоветском пространстве, граждане государств, обретших независимость, начали интересоваться вопросами национального менталитета, этнической и языковой идентичности, проблемами взаимодействия языка и личности, языка и культуры.

Понятие концепт, его дифференциальные признаки и характеристики, методика выявления и анализа концептов позволяют нам более или менее объективно эксплицировать такую сложную сущность, как национальный менталитет, ибо представленные в исследованиях философов, культурологов, психологов определения национального менталитета размыты, обтекаемы, неточны и не могут служить основой для анализа [11]. Множество исследователей считают, что именно менталитет (мировосприятие, умонастроение) являются главным условием успеха государства. Как подчеркивается в исследованиях, не численность населения, не ресурсы страны, а именно менталитет определяют место страны в мировом рейтинге, а именно - каков менталитет населения Казахстана, а именно – менталитет государственнообразующей нации.

Практически во всех языках слово *душа* отличается высокой частотностью употребления. Как показывает наше исследование, в казахском языке, слово ЖАН (душа) по частоте употребления может конкурировать лишь со словом ЖУРЕК (сердце). В данной статье рассматривается концепт ЖАН, который является ключевым, под которыми понимаются, вслед за Масловой, обусловленные культурой «ядерные (базовые) единицы картины мира, обладающие экзистенциальной значимостью как для отдельной языковой личности, так и для сообщества в целом» [12].

Материалы и методология исследования. Языковая вербализация концепта ЖАН была исследована применением методов концептуального анализа для обнаружения признаков, формирующих их структуры, классификации этих признаков. Анализ концепта ЖАН выполнен в соответствии с методикой описания концептов в рамках Санкт-Петербургско-Кемеровской научной школы под руководством проф. М.В. Пименовой.

Ключевым можно считать тот концепт, который встречается в частотных общеупотребительных формах языка – словах, словосочетаниях, фразеологизмах, пословицах, поговорках, загадках. Концепты внутреннего мира сложны тем, что представлены в языке метафорическими и метонимическими способами. Однако, как пишет О. М. Фрейденберг, «первоначально никаких метафор не было» [13]. Следовательно, при описании того или иного концепта внутреннего мира следует опираться на буквальное прочтение языковых форм, используемых для представления различных признаков концептов.

В структуры изучаемого концепта входят многочисленные группы и подгруппы образных признаков. Образная часть в структурах концепта ЖАН выглядит так: 1. Признаки неживой природы: а) стихийные; б) вещественные; в) предметные (артефактные); г) пищи; 2. Признаки живой природы: а) витальные признаки; б) зооморфные (анималистические, орнитологические, энтомологические); в) антропоморфные (гендерные, социальные); г) ландшафтные признаки. Рассмотрим, какие признаки имеют место в творчестве поэтессы.

В казахской лингвокультуре ЖАН метафорично представляется через признак ‘скатерть’: Жанымды жайып салам, Көмілмей жасқа, мұңға, Орап сені сағыныш – ақ сағымға. (‘Расскажу о жизни, расстелю скатерть души своей, забуду о возрасте, печали, заверну свою тоску в белую пелену’). Таким способом актуализируется значение «расстелить перед кем-то свою душу».

В казахской лингвокультуре внутренний мир принято описывать через признаки зрительного восприятия, реализуемыми разными языковыми способами: күйіп – жанды, жағып алып; ұшқын (‘искра’), жалын (‘пламя’), от (‘огонь’) и др. Мейірім төккен нұр жүзің, Тұрғандай сезем жанымда. “Адал бол, - деуші ең, - жұлдызым”, Сақталды сөзің жадымда. Ф.Оңғарсынова. Жүреkte тұрар жалқы үнің, Жанымнан жалын жігер күт. Ұстазым, сенің әр күнің, Әр сәтің тұрған бір ерлік! Ф.Оңғарсынова.

Жан (душа) объективируется через предметный признак – сосуд, вместилище: Телефон шырылдаса, сен екен деп жеткенше жаным шығып жүгірмеймін. В другом стихотворении душа ЖАН актуализируется через признак «гнездо», в котором надежда и доверие нашли укрытие: Бастайтын жаңа арнаға, ұмтылдырар алынбас қамалға да, армандатып заңғар көк қияларын, үміт пенен сенім боп ұяладың жанымда, санамда да. Ф.Оңғарсынова.

Концепт ЖАН в своей структуре содержит признак ‘земля’, который актуализируется через признак «почва». Почва, как известно, впитывает влагу: Адам мықты мызғымас сенімімен, айнымас серігімен, халқының бірлігімен, мейіріммен теңдесер Күн нұрымен. Сол сенімді жаным сіңірдің сен. Ф.Оңғарсынова.

Растительные метафоры – самый древний способ переосмысления явлений внутреннего мира через физические характеристики. Вегетативный код – один из самых распространенных и универсальных способов описания фрагментов мира, который часто используется в системах различных классификаций. Именами растений часто могут назвать человека (сильный как дуб), стройная как березка (о стройной девушке), стройный как тополь (о стройном человеке), знания (плоды просвещения) и т.д. Вегетативные метафоры используются в описаниях жизни (Душа моя расцвела). Процессы познания, размышления осмысляются через образы растений. Лирический герой выражает свое восхищение и восторг через метафору «цветение»: Жаным бүгін шашты гүл, әлем бақыт сыйлап тұр! Ф.Оңғарсынова.

В стихотворениях авторы часто используют морфологические признаки растений. Морфологическими называют признаки частей растений. Это могут такие признаки как «ствол», «корень», стебель и т.д. Так, например, ЖАН (душа) отождествляется с деревом карагач: *Бүгін көрсем жалаңаш сол Қара ағаш. Қара ағаштай менің жаным жалаңаш. ('Сегодня увидел я тот карагач, сбросивший листву, Душа моя обнажена, как карагач')*. Нәжімеденов. ЖАН (душа) и дерево ассоциативно связаны, но мы не осознаем эту связь из-за стертости метафор. Ради любви лирический герой отдает листья своей души возлюбленной. Таким образом, ЖАН (душа) актуализируется через признак «лист»: *Жанымның жапырағын, Берейін жұлып жаным, Сен үшін.* Гибрат С.

Одним из распространенных вещественных признаков в казахском языке является признак 'кипение', который актуализируется через «водные» свойства: *Жүрек, бауырым өртке толып, жаным қайнап. Орны толмас өкініш салып қанымда ойнақ*

Еще один вещественный признак – пыль, которой покрывается ЖАН (душа) без искусства: *Дүниеден ел көшеді қалмаса әні, өнерсіз адам жанын шаң басады.*

Сол жанарда – қонысым, қуанышым не түрлі. Менің жаным онысыз күнсіз аспан секілді. Ф.Онгарсынова.

По древнегреческой философии, все в нашем мире состоит из стихий – первоэлементов мира. В античности душу описывали через признаки стихий: душа есть огонь (Демокрит), душа есть воздух (Анаксимен), душа есть смещение четырёх стихий (Эмпедокл). Стихийный код является одним из распространенных в описаниях жан в казахской лингвокультуре.

Кенеттен жолбарыстай тік атылған, Япыр – ау, қайдан келген сұрапыл жан. Төле би анадайдан тани кетті. Сабалақ – Әбілмансұр мына тұрған. ('Вдруг кто-то нагрязнул как тигр, сделавший прыжок вперед... Бог мой, откуда же явился этот человек (душа) – стихия. Төле би узнал его издали. Это стоит Абильмансур'). Айтұлы. Бұқар жырау. В казахской лингвокультуре внутренний мир принято описывать через признаки зрительного восприятия, реализуемыми разными языковыми способами: *күйіп – жанды, жағып алып; ұшқын ('искра'), жалын ('пламя'), от ('огонь')* и др. *Тұтқынға күн орнына түн орнады, Ауру жан салқын түнде күйіп – жанды, Қалды ол қайғы өртінің ортасында, Бір жалын жалаңдаған құшаққа алды. ('У пленника день сменила ночь, Холодной ночью больная душа горела, Остался он в кругу тоски и печали, Пламя сжало в своих ненасытных объятьях')*. Құдайбердыұлы. Ләйлі Мәжнүн дастаны. *Жүректің қақпасы сарт етіп ашылып, жан дүниесіне лақ етіп аппақ нұр құйылды. ('Со стуком распахнулись двери сердца, В душу влился поток белого света')*. Мамырбаева. Сезім бүршік жарған күн.

Квантитативные признаки. Признак 'один/ единственный' характерен для концепта ЖАН. Признак 'единственный' выражает значение «самый близкий», чаще объективируемый идиомой *жан дегенде жалғыз*: *Егер ұнаса, жолдас болыңдар. Мен жан дегенде жалғыз жолдасымнан ештеңені аямаймын. ('Если нравится, будьте друзьями, я для единственного друга ничего не пожалею')*. Б. Тілегенов. Аққайнар.

Дименциональные признаки. Дименциональные признаки – важная часть концептуальной структуры. В структуре исследуемого концепта существуют признаки 'размер': 'широта', 'длина'. В казахской лингвокультуре небольшой объем души понимается как ущербность: *Рухани мүгедекке айналған бұл адамдардың жан дүниесінің кішкентай болатындығы соншалы, оларды сүюге қанша талпынсаңыз да еш нәтиже шықпайды. ('Как ни старайся, этих людей с маленькой душой, ущербных душой, полюбить невозможно')*.

В казахском мифе говорится о Калша-батыре, оставшемся в пустыне без воды и еды после потери войска; к нему прилетела лебедь и спасла, напоив из клюва живой водой. Она вылечила его раны, приведя спасенного к целебному озеру. В облике лебедя скрывалась прекрасная девушка. Калша-батыр и девушка-лебедь поженились, в их паре

родились «сыновья Бекарыс, Акарыс, Жанарыс, которые стали прародителями трех казахских жузов: Старшего, Среднего и Младшего» [14].

Заключение. Таким образом, основной способ постижения всего мира заключается в постижении его фрагментов путем членения и установления тождества между отдельными компонентами. Подобный подход используется и при постижении внутреннего мира; он строится на осознании единства внешнего и внутреннего мира при одновременном осознании объективности и субъективности их существования. Внутренний мир человека, вследствие своей особой природы (ненаблюдаемости, в первую очередь), в концептуальной системе языковой картины мира предстает в виде зеркального (но не идентичного) отражения физического мира.

Функциональный аспект языкового представления внутреннего мира человека и его составляющих в языковой картине заключается в использовании таких типов метафорического переноса между общими сферами внеязыковой действительности, как «концепт внутреннего мира - число», «концепт внутреннего мира - Слово», «концепт внутреннего мира- знание», «концепт внутреннего мира- стихия», «концепт внутреннего мира- растение», «концепт внутреннего мира-животное», «концепт внутреннего мира-птица», «концепт внутреннего мира-насекомое», «концепт внутреннего мира-артефакт», «концепт внутреннего мира-человек», «концепт внутреннего мира-человек», «концепт внутреннего мира-орган восприятия», «концепт внутреннего мира-ценность», «концепт внутреннего мира-имущество», «концепт внутреннего мира-ценность», «концепт внутреннего мира-имущество»

«концепт внутреннего мира-мир», «концепт внутреннего мира-мифическое пространство», «концепт внутреннего мира-реально существующее физическое пространство», «концепт внутреннего мира-ландшафт», «концепт внутреннего мира-погода», «концепт внутреннего мира-дом», «концепт внутреннего мира-дорога», «концепт внутреннего мира-свет/пожар», «концепт внутреннего мира-время».

Таким образом, в казахской лингвокультуре ЖАН является базовым концептом, важной составляющей национального сознания и играет значительную роль в языковой картине мира.

Список использованной литературы:

1. Колесов ВВ, Пименова МВ Языковые основы русской ментальности: учебное пособие от.ред. МВ Пименова.- М.: Флинта, Наука, 2016.-136с.
2. Воркачев С.Г. Российская лингвокультурная концептология как научное направление. Мир в языке и культуре Вып. 14: сборник статей.- СПб.: изд-во СПбГЭУ, 2017.-144 с., с.9
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
4. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. – М.: МГУ, 1993.
5. Лебедева Т.Б. Биоморфный код культуры: зооморфные признаки в структурах русского и английского концептов чувство и FEELING // Язык и ментальность: Сборник статей / Отв. ред. М.В. Пименова. – СПб.: СПбГУ, 2010. – 696 с. (Серия «Славянский мир». Вып. 5). – С. 443-448.
6. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. 2. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 767 с.
7. Булыгина, Т.В. Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Языки русской культуры, 1997. – 574 с.
8. Пименова М.В. Концепт *надежда* в русской языковой картине мира // Человек и его язык: к 75-летию проф. В.П. Неद्याлкова / Отв. ред. Е.А. Пименов, М.В. Пименова. – Кемерово: ИПК «Графика», 2003. – С. 47-66. (Серия «Филологический сборник». Вып. 4).
9. Пименова М.В. Введение в концептуальные исследования: Учебное пособие /

М.В. Пименова, О.Н. Кондратьева. – Кемерово: КемГУ, 2009. – 160 с.

(Серия «Концептуальные исследования». Вып. 5).

10. Ахметжанова З.К. Сопоставительное языкознание: казахский и русский языки. – Алматы, 2005. – 408 с.

11. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Наука, 1999.

12. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 208 с.

13. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978. – 605 с.

14. Жанайдаров О. Мифы древнего Казахстана. – Алматы: Аруана, 2006. – 252 с.

ТІЛДЕСІМ МӘДЕНИЕТІН ОҚИТУДЫҢ ҚАЛЫПТАРЫ МЕН САБАҚТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Жапбарова Гүлмира Амангелдіқызы

Педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, ОҚМПУ,
Gulmira-71-71@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада жалпы білім беретін мектепте тілдесім мәдениетін оқытудың лингвистикалық негіздері сипатталған.

Кілт сөздер: Білім беру, тілдік норма, тілдесім мәдениеті, білім беру моделі, педагогикалық технология, құзырлылық.

Аннотация. В данной статье в данной статье описаны лингвистические основы обучения культуре общения в общеобразовательной школе.

Ключевые слова: Образование, языковая норма, языковая культура, модель образования, педагогическая технология, компетентность.

Abstract. this article describes the linguistic foundations of teaching communication culture in general education schools

Key words: education, language norm, language culture, model of education, pedagogical technology, competency.

Студенттерді оқыту процесінде мәдени бұқаралық ақпарат құралдарының әсерін зерттеу процесі үлкен орын алады. Оқушылардың кейінгі дамуына, қолына теріс әсер ететін оқыту нысаны мен қызмет түрлері қатысушылардың жасы, оқушылардың тиісті жас ерекшеліктері, сайып келгенде, балалардың әсерінің, ағылшын тілінің практикасының, туылған кезде мұғалімдердің болуының, білім құрылымын өзгертетін оқушылардың жобалау-зерттеу қызметінен өсу мүмкіндіктерінің маңыздылығының артуына келді. білім құрылымын зерттеу түпкілікті нәтижелерге күшті әсер етеді, одан қызмет шеңберіндегі барлық компоненттерді қамтитын қажетті сабақтар алуға болады. Қазіргі уақытта мектепті бағалаудың келесі түрлері бар: оқушылар, дәрістер, семинарлар, экскурсиялар, Мәсіхтің прототипі туралы Конвенция, Үкімет мүшелері, үйде оқыту, қант диабеті, сыра және т. б.

Әрине, сабақ – оқыту жұмысының қалыптарын ұйымдастырудың басты түрі. Сабақты формалық түрде Н.А.Константинов, М.Т.Савич т.б., мазмұндық аспектісі бойынша М.И.Махмутов, Г.Д.Кириллова т.б. зерттегені белгілі. Ал И.К.Казанцев, В.Оконь, Б.П.Есипов, Р.Г.Лемберг т.б. еңбектерінде сабақ типін оның ішкі құрылымымен байланыстыру байқалады. Бұл бағыт білім берудің негізгі аспектілерін талқылауды талап етеді. Сонымен қатар, білім деңгейі стипендия алады деп санайтын сөйлеуді талдау теориясында көшбасшылықты қамтуы керек.

Ал қазақ тілін оқытуға байланысты сабақ түрлері мен қалыптарын көптеген ғалым әдіскерлер зертеді. Мәселен: оқушылардың тілін дамытуға, оқу-танымдық қызметін белсендіруге, нәтижесінде жан-жақты дамыған жеке тұлға қалыптастыруға бағытталып жүргізілетін «аралас сабақ», «жаңа сабақ», «бақылау сабағы», «өзімді-өзім тексеремін» және т.б. Студенттер академиялық тіл мәдениетін пайдаланады. Академиялық сабақтардың үйлесімі студенттердің жас ерекшеліктеріне сәйкес келетіні белгілі. Инновациялық ойлаудың осы түрінің құрылымында білім түрлері тілдің ерекшеліктерін білуге және университеттік сөйлеудің динамикалық дамуына қатысты. Мұндай дәрежеде, көп ойланбастан, оқушылардың ойлауын, ауызша сөйлеуін және сөйлеу мәтінін дамытудың маңыздылығы атап өтілді, бұл қатысушылардың бұқаралық ақпарат құралдарынан алған білімдерін бағалауға мүмкіндік берді. Осылайша, бүгінгі таңда өзгеріп жатқан білім алуда көп өзгерістер болған жоқ. Бірақ оқу процесінің тренд түсі. Әсіресе «оқытудың жаңа технологиялары» деген ұғым бойынша оқытудың ұйымдастыру

қалыптары мен әдіс – тәсілдеріне бөліміне «жаңаша жаңғыртулар» ол менің алға басқанымды біледі. Сондықтан оқыту мен кеңес берудің жалпы нысанын шешпей, қазіргі білім беру процесінің өзгеруіне назар аударайық.

Соңғы уақытта технологияның дамуы мен жеткізу географиясы бірлескен оқыту формаларын, икемділік пен сенімділікті кеңейтті. Мысал, қазіргі кезде қолданылатын «дәстүрлі білім» терминінің қайнар көзі. Бірнеше тілді меңгеру кезінде оқушылар арасындағы мәдени байланысты талдау перспективасы қиын.

Физика ғылымдары, этикалық мінез-құлық, үкімет құрылымымен ерекше байланыс инновациялық білім беруді дамытуды ынталандырады. Альфа-тренингтің іздеу графигі классикалық тәжірибе теңдеулерімен сипатталатын көптеген ерекшеліктерге ие. Студенттердің оқу және танымдық іс-әрекетінің аффективті компонентінің рөлі артып келе жатқандықтан, инновациялық жобалар 3 кезеңнен өтеді:

1. Йога инверсиясының кезеңі (дзен және қолданылатын оқыту әдістері).

2. Операциялық және құқықтық құқықтар (білім беру және танымдық, Іздеу, ғылыми зерттеулердің бір бөлігі және саясатқа негізделген патенттік жүйе).

3. Деструктивті тестілеу кезеңдері (өзін - өзі бақылау-өзін-өзі оқыту әдісі).

Емдеу мен өзгерістерді бастау, Кеңес мүшелерінің шешім қабылдауы және талдау. Студенттердің экономикалық құзыреттілігін арттыратын құрылыс жобаларын жазу және түрлері. Мысалы:

Танысу үшін сіз жаңа тақырып жасайсыз;

- Жаңа проблемалардың туындау тұжырымдамасына таңдану сезімі;

Оқу материалдарының нәтижесімен емес, өткенмен кәсіби байланысты күрделі жағдайларды жасау;

- Маңызды сұрақ қойыңыз, жаңа тақырыпқа сүйене отырып, шарттармен танысыңыз;

- Өсіруге байланысты емес бағдарламаларды іске асыру үшін;

- Оқыту түрінде қиын жағдай туралы ақпаратты пайдалану мүмкіндігі. Осы іс-шараларды ұйымдастыра отырып, мұғалімдер қызықты жаңа тәжірибелер ұсынады. Бұл студенттерді қаншалықты қызықты және маңызды мәселелерді шешуге болатынын түсінуге мәжбүр етеді және оларды өз пікірлерін айтуға шақырады.

Құқықтарды дамыту және орындау, қабылданған студенттердің дене бітімі туралы жаңа мәселе. Басталғаннан кейін жасалған барлық әрекеттер осы кезеңге, осы жерде талқыланатын тақырыптардың нәтижелері мен жемістеріне қызмет етеді. Сенсорлық тәжірибелер, физикалық дизайн, мектепті ұйымдастыру, қазір оның миы желіге қосылды, ол мүмкіндігінше сол күннен кейін оқушылардың атқарушы билігін, білім беру және танымдық белсенділігін басып алды. Білім бөлімінің басты артықшылығы-оқу-танымдық іс-әрекетте оқушылар Кеңес алмайды, жалпы түсініктен табиғи сұрыптау процесі түсінуге негізделген. Сонымен, бұл дұрыс, келесі жұмыс орындалады:

- Басқа тиімді және жаттығу тапсырмалары үшін жаңа мәселе шешілді, түзетілді

- Бағдарламаның өнімділігі;

- Осыған сүйене отырып, оқушылар композиция мен түс нәтижелерінің ең көп дегенде 1 негізгі қағидасын алады;

- Студенттер үшін-жаңа теориялық тұжырымдамаларды деструктивті тестілеу;

- Жалпы саясат параметрлері, Жаңа күрделі логикалық деңгейдің рөлі;

- Университеттің оқу бағдарламасының Білім беру мақсаттары;

- Берілген контекст туралы кең білім, әдетте, add немесе;

- Белгілі бір тапсырмаларды орындау кезінде лауазымға байланысты тәуекелдерді бағалау

- Компания ережелеріне сәйкес суреттерді іздеу және оларды салыстыру;

- Практикалық тәжірибеге ие болу үшін кеңейтілген, өзгертілген әртүрлі тапсырмаларды орындаңыз.

- Деструктивті тестілеу кезеңі, студенттердің практикалық математикалық

тұжырымдамалары, өлшеу құралдары және саясат. Оң жақтағы көрсеткіш саусак:

- Қалай туралы сұрақтар;
- Арнайы тапсырмалар үшін берілген;
- Қажетті жұмыс орындалды.

Жұмыстың соңғы түрі Тест тапсырмаларын, белгілі бір материалды қамтуы мүмкін. Жұмыстың бұл түрі оқушылардың білімін тексеруге және бақылауға, олардың өзін-өзі бағалауын арттыруға, жақсы нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осылайша, бастауыш сынып мұғалімі тестті қолдана отырып, ғылымды Мұқият меңгеруі керек: бақылау (бақылау), локализация (аударма), реттеу және этикалық мәселелер.

Басқа жағдайларда, мысалы, білім беру институтында, университеттегі сабақтарда ол сурет салуды жалғастырды, оны бақылап, ол туралы не білетінін түсінді және түсіндірді. Сонымен бірге мұғалім сұрақтар-кеңестерге қатысты сұрақтар қойды, оларды міндеттерді, тапсырмаларды бөлу арқылы тексерді, университет ережелерін түсіндірді.

Әрине, үнемі осылай көтермеленген сұрақтарды көтерудің қажеті жоқ. Ақыр соңында, білімнің өзін-өзі ұйымдастыруы өлім туралы сұрақтан туындайтын сияқты. Демек, бұл шабыт көзі болған нәрсені өзгерте алады. Бұл кезеңде студенттер жеке және ұжымдық, топтық жұмыстарды орындай алады.

Сонымен бірге, қабылдаудың сөйлеу мәдениетін дамытуды зерттейтін оқу орындары Испания Банкінің қалыптасқан тәжірибесімен қызметкерлердің философиялық идеяларды, оқыту және мақсат қою міндеттерін, зейінге негізделген тәжірибелерді қолдануына баса назар аударады.

Көптеген мәдениеттер аясындағы GRE мәселесі, соның ішінде қазақ тілін меңгеру деңгейі студенттердің зерттеу нәтижелеріне негізделген жаңа педагогикалық технологияларды тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді. Педагогикалық ғылымдарды олардың қабілеттеріне қойылатын нормативтік талаптарға жауап беретін дәрежеде қолдануға, ең алдымен, олардың білім беру жүйесінің принциптеріне сәйкестігін ескере отырып, жол беруге болады. Басқа жағдайларда, студенттердің жанжалды жағдайлардан аулақ болуға, демек, олардың тұрмыстық қажеттіліктерін азайтуға мүмкіндік беретін әдістер мен құралдарды қамтитын технологияны ұқыпты, ұқыпты қолдана отырып, олардың әлеуметтік ортасын түсінуі, өз пікірлерін дамытуы және білдіруі маңызды. Сонымен қатар, соңғы уақытта Экономика мектебі оқыту формаларын да, өнертабыстарды да қолданады.

Оқыту технологиясы. Бір жағынан, іске асырудың ғылыми әдістері мен құралдары, білім беру ресурстарының күрделілігі мен дәрменсіздігі, екінші жағынан, білім беру жүйесіндегі оқытушылардың үнемі өзгеруінің шындығы туралы білім беру процесінің құралдарын сканерлеп, жаңарта алады. соңғы 1-ші айда Білім Министрлігінің Биология, Физика ғылымдары, этнопедагогиканың үздік мектептеріне және біліктілікті арттыру мүмкіндіктеріне, сондай-ақ отандық және шетелдік білім беру тарапынан үлкен қызығушылыққа деген қызығушылығы артты. Сондықтан экономика өткеннің ең жақсысын студенттерге беретін білім беру жүйесінің барлық мүмкіндіктерін пайдалану сияқты кеңестермен біріктіретін біртұтас альянсқа айналды. Нәтижесінде оқыту технологиялары оқытушылар мен оқушылардың мүдделеріне қызмет ететін білім, Дағдылар мен дағдыларды игерудің және оқу процесін құрудың тиімді әдістері мен қабылдағыштарын қолданады. Демек, бұқаралық ақпарат құралдарына сілтеме жасау кезінде оқушылардың дағдыларын қалыптастырудың негізгі шарттары жаратылыстану ғылымдарын оқушылардың негізгі мақсаты мен түпкілікті нәтижесімен байланыстырып, оларды бір-бірімен байланыстыра алады.

Қазіргі кезде «Қазақ тілі» пәнін меңгеруде қолданылатын оқыту технологиялары көптеп саналады. Суреттер, ИТ Сәулет колледжі. Бұл зертханалық жұмыстың мақсаты-студенттерге мүмкіндігінше креативті және сыншыл болуға мүмкіндік беру. Студенттердің өзін-өзі тәрбиелеуін қалыптастырудағы, ми мен қиял дағдыларын

қалыптастыру процесінде құзыреттілікке негізделген белсенді мәдени сөздердің рөлі мақсатқа жетеді. Бұл әсіресе құнды, өйткені тұлғаға бағытталған білім берудің негізі жол іздеу жүйесін ашады. Демек, жоба экономикасына қатысты жұмысты өңдеу кезінде студенттердің жазуы оларға дамиды еркіндік береді, дегенмен бұл жұмысты орындау бойынша жалпы нұсқаулар бар, олардың оқушыларының таңдаған үлгерімі. Мектепте де ақпараттық технологияларды қолдана отырып ұсынылған мазмұндағы жұмыстарды ұсыну аясында ғылыми, ғылыми-көпшілік сипаттағы оқу-әдістемелік материалдарды дайындау нәтижелерді бағалауға қатысушылардың да, оның шығармашылық қабілеттері туралы ұсыныстардың да негізгі мүдделерін білдіреді. , 10-сынып, "заманауи хаттар" тақырыбы аясында студенттер 1 шолуда күрделі нейрондық қабаттарды зерттейді:

1. Этикет - мәдениеттіліктің негізі.
2. Этикеттің тарихы.
3. Әр елдің салты басқа... (өзі қалаған ұлттың этикет нормалары туралы тұсаукесер).
4. Әлемде талай қызық бар...
5. Бім-ишараларды қолданудағы әдептілік нормалары.
6. Ұлттық салт-дәстүрлердегі әдептілік көріністері.
7. Әлем халықтарының амандасу әдептері, т.б.

- Жұмыстың орындалуына шолу:

- Өз жұмысы туралы сұрау салуды орындайды;

- Мүшелердің бекітуі үшін жұмыс туралы бастапқы және қорытынды есеп;

- Ресми диалект мөрін қолданыңыз (сәлемдесу, кіріспе, сұрақ-жауап қолдану; ескірген);

- Қазір қарсы болып жатқан жұмыстар;

- Жұмыс танымдық және қызықты фактілерді, ақпаратты қамтиды;

- Көбіктің кем дегенде 10 деңгейі жиналды;

- Сабақтың жұмыс кестесі 2 оқушы бірінен соң бірі.

- Уақыт шегі 5-7 минут.

Университет өзі таңдаған университетпен бірігіп, таңдалған тақырыптар бойынша жұмыс нәтижелерін зерттеді. Біз материалды саналы түрде тауып, жобаның қандай деңгейлері мен деңгейлерін анықтадық. Нәтижелер, жүктелетін деректер ерекше артықшылықтар мен танымдық құндылыққа ие, бір-бірін толықтырады. Мүшелердің экономикалық қатысуы артты. Өзіне деген сенімділік күшейе түсті. Мүмкіндік туралы хабарлаған ең бастысы жасанды нәрсе емес, адамдар жиналысының мәдениетін, стратегиялық қарым-қатынасты немесе адамдар арасындағы өзара әрекеттесуді ұстану болуы керек. Біз 1-1,5 секунд ішінде терлейміз немесе кез келген басқа жұмысты орындаймыз. Кейінірек қатысушылар арасында таратылатын параметрлерді анықтаңыз. Онда негізгі еңбек проблемаларын талдау болады; есеп мазмұны; ауызды белгілеу; әтештің мөрін дұрыс қолдануға және сұрақтарға жауап беруге болады. Осы мүше үшін ең жақсы жұмысты таңдаңыз. Мұндай жұмысты орындау кезінде студенттердің тілдік дағдыларының дамуын бақылау бойынша көптеген ұсыныстар бар.

Өлім мәдениетін ғылыми қолданар алдында коммуникациялық технологиялар оқу мен жазуда сыни ойлауды дамытады. Бұл зертханалық жұмыстың мақсаты-оқушылардың логикасы мен шығармашылық ойлауын дамыту. Мұндай "интеллектуалды", "ғажайыптарға шабуыл", "жаңартылған ғажайыптар", "талдаушылар" және "сарапшылар" мақсаты осы жерде қолданылатын болады, бұл шешім қабылдаудың әдеттегі түріне қарама-қарсы жаңа тәсілдерді табуды қамтиды. Осылайша, олардың психикалық және ауызша белсенділігінің жылдамдығын арттыратын және физикалық және шығармашылық ойлауды тиімді төмендететін бұл философиялық мектеп оқушылардың сөйлеу мәдениеті мен лингвистикалық қабілеттерін қалыптастырады. Бұл, әсіресе, қазіргі уақытта бос емес ақпарат ағыны әрдайым шектеулі болған кезде, дәл немесе қажетті ақпаратқа деген қажеттілікті азайтып, оның мақсатына сәйкес келетін ақпаратты дұрыс пайдалануды

қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, студенттер алдымен 10-сыныптың жұмыс кітабында ұсынылған теориялық материалды идея бойынша оқиды: "идея (Киелі кітаптан дәйексөз алу үшін күресу - "сену", "анықтау", "сұрау", "айту" дегенді білдіреді) тіпті отбасын құруға бағытталған сұхбат түрі. Тәуекелді бағалауды нақты түсіну бұл тәуекелді бағалау Нақты жағдайдағыдай. Қарсылық жоқ, ең көбі біриссалы шешім. Бірақ айтылғандарға сүйене отырып, 1 желілік сценарий.

Онда менің ойымда ғылым немесе әлеуметтік мәселелер бойынша пікірталастар жүріп жатыр. Пікір алмасатын, 1 сұрақ бойынша шешім қабылдайтын адамдар тобы арасындағы қақтығыс қалыпты жағдайға айналады. Сонымен қатар, студенттер оларды қорғауға да, қашуға да мүмкіндік береді. Сөйлеушінің оң немесе теріс бүтін санды бергені туралы шешім жоқ. Осы талқылаудың осы тақырыбына күмән келтірді, бірлескен күш-жігердің мақсаты, әрине, оны қатаң түрде айту.

Түрі интеллектуалды гибридті есту бұл ғылыми идеяларды қорғау, мысалы, жұмыстың мақсаты сипатталған кездесу. Зерттеушілер талқыланатын мәселе бойынша шұғыл пікірталас жүргізуі керек. Оман шоу арқылы өтеді. Хатшы құжат бере отырып, ол осы талқылау. Ойынды 3 адамнан немесе он тоғыз қырықтан астам адам үйренеді.

Жаңа технологиялардың ішінде тіпті орташа деңгейге дейін испан мәдениетінің студенті тұлғаға бағытталған білім беру технологиясы. Бұл білім беру мен қоғамдастықты дамытудың сенімді жақтаушысын ескереді және ол ұсынған дипломдық бағдарламаға қолайлы жағдай жасайды. Бұл оқу зертханасы психологиялық және физикалық мемлекеттік Университетке сүйенеді. Бұл арнайы құқықтардың әрбір мүшесінің орнына сақиналарды пайдаланады көшбасшылықты дамыту бойынша сарапшылық деңгейді деңгей бойынша сақтамаңыз, бірақ мақаланың мазмұнын арттырыңыз.

Жаратылыстану ғылымдары мектебінің оқушыларының ең көп қолданылатын ғылыми тілдік білімі. Бұл ғылыми дамудың мақсаты-баланың дене тіліндегі қарым-қатынасын дамыту. Бұл технология АКТ саласында пайдалану, оқыту және полилогиялық құзыреттілікті қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасайды. Бұл технология Имитациялық модельдер, экшн-рөлдік ойындар, "сізге пайда әкелетін акциялар", "дөңгелек үстел", баспасөз конференциясы, "Достық, адал клуб" және т. б. Бағдарламаның тікелей биология бойынша мақсаттарына қол жеткізуге толық сәйкес келетін бұл технология қазақ тілін меңгерудің тілдік дағдыларын дамытудың маңызды өзегі ретінде қарастырылатын осы зерттеу болып табылады. Сонымен қатар, оларға кейбір немесе барлық орындалған жұмыстарға назар аударылады.

Адамның оқыту философиясы. Үкіметтің адам құқықтары саясаты, қоғамдастықтардың Мемлекеттік дамуы, әлеуметтік қатынастар департаменті, әлеует бейбітшілік нұсқасы ретінде пайда болады. Сондықтан әр қатысушыны ұлттық мәдениетті және кез-келген құбылыстың маңыздылығын қорғауға қабілетті дарынды тұлға ретінде қарастыратын когнитивті психологияның жоғары деңгейімен компьютерлік дағдыларды дамыту гуманитарлық ғылымдардың негізгі бағдарламасы болып табылады. Гуманитарлық ғылымдардың мақсаттарына қол жеткізуге еврей қауымдастығының қызметі ықпал етеді, ол функционалды оқытумен, үй шаруашылығын бірлесіп дамытумен айналыса отырып, кез-келген жағдайдан шығуға, өз сенімдерін ұсынуға және қорғауға міндетті. Негізгі Ана тілі, әркім әр түрлі мәдениеттер туралы білуі үшін БҰҰ шоуының ерекше түрін қосыңыз.

Бүгінгі оқыту жүйесінің басты талаптарының бірі – оқушыны ұжымдық жұмыс істей білуге үйрету. А.Дистервергтің "жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді" деген [124,119] тұғырнамалық ұстанымына сүйенсек, балаға берілетін жұмыстардың дені оның өз сыныптасымен жұп болып я топ болып орындауына лайықталып берілуі тиіс. Содан кейін балалар ерте жастан бастап қарым-қатынас, басқалармен қарым-қатынас жүйесін алады. Бұл ғылыми білім этикасын байланыстыратын интеллектуалдың динамикалық тұжырымдамасы. Жіберілген

хабарламалар. Сондай-ақ, бұл баланың дамуының, өзін-өзі бағалауының және жетілуінің негізгі жолы оның қоршаған ортасымен, олар туралы дәлелді пікірмен, жеке мүшелер арасында анықталады деген ұстаным. Бұл сыртқы әсерлердің әсерінен гөрі "оның еркінен тыс" әрекеттерді қамтитын әлдеқайда қиын балалық шақ. Испан мәдени құзыреттілігінің осындай маңызды өкілдерінің қазақ тілін табысты меңгеруі немесе әр сабақта өз қызметі мен операцияларының неғұрлым ыңғайлы, неғұрлым ұтымды нәтижесін пайдалануы практикалық дайындықты қамтамасыз етеді. Тілдік үлгерім көрсеткіштері оқытудың интерактивті әдістерінің мән-жайлары және бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалану оқушылардың оқу мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал ететін жағдайларда ғана көрсетіледі. Баланың сөйлеу белсенділігін бөлу немесе қатысушы берген біліммен алмасу емес, жаңа білімнің негізі немесе оның ақыл-ойы, ең бастысы, оқушылардың интеллект деңгейі, үй шаруашылығына қажет қарым-қатынас дағдылары. Бұл кілт педагогика ғылымдары факультетін ауыстырады. Арна аралдарының әрқайсысы ІВ дипломын алуға тікелей әсер етеді. Бір қарағанда, екеуінің арасында медиация мүмкіндігі болмаса да, ең жоғары ресми деңгейде стресстің жоғары деңгейін қосу әрқашан бірдей көрінбейді, бұл өзгерістердің нәтижесінде әртүрлі көзқарастар пайда болады. Және бұл қазіргі айдың 1ші [2]-ші күні, содан кейін байланысқа баса назар аударатын мәдениетке арналған дәстүрлі рәсімнен кейін басымдыққа ие бола бастағанын көрсетеді. Комитеттің оқу іс-әрекетінің мазмұны болғандықтан, ол қарым-қатынас үлгілеріне сүйенуі керек. Деректерді беру арнасын таңдағанда оның 3 негізгі компонентіне ерекше назар аударылды. Мысалы, Бордовская Н.В. және Реан А.А. оларды: когнитивтік (танымдық); аффективтік (эмоционалдық); конотивтік - мінез-құлықтық - іс әрекеттік; - деп бөледі [126,163].

Американдық ғалым Д.Р.Андерсон қарым – қатынасқа құрылған сабақта тілді түсінудің үш кезеңін бөліп көрсетеді: бірінші кезеңге қабылдау үдерісі жатады, оның көмегімен ең алдымен акустикалық немесе жазбаша хабар кодталады.

Екінші кезең синтаксистік талдау кезеңі деп аталады. Синтаксистік талдауда хабарламадағы сөздердің біріккен мағынасының ментальды мазмұны қайта құрылады.

Үшінші кезең – қолдану кезеңі. Мұнда 2-ші қоңыраудан басқа сөз мағынасының психикалық деңгейі қолданылады. Егер ұсыныс жасалса, өкінішке орай, қажет болған жағдайда адамдар жасайды. Есту әрқашан сөздің мағынасын анықтамаса да, олар қарсы сұрақ қоюы мүмкін. Бұл 3 кезең-сахналық рөлдер, сұхбатқа дайындық және өтініш беру-қажетті жағдайларда бірінен соң бірі өтеді, сондықтан оның бірінші бөлігі туралы қорытынды жасаңыз. Сабақтың мақсаттары мен міндеттерін түсіну.

, Оқытушылардың оқу іс-әрекетінің тиімділігіне әсер етеді, оқушылар алдымен тарихты баяндайтын трендке айналуы керек. Бұл волонтерлік мәдениетті құрудың ең кең таралған әдісін ұсынады. Осыдан кейін ғана хатты құрастыру және ағылшын тіліне аудару Word-та жазылған мәтін негізінде жүзеге асырылады. Сондықтан сөздің тілдік қатынас жасаудағы орнын даралап, "сөз лексикалық және грамматикалық тұлға", - деп анықтайды Ф.Ш.Оразбаева [11,208].

Және ақпараттық кәсіптің сенімділігі: ол нейрондық интерфейс тілін өзінің негізгі мақсатына қарай қолдана алады; ол сөйлеу әрекеттерін жоспарлау мен орындауда кейбір көмекті пайдалана алады; ол көптеген жазу құралдарын ойын түрінде зерттей алады; ол жай ғана тілді қолдана алады, ақпаратқа негізделген сценарий түріндегі нақты әрекеттерді жасай алады.

Сонымен қатар, инновациялық технология сымсыз кіру нүктесінің мүмкіндіктерін тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ интерактивті математикалық жаттығулар мен бағдарламаларды, the language situation кітабына негізделген мәдени медиа формаларын қолдануды толық талдау.

Сонымен қатар, төртінші сыныпта даму бойынша әдеттегі тренингтер немесе рұқсат етілген шығындар өткізіледі. Сонымен қатар, мектеп ncert кітаптарымен жұмыс істейді, culture media іс-шараларына қатысады тәжірибенің 1 бөлігі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті, -Алматы: Мектеп, 2014, 120-б.
2. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. –Алматы: Мектеп, 2015, -124 б.
3. Сыздықова Р. Сөз құдыреті. –Алматы: Жазушы, 2015.
229. Қазақ тілі. Бағдарламалар.(5-11) –Алматы: 2019, -29 б.
5. Дәулетбекова М.Д. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері, Алматы, 2008.

STRATEGIES FOR TRANSLATING ONE-PART SENTENCES FROM RUSSIAN TO ENGLISH

К.п.н. Ергешбаева Ш.Н.,
старший преподаватель – **Есжанова Г.Д.,**
преподаватель – **Арысбаева Э.П.**
Tashenev University, Shymkent
E-mail: ms_gaukhare@mail.ru

Аннотация. Перевод односоставных предложений с русского на английский требует тщательного учета языковых нюансов и культурного контекста для точной передачи смысла. В данной статье рассматриваются различные стратегии, используемые при переводе таких предложений, включая лексический выбор, синтаксические структуры и культурную адаптацию. Рассматривая примеры и обсуждая общие проблемы, эта статья ставит своей целью дать переводчикам практические рекомендации по достижению точности и беглости в их переводах.

Ключевые слова: односоставные предложения, трансляция, лексические эквиваленты, синтаксическая адаптация, контекстуальная интерпретация, структурные различия, контекст.

Abstract. Translation of one-part sentences from Russian to English requires careful consideration of linguistic nuances and cultural context to ensure accurate conveyance of meaning. This article explores various strategies employed in translating these sentences, including lexical choices, syntactic structures, and cultural adaptation. By examining examples and discussing common challenges, this paper aims to provide translators with practical guidance for achieving fidelity and fluency in their translations.

Keywords: one-joint sentences, translation, lexical equivalents, syntactic adaptation, contextual interpretation, structural differences, context.

Аңдатпа. Бір бөліктен тұратын сөйлемдерді орыс тілінен ағылшын тіліне аудару мағынаны дәл жеткізу үшін тілдік нюанстар мен мәдени контексті Мұқият ескеруді қажет етеді. Бұл мақалада лексикалық таңдау, синтаксистік құрылымдар және мәдени бейімделуді қоса алғанда, осындай сөйлемдерді аударуда қолданылатын әртүрлі стратегиялар қарастырылады. Мысалдарды қарастырып, жалпы мәселелерді талқылай отырып, бұл мақала аудармашыларға аудармаларында дәлдік пен еркіндікке жету үшін практикалық ұсыныстар беруді мақсат етеді.

Кілт сөздер: бір компонентті сөйлемдер, аударма, лексикалық эквиваленттер, синтаксистік бейімделу, контекстік интерпретация, құрылымдық айырмашылықтар, контекст.

Introduction

One-part sentences, characterized by their simplicity and conciseness, present unique challenges for translators due to their potential for ambiguity and cultural specificity. In this article, we delve into the intricacies of translating one-part sentences from Russian to English, offering insights and strategies for navigating linguistic and cultural differences.

The subject of the research in this article is one-joint sentences in Russian and their English equivalents. In one-joint sentences the action is represented as a self-developing process, i.e. a process that proceeds independently of the actor. For example: Резко похолодало. Ее укачало. Нам не терпится. Запахло весной. Вами интересуются. Земля покрыта снегом. Детей перевели в безопасное место.

The distinctive feature of such sentences is the presence of one main member in them, which is expressed by a non-subject verb.

The relevance of this article is as follows:

- the study of the structure of one-sentence sentences in the Russian language will help to understand the features of their construction, which is useful for students studying Russian as a foreign language or for those who are interested in linguistics.

- Comparison with equivalents in English will help to identify similarities and differences in the structure and expressive means of both languages, which can also be interesting for linguists and translators.

- This work may be useful for students of translation or English language learning, as it will help them to better understand the peculiarities of the Russian language and overcome the difficulties in translating between the two languages.

- The study of this topic can bring new knowledge and approaches to analyzing the structural features of sentences in both languages, which is an important contribution to linguistic science.

The purpose of this observation is to identify and analyze the main regularities of the substantive and formal organization of one-joint sentences and to establish the English equivalents of sentences of this type.

Methodology: The main methods used in this study are the method of observation, as well as the method of linguistic experiment and the method of comparative analysis. In our case, elements of the transformational method are also applied.

What are the lonely (one part) part sentences? They are sentences which consist of only one predicate and have no subject (in most cases without a subject). It is an important part of Russian grammar and can be found in various contexts. In English, similar constructions also exist, although they can be expressed somewhat differently.

Examples of one-joint sentences in Russian:

1. *"Темно" - В этом предложении есть только сказуемое "темно", подлежащего нет.*

2. *"Поздно" - Здесь также присутствует только сказуемое "поздно".*

3. *"Дождь идет." - Это односоставное предложение, где подлежащее опущено, но сказуемое "идет" присутствует.*

In English, the equivalents of monosyllabic sentences are usually expressed using pronouns or auxiliary verbs:

1. "It's dark." - Here the pronoun "it" acts as the subject and the adjective "dark" acts as the predicate.

2. "Late." - In this case, the word "late" acts as a predicate on its own.

3. "It's raining." - In this sentence, the auxiliary verb "is" with "it" acts as subject and the word "raining" acts as the predicate.

In English, single-component sentences are used in the same sense to provide information about a condition or actions without directly specifying the subject. They can be used to give brevity or empathy to a statement

Linguistic Considerations: One of the fundamental challenges in translating one-part sentences lies in preserving the intended meaning while adapting to the syntactic and lexical differences between Russian and English. Russian often employs omission of subject pronouns and auxiliary verbs, relying heavily on context and word order for clarity. In contrast, English tends to require explicit subject-verb-object structures, necessitating adjustments in translation.

Strategies for Translation:

1. Maintaining Conciseness: Retaining the brevity of one-part sentences in translation is essential for preserving the original style and tone. Translators should strive to convey meaning without unnecessary elaboration or verbosity.

2. Contextual Interpretation: Understanding the context surrounding one-part sentences is crucial for accurate translation. Translators must consider the preceding and subsequent text, as well as cultural references, to ensure fidelity to the original message.

3. Lexical Equivalents: Selecting appropriate lexical equivalents is vital for conveying precise meaning in translation. Translators should be mindful of cultural nuances and idiomatic expressions, opting for words and phrases that resonate with the target audience.

4. Syntactic Adaptation: Adjusting syntactic structures to align with English grammar norms is often necessary when translating from Russian. This may involve reordering words, adding auxiliary verbs, or restructuring sentences to enhance readability and clarity.

Challenges and Solutions:

1. Ambiguity: One-part sentences in Russian may be inherently ambiguous without additional context. Translators can mitigate ambiguity through careful selection of words and reliance on contextual cues.

2. Cultural Specificity: Cultural references embedded in one-part sentences may not have direct equivalents in English. Translators must employ cultural adaptation techniques, such as substitution or explanation, to convey intended meaning effectively.

The study of semantics and stylistics of one-sentence sentences is an analysis of the meanings and expressive means used in sentences consisting of one predicate and one subject or complement. This may include the study of the variety of semantic connotations, stylistic devices such as metaphors, comparisons, epithets and other linguistic features that affect the perception of the text and its emotional coloring.

Conclusion

Monosyllabic sentences are those consisting of a single predicate without a subject or other parts of speech. Monosyllabic sentences are often used for brevity and expressiveness, as well as in colloquial speech. In the Russian language, monosyllabic sentences can be expressed by various parts of speech, including verbs, adverbs, and sometimes even particles.

Although monosyllabic sentences may be structurally simple, they can carry significant semantic weight and emotional coloration. In the English language, similar constructions are also used to convey ideas with a minimal number of words.

Understanding the characteristics and usage of monosyllabic sentences enriches language skills and contributes to more precise and expressive communication.

Translating one-part sentences from Russian to English requires a nuanced understanding of linguistic structures, cultural nuances, and context. By employing strategies such as lexical equivalence, syntactic adaptation, and cultural adaptation, translators can achieve fidelity and fluency in their translations, ensuring effective communication across language barriers. Further research and practice in this area will continue to enhance the quality and accuracy of translated texts.

Thus, despite the differences in structure, one-joint sentences in Russian and English have similar functions and are used to express similar ideas.

Список использованной литературы:

1. Тони Бьюзен «The Mind Map Book», AB Publishing, Popurri , 2019-356стр.
2. Камерон Дэвидсон «Mind Mapping: Improve Memory, Concentration, Communication, Organization, Creativity, and Time Management» 2012-148 стр.
3. Тони Бьюзен «How to Mind Map: The Ultimate Thinking Tool That Will Change Your Life» 2018-235 стр.
4. Тони Бьюзен «Using Mind Maps: How to Maximize Your Study, Memory, Creativity, Concentration, and Learning Potential» 2018-218 стр.
5. Гэбриэль Вайнбергер «Fluent Forever: How to Learn Any Language Fast and Never Forget It» 2020-400 стр.

6. Черри Гилленсон «Mind Mapping for Language Learners: Proven Techniques for Developing Fluency and Motivation» 2018-356 стр.
7. «Using Mind Maps for Vocabulary Learning in a Second Language" статья, опубликованная в журнале "Language Teaching Research» 2023-42 стр.
8. «Mind Maps as a Tool in Second Language Acquisition» статья, опубликованная в журнале "English Teaching Forum" 2024-229 стр.
9. Linda Suskie «Assessing Student Learning: A Common Sense Guide» 2018-416 стр.
10. Thomas A. Angelo and K. Patricia Cross «Classroom Assessment Techniques: A Handbook for College Teachers» 2019-208 стр.
11. Robert J. Wright «Designing and Using Tools for Educational Assessment» 2018-305 стр.
12. Barbara E. Walvoord and Virginia Johnson Anderson «Assessment Clear and Simple: A Practical Guide for Institutions, Departments, and General Education» 2019-416 стр.

МЕНТАЛЬНЫЕ КАРТЫ КАК КЛЮЧ К ЭФФЕКТИВНОМУ ОБУЧЕНИЮ ИНОЯЗЫЧНОМУ ГОВОРЕНИЮ

К.п.н. **Ергешбаева Ш.Н.**, старший преподаватель – **Есжанова Г.Д.**,
Преподаватель – **Арысбаева Э.П.**
г. Шымкент, Университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева
E-mail: ms_gaukhare@mail.ru

Андатпа. Жаһандану шешуші рөл атқаратын қазіргі әлемде шетел тілдерін білу маңызды бола түсуде. Алайда, ақпараттың құрылымы мен көлемінің күрделілігіне байланысты көптеген адамдар жаңа тілді меңгеруде қиындықтарға тап болады. Жаңа тілді үйрену қиын болуы мүмкін және көптеген адамдар үшін алаңдаушылық пен сенімсіздік тудыруы мүмкін. Мұндай жағдайларда психикалық карталар студенттерге шет тілін тиімді үйренуге көмектесетін күшті құралға айналады. Бұл мақалада біз психикалық карталарды пайдалану шет тілінде сөйлеуді үйрену процесін қалай жақсартуға болатынын қарастырамыз.

Кілт сөздер: менталды карталар, оқу процесі, лингвистикалық құзыреттілік, шет тілінде сөйлеу, визуалды ойлау, байланыстар мен ассоциациялар, ақпаратты құрылымдау, белсенді есте сақтау, шығармашылық оқыту, сөйлеу практикасын қолдау.

Аннотация. В современном мире, где глобализация играет ключевую роль, владение иностранными языками становится все более важным. Однако, многие сталкиваются с трудностями в освоении нового языка из-за сложности структуры и объема информации. Изучение нового языка может быть сложным и вызывать у многих людей тревогу и неуверенность. В таких случаях ментальные карты становятся мощным инструментом, помогающим студентам эффективно учить иностранный язык. В этой статье мы рассмотрим, как использование ментальных карт может значительно улучшить процесс обучения иноязычному говорению.

Ключевые слова: ментальные карты, процесс обучения, языковая компетентность, говорение на иностранном языке, образное мышление, связи и ассоциации, структурирование информации, активная память, творческое обучение, поддержка речевой практики.

Abstract. In today's world, where globalization plays a key role, foreign language proficiency is becoming increasingly important. However, many people face difficulties in learning a new language due to the complexity of the structure and volume of information. Learning a new language can be difficult and cause many people anxiety and insecurity. In such cases, mental maps become a powerful tool to help students effectively learn a foreign language. In this article, we will look at how using mental maps can significantly improve the learning process of speaking a foreign language.

Keywords: mental maps, learning process, linguistic competence, foreign language speaking, visual thinking, connections and associations, information structuring, active memorization, creative learning, support for speech practice.

Введение

Повышенное внимание современного общества к совершенствованию образовательного процесса обуславливает приоритет к способностям человека приобретать и развивать компетенции, умения и навыки, необходимые в различных ситуациях. В результате этого меняются и цели образования.

Если ранее главной целью образовательного процесса было усвоение теоретических и энциклопедических знаний, то теперь эти знания становятся средством. И компетенция

рассматривается как «владение совокупностью знаний о языке, правилом их анализа и синтеза и способность пользоваться ими для целей коммуникации».

Сейчас формированию лингвистической компетентности студентов придается особое значение, так как она является основой успешного формирования социально активной личности. Так как она обеспечивает развитие способностей у обучающихся анализировать и оценивать различные языковые явления, умений и навыков речевого общения, овладение основными нормами литературного языка.

Ментальная карта- это оригинальный способ систематизировать любую информацию, с их помощью можно легко повторить и расширить уже пройденный материал.

Таким образом, актуальность исследования заключается в необходимости требований к результатам освоения основной образовательной программы образования направленных на формирование языковой компетентности.

Проблема: как расширить лингвистическую компетентность студентов в процессе учебной деятельности посредством применения ментальной карты?

Цель исследования: на основе теоретических анализов содержание сборника ментальных карт для расширения лингвистической компетентности вовремя учебной деятельности и опытно проверить в университете Ж.А.Ташенева.

Методы исследования: анализ, синтез, беседа, наблюдение, анкетирование, графическая обработка данных, проектирование, опытная проверка.

Анализ и результаты: суть методики майндмэпинга заключается в том, что выделяется основное понятие, от которого потом ответвляются задачи, идеи, отдельные мысли и шаги, необходимые для реализации конкретного проекта или идеи. Точно так же, как и основную, все более мелкие ветви можно делить еще на несколько ветвей-подпунктов, что позволяет структурировать большой объем информации, изучив материал расширяющий содержание учебного занятия.

Что такое ментальные карты?

Ментальная карта или Mindmap – это оригинальный способ систематизировать любую информацию: допустим список дел на неделю. С их помощью можно легко изучить новый или повторить уже пройденный материал.

Идея проста: в центре листа пишется центральная тема, например Части речи. В нашем случае это могут быть темы имя существительное или имя прилагательное. От крупных ветвей растут более мелкие направления: число, род и т.д.

Такое изложение материала очень удобно. Во-первых, нашему мозгу проще воспринимать информацию не линейно, а целиком, сразу улавливая взаимосвязи и отношения. Во-вторых, ограниченность пространства карты требует простых формулировок и условных обозначений, которые усваиваются гораздо быстрее, чем длинные абзацы текста.

Ментальные карты, также известные как карты мышления или концептуальные карты, являются графическими представлениями идей, понятий и связей между ними. Они обычно начинаются с центральной идеи или темы, от которой отходят ветви, представляющие подробности или дополнительные идеи. Это мощный инструмент для визуализации информации и структурирования знаний.

Использование ментальных карт в обучении иностранному говорению может быть очень эффективным. Ментальные карты помогают визуализировать связи между словами, фразами и концепциями на иностранном языке, что способствует лучшему запоминанию и пониманию. Они также могут быть использованы для организации информации перед началом разговорной практики, помогая студентам лучше структурировать свои мысли на иностранном языке.

Таким образом ментальные карты - это графическое представление информации, которое позволяет структурировать и организовать мысли и идеи. Обычно они

начинаются с центральной темы, от которой исходят ветви, представляющие подтемы или ключевые понятия. Это инструмент не только для визуализации информации, но и для стимулирования ассоциативного мышления.

Преимущества использования ментальных карт в обучении иноязычному говорению:

1. Организация информации: Ментальные карты помогают структурировать знания об иностранном языке, разбивая их на категории и связывая между собой. Это позволяет обучающемуся лучше ориентироваться в изучаемом материале. Ментальные карты помогают студентам разбить изучаемый язык на логические блоки, такие как грамматика, лексика, фразы и т. д. Это облегчает запоминание и понимание нового материала.

2. Стимулирование творчества и визуализация грамматики и лексики: С помощью ментальных карт студенты могут визуально представить грамматические правила, структуры предложений и новую лексику. Это позволяет лучше усвоить информацию и быстрее применять её на практике. Создание ментальных карт требует мыслительного творчества, поскольку обучающийся должен ассоциировать идеи и представлять их в визуальной форме. Это способствует глубокому пониманию и усвоению материала.

3. Ассоциативное мышление: Создание ментальных карт стимулирует ассоциативное мышление, что способствует легкому запоминанию слов и выражений. Студенты могут использовать ассоциации или связи между словами, чтобы запомнить их значения и использование. Запоминанию и активации знаний помогает закрепить изучаемый материал в памяти обучающегося. Визуальные представления делают информацию более запоминающейся и легче вызываемой на память.

4. Развитие речевых навыков: Ментальные карты могут быть использованы для планирования и структурирования монологов, диалогов и других устных высказываний на иностранном языке. Они помогают организовать мысли и подготовить обучающегося к более свободному и гибкому общению. В аудиовизуальном обучении ментальные карты могут быть комбинированы с аудио- и видеоматериалами для более эффективного обучения. Например, студенты могут создать карту, отображающую диалоги или сценарии изучаемого языка и дополнить её аудиофайлами для тренировки восприятия на слух.

5. Интерактивность и коллаборация: Ментальные карты могут быть созданы как индивидуально, так и в групповом режиме. Это позволяет студентам обмениваться идеями, корректировать и дополнять карты друг друга, что способствует обучению через взаимодействие. Каждый студент может создать собственные ментальные карты, отражающие его специфические потребности и стиль обучения. Это позволяет каждому работать с материалом в соответствии с его уникальными предпочтениями и способностями.

Пример применения ментальных карт в обучении иноязычному говорению:

Представим, что студент изучает новую тему в иностранном языке, например, глаголы движения. Он создает ментальную карту, где центральной темой будет "глаголы движения", а от нее будут ветвиться различные виды движения (ходить, бежать, лететь и т. д.) с примерами предложений на целевом языке.

Затем студент может расширить карту, добавляя связанные темы, такие как места, где происходят эти виды движения (парк, школа, аэропорт и т. д.), а также дополнительные выражения и слова, связанные с каждым конкретным глаголом.

Такая ментальная карта поможет студенту не только запомнить глаголы движения, но и научиться использовать их в контексте, что является важным аспектом развития навыков разговорной речи.

Заключение.

Использование ментальных карт в обучении иноязычному говорению представляет собой эффективный и интересный метод, способствующий углубленному пониманию

материала, развитию креативности и улучшению устных навыков. Этот инструмент не только облегчает процесс изучения иностранного языка, но и делает его более увлекательным и продуктивным.

Ментальные карты - это мощный инструмент, который может значительно улучшить процесс обучения иностранному языку. Они помогают структурировать информацию, стимулируют ассоциативное мышление и делают обучение более интерактивным и эффективным. Включение ментальных карт в учебный процесс может привести к более быстрой и устойчивой усвоимости нового языка, открывая двери к новым возможностям и горизонтам для студентов.

Список использованной литературы:

1. Тони Бьюзен «The Mind Map Book», AV Publishing, Popurri , 2019-356стр.
2. Камерон Дэвидсон «Mind Mapping: Improve Memory, Concentration, Communication, Organization, Creativity, and Time Management» 2012-148 стр.
3. Тони Бьюзен «How to Mind Map: The Ultimate Thinking Tool That Will Change Your Life» 2018-235 стр.
4. Тони Бьюзен «Using Mind Maps: How to Maximize Your Study, Memory, Creativity, Concentration, and Learning Potential» 2018-218 стр.
5. Гэбриэль Вайнберггер «Fluent Forever: How to Learn Any Language Fast and Never Forget It» 2020-400 стр.
6. Черри Гилленсон «Mind Mapping for Language Learners: Proven Techniques for Developing Fluency and Motivation» 2018-356 стр.
7. «Using Mind Maps for Vocabulary Learning in a Second Language" статья, опубликованная в журнале "Language Teaching Research» 2023-42 стр.
8. «Mind Maps as a Tool in Second Language Acquisition» статья, опубликованная в журнале "English Teaching Forum" 2024-229 стр.
9. Linda Suskie «Assessing Student Learning: A Common Sense Guide» 2018-416 стр.
10. Thomas A. Angelo and K. Patricia Cross «Classroom Assessment Techniques: A Handbook for College Teachers» 2019-208 стр.
11. Robert J. Wright «Designing and Using Tools for Educational Assessment» 2018-305 стр.
12. Barbara E. Walvoord and Virginia Johnson Anderson «Assessment Clear and Simple: A Practical Guide for Institutions, Departments, and General Education» 2019-416 стр.

APPROBATION OF TEXTS FOR CONTROLLING LISTENING SKILLS OF FOREIGN LANGUAGE STUDENTS

К.п.н. **Ергешбаева Ш.Н.**, старший преподаватель – **Есжанова Г.Д.**,

Преподаватель – **Арысбаева Э.П.**

г. Шымкент, университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева

E-mail: ms_gaukhare@mail.ru

Аңдатпа. Тыңдау – шетел тілін үйренудегі маңызды дағдылардың бірі. Шетел тілдері факультетінің студенттері шетел тіліндегі ауызша сөйлеуді түсініп қана қоймай, негізгі ойды тез қабылдауға, аудио мәтіннен ақпарат алуға және тыңдалған материал негізінде қойылған сұрақтарға жауап беруге тырысады. Осы дағдыға ие болу деңгейін бағалау және бақылау үшін тыңдау үшін мәтіндерді сынақтан өткізу жүргізіледі.

Кілт сөздер: тестілеу, эксперимент, валидация, бағалау, тексеру, практикалық қолдану, сынақ, эмпирикалық зерттеу, тиімділікті тексеру, сынақ деректері.

Аннотация. Аудирование – это один из важнейших навыков при изучении иностранного языка. Студенты факультетов иностранных языков стремятся не только понимать устную речь на иностранном языке, но и быстро улавливать основную мысль, извлекать информацию из аудиотекста и реагировать на вопросы, заданные на основе прослушанного материала. Для оценки и контроля уровня владения этим умением проводится апробация текстов для аудирования.

Ключевые слова: тестирование, эксперимент, валидация, оценка, проверка, практическое применение, испытание, эмпирическое исследование, проверка эффективности, тестовые данные.

Abstract. Listening is one of the most important skills in learning a foreign language. Students of the faculties of foreign Languages strive not only to understand oral speech in a foreign language, but also to quickly grasp the main idea, extract information from the audio text and respond to questions asked based on the material they listened to. To assess and control the level of proficiency in this skill, testing of listening texts is carried out.

Keywords: testing, experiment, validation, evaluation, verification, practical application, testing, empirical research, effectiveness verification, test data.

Introduction

The modern reform of education in higher educational institutions sets the tasks of improving the quality of education and improving teaching methods. More and more importance is given to the problems of teaching foreign languages. Listening is a complex active process of speech-mind activity, which requires a detailed study both from the point of view of the functioning of perception mechanisms and the development of listening skills. Teaching listening skills is very relevant, since listening competence is an important component in the professional sphere of a future specialist in any field. In this article, listening competence is understood as the ability to perceive and understand foreign language speech by ear on the basis of acquired knowledge, listening skills and abilities.

The relevance of this study lies in the need to develop a methodology that takes into account the conditions of educational polylingualism and the principle of progressive learning of listening at all psycholinguistic levels from the lowest to the highest. The subject of the study is the process of formation and development of skills and abilities of listening to English speech in students of 2 and 3 courses studying English at the level of B2.

The subject of the study is the methodology of teaching listening skills and abilities, which is based on the step-by-step teaching of listening from the level of perception to the level of

critical understanding of the text, taking into account the mechanisms of perception, communicative goals and listening strategies.

The main goal of the study is to theoretically justify and develop a methodology for the formation and development of listening skills and abilities of English language learners based on the principle of continuity of each stage of listening instruction - from the level of perception to the level of critical understanding of the sounding text.

The modern reform of education in higher education institutions sets the tasks of improving the quality of education and improving teaching methods. More and more importance is attached to the problems of teaching foreign languages.

The ability to perceive and understand speech by ear is becoming more and more important in the era of modern technologies, as it contributes to the formation of male cultural, informational and professional competence. In speech communication a person receives a significant share of information through the auditory channel - as in direct communication. For example, in contact with others, in the process of learning at seminars and lectures, participating in conferences and discussions, as well as through technical communication channels (with the help of radio and television⁶ in online mode). At the same time, the process of listening comprehension and listening comprehension can take place with the presence or absence of visuals (recorded or "live").

Validation is the process of testing, testing or evaluating something, such as a new product, method, technology or idea, to determine its effectiveness, suitability or compliance with certain standards or requirements. The term is often used in scientific research to describe the stage of testing new scientific methods or results before they are published or widely used.

Piloting is the process of testing or testing something, usually before its widespread introduction or use. The objectives of piloting may include assessing the effectiveness, reliability, safety or applicability of a new product, method or technology. Hence, the main purpose of approbation of listening texts is to test students' proficiency in listening comprehension in a foreign language. In addition, testing allows to evaluate the effectiveness of teaching methods, to identify weaknesses in the assimilation of material and to adjust the learning process.

When approbation of texts for controlling listening skills it is necessary to take into account the level of students' language training, their interests and needs. The texts should be authentic, i.e. correspond to real situations of communication in the language being studied. It is also important to provide a variety of text genres - from news and interviews to dialogues and monologues.

When selecting texts for approbation, it is important to consider the purpose and target audience. The process of approbation usually involves several stages:

1. Planning: defining objectives, success criteria and testing methodology. The validation process begins with defining the objectives: What exactly do you want to measure or test through validation? This could be text comprehension, vocabulary level, analysis skills, etc.

2. Preparation: prepare the necessary resources including equipment, staff and space. Analyze the audience, i.e. consider age, level of education, inter

3. Variety of genres and topics: Conduct thorough tests or quizzes according to a predetermined plan. Include texts of different genres (science articles, fiction, news, etc.) and topics to test a variety of reading skills.

- 4 Analyze results of text complexity: Evaluate test data, compare to goals and success criteria. Include texts of varying difficulty to assess your audience's skill level and determine where extra effort is needed.

5. Quality and authenticity of texts: Ensure that the texts selected are of high quality, relevant and fit for purpose. Preferably use authentic texts rather than texts specifically created for testing. Formulate conclusions based on the results and recommendations for further action.

6. Reporting: report the results of the testing to stakeholders or regulators. Test texts for accessibility to ensure that the texts are accessible to your audience in terms of language skills and physical accessibility (e.g. online access).

7. Collect feedback: After piloting, collect feedback from participants to evaluate the effectiveness of the selected texts and make adjustments if necessary. Decide whether to proceed with the development, implementation or use of the product, method or technology being tested.

Conclusion

Approbation of texts for controlling listening skills of foreign language students plays an important role in the learning process. It helps not only to assess the level of listening skills, but also to optimize the learning process taking into account the needs and interests of students. Correctly selected and tested texts contribute to more effective learning of the material and increase motivation for learning a foreign language.

Before testing it is necessary to prepare the texts thoroughly, to compose questions for comprehension control and to develop criteria for evaluating students' answers. The texts are then tested on a group of students who are then tested. It is important to take into account the feedback from students after the test to further improve the methodology.

The importance of listening as a type of speech activity is especially increasing in connection with the integration of the country into the international educational space and the growing opportunity to study at universities abroad, to communicate with native speakers in various spheres of activity. Many students try to take internships in universities, where training is conducted not only in Russian, Kazakh, but also in English. Consequently, in order to get the necessary knowledge and information in sufficient volume while attending lectures and seminars, students should possess listening skills and abilities.

List of references:

1. Linda Suskie «Assessing Student Learning: A Common Sense Guide» 2018-416 стр .
2. Thomas A. Angelo and K. Patricia Cross «Classroom Assessment Techniques: A Handbook for College Teachers» 2019-208 стр.
3. Robert J. Wright «Designing and Using Tools for Educational Assessment» 2018-305 стр.
4. Barbara E. Walvoord and Virginia Johnson Anderson «Assessment Clear and Simple: A Practical Guide for Institutions, Departments, and General Education» 2019-416 стр .
5. Susan M. Brookhart «How to Assess Higher-Order Thinking Skills in Your Classroom» 2020-288 стр .
6. Тони Бьюзен «The Mind Map Book», AB Publishing, Popurri , 2019-356стр.
7. Камерон Дэвидсон «Mind Mapping: Improve Memory, Concentration, Communication, Organization, Creativity, and Time Management» 2012-148 стр.
8. Тони Бьюзен «How to Mind Map: The Ultimate Thinking Tool That Will Change Your Life» 2018-235 стр.
9. Тони Бьюзен «Using Mind Maps: How to Maximize Your Study, Memory, Creativity, Concentration, and Learning Potential» 2018-218 стр.
10. Гэбриэль Вайнберг «Fluent Forever: How to Learn Any Language Fast and Never Forget It» 2020-400 стр.
11. Черри Гилленсон «Mind Mapping for Language Learners: Proven Techniques for Developing Fluency and Motivation» 2018-356 стр.
12. «Using Mind Maps for Vocabulary Learning in a Second Language" статья, опубликованная в журнале "Language Teaching Research» 2023-42 стр.
13. «Mind Maps as a Tool in Second Language Acquisition» статья, опубликованная в журнале "English Teaching Forum" 2024-229 стр.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОРЫС ТІЛІН ОҚИТЫН СТУДЕНТТЕРДІҢ СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІ

Асильбекова Б. Д., Әзбергенова З. О. – орыс тілі мен әдебиеті оқытушылары
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы Университет АҚ, Шымкент қ.

Аңдатпа. Мақалада қоғамдағы мінез-құлық мәдениеті және лексиканың барлық байлығын, тілдік экспрессивтілігін меңгерген білімді адамның мінсіз сөйлеуі кез-келген елдің мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Оқытушы-филологтың міндеті-орыс тілі мен әдебиетін оқытын филолог емес студенттердің сөйлеу дұрыстығын арттыруға бағыттау.

Кілт сөздер: этикет, сәлемдесу, сөйлеу этикетінің формалары, кәсіби сөйлеу, сөйлеу мәдениеті. Бұл мақала сөйлеу мәдениетін қалыптастырудың кейбір мәселелерін, атап айтқанда, университетте студенттердің сөйлеу этикетін оқыту кезінде түсінуге тырысады. Осы пәнді жоғары мектепте оқыту барысында мақала авторларының сұрақтары болды, олармен бөліскім келеді.

Аннотация. В статье рассматривается культура поведения в обществе и безупречная речь образованного человека, владеющего всем богатством лексики, языковой выразительностью является неотъемлемой частью культуры любой страны. Задача преподавателя-филолога направить на повышение правильности речи студентов, изучающих русский язык и литературу.

Ключевые слова: этикет, приветствие, формы речевого этикета, профессиональная речь, культура речи. В данной статье предпринята попытка осмыслить некоторые проблемы формирования речевой культуры, в частности, при обучении речевому этикету студентов в вузе. В ходе преподавания этого предмета в средней школе у авторов статьи возникли вопросы, которыми хотелось бы поделиться.

Abstract. The article examines the culture of behavior in society and the impeccable speech of an educated person who owns all the richness of vocabulary, linguistic expressiveness is an integral part of the culture of any country. The task of the philologist teacher is to direct students studying russian language and literature to improve the correctness of speech.

Key words: etiquette, greeting, forms of speech etiquette, professional speech, speech culture. This article tries to understand some of the problems of speech culture formation, in particular, when teaching speech etiquette of students at the university. In the course of teaching this subject in high school, the authors of the article had questions, which i would like to share.

"...Тілдің төртінші (ең көп зерттелген) сипаттамасы оның қарым-қатынастың маңызды құралы ретінде анықтамасы болып табылады. Бұл сипаттама семантикалық немесе қол қою (белгілеу) функциясымен қатар негізгі болып табылатын тілдің (сөйлеудің) коммуникативті функциясымен байланысты. Тілдің осы сипаттамасын қарастыру кезінде адамзат тәжірибесінің жалпыланған көрінісі және фиксациясы ретінде сөйлеусіз (тілмен) шынайы адами қарым-қатынастың, демек, тұлғаның дамуының (ең алдымен баланың ересек адаммен қарым-қатынасы мен объективті қызметі арқылы жүзеге асырылатын) түбегейлі мүмкін невожможстігін бекіту ерекше маңызды. Бұл тағы бір рет филогенездің сапалы жаңа кезеңін – ақылға қонымды және қарым-қатынас жасайтын (сөйлейтін) адамның қалыптасуын растайды. Сөйлеуді (тілді) әдіснамалық тұрғыдан қарым-қатынас құралы ретінде қарастырған кезде С. Л. ойына тағы бір рет оралу керек. Рубинштейн "сөйлеу, оның болуы психиканы, адамдардың санасын А-ға айналдыратын теорияның өтірігін түпкілікті ашады "...жабық ішкі элемдер, жылы монадалар, бір-бірімен байланыссыз. Нақты практикалық қарым-қатынас процесіне, адамдардың жалпы іс-әрекетіне қосыла отырып, хабарлама арқылы сөйлеу (өрнек, әсер ету) оған адамның барлық санасын қамтиды. Сөйлеу арқылы бір адамның санасы екіншісіне тікелей берілген

болады " [7. Б. 340]. Тиісінше, сөйлеуді тек іс-әрекет ретінде, тіл арқылы қарым-қатынас процесі ретінде ғана емес, сонымен бірге тәуелсіз құрал, әлеуметтік қауымдастықтың әлеуметтік байланыс құралы, оның бірлігі ретінде қарастыруға болады...."

"...Жалпы ғылыми білім саласында сөйлеу дәстүрлі түрде жаһандық, түйінді мәселелердің бірі ретінде қарастырылады. Бұл фило, Әлеуметтік және онтогенездегі, адам санасының қалыптасуындағы және, атап айтқанда, жоғары психикалық функциялардың делдалдығындағы, ойлау генезисіндегі, адамның еңбек және коммуникативті қызметін жүзеге асырудағы, оның тұлға және қызмет субъектісі ретінде қалыпты дамуындағы сөйлеу рөлінің эксклюзивтілігімен анықталады. Сөйлеуді (тілді) зерттеуде ұзақ және берік (ең алдымен лингвистикалық) ішкі қайшылықтарсыз ғылыми дәстүрлер бар2. Лингвистикалық зерттеулер аясында тілдің белсенді белсенді табиғаты, оның жеке адамның рухани қызметімен және халықтың рухымен байланысы, "тіл" ұғымдарының белгілер жүйесі, әлеуетті, әлеуметтік білім беру және "сөйлеу" ұғымдарының өзекті, психофизикалық білім беру процесі, "тілді Жеке пайдалану актісі" туралы сұрақтар алғаш рет қойылғаны маңызды.

Әлем үнемі дамып отырады, мінез-құлық мәдениеті өзгеріп отырады, адамдар арасындағы қарым-қатынас жаңа технологиялардың дамуымен үйлеседі, осының бәріне қарамастан, негізгі іргелі принциптердің бірі-бұл өзара сыйластық. Егер біз сізбен келісе алмасақ және көзқарастардың қарама – қайшылығы орын алса, онда біз бір-біріміздің таңдауымызды құрметтейміз және әртүрлі жолдармен жүреміз.

Этикет-бұл мінез-құлық мәдениеті. Кез-келген қоғамда, кез-келген мемлекетте барлық уақытта өз ережелері мен нормалары болған. Мінез-құлық мәдениеті әр түрлі факторларға байланысты үнемі өзгеріп отырады, бірақ бұл мәдениеттің негізі әрқашан болады. Бұл белгілі бір уақытта өзекті болып табылатын дін, философия немесе кез келген басқа нанымдар болуы мүмкін.1 Әдептілік-білімді, мәдениетті адамның маңызды көрсеткіштерінің бірі. Ерте жастан бастап бізге белгілі бір мінез-құлық үйретіледі. Мәдениетті адам қоғамда бекітілген мінез – құлық нормаларын үнемі ұстануы керек-этикетті сақтау. Этикет нормаларын білу және сақтау кез-келген қоғамда өзін сенімді және еркін сезінуге мүмкіндік береді.

"Этика сөздігі" бұл ұғымды келесідей анықтайды: "Этикет (фр. этикет-затбелгі, затбелгі) - адамдарға деген көзқарастың сыртқы көрінісіне қатысты мінез-құлық ережелерінің жиынтығы (айналасындағылармен араласу, қарым-қатынас пен сәлемдесу формалары, қоғамдық орындардағы мінез-құлық, әдептілік және киім)" [412-бет]. Әдетте этикет белгілі бір қоғамда қабылданған, белгілі бір дәстүрге тән мінез-құлық, айналып өту, сыпайылық ережелерін көрсетеді. Этикет әртүрлі тарихи дәуірлердегі құндылықтардың индикаторы бола алады. Сөйлеу этикетінің негізгі формулаларын меңгеру ерте жаста, ата-аналар баланы сәлемдесуге, рахмет айтуға, еркелік үшін кешірім сұрауға үйреткен кезде пайда болады. Сөйлеу этикеті-бұл сөйлеу мінез-құлық ережелерінің жүйесі, белгілі бір жағдайларда тіл құралдарын қолдану нормалары. Сөйлеу қарым-қатынас этикеті адамның қоғамдағы табысты қызметі, оның жеке және кәсіби өсуі, берік отбасылық және достық қарым-қатынас орнатуы үшін маңызды рөл атқарады. Сөйлеу қарым-қатынас этикетін меңгеру үшін әртүрлі гуманитарлық салалардан білім

қажет: лингвистика, тарих, мәдениеттанушылар, психология. Қарым-қатынастың мәдени дағдыларын сәтті игеру үшін сөйлеу этикетінің формулалары сияқты ұғым қолданылады.

Біз күнделікті өмірде адамдармен үнемі араласамыз. Кез келген процесс байланыс белгілі бір кезеңдерден тұрады: * әңгімені бастау (сәлемдесу / танысу); * негізгі бөлім, әңгіме; * әңгіменің соңғы бөлігі. Қарым – қатынастың әр кезеңі белгілі бір мөрлермен, дәстүрлі сөздермен және тұрақты өрнектермен-сөйлеу этикетінің формулаларымен бірге жүреді. Бұл формулалар тілде дайын түрде бар және барлық жағдайларда қарастырылған.

Сөйлеу этикеті, қоғам қабылдаған және әңгімелесушілер арасында сөйлеу байланысын орнату, таңдалған кілтте байланыстарды сақтау және үзу үшін тағайындалған тұрақты қарым-қатынас формулаларының жүйесі. Сөйлеу этикеті кең мағынада қарым - қатынас әдісін (мысалы, қалалық немесе ауылдық ортада қабылданған), қарым-қатынас регистрін (мысалы, "сіз" - немесе "сіз" - формалар) таңдауды реттейді. Тар мағынада сөйлеу этикеті қарым-қатынас пен назар аудару, танысу, ризашылық, кешірім сұрау, ұсыныс, бас тарту және т. б. жағдайларында сыпайы, мейірімді қарым-қатынас бірліктерін қамтиды, әдетте, сөйлеу этикеті формулаларының синонимдік қатарлары орнатылады, олар орыс тілінде қоштасу формулаларына бағытталған: "Қош бол", "қош бол", "барлығы жақсы (жақсы)", "кездесуге дейін", "Қош бол", "құрметім бар"; алғыс формулалары: "Рахмет", "рахмет (сіз, сіз)", "сізге (сізге) өте ризамын (ризамын)", "Мен сізге (сізге) қалай ризамын (ризамын)", "сізге алғыс айтуға рұқсат етіңіз", "сізге алғыс білдіруге рұқсат етіңіз", "мен сізге алғыс айтқым келеді". Мұндай синонимдік қатарлардың байлығы әртүрлі адамдардың әлеуметтік белгілері бойынша қарым-қатынасқа түсуіне байланысты.

Сөйлеу этикеті-функционалды-семантикалық әмбебаптық. Сонымен қатар, ол белгілі бір аймақ, әлеуметтік қабат және т. б. өкілдерінің әдет-ғұрыптарының, рәсімдерінің, вербалды емес қарым-қатынасының, узусты қараңыз) ерекшеліктерімен байланысты ұлттық ерекшелігімен сипатталады.", мүмкін емес, мысалы, Жапонияда, өйткені ол жеке салаға басып кіру ретінде қабылданады. Айналым нысандары, өзара іс-қимылдар ұлттық ерекшелікке ие. [Б. 532].

Сөйлеу этикетіне белгілі бір мәдениетте қабылданған қуаныш, жанашырлық, қайғы, кінә білдіру тәсілдері де кіреді. Мәселен, мысалы, кейбір елдерде қиындықтар мен проблемаларға шағымдану әдепсіз болып саналады, ал басқаларында олардың жетістіктері мен жетістіктері туралы айтуға болмайды. Әңгімелесу тақырыптарының шеңбері әртүрлі мәдениеттерде әртүрлі.

Сөздің тар мағынасында сөйлеу этикетін этикеттік қатынастар көрінетін тілдік құралдар жүйесі ретінде анықтауға болады. Бұл жүйенің элементтері мен формулаларын әртүрлі тіл деңгейлерінде жүзеге асыруға болады:

Лексика және фразеология деңгейінде: арнайы сөздер, тұрақты тіркестер, өтініш формалары (рахмет, кешіріңіз, Сәлеметсіз бе, жолдастар т. б.)

Грамматикалық деңгейде: сыпайы қарым-қатынас үшін бұйрықтың орнына көпше және сұраулы сөйлемдерді қолдану (сіз қалай өту керектігін айтпайсыз...)

Стилистикалық деңгейде: жақсы сөйлеу қасиеттерін сақтау (дұрыстық, дәлдік, байлық, сәйкестік және т. б.)

Интонациялық деңгейде: талапты, наразылықты, тітіркенуді білдірген кезде де тыныш интонацияны қолдану.

Орфоэпия деңгейінде: сөздердің толық формаларын қолдану: Сәлеметсіз бе, Сәлеметсіз бе, Өтінемін, өтінемін және т. б.

Ұйымдастырушылық және коммуникативті деңгейде: мұқият тыңдаңыз және кедергі жасамаңыз, басқа біреудің әңгімесіне араласпаңыз.

Әдеби, ауызекі және жеткілікті төмендетілген (жаргон) стиль сөйлеу этикетінің формулаларымен сипатталады. Сөйлеу этикетінің белгілі бір формуласын таңдау негізінен қарым-қатынас жағдайына байланысты. Шынында да, әңгімелесу мен қарым-қатынас тәсілі: әңгімелесушілердің жеке басына, қарым-қатынас орнына, әңгіме тақырыбына, уақытына, мотиві мен мақсаттарына байланысты айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

Қарым-қатынас орны әңгімеге қатысушылардан таңдалған орын үшін арнайы белгіленген сөйлеу этикетінің белгілі бір ережелерін сақтауды талап етуі мүмкін. Искерлік жиналыста, зайырлы кешкі аста, театрда қарым-қатынас жастар кешіндегі, дәретханадағы және т. б. мінез-құлықтан өзгеше болады.

Сөйлеу этикеті әңгімеге қатысушыларға байланысты. Әңгімелесушілердің жеке басы, ең алдымен, өтініш формасына әсер етеді: сіз немесе сіз. Сіз формасы қарым – қатынастың бейресми сипатын көрсетеді, сіз сыйластық пен әңгімедегі үлкен формалдылықты көрсетесіз.

Сөйлесу тақырыбына, уақытына, мотивіне немесе қарым-қатынас мақсатына байланысты біз әртүрлі сөйлесу әдістерін қолданамыз.

Сыпайылық, ізгі ниет, сауаттылық және тыңдау қабілеті кез-келген мәдениетте бағаланады. Орыс тіліндегі сөйлеу этикетіне сәйкес, ұстамдылық та қабылданады, бұл әңгіме тақырыптарын таңдауда ғана емес, дауыста да көрінеді. Қарым-қатынас тәсілі.

Орташа қарқынмен сөйлесу керек — жақсы түсіну үшін — және тым қатты емес. Құрғақ қарым-қатынас әдепті емес, өйткені әңгімелесуші сізге жағымсыз болып көрінеді. Бірақ тым қозған тон адамды ыңғайсыз жағдайға қалдыруы мүмкін. Сондықтан тыныш сөйлеңіз, бірақ алыс емес. Тыңдаушы сізді оңай қабылдауы үшін Интонация біркелкі, ұзақ кідіріссіз болуы керек.

Бетке қараңыз. Бұл жағдайда әңгімелесушінің көзіне үнемі қараудың қажеті жоқ, ол ыңғайсыз болуы мүмкін. Күлімсіреген сирек және қысқа көріністер жеткілікті. **Көрініс.**

Сіз "тістер арқылы" келісе алмайсыз және мұны құлықсыз істеп жатқаныңызды көрсете алмайсыз. Егер сіз келіспесеңіз, "иә, бірақ...", "меніңше...", "Мүмкін мен қателескен шығармын, бірақ...». Әңгімелесушіні сендіру үшін егжей-тегжейлі сөйлеңіз және дәлелдер келтіріңіз. **Келіспеушілік.**

Тағы бір нұсқа-идеяны немесе ұсынысты тікелей қабылдамау емес, күмәнданғаныңызды көрсету және сұрақ қою: "сіз бұл шешім қауіпті деп ойламайсыз ба?».

Бір нәрсеге жол бергенде, адамға мейірімділікпен қараңыз. Өтініштен бас тартқан кезде, сұхбаттасушының бетіне қараңыз, тыныш сөйлеңіз, тыныш сөйлеңіз. Неліктен мұны істей алмайтыныңызды қысқаша түсіндіріңіз. Мүмкін болса, адамға тағы кім көмектесе алатынын айтыңыз. Егер Сізді бір жерге шақырса, өкініш білдіріп, неге келмейтіндігіңізді түсіндіріңіз: сіз бос емессіз, денсаулығыңыз нашар немесе басқа жоспарларыңыз бар. Олар сізден бас тартқан кезде, ренжімейтіндігіңізді көрсетіңіз: "Кешіріңіз, Мен түсінемін...». Тыйым салған кезде ақырын сөйлеңіз және неге бұлай жасамау керектігі туралы толық түсініктеме беріңіз.

Егер олар сіздің жеке кеңістігіңізді немесе қоғамдық тәртіпті бұзса, оларды адамдар жасай алады. Ақырын кешірім сұраңыз және жағдайды түсіндіріңіз. Мысалы, жақын маңдағы ұшақ отыратын адам сізді әңгімеге шақырады, ал сіз тыныш болғыңыз келеді. Шаршағаныңызды және алда қиын күн күтіп тұрғанын түсіндіріңіз. **Ескерту.**

Оны сізден сұраған таныстарыңызға ғана беріңіз. Кеңес бергенде, жұмсақ сөйлеңіз және басқалардың назарын аудармаңыз. Сіз бейтаныс адамдарға қамқорлық жасаған кезде ғана кеңес бере аласыз. Мысалы: "өтіңіз, өтінемін, әйтпесе сіз есікке тиіп кетесіз". **Кеңес.**

Қонақта үй иелерін дайындалған тағамдары мен қонақжайлылығы үшін мадақтаңыз. Сәнді киінген әйелдерді мақтаңыз және егер олар шаштарын кесіп тастаса, байқаңыз. Бірақ бәрі де назар аударма алмайды. Тістер, құлақтар, мұрындар мен шектер туралы айту әдеттегідей емес. Егер сізге комплимент айтылса, оны қабылдаңыз және басқа адамға алғыс айтыңыз. Мақтауды жоққа шығару және дауласу әдепсіздік. Адамды мазақ ету де әдепті емес.

Адамның бетіне қарап, сізді есту үшін жеткілікті қатты және анық сөйлеңіз. Егер сіз басқа біреуді ренжіткен болсаңыз, онда сіз жанжалдың барлық куәгерлерінен кешірім сұрауыңыз керек. Адамға оның алдында не кінәлі екеніңізді және неге олай істегеніңізді түсіндіріңіз. Кешірім сұрай отырып, сіз адамды кешіргеніңізді түсіндіріңіз: "жарайды", "ол өтіп кетті, ұмытып кетейік", "Жарайды, енді бізде мұндай түсініспеушіліктер болмасын". Сіздің қарым — қатынасыңыз қалпына келгенін көрсетіңіз — "кез келген адам болуы мүмкін", "Мен де қателестім" - және әңгіме тақырыбын өзгертіңіз. **Кешірім.**

Өкінішке орай, жоғары оқу орындарына әр түрлі деңгейдегі талапкерлер түседі, оқытушы орыс тілін білудің белгілі бір орташа деңгейіне назар аударуға мәжбүр. Сондықтан дайындалған студентке бағытталған "сөйлеу мәдениеті" пәні бойынша ұсыныстарды іс жүзінде қолдану мүмкін емес.

Ең алдымен, оқытушы-филолог өзінің күш-жігерін сөйлеудің дұрыстығын арттыруға, яғни орфографиялық, пунктуациялық, стилистикалық және сөйлеу қателіктерімен жұмыс істеуге бағыттайды, өйткені алғашқы тестілеу кезінде дәл осы салалардағы студенттердің негізгі бөлігінің өте әлсіз дайындығы анықталады. Оқу бейнелі, бай, дәл сөйлеуді қалыптастыруға жетпейді, ал сөйлеу этикетіне келетін болсақ, студенттердің өздері де, көбінесе мұғалімдер де сөйлеу этикетінің негізгі формулалары мен қысқаша тарихымен таныса алатын сияқты.өздері.

Бірақ біздің Пәннің міндеті-жас маман кез-келген жағдайда, әріптестер шеңберінде, клиенттермен немесе Тапсырыс берушілермен, серіктестермен келіссөздерде, сөйлеулерде, пікірталастарда және т.б. ауызша да, жазбаша да ана тілінде еркін сөйлесе алады. Ауызша сөйлеу іс-әрекетінде және іскери хат-хабарларды рәсімдеуде сөйлеу этикетінің маңызы зор, ауызша және жазбаша қарым-қатынас кезінде сөйлеу этикетінің қарапайым формулаларын білмеу қарым-қатынасты бұзуы мүмкін. Егер компьютерлік бағдарлама сауаттылықты жеңе алса, онда ол сөйлеу этикетінің мәселелерін шеше алмайды. Әрине, ресми құжаттарды жазу кезінде бағдарланған клишелер бар, бірақ ресми құжаттармен алмасудан басқа қарым-қатынастың басқа түрлері бар.

Студенттердің сөйлеу этикетінің белгілі бір формулаларын игеруіне және қолдануына не әсер етеді? Қоғамдағы сөйлеу этикетінің белгілі бір бірліктеріне қатысты қалыптасқан сөйлеу жағдайын ескермей, қоғамнан бөлек сөйлеу этикетін үйретуге бола ма? Студенттерде сөйлеу этикетінің қалыптасқан формулаларын жиі алмастыратын немесе алмастыратын, көбінесе күнделікті сөйлеуге ғана емес, сонымен қатар жастардың қалыптаспаған кәсіби сөйлеуіне оңай жабысатын сауатсыз мәлімдемелерге сыни көзқарасты қалай тәрбиелеуге болады? Қоғамдағы өтініштердің жетіспеушілігі мәселесін қалай шешуге болады, мұғалімге, студентке, діни қызметкерге, бастыққа, Президентке қалай жүгінуге болады?

Отыз жыл бойы қоғам ретінде жолдас өтінішті пайдаланбады, ол Ұлы Қазан төңкерісіне дейінгі барлық таптық конверсияларды алмастырды. Енді Иеміздің, мырзаның, ханымның алдымен ұнатқан және оның орнына келген үндеулері тамыр жаймайтыны түсінікті. Жоғары мектепте бір кездері профессор, доцент, лауазымы бойынша өтініштер болған декан, ректор, өтініштер болған инженер, дәрігер, бірақ қазір олар ескірген. Қазіргі уақытта қарым-қатынастың барлық салаларында тек аты мен әкесінің аты бойынша жоғары тұрған адресаттарға жағдайы, лауазымы, жасы және аты бойынша төмен тұрған адресаттарға өтініштер қолданылады.

Сұрақ туындайды: біреуге жүгінген кезде аты мен әкесінің аты жеткілікті ме? Егер қоғам ең маңызды нәрсені шешпесе, студентке дұрыс коммуникативті қарым-қатынасты қалай үйретуге болады? Қайта құрудан кейінгі отыз жыл ішінде бірде-бір циркуляр пайда болған жоқ және бұл істі жеңілдетуі мүмкін, бір-бірімен қарым-қатынас кезінде өндірістік қатынастарды қалай реттеуге болады? Сөйлеу этикеті саласындағы ойдан шығарылған еркіндік адамдардың қайта құрудан бұрын болған көлемде үндеулерді қолдануды тоқтатуына әкеледі. Бірте-бірте олар тек қызметтік сипаттағы өтініштер тарихына еніп қана қоймай, отбасы мүшелері қызы, ұлы, әйелі, күйеуі, ағасы, әпкесі, тәтесі, ағасы сөздерін өтініш ретінде қолдануды тоқтатты, ал егер біз сүйіспеншілікке толы өтініштердің үлкен жиынтығы туралы айтатын болсақ, онда қарым-қатынастың екі қатысушысы үшін де мақал-мәтелден басқа: ер адам үшін де, ер адам үшін де әйелдер-басқа ештеңе естімейсің.

Әрине, қоғамның әр әлеуметтік қабатының, әр ұрпақтың өзіндік сөйлеу этикеті, өзіндік өрнектері бар. Жас ұрпақ ересектерге жүктелген тілге қарсы, сөйлеу этикетінің көптеген сыпайы формулалары әдейі еленбейді, ескі немесе күлкілі болып саналады.

Саяси жүйе өзгереді, коммуникативті жағдайлар өзгереді, сөйлеу этикеті өзгереді. И. А. Зимнейдің анықтамасы бойынша: "адамның сөйлеу мінез-құлқының мәдениеті оның маңызды әлеуметтік сипаттамасы болып табылады. Ол осы тілдік қоғамдастықта (тілдік мәдениетте) қабылданған жеке тұлғаның өзекті сөйлеу мінез-құлқының, ауызша қарым-қатынас нормаларына, мінез-құлық нормаларына, қоғамдық дамудың нақты кезеңіндегі сөйлеу этикеті ережелеріне сәйкестік өлшемімен, дәрежесімен анықталады" [432-бет].

Бір кездері ең бай тілді меңгеру деңгейінің төмендеуінің себебі неде? Бұл үшін кімді кінәлау керек? Орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің ана тіліне деген сүйіспеншілігін оята алмағаны үшін, төмен мәдениеті үшін? Ана тілінде нашар сөйлейтін мұғалімдерді кім дайындайды, тек сөздіктер ғана емес, радио мен теледидарда тілде сөйлейтін жүргізушілерге кім хабар таратуға мүмкіндік береді? Әрбір сауатты адам, егер ол мектепте, университетте, радиода, теледидарда, қазіргі әдебиетте, театрда сөйлеу мәдениетіне қатысты болып жатқан оқиғаларға немқұрайлы қараса, егер ол сөйлеуге қарапайым болса және жетілмеген бөтен адамға төзуге дайын болса, нашар дамыған ауызекі және жазбаша сөйлеуге немқұрайлы қараса, кінәлі екені анық өз балаларына, өзіне және басқаларға қатысты сөйлеу этикеті тікелей байланысты қарапайым сыпайылықтың болмауына жол береді.

Ресми қарым-қатынаста, теледидарда, кинода және театрда заманауи ауызша сөйлеу туралы не айтуға болады: бұл "тілді бұрау", осыған байланысты түсініксіз (дыбыстар,

сөздер жұтылады), дұрыс емес, дәлдік пен экспрессивтілікті айтпағанда. Теледидар мен радиода уақыт өте қымбат, сондықтан сөйлеудің интонациялық құрылымын бұзатын, сөйлеушілер кез-келген шамадан тыс немесе әшекейлерден аулақ болатын, ең алдымен сөйлеу этикетіне қатысты сөйлеу қарқыны қабылданады.

Өкінішке орай, сахналық айтылуы бар тамаша кәсіби оқырмандар мен әртістердің орындауындағы классикалық шығармалар теледидар экрандарынан естілмеді. Қазіргі аудиокітаптарды сөйлеу техникасы туралы білмейтін кәсіби оқырмандар айтады. Интернетте дұрыс және әдемі сөйлей алмау көптеген блогерлерді шатастырмайды және тыңдаушыларды тітіркендірмейді. Бірте-бірте орыс тілінде сөйлейтіндер YouTube арналарында қолданылатын тілдік және сөйлеу этикетінің ұсқынсыз түрлеріне үйренеді. Бұл арналардың авторлары өздерінің тілдік мәдениетін арттыруды қажет деп санамайды, керісінше, балағат сөздерді қолдану, жалқау сөйлеу тыңдаушылар мен көрермендердің көпшілігіне түсінікті деп санайды. Сәлемдесу Қайырлы күн, көпшілікке үндеу-ел, Астана, Шымкент, үндеу әдеттегідей болды және оны барлығы, соның ішінде орыс тілі мұғалімдері де қолданады.

Әрине, сөйлеу этикетінің кейбір формулалары үмітсіз ескіреді, сіз олармен жас ұрпақты таныстыруға тырыса аласыз, бірақ ол оларды іс жүзінде қолданбайды. Мысалы, Мен өзімді таныстыруға рұқсат етемін немесе одан да көп сұраймын, немесе тағзым етемін және т.б. – сөйлеу этикетінің бұл формулалары тіпті иронияның белгілі үлесі бар зиялылар арасында да қолданылады.

Адамға немқұрайлылық, мысалы, шенеуніктер тарапынан соншалықты айқын, бұл олардың сөйлеу мінез-құлқына әсер ете алмайды. Шенеуніктерді олардың ашық мәлімдемелері үшін жұмыстан шығарудың көптеген жағдайлары туралы қауесет тарады, олар көпшілікке танымал болды. Өкінішке орай, бұл оқшауланған жағдайлар, қарапайым адамға қатысты қанша дөрекі сөздер оны алмайды?

Біздің ата-бабаларымыз әдемі қалыптастырған сөйлеу этикетімен филологтың көзқарасы бойынша жаңа, күлкілі сөздер пайда болады, бірақ әлеуметтік желілерде, өкінішке орай, ресми, радио мен теледидарда сөйлесуге ауысатын жұқпалы сөздер сияқты, мысалы, әйелге мұндай комплимент - ол өте жақсы немесе ер адамға комплимент – әдемі, әдемі – оның сыртқы келбетіне қатысы жоқ, бірақ оның бір немесе басқа әрекетін бағалау. Біздің сөйлеуіміздің, өрнегіміздің байлығы мен экспрессивтілігі тұрғысынан бұл кедейлер қайдан пайда болды? Одан да күлкілі мақтау-құрмет пен құрмет! Әңгімелесушінің сөзін бөліп, пікірталасқа түсуге деген ұмтылыс көбінесе басталады (орнына кешіріңіз, немесе рұқсат етіңіз) – мен үш тиынымды салғым келеді. Өкінішке орай, біздің өмірімізде жиі қолдануға тура келетін көңіл айту есімізде, сүйеміз, қайғырамыз! Оның үстіне, бұл сөз қабір тақталарына, әлеуметтік желілердегі посттарға және плакаттарға көшті. Қоңырау шалудың немесе сәлемдесудің орнына телефон арқылы естуге болады; "Сен қайдасың?" немесе "Казактелеком компаниясы, Алена, Мен сізге қалай хабарласа аламын?" Сөйлеу мінез-құлқындағы сөздік жойылмағанына қарамастан, біздің сөйлеуіміз көбінесе көлемді этикеттік сөйлеу формулаларын қолданбау арқылы азаяды. Орыс тілінде сөйлейтіндер сөйлеу этикетінің қолданыстағы формулаларынан ұялып, өздерін, әдетте, сауатсыз деп санайтын сияқты. Сөйлеу этикеті сабақтарында, студенттерді телефон арқылы сөйлесуге үйрету кезінде Қайырлы күн! Өзіңізді таныстыруға рұқсат етіңіз, мен компания менеджерімін... Кешіріңіз, мен сұрай аламын ба, бұл студенттерді ұятқа қалдырады және күлімсірейді, кейде ешкім айтпайды деп қарсылық білдіреді. Шынында да, олардың қоршаған ортасы бұлай айтпайды және олар жалпы массадан ерекшеленбеу үшін осылай айтуға ұялады...

Лексиканың барлық байлығын, тілдік экспрессивтілігін білетін білімді адамның мінсіз сөзі іс жүзінде естілмейді. Теңдестіруге болатын үлгілер жоқ. Студенттер үлгілі сөйлеуге еліктегісі келе ме? Үлгілі сөйлеу тек скучно ғана емес, сонымен қатар студентке түсініксіз болатын жағдайлар жиі кездеседі. Осыған байланысты жас оқытушылар жақсы

түсіну және артта қалмау үшін дәрістерде жастар жаргонына ауысады. Жас ұрпаққа білім беру әрекеттері бізге қолайсыз болып көрінеді. Студент өзінің суррогатын емес, таза әдеби сөйлеуді тыңдауға міндетті және құқылы.

Әрине, сөйлеу мәдениеті отбасында, мектепте қалыптаса бастайды және оны қалыптастыру мен дамытудың негізі орыс көркем әдебиетінің, ауызша халық шығармашылығының үлкен қоры болып табылады. Сөйлеу мәдениетінің деңгейі оның аумақтық, әлеуметтік, кәсіптік, жас, мәдени гетерогенділігіне байланысты осы қоғамның барлық мүшелерінде бірдей бола алмайды. Сондықтан оны әр түрлі әлеуметтік қабаттар үшін анықтауға әр түрлі өлшемдермен қарау керек. Қоғамның бір бөлігінің сөйлеуінде рұқсат етілген нәрсеге жол берілмейді, яғни. бұл басқа қабаттар өкілдерінің қарым-қатынасында сөйлеу нормаларынан ауытқу, бұзу, кейде өрескел. Мұғалімдер орыс тілін жетік білуі керек, ол үшін сөйлеу мәдениеті бойынша біліктілікті арттыру курстарынан өту керек, мүмкін мұғалімдердің сөйлеу мәдениетіне қойылатын талаптарды арттыру бүкіл қоғамның сөйлеу мәдениетін көтереді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. [Этика сөздігі 1981: 412].
2. Үлкен орыс энциклопедиясы. 2004-2017 жж
3. Қысқы и. А. сөйлеу әрекетінің Лингвопсихологиясы. – М.: Мәскеу психологиялық-әлеуметтік институты, Воронеж: "МОДЕК" ҰЕҰ, 2001. - 432 б. ("Отан психологтары" сериясы)
4. Митрофанова О.Д., Костомаров В. Г. және т. б. орыс тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесі. М.: Орыс тілі, 1990. - 268 Б.
5. Юлия Сильвания. Сәлем, ЭТИКЕТ! Мәдениетті адамдарға арналған кітап. № 1 Этика блогы. 13.09.2019 жыл.

THE IMPORTANCE OF USING INTERACTIVE METHODS OF CONSTRUCTIVE TYPES OF EDUCATION FOR FUTURE TEACHERS OF PROFESSIONAL TRAINING, ART WORK AND DRAWING

Department of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
Master of Pedagogical Sciences in the specialty of professional education,
Senior lecturer of "Music and art education" Department of Taraz regional university named
after M. H. Dulati, Taraz., Kazakhstan

Tattibaeva Gulzhan

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-7065-0397>

e-mail: gtattibaeva@mail.ru

3 rd year student of specialty 6B01408 – "Vocational training"

Nurmakhan Kunimkhan Berdiyarovna

Аңдатпа. Мақалада болашақ кәсіптік оқыту, көркем еңбек және сызу мұғалімдеріне конструктивті (сындарлы) білім түрлерін қолдануда тиімді интербелсенді технологияларды сабақ барысында пайдалануды жан-жақты қарастырып нәтижеге бағытталған сабақ жоспарын құрып сабақты сәтті жүргізу мәселелері қарастырылған

Кілт сөздер: Педагогика, Конструктивті, Репродуктивті, Интербелсенді, Технология.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы успешного проведения урока с составлением плана урока, ориентированного на результат, с всесторонним рассмотрением использования интерактивных технологий в использовании конструктивных форм обучения для будущих учителей профессионального обучения, художественного труда и черчения.

Ключевые слова: Педагогика, Конструктивная, Репродуктивная, Интерактивная, Технология.

Abstract. The article deals with the issues of the successful conduct of the lesson with the preparation of a result-oriented lesson plan, with a comprehensive consideration of the use of interactive technologies in the application of constructive forms of learning for future teachers of vocational training, artistic work and drawing.

Key words: Pedagogy, Constructive, Reproductive, Interactive, Technology

In the address of the Republic of Kazakhstan president Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "unity of the people and systemic reforms - a solid foundation for the prosperity of the country" (September 01, 2021)

This year marks the 30th anniversary of our independence. Independence is our most cherished value.

The country is entering the fourth decade of the annals of independence in the current period of global changes, it is quite possible that the education of a graduate will not be sufficient until it enters the labor market. Therefore, the competent ministry is faced with the task of adapting training programs to the new conditions. This is an urgent task.

The result of distance learning during the pandemic has shown that the effectiveness of national telecommunications networks is low. This situation has led to an increase in the number of students who have not been able to master basic, basic knowledge. Another problem, a real problem, is that children are leaving school. After all, education was not considered necessary.

I instruct the government to work hard on this issue, in particular, to improve the quality of the information system necessary for distance education. Our education system should be accessible and inclusive [1].

One of the most important issues in the distance education system is the introduction of new innovative technologies in the educational process, informatization of education.

The use of innovative educational methods and Information Technologies is one of the ways to improve the learning process based on the content and form of pedagogical activities. The use of computer networks, the internet system, electronic textbooks, multimedia technologies, and distance learning technologies creates conditions for creating a space for information and communication technologies in educational institutions.

As a senior teacher of the Department of music and Applied Arts "Taraz regional university named after M. H. Dulati", in my experience, specialists in professional training 5B01200, art work and drawing 6B01403 should be taught and trained not by words, but by action!

Webteacher, "Sirius" teacher's electronic magazine during the pandemic using the "zoom", Google classroom platforms, professional training, artistic work and drawing teachers were able to successfully conduct classes using effective interactive technologies in the course of the lesson using constructive forms of knowledge, drawing up a result-oriented lesson plan.

Today, in pedagogy, we all feel the principle that it is impossible to learn only through words in distance education. Only through the use of innovative information technologies, interactive methods, we have made every effort to increase students' interest and responsibility for education, and not to leave their studies.

Confucius says, " If You Do It Yourself, you will learn!" in cooperation with students, teachers were able to use part of the goal of the State Program ""Digital Kazakhstan "" in their practice with the advantages and disadvantages of the education sector in the Republic, while developing the above-mentioned educational platforms as much as possible in daily classes based on special instructions and algorithms."

It is mentioned above in the address of the president of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. III. The quality education department highlighted that "the result of distance learning during the pandemic showed that the effectiveness of national telecommunications networks is low."

The goal of the state program" Digital Kazakhstan " is to accelerate the pace of development of the Republic's economy in the medium term and improve the quality of life of the population through the use of digital technologies, as well as create conditions for transferring the economy of Kazakhstan to a fundamentally new development trajectory that will ensure the creation of the digital economy of the future [2].

First of all, a person remembers what he has done with his own hands and can apply the skills and abilities that arise on the basis of these actions in everyday life.

Can I teach students a full course at The Bloom taxonomy levels in distance education? No knowledge, no understanding? It is true that the idea bothered me at first. In the application of interactive methods of constructive forms of knowledge to future teachers of professional training, art work and drawing, our students not only listen and copy, but also think, read, speak, express their thoughts, discuss, write, argue a point, dispute, analyze, evaluate in order they were able to take active actions. In the discipline" professional orientation of a teacher", an open lesson was held in groups ПО-18-1, ИЗО-18-1 with the ZOOM program from a practical lesson on the topic" Teaching talented and gifted children

The purpose of the lesson: to know the characteristics of behavior and apply it in practice to identify bright, gifted and talented children. Effective use of reliable criteria that determine the best students.

Expected result: not only providing students with a system of knowledge, but also improving their attention, knowledge, memory, thinking, language skills, passion for knowledge, correct formation of outlook on life, desire, tolerance, business, curiosity, creativity, and other qualities can determine gifted and talented children by their behavior characteristics.

The lesson began with a positive mood and the group began with wishes for each other. The lesson also included the 6th step of Bloom's taxonomy, aimed at mastering knowledge. A video about gifted children was shown. Students answered control questions using the method of

brainstorming, passed a test using the Kahoot program and evaluated the results of the lesson with a reflection feedback using the methods of BBT, "two stars one desire". https://www.instagram.com/p/CWaePhNMw-M/?utm_medium=copy_link You can see the link on the page of the Department.

Reproductive activities-such skills as repetition, memorization, and copying of Memories-do not develop a person's brain, inner world, or competencies. Why? These actions belong to the lowest level of cognition and thinking. According to Bloom's taxonomy, it does not require deep thinking and creativity, that is, it does not develop the student.

I saw that students who were passive in the traditional daily lesson were actively involved in the active lesson, trying to learn the thoughts, opinions, ideas, worldviews, views, points, opinions, arguments, suggestions of each student on the topic. I like to take a test with Kahoot! In traditional classes, I do not use the daily program, but only midterm control, only in open classes. This time, I noticed that with frequent daily use, students' curiosity is aroused and active. Therefore, it is possible to achieve certain results by converting different programs into interactive methods.

What is an interesting lesson? A lesson made up of joint actions. It is advisable to add interesting exclamations to the content of the lesson topic, introduce new data, suggest new ways to solve problems, or use new methods, ideas, and methods of grouping from the point of view of methodology.

What is novelty? It's creativity. It is well known that creativity attracts a person, especially art professionals. Philosophers say that a person becomes a real person in three cases:

- Share the suffering and suffering of others;
- when you fall in love;
- when you are creative.

Students do not particularly like to perform actions based only on reproduction (copying, repeating, memorizing), they can create new ideas from their own thoughts, create new suggestions and will be interested in creating structures. It is better to offer Creative Works where they create new content, using theoretical data and concepts (using repetition and memorization independently at this point). When completing tasks, students need to work together, joint actions are interesting, and your thoughts and actions can be compared with others, thereby evaluating them. It is interesting to convey your opinion to people and listen to other people's thoughts.

Currently, the main functions of the teacher are: organizer, manager, guide, motivator. The training follows a three-stage structure. The dialectic of G. Hegel. According to this dialectical teaching, which says that a person brings all the concepts in his consciousness to the objective level, our concepts consist of three stages: thesis-antithesis-synthesis. If we form any idea of the world, it is a thesis in the process of cognition. The opposite statement is the antithesis.

In order to acquire objective knowledge, we must, through reflection, compare the necessary aspects of the thesis and the antithesis, find the middle meaning-synthesis. Hegel believed that from the intersection of two opposing statements and opinions (thesis-antithesis), true understanding and knowledge arise (synthesis).

Jean Piaget noted that from the experiences of students that determine the peculiarities of children's thinking, their thinking consists of three stages. At the first stage, children present their point of view, at the second stage they advocate the point of view of others, and at the third stage they choose a relative point of view, taking into account simple things. This process is similar to the process of gradual socialization of thought: first pure egocentrism, then socialization, and finally complete objectification. These are three stages show three stages of thinking in our concept: transduction, simple deduction, and complete deduction [3,38 P.]

Zhanpeisova M. explains the three-stage structure of training: the study of each independent topic should consist of three stages: introductory-interest, operational-cognitive and reflexive-evaluation.

In traditional teaching: - adheres to the three-stage structure of the lesson (there may also be changes) in the format of repetition of the past, interpretation of new knowledge, and consolidation. The teacher is limited to the transfer of knowledge. The more information is provided, the more correct it is. In such classes, students are not given the opportunity to form their own ideas and opinions, reflecting on what they have learned in practice, what they can use in everyday life. Only reproductively it can be repeated [4,25 P.].

The project "development of Critical Thinking Through Reading and writing", which has been used in the field of education since 1997, also follows three structural stages of the lesson: - awakening of interest, delineation of meaning, reflection. The structure provides for the involvement of each student in a reflexive dialogue with the teacher, describing how the thought process develops.

In modern educational projects, there are three structural stages of the lesson: first, students are actively engaged in mastering knowledge by remembering what they have learned in the past. Being in a state of cognitive imbalance, they become interested in New Knowledge. (Jean Piaget)

At the second stage, students perform cognitive actions independently.

At the third stage, students reflect on what they have learned, discuss it, and through these actions they form new concepts.

As a result, the main focus in constructive education is not on the subject or program, but on the student personality and the presented knowledge motivates the person to change: when the student changes the acquired knowledge in his own way, the learned knowledge also changes the personality of the student.

Therefore, constructive knowledge is called transformative knowledge. The reason for the so-called constructive knowledge is: - the student independently builds an independent (original) meaning, concept, idea, thought, conclusion from information, facts, rules and principles;

- Constructive knowledge encourages the student to change his personality to self-transformation through reflection;

- Constructive knowledge not only gives the individual clear goals and means of self-transformation, but also absorbs them into the personality and mobilizes them for self-improvement.

Constructive knowledge is an urgent problem of today, because descriptive or explanatory knowledge, no matter how necessary, they cannot change the world, the world can only change through transformative actions of a person, which means that the main focus in teaching should be on the personal qualities of the individual and his active actions, what he can do.

The main characteristic of constructive education is its attractiveness and interest to every student.

How to make a lesson interesting? Only things that a person decides are meaningful to him attract him and arouse his curiosity. An interesting lesson is what is important from the point of view of the "I", which takes into account the interests of the individual. For this reason, all systems of constructive knowledge are concentrated around a life problem or set of problems that are important to each person. The main goal of the teacher is to make him feel that the topic in the lesson is relevant for him, which he considers meaningful.

List of references:

1. Address of the republic of Kazakhstan president Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "unity of the people and systemic reforms-a solid foundation for the prosperity of the country 01 september 2021.
2. Resolution of the government of the republic of kazakhstan no. 827 state program "digital Kazakhstan" dated december 12, 2017.
3. Alimov A. K. "Interactive teaching methods. textbook / - Astana: centre of pedagogical skills of AOE " Nazarbayev Intellectual Schools", 2014.-186 pages.

ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ БОЙЛАУ ЖАҒДАЙЫНДА АЙТЫЛЫМ ДАҒДЫСЫН ДАМУЫ

Байтенова Қаламқас Қыдырбекқызы

Педагогика ғылымдары магистрі, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы «Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалының expertі,
(Астана қаласы, Қазақстан Республикасы)
baitenova_k@cep.nis.edu.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш білім берудегі өзекті мәселелердің бірі – бастауыш сыныпта тілге бойлау әдісі негізінде бірінші тілі өзге тіл болып табылатын оқушының айтылым дағдысын қазақ тілінде дамыту мәселесі қарастырылады. Канада, Австралия және Эстония мемлекеттерінің тілге бойлау тәжірибесі негізінде айтылым дағдысын қалыптастырудың алғышарттары қарастырылады. Бастауыш сыныпта тілге бойлау әдісі негізінде мемлекеттік тілді қолдану аясын кеңейтуге негізделген қазақстандық қазақ тіліне бойлау жобасын ендіру және эксперименттік жұмыс туралы деректер қолданылады. Мақалада осы зерттеудің кейбір нәтижелері, атап айтқанда оқушылардың ауызша тіл дамуы, айтылым дағдысының қалыптасуы туралы көрсеткіштер ұсынылған.

Кілт сөздер: тілге бойлау, екінші тіл, айтылым, тіл шығу кезеңі, қарым-қатынас.

Аннотация. В настоящей статье рассматривается один из актуальнейших вопросов начального образования – развитие навыков говорения на казахском языке у учащихся, первым языком которых является другой язык, с помощью метода языкового погружения в начальной школе. На основе опыта Канады, Австралии и Эстонии в применении метода языкового погружения изучаются предпосылки формирования навыков говорения. В основу методики языкового погружения в начальной школе положены результаты реализации проекта погружения в казахский язык и экспериментальной работы, направленный на расширение сферы использования государственного языка. В статье представлены некоторые результаты данного исследования, в частности, показатели развития устной речи и формирования навыков говорения учащихся.

Ключевые слова: языковое погружение, второй язык, говорение, период формирования речи, коммуникация.

Abstract. This paper considers one of the most topical issues in primary education – the development of speaking skills in the Kazakh language among students whose first language is different, using the method of language immersion in primary school. Drawing on the experience of Canada, Australia, and Estonia in applying the language immersion method, the prerequisites for the development of speaking skills are examined in the context of this study. The methodology of language immersion in primary school is based on the results of implementing the Kazakh language immersion project and experimental work aimed at expanding the use of the state language. The paper presents some results of this research, including indicators of primary students' oral speech development and speaking skills formation.

Keywords: language immersion, second language, speaking, speech development period, communication.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану заманында ұлтымыздың бірегейлігін сақтап қалу мақсатында қазақ тілін қолданушы азаматтар санын арттыру – өзекті мәселелердің бірі. Осы бағытта Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылды. Мақсаты – Қазақстанда тұратын барлық этностардың тілдерін сақтай отырып, қазақстандық біртектілік пен бірлікті нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілдің кең ауқымды қолданысын қамтамасыз ететін үйлесімді тіл саясатын жүзеге асыру [1] Елімізде аталған бағдарламаның қолға алынуына себепші факторларды қарастырайық. Халық санағының

ресми мәліметі бойынша 1991 жылы мемлекет азаматтарының 31% -ы ғана қазақ тілін білген. Ал 2015 жылы қазақ тілін білетін азаматтар 76,3%, 2021 жылы 80,1% -ға жеткен. Бірақ күнделікті өмірде қазақ тілін қолданушылардың үлесі 49,3%-ды құрайды. [2] Аталған көрсеткіш азаматтардың мемлекеттік тілді қолдану аясын кеңейтудің қажеттілігін көрсетеді. Күнделікті қоғамдық ортада, балабақша мен мектептерге келуші балалар мен олардың ата-аналарынан мемлекеттік тілде қарым-қатынас жасауға қиналатыны байқалады. Қазақстанда тұратын этнос өкілдерімен қатар ұлты қазақ азаматтардың да мемлекеттік тілді меңгерулеріне қолайлы жағдай жасап, тек қана қарым-қатынас жасау мақсатында емес, қазақ тілін білім алу, еңбек ету мақсатында да қолдануға, бірнеше тілді меңгеріп өзін дамытуға мүмкіндік жасау маңызды. Сондықтан да болар тілдерді дамытудың мен қолдану бағдарламасының негізгі міндеттерінің бірі мемлекеттік тілді оқытудың әдіснамасын жетілдіру және стандарттау болып белгіленді. Осы тұста «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы аталған шараға атсалысып, екінші тілді оқытудың әлемдік тәжірибесін зерттеп, тілге бойлау (ағылш. language immersion) әдісінің іс-тәжірибесіне тоқталды. Тілге бойлау әдісі дегеніміз не? Тілге бойлау әдісі екінші тілді үйренуді мейлінше табиғи тәсілмен ұйымдастыру болып табылады. Бұл әдіс тіл үйренуді баланың тіл шығу кезеңдерін ескеріп, сөздік, грамматикалық ережелер жаттау арқылы емес, тілдік орта құру арқылы жүзеге асыруды көздейді.

Тілге бойлау әдісі 1965 жылдан бастап Монреальда (Канада) кеңінен қолданыла бастады. Канада елінде ресми екі тіл болғандықтан азаматтар жұмысқа тұруда, қоғамдық ортада қарым-қатынас жасау барысында қиындықтарға кездесіп отырды. Сол себепті әдістің мақсаты француз тілді Квебек қаласында тұратын ағылшын тілді оқушылардың ресми тілді тез үйреніп алуына және керісінше француз тілділерге ағылшын тілін үйренуге көмектесу болды. Әдіс табысты болып, канадалық мектептерге кеңінен тарады. Бұл тәжірибе өзге елдерге, атап айтқанда Финляндия, Жапония, Австралия, Испания, Америка Құрама Штаттары, Эстонияда тілді дамыту мақсатында оқу үдерісіне енгізілді. Эстония мемлекеті тәуелсіздік алғаннан кейін 1994 жылы Мектеп департаменті орыс тілді оқушылардың эстон тілін нашар меңгеру жағдайына тап болады. «Эстонияда өзге тілді адамдарға эстон тілін оқыту өте нашар ұйымдастырылған. Орын алған жағдай сағат санына байланысты емес, себебі басқа мемлекеттермен салыстырғанда бөлінетін сағат саны артық.» деп Білім және ғылым министрінің кеңесшісі Эпп Ребане тұжырым жасады [3, 116]. Тілді оқытудың жаңа әдісін іздеген эстондық әріптестер Канада елінің тәжірибесімен танысу және білім беру үдерісіне енгізуге дайындық жұмыстарын 1998 жылы бастап, 2000 жылы балабақшалар мен орта білім беру жүйесіне енгізді.

Бүгінгі таңда тілге бойлау мәселесін жүзеге асырудың ұтымды жолын табу, оны ғылыми-педагогикалық және әдістемелік тұрғыда әр қырынан зерттеген шетелдік ғалымдар қатарында П.Мехисто [4], Х.Ассер, Ф.Женесе, Ж.Болжер, Б.Кармоди, Линду Бойнтон, И.Десрошерса, О.Литл [5] және т.б. кездеседі.

Тілге бойлау орталығының ғалымдары Пеетер Мехисто мен Татьяна Мироненконың жееткшілігімен әзірленген мектеп директорлары мен мұғалімдеріне арналған «Настольная книга о языковом погружении» атты оқу құралының бірінші бөлімінде Монреал қаласындағы McGill Университетінің атақты ғалымы Фреда Женесе тілге бойлау бағдарламасының мақсаты мен ұстанымдарына, тілге бойлау моделінің түрлерін, тілге бойлау бағдарламасын бағалау, тілге бойлау ұғымының тарихи көрінісін қарастырады. Фреда Женесемен қатар Жоржет Болжер, Брюс Кармоди, Линда Бойнтон, Ив Десрошерс және Ольга Литлдер тілге бойлау әдісі бойынша құнды материалдары мен зерттеулері негізінде жасалған тұжырымдарымен бөлісіп, тілге бойлау әдісінің енуіне атсалысқан.

«Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымы тілге бойлау әдісін ендірудегі серіктес ретінде эстондық әріптестерге тоқталды. Себебі, тәжірибе алмасу үшін географиялық орны, кеңестік жүйеде бір болуымыз және қарым-қатынас тілі ретінде орыс

тілін қолдану мүмкіндігі уақытты үнемдеуге сеп болады деп саналды. 2012 жылы Эстония мемлекетіндегі тілге бойлау бағдарламасын зерттеу, іс-тәжірибесімен танысу жұмыстары басталды. Отандық зерттеушілер қатарында п.ғ.д., профессор М.Ж.Джадринаның «Қазақ тіліне толық енуге арналған оқу құралы» әдістемелік нұсқаулығында «Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде дамып, әлеуметтік міндеттерінің толық мағынада іске асуы – оның қолдану аясының кеңеюінің кепілі. Қыры мен сыры толық зерттеліп үлгермеген бұл мәселенің теориялық тұрғыдан гөрі іс жүзіндегі бастамаларының басым болуы – өмір заңдылығы. Сондай бастамалардың бірі – қазақ тіліне толық бойлау арқылы оқу үдерісін ұйымдастыру. Орыс тілді оқушының мектеп табалдырығын аттаған сәтінен бастап қазақ тіліне толық бойлауын қамтамасыз ететін оқу ортасын жасаған жағдайда екінші тілді меңгеруі табиғи жолмен жүзеге асады.» деп атап көрсетті [6, 36]. «Әр баланың ана тілін табиғи болмысына сай меңгеруі оның дүниетанымы мен ой-өрісін дамытудағы, табиғат берген бейімділік пен қабілеттің көзін ашудағы рөлі көпшілікке мәлім. Ал екінші, үшінші тілді үйрену балаға жаңа мүмкіндіктер береді: білім мен білігі артады, мәдени деңгейі өседі.» - деп тұжырымдаған профессор М.Джадрина «Қазақ тіліне бойлау жобасын» ұсынды [6, 46].

Бұл «Назарбаев Зияткерлік мектептері» (*әрі қарай - НЗМ*) дербес білім беру ұйымы жүзеге асырған еліміздегі білім беру саласындағы тың бастама болды. Тілге бойлау – бұл білім беру ұйымдарында өзге тілді баланың әлеуметтік ортада қазақ тілінде қарым-қатынас жасауға ынталандырып, оқу-танымдық әрекет барысында мақсатты тілді игеруінің ұтымды әдісі.

Ерте жастан тілге бойлаудың қазақстандық 2 моделі белгіленді: бірінші модель: тілге ішінара бойлау – балабақшаның кіші және ортаңғы тобында уақыттың 50%-ы мақсатты тілде; екінші модель: тілге толық бойлау – ересектер тобы және 1-сыныптан бастап 100% мақсатты тілде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру. 2012-2013 оқу жылы Талдықорған қаласындағы физика-математика бағытындағы «Назарбаев Зияткерлік мектебінің» балабақшасында тілге бойлаудың жартылай және толық модельдері ендірілді. Келесі оқу жылы 2013-2014 оқу жылы Талдықорған қаласындағы мектеппен қатар Көкшетау қаласындағы физика-математика бағытындағы «Назарбаев Зияткерлік мектебінде» ата-аналарының келісімімен тілге толық бойлау 1-сыныбы ашылды. Осылайша өзге тілді балалардың қазақ тілін (мақсатты тілді) табиғи жолмен үйренуіне мүмкіндік жасау, ерте жастан тілге толық бойлау қолға алынды.

Тілге бойлау әдісінің негізін құрайтын табиғи тәсілдің негізгі ерекшелігі неде? Табиғи тәсіл баланың тіл шығу кезеңдерін ескере отырып, ана тілін меңгеру тәжірибесіне сүйенеді. Дүниеге келген бала 1 жасқа толғанға дейін тілді қабылдау, яғни сөйлеу тілі шыққанға дейінгі кезеңнен өтеді. Өзіне қарап сөйлегенді біледі, кездейсоқ дыбыс шығарады, үілдейді, жылау арқылы, қалағанын қолымен көрсету арқылы қарым-қатынас жасайды. Адаммен қарым-қатынас барысында сөйлеуді имитация жасай бастайды, әуен, интонация және екпін қойып өзінше сөйлеген болады, эмоцияны жақсы қабылдайды. 1 жасқа толар кезде бала тілді түсіне бастайды. Ал сөйлеу тілі шығу кезеңінде 1-2 жас аралығында баланың ауызша тілі дами бастайды. Ол жеке сөздерді қарым-қатынас үшін қолдануды үйренеді. Бала айналасындағы заттардың атауын тануға және сөзді қайталауға қабілетті. Ескеретін жай бала өзі айтқан сөзіне қарағанда әлдеқайда көп сөздің мағынасын түсінеді. 2 жасқа толған бала сөйлеуді қарапайым фразалар айтудан бастап, біртіндеп үш-төрт сөзден тұратын сөйлеммен сөйлеуге көшеді. Бала қарапайым сұрақ қойып, жауап бере алады. 4 жасқа келгенде кейбір өсімдік атауларын, көптік жалғауды, қосымшаларды қолдана алады. Баланың тілі табиғи жолмен шыққандықтан ол грамматикалық ережелерді білмесе де, оны сөйлеуде қолдануды тәжірибе арқылы меңгереді. Баланың тіл шығуына тікелей әсер етуші фактор **қарым-қатынас жасау** болып табылады. Себебі бала тілді алдымен құрсақта, онан кейін дүниеге келген сәттен бастап тыңдау арқылы қабылдап,

түсіне бастады. Сондықтан да екінші тілді оқытудың коммуникативтік ұстанымы басшылыққа алынады.

Отбасында баланың үйренген, сөйлейтін тілі бірінші тіл деп саналады. Бірінші тілді ана тілі деп те атауға болады. Ал екінші тіл дегеніміз – баланың бірінші тілден кейін үйренетін тілі. Адам екінші тілді меңгеру барысында ана тілінің тәжірибесіне сүйенеді. Екінші тілді меңгеру – ұзақ уақытты талап ететін үдеріс. Екінші тілді меңгеру үшін көп күш жұмсалады, өйткені алдымен сөздік қорды меңгеру, тілдік нормаларды сақтап сөйлеу тәжірибесін дамыту көзделеді. Екінші тіл ретінде әлемдегі кез келген тілді оқытуға болады. Біздің жағдайымызда өзге тілді балаларға мақсатты тіл ретінде қазақ тілін үйрету жүзеге асырылады.

Тілге бойлау әдісі негізінде тілді үйретуде сөйлеу әрекетінің төрт түрі ішінен алдымен ауызша сөйлеуге дағдыландырудан бастауға басымдылық беріледі. Осы тұста Жүсіпбек Аймауытов «Баланы тілдің әр түріне машықтандырғанда белгілі жүйе қолданылсын. Жазу, оқу тыңдаудан, сөйлеуден соң келеді, соңғылар тәжірибеден соң келеді. Сондықтан әуелі баланың көрген-білгені туралы әңгіме құрып, содан кейін оқуға, жазуға үйретілсін» деген ойы тілдерді оқытудағы коммуникативтік ұстанымға негіздеме бола алады [7, 346]. Өйткені ауызша сөйлеу қатысымдық тәжірибе негізінде қалыптасып, тыңдалым мен айтылым әрекеттерін қамтиды. Аталған екі әрекетті бір-бірінен ажыратып, бөлек қарастыру мүмкін емес. Тыңдалым рецептивті дағды: тілдің мағынасын түсіну, сәйкес әрекет ету арқылы тілді қабылдаудың негізін қалайды. Айтылым дағдысы деген не? Айтылым – сөйлеу әрекетінің түрлерінің ішіндегі продуктивті дағдының бірі. Филолог-ғалым, профессор Ф. Оразбаева: «Айтылым – тілдік қарым-қатынас барысында адамның мақсатына сәйкес ойын жарыққа шығару процесі, өз сөзін екінші біреуге жеткізуі, санамен қабылданатын сыртқы дүниенің әсерін ауызша айту арқылы білдіретін, қатысымдық бірліктерді қамтитын күрделі процесс» деп анықтама береді [8, 3316]. Қысқаша айтқанда, айтылым дегеніміз – адамдармен қарым-қатынасқа түсу барысында ойын жеткізу үшін сөздерді қолдану. Ж. Аймауытов: «... тілге жаттығумен бірге адам ойлауға да жаттығады. Сөз, сөйлем, әңгіме дегеніміз – жазуша не ауызша кісінің айтқан ойы, не басқалардың сөзі арқылы жасайтын ақылымыздағы жасырын ой. Сөз бен ой бірінен бірі айырылмайтын қайнаса біткен нәрсе, Сөз – ойдың айнасы. Ойсыз сөз – сөз болмайды, Ой жетілуі мен тіл жетілуі қатар жүреді. Тілді ойдан бөлек жетілдіру мүмкін емес» деп ойды жарыққа шығару құралы ретінде тілдің маңыздылығын атап көрсетті [7, 336]. Ендеше айтылым дағдысын дамытуға арналған материалдар, тапсырма түрлері мен әдіс-тәсілдер бірінші кезекте баланың ойын дамытуға, сол арқылы дүниетанымын кеңейтуге ықпал етуі керек.

Оқушының айтылым дағдысы қалай қалыптасады және дамиды? Бастауыш сынып оқушылары жағдайында айтылым әрекеті күнделікті тіршілікте таныс контексте диалогке түсуден бастау алады. Айтылым – өте маңызды дағды, өйткені оқушы сөйлей алмаса, кітап та оқып, жаза алмайды. Оқушылар ауызша сөйлеудің белгілі бір деңгейіне жеткенде оқу мен жазуды бастауға болады. «Настольная книга о языковом погружении» кітабында сөйлеу әрекетінің түрлерін сабақ барысында кіріктіріп қолданудың маңыздылығы мен шамамен бөлінетін уақыт ұсынылған.

1-кесте. Бастауыш сынып бағдарламасында оқыту мен бағалауға арналған шамамен (%) уақыты

Тыңдалым	Айтылым	Оқылым	Жазылым
35%	35%	15%	15%

Ұсынылған кесте бастауыш сыныпта екінші тілді оқытуда төрт тілдік дағдыны дамытуға бағдар болады. Оқу үдерісінде сөйлеу әрекетінің түрлерін кіріктіріп жүзеге асыру барысында мәдени аспекті де қамтылуы тиіс [5, 1576]. Осы тұста тілге бойлаудың алғашқы жарты жылдығында түрлі кесте, сурет, карта, инфографика, сызба, диаграммалардан ақпарат алу – оқылым дағдысы, ойын сурет, модель, сызба, шартты

белгілер арқылы жеткізу – жазылым дағдысының негізі екенін тапсырма құрастыруда ескеру маңызды.

Балабақша мен бастауыш сыныпта айтылым дағдысын дамыту қалай жүзеге асады? Балалармен әңгімені неден бастаймыз? Ж. Аймауытовтың «Жұмыстау негізіне баланың бұрынғы өз тәжірибесі перне қоры, мағлұматы салынсын; дәл айтқанда, балаға танымал жақын нәрседен басталсын.» деген қағидасын ескеріп, балаға таныс бірінші тілде өзі түсіндіре, ой бөлісе алатын тақырыптары аясында ауызша тіл дамыту жұмысы басталады [9, 356]. Айтылым әрекетін дамыту үшін қарым-қатынасқа түсуді, ауызша сөйлеуге ынталандыратын жағдаяттар мен әңгімелесуді талап ететін тапсырмалар қолданылады. Тілге бойлауды жүзеге асыру үшін баланың қызығушылығын оятып, танымы мен ой-өрісін дамытатын, қарапайым мәселені шешуге бағыттайтын жағдаяттар ұсынылады. Бұл жағдаяттар балаға қарым-қатынас жасауға, сөздік қорын толықтырып, белсендіруіне түрткі болады. «Қарым-қатынас жасау қажеттілігін туындататын шаралар арқылы тиімді қарым-қатынасқа қол жеткізуге болады. Мазмұнды әрі мақсатты әңгімелесу – балалардың тілді саналы түрде қолдана бастауына және түсінігін пысықтаудың негізгі тәсілі. Айтылым тіл үйренуге байланысты барлық іс-әрекеттердің негізі болуы керек» [10, 146]. Сондықтан бала сөйлеуге талпыныс жасауына қажеттілік туындайтын оқу ортасы мен үдерісті ұйымдастыра білу маңызды. Кей балалар тыңдағанын түсініп, бірақ жауабын ым-ишарамен, эмоциясы мен реакциясы арқылы да көрсетеді. Яғни нақты бұл балалар әлі де тіл шығудың сөйлеуге дейінгі кезеңі, нақты айтсақ «үнсіздік кезеңін» бастан кешіреді. Осы тұста балаларға тыңдауға, өзгелермен бірге үйренуге, хормен қайталауға, құрамында қайталанатын сөздері бар әрі шағын ән мен өлеңдерді қимыл қозғалыспен немесе би қимылдарымен орындатуды жүйелі қолдану маңызды. Осындай жүйелі жұмыстың нәтижесінде баланың сөздік қорын дамытуға, үйренген сөздерін түрлі ойын барысында қолдануына жағдай жасай аламыз. Ұсынылған ойын түрлері сөздік қорды дамытумен қатар баланың бақылампаздығын, зейінін, ойлау қабілетін дамытуға септігі тиетіндей ұйымдастырылуы керек. Нақты әрі қысқа сұрақ қою және жауап беруіне қолдау көрсету, біртіндеп баланың түсінуіне, тілмен тәжірибе жасауына, талдауына ықпал етеді. Әсіресе осы кезеңде белсенді сөздік қорды дамыту мақсатында үйренген жаңа сөздерді кіріктірілген оқыту ұстанымы негізінде жан-жақты қарастырып, оқу әрекетін түрлендіруге назар аударылады. Осындай шаралардан соң екінші тілде қарым-қатынас жасау жеке сөздерден «иә», «жоқ», «бар» т.с.с қысқа жауаптарды қамтиды. Бұл заңды құбылыс, өйткені тіл шығудың «бастапқы кезеңінде» балалар тыңдағанын түсініп, оны көрсетуге талпынады. Баланың ойы дамымай, тілі де дамымайды. Сондықтан балаларға күнделікті өмірмен тығыз байланысты, өзіне таныс жағдаяттарды қамтитын шағын оқиғаларды оқып беру, оқығаны негізінде сюжетті-рөлдік ойындар ойнау айтылымды дамытуға ықпал етеді. Кейіпкердің көңіл-күйін, эмоциясын жеткізу арқылы баланың бойында сенімділік пайда болады. Диалогке түсу барысында жеке сөзбен емес сөйлеммен сөйлеу дағдысы қалыптасады. Шағын диалогке түсу барысында тыңдағанын түсінуін тексеру мақсатында «Сен не деп жауап бердің? -деп емес, «Досың\жұбың не деп жауап берді?», «Досың туралы не білдің?» т.с.с нақтылау сұрақтарын қойып, әрі мазмұн айтуға дайындық жұмысы болып табылатын оқу әрекетін үнемі жүргізу маңызды. Кіші жастағы балалардың сүйікті әрекеті – ойын. Балалар ойыннан жалықпайды. Бала ойынын жалқы һәм жалпы ойынға бөлген Мағжан Жұмабаев: «Жалпы ойын жалпы тұрмысқа яғни басқа адамдармен бірігіп тұруға үйретеді. Өзінің сөзін, тілегін біреуге тыңдатып, басқаның тілегін, сөзін өзі тыңдап, қысқасы біріккен тұрмыстың бірінші шарты – жалпы заңдарды орындап, атқарып үйренеді. Ал енді жалқы ойын яғни жалғыз ойнау баланың алаңғасар, еліктегіш болмай, өз ісіне ынталы, тиянақты болуына пайдалы. Бірақ осы екі түрлі ойынның екеуінің де кемдік жағы бар. Ылғи жалғыз ойнап үйренген бала тағы, менменшіл болып, ылғи көппен бірге ойнап үйренген алаңғасар, тиянақсыз, еліктегіш болып шығуға мүмкін. Сондықтан дұрысы – ойынның екі түрін кезекпен ауыстырып отыру.» дейді [11, 966]. Сондықтан біз

өз тәжірибемізде осы ұстанымды ұстанып, жалпы ойындарды сөздік қорды толықтыру, айтылым дағдыларын дамыту үшін, ал жеке орындалатын ойындарды баланың тілдік дағдыларын бекіту, нәтижелерін бақылау, кері байланыс беру, бағалау мақсаттарында қолдандық.

Сонымен баланың айтылым дағдысын дамытуға: ойын, музыка, сахналау, қозғалмалы және моделдеу ойындары ықпал ететініне толық көз жеткіздік.

Тілге бойлау жағдайында айтылым дағдысын дамыту мақсатында қандай әдіс-тәсілдер қолданылады? Ерте жастан тілге толық бойлау моделін ендіру барысында екінші тілді оқытуды терең зерттеген Сан-Хосе штанының Университетінің психология ғылымы саласының профессоры Джеймс Эшердің TPR (Total Physical Response) әдісі кеңінен қолданылды. Бұл әдіс тілді оқытуда түсіну тәсілдемесін қолдануға негізделеді. Тілді оқытудың бастапқы кезеңінде тіл дамыту үшін түсінігін қалыптастыру кезінде тыңдалымның аса маңыздылығын атап, ауызша сөйлеуін талап етпейді [12, 631б]. Қимыл-қозғалыс арқылы сөз, сөйлем мағынасын түсініп қолдануына түрткі болатын бірден-бір тәсіл – TPR әдісі. Тілді үйретудегі қимыл-қозғалыс әдісі сөздің мағынасын физикалық бейне арқылы қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл әдіс баланың табиғи тіл шығу үдерісіне негізделген [12, 632б]. Әдістің негізін түсіну үшін тілі шықпаған кішкентай баламен ата-аналар қалай қарым-қатынас жасайтынын еске түсірейік. Айтқанын бала түсінуі үшін қимыл-қозғалыс, ым-ишара, нақты бір белгілерді қолданады. Мысалы, шайнектің ыстық екенін көрсету үшін ересектер қолын шайнекке жақындатып, күйіп қалған кездегі дыбыс қосып «пыш» деп, оған қосымша ауыратынын түр-әлпетімен, эмоциясымен көрсетеді. Қауіптің алдын алу мақсатында жиі қолданатын сөздердің бірі «болмайды», ал бұл сөзді қол қозғалысы арқылы көрсетеді. Осылайша әр сөздің мағынасын түсіндіру үшін көптеген мысалдар келтіруге болады. Екінші тілді оқыту барысында педагогтер осы әдісті қолдану арқылы тілді үйренуге табиғи жағдай жасайды. Баланың бір мезгілде көру-есту және кинестетикалық сезімдерін белсендіру арқылы тілді біртіндеп түсінуіне көмектеседі. TPR әдісінің өзі көптеген тәсілдерден (стратегия) тұрады. TPR әдісін топпен немесе сынып ұжымымен қолданудың бір мысалын келтірейік. Ойыншықтар тақырыбы бойынша жаңа сөздер: доп, мысық, ұшақ, қуыршақ. Педагог балаларды өзінің айналасына шеңбер бойлай отырғызады. Күнделікті қолданылатын орнынан тұр, отыр, көрсет, қайтала, айт сияқты нұсқау сөздерді қолдана береді. 1-кезеңде *тірек сөздермен танысу* жүзеге асырылады. Педагог балаларға көрінетін көлемде дайындалған суреттер негізінде сөздерді таныстырады. Педагог сөздерді баяу әрі нақты бірнеше рет дыбыстауы керек. Әр жаңа суретті қосар алдын алдыңғы сөздерді суретті нұсқап, ретімен қайталатып отыруы маңызды. Балалар педагогпен бірге сөздерді қайталап хормен айтады. 2-кезеңде *мағынаны түсіну* үшін педагог сөзді қимыл-қозғалыс, ым-ишара, дыбыс шығару арқылы бұйрық райлы етістікті қатыстырып жай сөйлем құрамында айтады. Бала сөз мағынасын ғана емес, сөйлемді грамматикалық құрылымымен қабылдауға дағдыланады. Балалар нұсқауды тыңдау, педагогтің әрекетіне еліктеу арқылы сөйлем мазмұнын түсінуге мүмкіндік алады. Мысалы, «Допты теп.» сөйлемін аяқпен футбол тебу қимылы арқылы көрсету. «Мысықты сипа.» сөйлемін алдымен мысықтың қимылын салып, онан соң оны сипау қимылын көрсету. «Ұшақпен ұш.» сөйлемін екі қолын қанат ретінде жазып, ұшудың имитациясын жасау сөйлем соңына «ыж-ыж-ж -ж» дыбысын қосып айту. «Қуыршақты құшақта.» сөйлемін алдымен қуыршақ сияқты бейне жасап, екі қолын жанына қойып, алақаны мен саусақтарын сыртқа қаратып, оң және сол жаққа қозғалып барып, құшақтау қимылымен көрсету. Педагог жаңа сөйлемді енгізбес бұрын, алдыңғы сөйлемді қайталайды. Балалар педагогке ілесе қимылмен көрсетіп, әр сөйлемді бірнеше рет қайталайды. Балаларға қабылдауға жеңіл болу үшін сөйлемдердің ретін сақтап айту маңызды. Осы кезеңде балалардың сөйлемге сәйкес әрекетті орындауын бақылап, оларға сөйлемді қайталатудың қажеттілігі бар ма екенін педагог шешеді. Егер балалардың көбі сөйлемді ілесіп қайталай алмаса немесе сөйлем мағынасын түсінбей қимылмен көрсетуді

кешігіп бастап, өзіне сенімсіздікпен айналасындағы достарына қарап жасап тұрса, онда мұғалім эмоциямен қимыл-қозғалыс арқылы тағы да қайталату үшін сөйлемдерді айтуы қажет болады. Педагог баланың қажеттілігін дер кезінде қанағаттандырып, үйренуге жеткілікті уақытты бөлуге назар аударып, іс-әрекетіне өзіндік рефлексия жасауды әдетке айналдыруы керек. Сонда ғана баланың тілді қабылдауы мен меңгеруіне ықпал ететін орта құрай алады. Балалардың жасы мен тілді қабылдау деңгейіне қарай сөйлем құрамын күрделендіруге болады. Мысалы, Аулада доп теп. Сүйкімді мысықты сипа. Астанаға ұшақпен ұш. Кішкентай қуыршақты құшақта, т.с.с. Келесі кезеңде педагог балалардың сөйлемнің *мағынасын түсінгенін бақылау* мақсатында сөйлемдерді айтады. Ал балалар қимылмен көрсетеді. Балалар сөйлем мағынасын түсініп, шатаспай көрсетуі көзделеді. Осыдан кейін сөйлемдердің ретін ауыстырып айту арқылы сөйлем мағынасын түсінуі бақыланады. Балалардың сөзді дұрыс қабылдағанына көз жеткізген соң, педагог сөйлеу жылдамдығын арттырып яғни сөйлемдерді кездейсоқ ретпен жылдам айтады. Балалар сөйлемге сйкес қимылды жасайды және шапшаң қимылдау арқылы ойын ермекпен айналысып, өздерін көңілді сезінеді, еркін ұстайды. Осындай эмоциялық қолайлы ортада тілді түсінуге қол жеткізеді. Келесі кезеңде *тілді қабылдауын бекіту және бағалау* жүзеге асырылады. Педагог бұл кезеңді бірнеше тәсілмен ұйымдастыра алады. Мысалы, педагог қимылды көрсетеді, ал балалар сөйлемді хормен айтады. Балалардың оқу үдерісіндегі белсенділігін арттыру, жауапкершілік алуға баулу мақсатында жұптық жұмыс форматында да ұйымдастыруға болады. Балалар бір-біріне кезекпен бір қимылды көрсетеді, екіншісі сөйлемді айтады. Келесі нұсқа мұғалім алдын ала балаларға 4 суреттен үлестіріп береді. Балалар педагог айтқан сөйлемді тыңдап, сәйкес суретті көтеріп, көрсетеді. Бұл әрекет мұғалімге сол мезетте кімнің қате жібергенін анықтауға мүмкіндік береді. Өзіндік жұмыстың тағы бір нұсқасы педагог алдын ала сөйлемдердің аудиожазбасын жазып алады. Әр балаға өтілген төрт сөйлемге сәйкес суреттен тұратын жұмыс парағын дайындайды. Бала аудионы тыңдап отырып, суретіне реттік нөмірін жазу немесе нүктелермен (бірінші тыңдаған сөйлеміне сәйкес суретке бір нүкте, екінші тыңдаған сөйлеміне екі нүкте, т.с.с.) белгілейді. Осылай баланың жаң сөздің мағынасын түсініне, ауызша тілі дамуына қолайлы жағдай жасалады. TPR әдісі арқылы етістіктерді, кейбір сын есімдер мен үстеулерді де үйретуге болады. Өтілген тақырыпқа қатысты суреттер, инфографикалар сынып немесе топ бөлмесіндегі қабырғаларға ілінеді. Балаларға көрінетін тұста суреттердің ілулі тұруы, сөздерді қайталауға қолайлы болады. Айтылымды дамытуға бағытталған оқу ортасын құрудың бұл тәсілі «Сөйлеу қабырғалары» (ағылш. talking walls) деп аталады.

Қазақ тіліне бойлау жобасы ендірілген Көкшетау және Талдықорған қалаларындағы балалар мен оқушылардың айтылым дағдысын бақылап, педагогтерге тиісті әдістемелік көмек көрсету мақсатында зерттеу жүргізу ісі қолға алынды. Тілге бойлаудың көрсеткіші ауызша тіл дамуы болғандықтан, айтылым дағдысына диагностика жүргізу міндеті қойылды. Тілге бойлау тобы мен сыныптарымен қатар бақылау топтары/сыныптары белгіленді. Баланың тілге бойлау жағдайында бастпақыда «үнсіздік кезеңі» болатынын ескере отырып, зерттеуді бірінші және екінші жартыжылдықтың соңында өткізу уақыты белгіленді.

Диагностика мақсаты: тілге бойлау топтары/сыныптары оқушыларының қазақ тілін қаншалықты деңгейде меңгеруін, айтылым дағдысының деңгейін анықтап, диагностика құралдарын жүргізудегі ықтимал кедергілер мен қосымша толықтыруларды қажет ететін тұстарды айқындау. Диагностиканың басты міндетінің бірі балалардың қазақ тіліндегі айтылым дағдысының даму деңгейін анықтау және тіл даму деңгейін бақылау; жалпы топтың/сыныптың және мектеп ұжымының, ата-аналардың моральдік-психологиялық ахуалын қадағалау. Диагностика жүргізу барысында мынадай педагогикалық талаптар сақталды:

– диагностика жүргізудің даралық сипаты. Әр баланың нәтижесі өз алдына қадағаланады. Баланың оқу үдерісіндегі нәтижелерді ұжымдық жұмыс қорытындыларымен байланыстыруға көңіл бөлінеді.

– диагностика жүргізудің жүйелілік сипаты. Диагностика оқу жылында екі рет өткізіледі. Диагностикада қолданылатын тапсырмалар бірізділікпен беріледі. Әр кезеңде де диагностика жүргізу түрлері, мақсаттары және тапсырмалардың мазмұны мен сипаты бірдей болады.

– диагностика жүргізудің әртүрлілік сипаты. Диагностика жүргізудің бірнеше түрлері, атап айтсақ, сабақ үдерісінде айтылым дағдысын бақылау, жеке оқушымен сұхбат, ата-аналардан сауалнама алу, тәрбиеші/мұғалімдермен әңгіме жүргізу қолданылады.

– диагностика жүргізудің жан-жақтылық сипаты. Диагностика құралдарындағы тапсырмалар тек айтылым дағдысын ғана емес, сонымен қатар танымдық, ой-өрісінің дамуы, мәдени-эстетикалық тұрғыдан даму деңгейлері туралы да мәлімет алуға мүмкіндік береді.

– диагностика жүргізудің шынайылығы. Диагностика жүргізуде субъективті және қате пікірлер мен қорытындыларға жол берілмеу үшін жабық түрде өткізіледі. Яғни, диагностиканың қорытындысы белгілі уақыт аралығында ата-аналар мен қоғам үшін жабық болады. Диагностика барысында жүргізілген сұхбат видеоға түсіріледі.

Баламен жеке сұхбат жұмысын ұйымдастыру, диагностика құралдарын әзірлеу мақсатында шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектеріне талдаулар жасалынды. М.А.Васильеваның редакциясымен әзірленген «Балабақшадағы тәрбиелеу және оқыту бағдарламасы» бойынша сөйлеуін дамыту диагностикасы оқу құралында балабақшаның кіші, ортаңғы, ересек, мектепалды даярлық тобы балаларының сөйлеу дағдыларының дамуын анықтауда сөздік қорын айқындау, сөздегі дыбыстарды дұрыс талдау, тілдің грамматикалық құрылымы, байланыстырып сөйлеу критерийлері бойынша бақылау тапсырмаларын ұсынған [13]. Яғни біз екінші тілді меңгеру барысында баланың қазақ тілінің төл дыбыстарын дыбыстауда артикуляциясының дұрыс қалыптасуы, сөздік қоры дамуы, тілдің грамматикалық құрылымының ерекшеліктерін меңгеруі және байланыстырып сөйлеу барысында қолдана білу дағдыларын тексеруді әрі қарай бастауыш сыныпта да жалғастыруға тоқтам жасалып, диагностиканың өлшем бағыттары анықталды.

Диагностика өлшемдері:

1-тапсырма. Тыңдағанын түсіну;

2-тапсырма. Қазақ тілінің төл дыбыстарын дұрыс дыбыстау;

3-тапсырма. Сөздік қорының дамуы;

4-тапсырма. Тілдің грамматикалық құрылымын меңгеру;

5-тапсырма. Байланыстырып сөйлеу.

Осы көрсеткіштер бойынша балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, әр топ пен сынып үшін үлгілік оқу бағдарламасы мазмұнына сай тапсырмалар әзірленді. Сөздік қор «Қазақ тілі мен әдебиеті», «Математика», «Ғылымға кіріспе», «Дүниетану» пән мазмұндарын қамтиды. Диагностика құралдары түрлі ақпарат көздерінен деректер алу, салыстыру, талдау және бағалау дағдыларын көрсетуге мүмкіндік береді. Тапсырма құрастыру барысында балалардың күнделікті өмір тәжірибесі мен қызығушылықтары ескеріліп, сюжетті суреттер мен шағын оқиға/әңгімелер таңдалып алынды. Бағалау өлшемдерінің пайыздық шегі тілге бойлау үдерісіне ену уақытына және үлгілік оқу бағдарламасындағы білім мазмұнының күрделенуіне байланысты деңгейлер арасында пайыздық айырмашылықпен берілді.

2-кесте. Қазақ тілін меңгеру деңгейлерін бағалау өлшемі

Балабақша	Бастауыш мектеп (1-5 сынып)
------------------	------------------------------------

Орта, ересек топтар	Жоғары – 75%-дан жоғары; Жақсы – 50%-74% Орташа – 31%-49% Төмен – 30%-дан төмен	1-2-сынып	Жоғары – 75%-дан жоғары; Жақсы – 50-74% Орташа – 31% - 49% Төмен – 30%-дан төмен
		3-5-сынып	Жоғары – 85%-нан жоғары; Жақсы – 65%-84% Орташа – 64%-45% Төмен – 44%-дан төмен

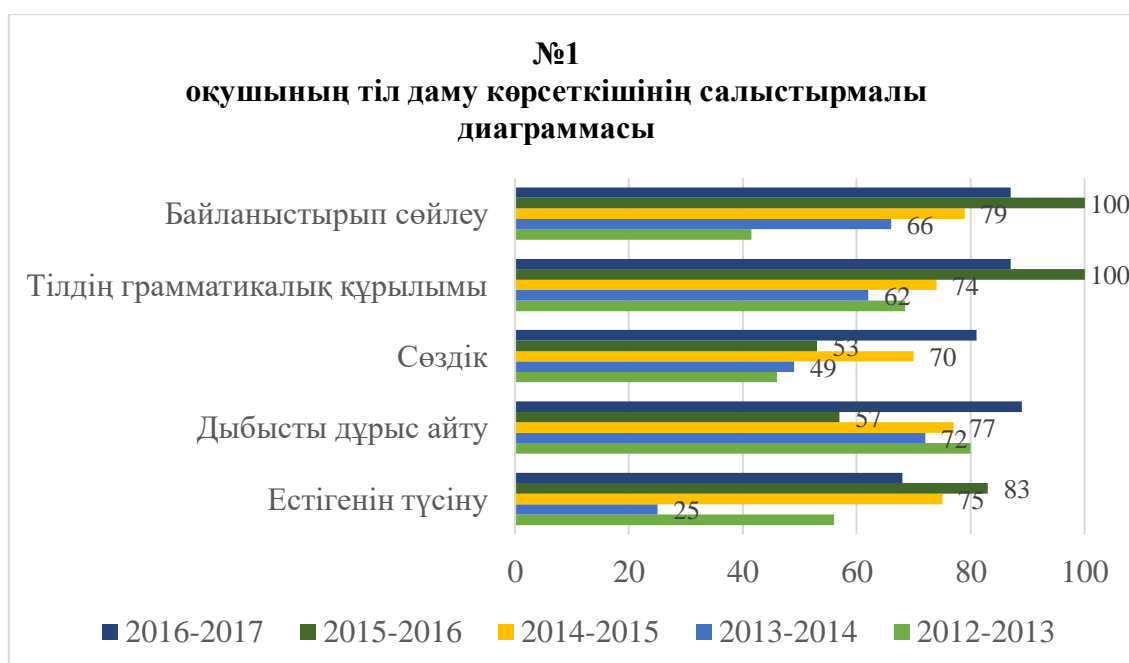
Дереккөз: *Талдықорған және Көкшетау қаласындағы «Назарбаев Зияткерлік мектептерінде» Тілге бойлау жобасын ендіру үдерісінің есебі, 2017ж.*

Тіл дамуын диагностикалау нәтижесі бойынша бірнеше мысалдар келтіре кетейік. Оқушылардың аты-жөні құпиялық сақтау мақсатында берілмейді.

3-кесте. Талдықорған қаласы «НЗМ», 2012-2013 және 2016-2017 оқу жылдары аралығы

№1 оқушының тіл дамуын диагностикалау нәтижесі

<p>№1 оқушы Ұлты: орыс Туылған күні, айы, жылы: 22.07.2007ж Сыныбы: 4 «В»</p>						
	Көрсеткіштер	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017
	Тыңдағанын түсінуі	56	25	75	83	68
	Дыбысты дұрыс айту	80	72	77	57	89
	Сөздік қор	46	49	70	53	81
	Тілдің грамматикалық құрылымы	68,5	62	74	100	87
	Байланыстырып сөйлеу	41,5	66	79	100	87
	Жалпы %	58,4	59	75	78	82

№1 оқушы тілге бойлау жобасына 2012-2013 оқу жылы балабақшадан бастап қатысады. Тілге толық бойлаудың алғашқы екі жылы сөйлеу тілі дамуына көп еңбектенуді талап етті. Айта кету керек балабақша балаларының психологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында диагностиканы тәрбиеші немесе сол топқа таныс логопед, психолог сияқты мамандар жүргізуі қарастырылған. Оқушы 2013-2014 оқу жылы 1-сыныпта диагностика жүргізу барысында сыртқы адамның сөзін қабылдауға қиналып, бастапқыда психологиялық жайсыздық сезінді. Нәтижесінде «Тыңдағанын түсіну» көрсеткіші төмен нәтиже берді. №1 оқушы тілді үйренуге ынталы. Сабаққа белсенді қатысатыны, сыныптастарымен қазақ тілінде қарым-қатынас жасайтыны байқалды. 3-сыныпта пәндік сөздік қоры 53 пайызды көрсетті. Оқушыға сөздік қорды бекітуге арналған тапсырмаларды саралау арқылы қолдау көрсету жолдары ұсынылды. Оқушы отбасында ата-анасымен орыс тілінде қарым-қатынас жасайды. Ата-анасы баласының қазақ тілін жақсы меңгеріп кетуіне қолдау көрсету мақсатында қазақ тіліндегі телебағдарламалар мен мультфильмдерді көрсетуге көңіл бөледі [14, 446].

4-кесте. Көкшетау қаласы «НЗМ», 2014- 2015 және 2016-2017 оқу жылдары аралығы

№2 оқушының тіл дамуын диагностикалау нәтижесі

№2 оқушы				
Ұлты: орыс				
Туылған күні, айы, жылы: 12.03.2008ж				
Сыныбы: 3 «А»				
	Көрсеткіштер	2014-2015 жж	2015-2016 жж	2016-2017 жж
	Тыңдағанын түсінуі	100	75	75
	Дыбысты дұрыс айту	66,7	77	82,5
	Сөздік қоры	42,8	57	89
	Тілдің грамматикалық құрылымы	62	87	74,5
	Байланыстырып сөйлеу	50	83	87,5
	Жалпы %	64	76	81

№2 оқушы қазақ тілін меңгеру, тіл даму деңгейі негізінен бірқалыпты ілгерілеуді көрсетеді. Әсіресе сөздік қорды дамыту мақсатында жүйелі жұмыстар 1-2 сыныпта жүйелі жалғасты. Нәтижесінде 3-сыныпқа келгенде оқушының сөздік қоры жоғары деңгейге көтерілді. Бала тілді меңгеруге ынталы, ашық. Оқушы үйінде ата-анасымен ана тілі – орыс тілінде сөйлеседі. Қазақ тіліндегі телебағдарламалар мен мультфильмдерді өз тандауы бойынша көреді [14, 476].

Қорытындылай келе оқушылар алғашқы 1,5-2 жыл аралығында тілді түсінуге, ауызша тілін дамытуға көбірек уақыт жібергенімен, 3-жылға қарай олар оқу бағдарламалары талаптарына сай білім мазмұнын толық игеруге қабілетті. Тілге бойлау сынып оқушылары өз ойларын жай сөйлеммен ғана емес, құрмалас сөйлемдермен жеткізуге, көрген-естігені туралы өзіндік пікір айтуға, әлеуметтік-тұрмыстық контекстен бөлек жаратылыстану бағытындағы тақырыптарды талдау және тәжірибе жүргізу барысында көзқарастарын айтып, қорытындылау және бағалау деңгейіне дейін көтерілді.

Оқушылардың мақсатты тілді меңгеріп, білім алуына жағдай жасай білген педагогикалық ұжым және соның ішінде бастауыш сынып мұғалімдерінің еңбегі орасан зор.

Тілге бойлау экспериментатор мұғалімі Сабдина Айнұр Амантайқызының естелігі оқушылардың тілге бойлау үдерісінде айтылым дағдысының қалыптасуы туралы құнды мәлімет береді: «Көкшетау қаласындағы қазақ тіліне ену сыныбына алғаш рет 1-сыныпқа 20 оқушы қабылданды. Оның ішінде 9 оқушы – қазақ, 5 оқушы – орыс, 3 оқушы – татар, 1 оқушы – украин, 1 оқушы – өзбек, 1 оқушы – ингуш ұлтынан еді. Сынып оқушыларының 85 пайызы қазақ тілін білмей келді. 15 пайыз оқушы қазақша сөйлемегенімен, айтқан сөзді түсініп, жеке сөзбен жауап қайтара алды. Тілге бойлау әдісінің ерекшелігі оқушыларды мәжбүрлемей, қазақ тілін психологиялық жағымды, қолайлы орта құру арқылы оқыту. Сондықтан мектепке келген уақыттан бастап үйлеріне кеткенге дейінгі аралықта қазақ тілді орта құрылды. Мектеп ұжымы да күнделікті сәлемдесу, хал-жағдай сұрау, сұрану үлгілерін қолданып, тек қазақ тілінде қарым-қатынас жасады. Әрбір күн таңертеңгілік шаттық шеңберінен басталады. Бұл сәтте балалар өткен сабақты қайталап, амандасудың түрлерімен, өздерінің көңіл-күйлері туралы айта отырып, сабаққа деген зейіні артты. Жаңа сөздерді, сөйлемдерді қайталау әдісі арқылы оқушылардың тыңдау қабілеттері, дыбыстау аппараты және сөзді дұрыс айту дағдылары дамуына жағдай жасалды. Сабақтар белсенді оқыту әдістері, сонымен қатар дидактикалық ойындар, топсаяхат, жобалық жұмыстар арқылы жүзеге асырылды. Оқушылар сабақта белсенділік танытып, бар жауапкершілікпен тапсырмаларды орындайды. Өздерін еркін ұстайды. Білмеген кезде бір-бірінен сұрайды.

Бастапқыда тіпті орысша да қосып айтып жіберетін кездері болды. Сабақта рөлдік ойындардың алатын орны ерекше. Балалар бұндай сабақта ашылып, өздерін басқа қырынан көрсете алады. Мысалы, «Дәмхана», «Әмбебап», «Емхана» рөлдік ойындарында балалар үйлерінен керекті заттарды алып келіп, тек ойын түрінде ғана емес, тіпті шынайы сатушы, тұтынушы, дәрігер ретінде сөйлесіп, ауызша тілін жаттықтырды. Кейде бір-бірін түзеп, дұрыс сөйлем құрастыруға үйретіп те тұрды. Оған ешкім ренжіп немесе түйіліп қалған жоқ. Сөйлемді басқаша айтып, дұрыс үлгіні көрсетіп отыру үнемі ескерілді. Түзетулер көп жасалса, баланың тіл үйренуге деген ықыласы бәсеңдеуі мүмкін. Ең бастысы, бала тілді түсінсе болды, одан кейін біртіндеп сөйлейді.» [15, 56]

Диагностика барысында ата-аналардың пікірін білу, кері байланыс алу мақсатында сауалнама жүргізіліп, дөңгелек үстелдер де ұйымдастырылды. Ата-аналардың бірінің пікірі ұсынылады.

«...Скажу, нам просто повезло!!! Желание посещать школу, получать новые знания, просто встретиться со своим любимым учителем и друзьями. Все это растёт в нашем ребенке с каждым днем.

Нам не просто повезло, нам посчастливилось, что у нас самый замечательный, талантливый педагог и профессионал своего дела, а еще и наш воспитатель с детского садика. Поэтому нашему ребенку легко было адаптироваться в первом классе. Рауан Муратовна – уникальный и высококвалифицированный учитель. Легкая подача нового и сложного материала становится простой и доступной для восприятия каждому ребенку. Дети быстро усваивают материал и применяют его в действие. Рядом с нашими детьми настоящий друг! Сейчас мы замечаем успехи в изучении языка: ребенок самостоятельно выполняет домашнее задание, общается с друзьями на государственном языке, употребляет все чаще казахские слова в быту. Наша семья не ощущает сложности в обучении. Все это благодаря кропотливой работе нашего учителя! А также, Рауан Муратовна проводит работу и с родителями: постоянные беседы, работа в интернете, держит в курсе всех событий. А еще, мы чувствуем мощную поддержку со стороны администрации школы: для родителей открыты курсы по изучению языка, проводятся тренинги и собрания. Теплое и доброжелательное отношение всего педагогического коллектива рассеяло все наши страхи и сомнения. Хочется пожелать в будущем, что бы этот эксперимент увенчался успехом, и чтобы следующие дети и родители шли смело за нами! Пусть больше детей получают такой шанс изучить с «любовью» наш язык! Творческих вам успехов и процветания!»*Е.В. АнНЗМ ФМН, Талдықорған қ, 2 «В» сынып* [14, 796]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U11000001104>.
2. <https://turkystan.kz/article/197508-halykty-n-kansha-payyzy-kazaksha-biledi/>
3. 12 лет языкового погружения, Keelekümbusprogramm, Таллин, 2012
4. Mehisto, Peeter 1999. Ulevaade keelekumblusest ja keelekubluse projektist. Rahvuste integreerumise eeldused eesti uhiskonda Ida-Virumaal 26-28.11.98. Konverentsi materjalide kogumil. Koost. Piirimagi Arne, Aleksandr Dusman, Iia Laaniste, Jelena Korshunova/ Nallinn, lk.44-45.
5. «Настольная книга о языковом погружении». Таллин, 2009.
6. Джадрина М.Ж. Қазақ тіліне толық енуге арналған оқу құралы. Астана, 2012.
7. Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы./Тәрбиеге жетекші. Жаңа ауыл (оқу құралдары). – Алматы: «Ел-шежіре», - 2013
8. Оразбаева Ф., 2019:331
9. Аймауытов Ж. Комплекспен оқыту жолдары. – «Қазақ баспасы», -1929
10. First Steps: Oral Language Developmental Continuum, p. 14
11. Жұмабаев М. Шығармалары 2-том. Алматы: «Жазушы», -2013

12. Richards, Jack C.; Rodgers, Theodore S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed.). Cambridge, New York: Cambridge University

13. Диагностика развития речи по программе Васильевой | Тест по развитию речи (младшая, средняя, старшая, подготовительная группа) по теме: | Образовательная социальная сеть (nsportal.ru)

14. Талдықорған және Көкшетау қаласындағы «Назарбаев Зияткерлік мектептерінде» Тілге бойлау жобасын ендіру үдерісінің есебі, 2017ж.

15. Байтенова Қ.Қ Қазақ тіліне бойлаудағы алғашқы қадам: көмекші құрал. «НЗМ» ДББҰ «Білім беру бағдарламалары орталығы» филиалы, 2015 Астана.

\

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

Оралбекова А.К. – Phd, и.о. асоц.профессора, Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент/Қазақстан, ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-7724-1345> e-mail: ali.ya84@mail.ru

Арзымбетова Ш.Ж. – к.п.н., и.о. профессор, Университет имени Ж.А.Ташенева, Шымкент/Қазақстан, ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-5484-5936>

Дмитриев Ю.А. – д.п.н., профессор, Московский педагогический государственный университет, Москва/Россия, ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-7124-0277> e-mail: 4230000@rambler.ru

Аннотация. Статья посвящена особенностям процесса интеграции и инклюзии в образовательную среду детей с особенностями в развитии. Раскрываются основные наиболее эффективные методы и приемы современной диагностики, коррекционного обучения, особой культуры и поддержки и помощи ребенку в решении задач развития, обучения, воспитания, социализации. Анализ тенденций развития инклюзивного образования в Казахстане подчеркнул, что важно продвигать доступ к инклюзивному образованию, социальную интеграцию и предотвращение дискриминации в отношении лиц с особыми образовательными потребностями. В этой связи становится явной необходимость пересмотра национальной концепции инклюзивного образования и проведения эмпирических исследований, направленных на интеграцию детей из уязвимых групп населения в общеобразовательную систему Казахстана с целью обеспечения полноценного доступа к инклюзивному образованию для детей с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: инклюзивное образование, интеграция, обучение, дети с ограниченными возможностями

Аңдатпа. Мақала ерекше қажеттіліктері бар балаларды білім беру ортасына біріктіру және қосу процесінің ерекшеліктеріне арналған. Қазіргі заманғы диагностиканың, коррекциялық тәрбиенің, ерекше мәдениеттің және баланы дамыту, оқыту, тәрбиелеу, әлеуметтену мәселелерін шешуде қолдау мен көмек көрсетудің негізгі тиімді әдістері мен әдістері ашылды. Қазақстандағы инклюзивті білім беруді дамыту тенденцияларын талдау инклюзивті білімге қол жеткізуге, әлеуметтік инклюзияға және ерекше білім беру қажеттіліктері бар тұлғаларға қатысты кемсітушілікке жол бермеуге жәрдемдесу маңызды екенін атап өтті. Осыған байланысты инклюзивті білім берудің ұлттық тұжырымдамасын қайта қарау және ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың инклюзивті білім алуға толық қолжетімділігін қамтамасыз ету мақсатында халықтың осал топтарындағы балаларды Қазақстанның жалпы білім беру жүйесіне интеграциялауға бағытталған эмпирикалық зерттеулер жүргізудің нақты қажеттілігі туындады.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру, интеграция, оқыту, мүмкіндігі шектеулі балалар

Abstract. The article is devoted to the features of the process of integration and inclusion of children with special needs in the educational environment. The main most effective methods and techniques of modern diagnostics, correctional education, special culture and support and assistance to the child in solving the problems of development, training, education, socialization are revealed. An analysis of trends in the development of inclusive education in Kazakhstan emphasized that it is important to promote access to inclusive education, social inclusion and the prevention of discrimination against persons with special educational needs. In this regard, there is a clear need to revise the national concept of inclusive education and conduct empirical research aimed at integrating children from vulnerable groups into the general education system

of Kazakhstan in order to ensure full access to inclusive education for children with special educational needs.

Key words: inclusive education, integration, training, children with disabilities

Введение. Один из основных аспектов интеграции в образовании – правильно организованные условия обучения для конкретного ребенка. В условиях интеграции ребенок должен быть готов осваивать программу, предназначенную для здоровых сверстников, в этом случае можно говорить и о готовности к данному процессу как самого ребенка, так и его окружения, то есть о внешних и внутренних условиях интеграции.

К внешним условиям, которые обеспечивают эффективную интеграцию детей с особыми образовательными потребностями, относятся:

- раннее выявление нарушений (на первом году жизни) и проведение коррекционной работы с первых месяцев жизни;
- желание родителей обучать ребенка вместе со здоровыми детьми и их стремление и готовность помогать ему в процессе обучения;
- наличие в учреждении возможностей оказывать интегрированному ребенку квалифицированную помощь;
- создание условий для реализации вариативных моделей интегрированного обучения.

К внутренним условиям или показателям, способствующим эффективной интеграции, относятся:

- уровень психического и речевого развития, соответствующий возрастной норме или близкий к ней;
- возможность овладения общим образовательным стандартом в предусмотренные для нормально развивающихся детей сроки;
- психологическая готовность ребенка к интегрированному обучению.

П.Миттлер (1988) считал, что интеграция может быть успешной при соблюдении следующих условий:

- интегрированное обучение должно осуществляться с согласия родителей ребенка
- ребенку должна оказываться специальная педагогическая помощь
- забота об особенных детях в обычном классе не должна идти в ущерб остальным детям;
- интеграция должна осуществляться на основе эффективного использования всех средств, имеющихся в распоряжении школы;
- также такой ребенок должен принимать участие во всех мероприятиях класса, школы;
- специальную методическую подготовку должны получить все учителя школы.

Поэтому интеграция – встречная активность субъекта и среды, готовность к взаимным изменениям. Интеграция ребенка с особыми образовательными потребностями в образовательную среду – процесс необходимый прежде всего для самого ребенка, однако не для каждого ребенка этот процесс будет полезен. К тому же не все учителя и родители готовы к этому процессу.

Р.Фриман (1981) при оценке состояний выделяет два уровня: интеграция и мейнстриминг. По мнению Д.Лернера, введение разнообразных форм интегрированного обучения для аномальных детей, не имеющих грубых нарушений, гораздо более эффективно, в плане социальной адаптации и интеграции этих детей в обществе. Он подчеркивает, что около 90% аномальных детей с невыраженными нарушениями, закончив общеобразовательные массовые школы по индивидуальным программам, обеспечивают себе сами полноценную жизнь в обществе.

Методы исследования. Для достаточно значительного числа детей с особенностями развития интеграция в образовательную среду будет весьма затруднительна вследствие различных факторов: это и тяжесть имеющегося заболевания, и несоответствие уровня психического и речевого развития уровню здоровых детей, и трудности усвоения программ массовых школ. Таких детей необходимо не интегрировать в образовательную среду, а включать или инклюзировать такими, какими они являются, а сама образовательная среда должна максимально адаптироваться к возможностям и способностям такого ребенка.

Итак, инклюзия (калька с англ.inclusion) – включение, добавление, прибавление, присоединение; инклюзия – односторонний процесс, представляющий «внедрение» кого-то, куда-то результатом которого является наличие в некоей среде иногородного для нее «тела»

По мнению Е.А.Екжановой, инклюзия – глубокое погружение ребенка в адаптированную образовательную среду и оказание ему поддерживающих услуг.

При таком подходе инвалидность – это не обделенность судьбой, это, скорее, такой образ жизни при сложившихся обстоятельствах, который может быть очень интересен инвалиду и окружающим его людям, если инвалидность рассматривать в рамках социальной концепции. Тогда главный смысл процесса инклюзии можно обозначить так: «Всем здесь рады!» Или он может стать невыносимым ежедневным страданием для всех членов общества, если инвалидность рассматривать только в рамках биологической концепции, когда «инвалид-человек, который полностью или частично лишен трудоспособности вследствие какой-либо аномалии, ранения, увечья, болезни» (С.И.Ожегов)

Исследования проблем инклюзивного образования ведут как отечественные, так и зарубежные ученые. Согласно замечаниям С. Зейноллы, А. Нургалиевой и С. Нургалиевой, в Казахстане уже имеются определенные модели и накоплен опыт в создании системы инклюзивного образования. Однако учебные учреждения высшего и среднего уровня остаются в основном сегрегированными, и недостаточно применяются инновационные методы обучения в инклюзивной среде, а также не используется передовой международный опыт [1, с. 75–77].

Для привлечения внимания к инклюзии в Казахстане постоянно анализируются и изучаются связанные с этим вопросы. В различных научных статьях инклюзия рассматривается как социальная концепция, как новая форма образования и как многоуровневый процесс развития общего образования. Также выявляются "барьеры", которые мешают успешному развитию инклюзивной образовательной практики в современном этапе развития казахстанской системы образования [2, с. 31–38].

В современной Европе все еще наблюдаются случаи социальной сегрегации и неравенства. Например, исследование J. Evans и I. Lunt было направлено на выяснение мнений различных специалистов относительно интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья в общий образовательный процесс. Последующие групповые обсуждения смешанных групп специалистов показали, что существуют значительные препятствия для полного включения и что существующим школам часто трудно удовлетворить многообразные индивидуальные потребности [3, с. 2].

S. Miles и N. Singal в своих работах описывают возможности, возникшие благодаря нарастающему общественному интересу и явной приверженности к обеспечению качественного образования для всех детей. Они предлагают переосмыслить связь между инициативой "Образование для всех" и инклюзивным образованием, а также призывают к более тесному сотрудничеству и синергии между этими параллельными инициативами. Эти усилия направлены на разработку более устойчивой и соответствующей политики и практики [4, с. 3].

М. Ainscow описывает инклюзивность как одну из ключевых проблем, стоящих перед системами образования по всему миру. Основываясь на фактических данных исследовательских программ, проведенных в последние годы, эти исследования предоставляют основу для выявления механизмов, которые могут способствовать улучшению работы систем в более инклюзивном направлении. Основное внимание в школьной среде уделяется факторам, влияющим на развитие мышления и практик, а также более широким контекстуальным аспектам, которые могут затруднять такое развитие. Автор статьи утверждает, что многие преграды, с которыми сталкиваются учащиеся, обусловлены существующими образами мышления. Следовательно, стратегии развития инклюзивной практики должны включать в себя изменение в мышлении, чтобы стимулировать изучение упущенных возможностей для продвижения практики вперед [5, с. 109-124].

John-Stewart Gordon утверждает, что закрепление права человека на инклюзивное образование имеет значительную практическую ценность для учащихся с нарушениями и их основного права на свободу от дискриминации в области образования, так как это увеличивает правовую и моральную силу их проблем. Однако в теории отсутствует консенсус относительно надлежащего морального обоснования этого конкретного права человека [6, с. 754].

Например, R. Slee и J. Allan отмечают, что инклюзивная политика сталкивается с сопротивлением со стороны традиционных представлений об образовании. Они утверждают, что инклюзивное образование не является простым переходом от специальных образовательных потребностей и что необходимо более глубокое понимание этих базовых концепций. Деконструкция представлена как способ раскрытия этого противоречия, поскольку она вписывается в инклюзивную политику в образовании [7, с. 173].

S. Cobello критикует действия государственных чиновников, которые заявляют о необходимости социализации людей с ограниченными возможностями, но на деле сокращают финансирование программ социализации. Кроме того, он считает, что в новом постиндустриальном обществе людям с ОВЗ будет все сложнее найти свое место на рынке труда [8, с. 153-165].

По мнению L. Florian, в настоящее время актуальным является вопрос о профессиональной и психологической подготовке учителей. Задача заключается не в том, обладают ли учителя необходимыми знаниями и навыками для преподавания в инклюзивных классах, а в том, как наилучшим образом использовать то, что они уже знают, когда сталкиваются с трудностями учащихся [9, с. 286].

Инклюзивные школы – это школы, в которых процесс обучения и условия работы выстроены для удовлетворения образовательных потребностей всех детей, школы, воплощающие лучшее в образовании. Инклюзивные школы помогают детям развиваться и находить свое место в обществе, претворяя в жизнь установку, что все дети способны учиться. Инклюзивные школы – это такие школы, в которых «...каждый приобщен, принят, оказывает поддержку и поддерживается сверстниками и другими членами школьной общины в процессе удовлетворения своих образовательных потребностей» (Stainback and Stainback, 1990)

Например исследователи Aas, Uthus, Løhre в своей статье исследуют развитие убеждений учителей и идей по адаптации к учащимся, демонстрирующим проблемное поведение. Эти учащиеся имеют такое же право на инклюзивное образование, как и другие учащиеся, но данные свидетельствуют о том, что этот вопрос все еще частично нерешен. Контекст исследования – начальная школа, использующая Lesson Study в качестве метода профессионального развития в течение четырехлетнего периода. Они использовали контент-анализ и сравнивали разговоры учителей на собраниях по планированию в начале и в конце четырех лет. Основными выводами являются

повышенное внимание к поведению учащихся, более широкое использование контекстуальных объяснений поведения учащихся, заметное увеличение идей по адаптации и изменение идей от внешнего контроля к вовлечению учащихся в учебную деятельность. Результаты обсуждаются относительно того, поддерживают ли они инклюзивность и какой вклад могло бы внести исследование уроков [10].

Gidlund исследовала отношения учителей к инклюзивному образованию показали, что типы особых образовательных потребностей учащихся влияют на отношение учителей; эти обзоры также показали, что с точки зрения включения различных групп учителя наиболее негативно относятся к включению учащихся с поведенческими проблемами. Ее труд представляет собой обзор исследования отношения учителей к инклюзии учащихся с особыми образовательными потребностями. В нем конкретно выявляются данные об отношении учителей к включению учащихся с эмоциональными и поведенческими трудностями (EBD). В рамках этого обзора критериям включения соответствовали 15 исследований, в которых оценивалось отношение учителей из 15 стран. Результаты этого синтеза подтвердили, что большинство учителей отрицательно относятся к включению учащихся с ОВЗ; однако это наблюдалось не во всех странах. Результаты также выявляют конкретные объяснения того, почему учителя негативно относятся к включению учащихся с ОВЗ в свои классы. Следствием этого синтеза является то, что учителя чувствуют, что их предпосылки для успешного включения учащихся с ОВЗ не выполняются; эта непрактичность наиболее очевидна, когда учителя, тем не менее, пытаются включить этих учеников [11].

Учеными Leyser, и Karpelman было сопоставлено отношение учителей к включению в образовательные программы учащихся с особыми потребностями в шести странах – США, Германии, Израиле, Гане, Тайване и Филиппинах. Также были исследованы переменные биографии учителей, связанные с отношением к интеграции. Результаты показали, что наибольшую поддержку высказали учителя в США, за ними следовали преподаватели в Германии. Отношение учителей в других странах представляло собой в основном нейтральное отношение к включению школьных программ. Самые низкие оценки были получены у израильских преподавателей. С отношением были связаны несколько переменных: специальное образование, уровень образования, возраст, опыт преподавания и опыт работы с людьми с ограниченными возможностями. Обсуждается роль программ подготовки учителей и эффективных практик интеграции в развитии поддержки интеграции учителей [12].

Анализ и результаты. Ряд американских ученых (Shwarz, Staub, Gallucci, & Peck, 1995) в течение пяти лет исследовали влияние инклюзивного образования на развитие детей с тяжелыми формами инвалидности. Главной целью было найти способ описания значимых того развития всех детей в условиях инклюзивного обучения. Обучение происходило в рамках определенной системы занятий, при этом упор делался на активном участии ребенка в процессе обучения с помощью применения всевозможных, разумных, допустимых и увлекательных способов. Подобная модель может быть особенно полезна, потому что она отражает итоги, важные для учителей и родителей, и в то же время описывает занятия программу обучения детей, не будучи ограниченной рамками стандартной оценочной системы. Она использовалась учителями как общего так и специального образования.

Модель предусматривает взаимосвязь и влияние всех сфер (сопричастность, отношения, знания/навыки) друг на друга. Помимо достаточно распространенной концепции, что изменения в сфере знаний/умений/навыков влияют на отношения и степень причастности, а изменения в сфере сопричастности в свою очередь оказывают воздействие на отношения и знания/умения.

Сопричастность. Обратившись к характеристикам инклюзии, мы видим, что в каждой из них упор делается на приобщении к какой-либо группе и участие в совместных

действиях с другими, то есть на сопричастность жизни этой группы. Сопричастность выражается в том, как ребенок принят и активен в группе сверстников, а также его включенности в социальную структуру группы. Ребенок может приобщаться к жизни группы, как через организованную (занятия в кружках), так и через свободную (игры на перемене) деятельность. Сопричастность может быть оценена по шагам, сделанным для того, чтобы ребенок мог активно участвовать во всех мероприятиях (например, изменение правил игры, чтобы ученик с ограниченными возможностями здоровья имел дополнительную попытку). Степень сопричастности также может быть оценена во время наблюдения за группами, созданными учителем (например, размещение учеников в классе) или самими учениками в классе и за его пределами (участники игр или совместного творчества), а также за мероприятиями, в которых весь класс или вся школа участвуют как одна группа, и за внешкольной деятельностью (спортивные команды, секции, кружки и т.п.)

Обычные дети, часто без помощи взрослых, могут легко помочь своим сверстникам в ограниченных возможностях здоровья стать активными участниками жизни класса или группы. Многие родители нормально развивающихся детей, которые посещают дошкольные учреждения инклюзивного образования, быстро осознают, что их дети даже не знают, что в группе есть «такие» дети.

Гуманное отношение здоровых детей, помогающих детям с ограниченными возможностями здоровья полноценно участвовать в образовательной и общественной деятельности, - важнейший положительный итог существования инклюзивных школ.

В связи с этим отечественные и зарубежные исследователи выделяют возможные положительные результаты обучения для здоровых детей:

- 1) уменьшение боязни различий между людьми и одновременно более глубокое понимание действительности;
- 2) рост социальной сознательности;
- 3) развитие самосознания и повышение самооценки;
- 4) становление собственных принципов;
- 5) искренняя забота и дружба.

Отношения. Понятие сопричастности охватывает взаимодействие ребенка с группой сверстников, в области отношений внимание уделяется связям с отдельными детьми. В отличие от традиционных дискуссий по поводу общественных отношений, где количество контактов чаще всего может быть учтено, цель изучения сферы отношений - в оценке более сложной системы взаимодействия. Понятие отношений охватывает широкий ряд моделей поведения и сложных межличностных взаимодействий. Ребенок может завязывать отношения в любом окружении, в котором он проводит время. Отношения можно систематизировать как: игровые/приятельские (возникающие в ходе совместных игр в свободное время); оказание помощи (ребенок оказывает поддержку сверстнику); принятие помощи (ребенок получает поддержку от товарища), групповые (когда двое детей общаются, шагая рядом, пока класс переходит в другое помещение, но, возможно, которые не стали бы контактировать в ситуации свободного выбора); конфликтные (спор детей о правилах игры или в процессе попытки договориться об использовании одной вещи). Предполагается, что дети, умеющие общаться с «необычными» сверстниками смогут в дальнейшем взаимодействовать со многими людьми.

Родители и учителя сообщают о многих положительных результатах взаимоотношений с «нетипичными» детьми для типично развивающихся детей, в том числе:

- 1) способность легко устанавливать различные социальные связи
- 2) большая терпимость и принятие как людей с ограниченными возможностями здоровья, так и практически здоровых людей;
- 3) большее желание помочь другим и принять помощь, когда это необходимо.

Знания/умения/навыки – самый традиционный из всех параметров оценки значения инклюзивного образования и наиболее знакомый школьным психологам и педагогам, который легче всего измерить. Поэтому данное понятие требует меньше объяснений, чем два предыдущих. В их оценке следует исходить из концепции включения коммуникационных, учебных, мыслительных, двигательных и других приспособительных навыков. Они входят в область традиционного школьного образования – обучение чтению, письму и счету. Отметим, что существуют разногласия по поводу того, как оценить достижения в этой области. Один из наиболее стойких мифов об инклюзивном образовании основывается на том, что присутствие детей с ограниченными возможностями здоровья негативно влияет на учебные достижения нормально развивающихся школьников. Однако, это утверждение не подкреплено абсолютно никакими фактами (Staub & Peck). В действительности, родители, учителя и дети приводят множество свидетельств того, что условия инклюзивных школ положительно влияют на учебные достижения всех учеников. Вот, к примеру, некоторые особенности таких школ, которые явно идут на пользу детям:

- 1) хорошая оснащенность оборудованием и наглядными пособиями;
- 2) возможность участия в программах репетиторства – в качестве репетитора или ученика
- 3) меньшее количество учеников в классе;
- 4) медицинское и специальное педагогическое сопровождение (например наличие специалиста по лечебной физкультуре и педагогов-эффектологов, а также специально обученных педагогов-психологов инклюзивного образования, которые помогают педагогам общего образования приспособить их методы преподавания к особенностям отдельных учеников).

Анализируя нормативные документы регулирующие порядок инклюзивного школьного образования, можно выделить ряд необходимых условий для организации инклюзивного обучения:

- в классе должно быть не более двух детей с особыми образовательными потребностями;
- общее количество детей в инклюзивных классах – 20-25 человек;
- наличие ассистента педагога (тьютора);
- обязательное согласие родителей
- готовность педагогов к работе с детьми в условиях инклюзии;
- специально организованная и доступная среда в образовательном учреждении;
- предварительное знакомство детей до начала процесса инклюзии;
- индивидуальные образовательные маршруты и задания, адекватные возможностям детей;
- необходимость постоянного мониторинга достижений ребенка;
- наличие завуча по инклюзивному обучению.

Хочется, отметить, что статус инклюзивной школы позволяет получать дополнительное финансирование и содержать специалистов, так называемую «команду», которая организуется вокруг родителя и вместе с ним определяет индивидуальный план обучения ребенка и проводит с ним необходимые занятия. Функции тьютора должен выполнять специально обученный педагог, компетентный в области сопровождения детей с особыми образовательными потребностями в образовательном процессе. В современных реалиях, когда подобных специалистов в школах катастрофически не хватает, часть этих функций может быть возложена на студентов-практикантов или волонтеров. Кроме того, не следует забывать об участии родителей этих детей с образовательным процессом. Оно крайне необходимо, особенно на первоначальном этапе. Родителей можно рассматривать как один из основных помощников педагогов в инклюзивном образовании.

Выводы: Развитие инклюзивного образования признается одним из важнейших заданий в большинстве стран мира. Ученые различными способами оценивают практики совместного обучения детей с нормальным и нарушенным развитием, разрабатывают собственные инновационные методы интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) в общеобразовательную среду.

Изучение тенденций развития инклюзивного образования за рубежом, основанное на исследованиях зарубежных авторов, позволяет сделать следующие выводы:

1. Развитие инклюзивного образования за границей является важным общественным процессом, обусловленным социально-политическими изменениями, развитием концепций прав человека и равенства возможностей, а также антидискриминационным движением и изменением взглядов на образование детей с ОВЗ.

2. Зарубежная теория и практика инклюзивного образования направлены на крупные трансформации, затрагивающие не только образовательную, но и социально-экономическую сферу. Это способствует развитию инклюзивной культуры в обществе и создает основу для особой процедуры "принятия" ребенка с ОВЗ, включая его обучение в общеобразовательных учреждениях.

3. Зарубежные исследователи единогласно признают важность специальной подготовки педагогов для работы в условиях инклюзивного образования.

Учет этих тенденций в развитии инклюзивного образования позволит выбрать подходящую стратегию в подготовке образовательных учреждений, обеспечивающих образовательные услуги детям с ограниченными возможностями здоровья.

Список использованной литературы:

1. Нургалиева С., Зейнолла С., Нургалиева А. К вопросу о повышении качества инклюзивного образования в Казахстане // *European Research*. – 2017. – № 2. – С. 75-77.

2. Чукотаев М. Н., Нуртазина Е. М. Инклюзивное образование в Казахстане: проблемы и перспективы // *Академия профессионального образования*. – 2017. – №1. – С. 31-38.

3. Evans J., Lunt I. Inclusive education: are there limits? // *European Journal of Special Needs Education*. – 2002. – Vol. 17. – № 1. – P. 1-14. – DOI: 10.1080/08856250110098980.

4. Miles S., Singal N. The Education for All and inclusive education debate: conflict, contradiction or opportunity? // *International Journal of Inclusive Education*. – 2010. – Vol.14. – №1. – P. 1-15. – DOI: 10.1080/13603110802265125.

5. Ainscow M. Developing inclusive education systems: What are the levers for change? // *Journal of Educational Change*. – 2005. – Vol. 2 – № 6. – P. 109-124. – DOI: 10.1007/s10833-005-1298-4.

6. Gordon J.-S. Is Inclusive Education a Human Right? // *Journal of Law, Medicine and Ethics*. – 2014. – Vol. 41 – № 4. – P. 754-767. – DOI: 10.1111/jlme.12087.

7. Slee R., Allan J. Excluding the Included: a reconsideration of inclusive education. // *International Studies in Sociology of Education*. – 2001. – Vol. 11. – № 2. – P. 173–192. – DOI:10.1080/09620210100200073.

8. Cobello S. When the society does not see the future – What does «disability» mean? // *Journal of Educational and Science*. – 2016. – Vol. 138. – № 9. – P. 153-165. – DOI: 10.17853/1994-5639-2016-9-153 165.

9. Florian L. What counts as evidence of inclusive education? // *European Journal of Special Needs Education*. – 2014. – Vol. 29. – № 3. – P. 286-294. – DOI: 10.1080/08856257.2014.933551.

10. Aas, H.K., Uthus, M., Løhre, A. Inclusive education for students with challenging behaviour: development of teachers' beliefs and ideas for adaptations through Lesson Study (2024) *European Journal of Special Needs Education*, 39 (1), pp. 64-78. Cited 1 time. <https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0->

85150794701&doi=10.1080%2f08856257.2023.2191107&partnerID=40&md5=cfd72de0c80d59cad1d14575a0a3c8fd DOI: 10.1080/08856257.2023.2191107

11. Gidlund, U. Teachers'attitudes towards including students with emotional and behavioural difficulties in mainstream school: A systematic research synthesis (2018) *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 17 (2), pp. 45-63

12. Leyser, Y., Kapperman, G. Teacher attitudes toward mainstreaming: A cross-cultural study in six nations (1994) *European Journal of Special Needs Education*, 9 (1), pp. 1-15. Cited 107 times

THE DIRECTION OF THE INTRODUCTION OF INDUSTRIAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGY IN COTTON GROWING

Baitileuov S.S. – Financial Director of «Azala Cotton»,

ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4295-2155>, sabit.84.kz@mail.ru

Saparbayeva E.A. – Master, senior lecturer, Zhumabek Akhmetovich Tashenev University, ORCID:<https://orcid.org/0009-0002-6429-205X> saparbaeva_e@list.ru

Abdurakhmanova Z.A. – Master, senior lecturer, Zhumabek Akhmetovich Tashenev University, ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4375-0904>, e-mail: bakbergen_2000@mail.ru

Zhasan G.Z. – master, lecturer, Zhumabek Akhmetovich Tashenev University, ORCID:<https://orcid.org/0009-0007-3835-0224>, e-mail: g.zhasan@mail.ru

Annotation. The article analyzes the current state of equipment of the machine and tractor fleet and the level of engineering and technical services provided to small peasant, farmer and other commodity producers in cotton growing. The organization of MTS is justified and proposed as a factor significantly increasing the engineering and technical service, industrialization of cultivation and harvesting of raw cotton.

Keywords: machine and technological station (MTS), machine and tractor unit (MTA), production and technical services, service producers, service consumers, production cooperative (PC), rural and consumer cooperative (SEC), small commodity producers, industrial and innovative technology.

Аннотация: В статье анализируется текущее состояние оснащенности машинно-тракторного парка и уровень инженерно-технических услуг, предоставляемых мелким крестьянским, фермерским хозяйствам и другим товаропроизводителям в хлопководстве. Организация МТС обоснована и предложена как фактор, значительно повышающий инженерно-техническое обслуживание, индустриализацию выращивания и уборки хлопка-сырца.

Ключевые слова: машинно-технологическая станция (МТС), машинно-тракторный агрегат (МТА), производственно-технические службы, производители услуг, потребители услуг, производственный кооператив (ПК), сельско-потребительский кооператив (СПК), мелкие товаропроизводители, индустриально-инновационные технологии.

Аңдатпа. Мақалада машина-трактор паркінің жабдықталуының ағымдағы жағдайы және шағын шаруа, фермер қожалықтары мен мақта шаруашылығындағы басқа да тауар өндірушілерге көрсетілетін инженерлік-техникалық қызметтер деңгейі талданады. МТС ұйымы инженерлік-техникалық қызмет көрсетуді, шитті мақтаны өсіру мен жинауды индустрияландыруды едәуір арттыратын фактор ретінде негізделген және ұсынылған.

Кілт сөздер: машина-технологиялық станция (МТС), машина-трактор агрегаты (МТА), өндірістік-техникалық қызметтер, Қызмет өндірушілер, қызмет тұтынушылар, өндірістік кооператив (ӨК), ауыл-тұтыну кооперативі (ӘКК), шағын тауар өндірушілер, индустриялық-инновациялық технологиялар.

Introduction

In the Turkestan region, more than 38 thousand agro-formations are engaged in cotton growing, of which more than 80% have acreage from 2 to 10 hectares, that is, they are small-scale. Half of the farms do not have a machine and tractor fleet, the other half operate physically worn out and morally tired equipment of Soviet times.

The current situation does not allow agricultural technology to be carried out in a small volume and qualitatively according to the machine-technological map of cotton cultivation and harvesting, which negatively affects the yield, product quality, in general, the increase in the volume of production of the industry is restrained.

Therefore, the organization of MTS, the establishment of a system for the provision of engineering, agrotechnical services, the improvement of engineering and technical services, the transfer of cultivation and harvesting to an industrial and innovative basis is an urgent problem.

The methodology of the study is monographic observations of production and economic activity and trends and prospects from small agricultural enterprises. The method of static groupings and the comparative advantage of managing individual industrial, rural consumer cooperatives and MTS in providing services to commodity producers is also applied.

An analysis of the state of the engineering and technical service and the machine and tractor fleet of cotton growing shows that in recent years the fleet of machines and equipment in cotton farming agro-formations has been reduced and, accordingly, the level of their renewal, especially: tractors - from 10.5% to 0.7%, cotton harvesters – from 9.3% to 0.3%. The technical condition of the available fleet of machines has deteriorated. More than 60% of tractors and cotton harvesters exceeded the standard service life. This leads to failure and violations of deadlines for the most important agrotechnical operations such as plowing of the swell, preparation of the soil for sowing and machine harvesting, ultimately loss of levels, reduction of production volumes.

In the structure of the cost of raw cotton, the share of the cost of operating the MTP is 60-65%, there is an increase in the cost of raw cotton, hence a decrease in competitiveness in the market [1].

Peasant farms that are small in terms of the parameter of land and the volume of production, the share of which in terms of quantity is 79.6%, cannot purchase complex, expensive equipment in the required amount due to the lack of financial resources, collateral for obtaining loans from commercial banks.

One of the possible ways out of the current situation and solving this problem is the creation of specialized engineering and maintenance enterprises that will be able to provide appropriate services to commodity producers to perform mechanized work and other services. The creation of an integrated system based on the concentration of resources and the complex nature of investments gives a qualitatively high effect. One of the factors of increasing the efficiency of the machine and tractor fleet is the organization and implementation of the MTS network (machine and technological station) in cotton growing, the creation of a market system for supported machinery and agricultural machinery. The creation of the MTS network will allow in the shortest possible time to provide a one-and-a-half to two-fold increase in the efficiency of using the reduced and worn-out fleet of cars. Thus, it is possible to get out of a difficult situation with the provision of agricultural machinery to small producers. According to our calculations and forecasts, MTS should perform 25-50% of mechanized work.

In order to improve the technical equipment of cotton growing and ensure the production of products, medium-sized and large farms began to acquire more reliable, high-performance foreign equipment. As you know, the choice and purchase of foreign equipment (directly) depends on the availability of financial capabilities of farms. Now it is important to use it effectively in local economic conditions[1].

Modern industrial and innovative production in cotton growing is based on the following specialized services:

- agronomic, breeding and seed production;
- engineering and technical;
- irrigation and reclamation (irrigated agriculture)
- financial and economic.

In order to build industrial and innovative production, it is necessary to assign a leading role to scientific and technological progress through the mechanisms of the engineering and technical service (ITS), as a professional branch (specialty group) responsible for the formation of industrial and technological methods of production in the agricultural sector. As you know, new equipment and technology has always been an active carrier of qualitative and quantitative transformations of agricultural production.

In order to increase the efficiency of the machine and tractor fleet, it is necessary to create a target system for the regions specialized in cotton growing to increase the efficiency of the use of machinery, taking into account organizational, technological, technical, organizational, technical and organizational-economic factors (Figure -1).

The main production factors affecting the effective use of the machine and tractor fleet in cotton growing are[2]:

- 1) organizational and technological:
  - the size of agricultural enterprises and its subdivisions;
  - structure of agricultural land;
  - the scheme of crop rotations and the structure of cultivated crops;
  - technologies of cultivation and harvesting of raw cotton, alfalfa, corn and other cultivated crops in crop rotation;
  - technologies for performing basic technological operations;
  - environmental requirements and restrictions.
- 2) technically:
  - the technical level of machines and complexes used in cotton growing;
  - parameters of machine-tractor units (MTA) and their operating modes;
  - quality of adjustment and adjustment of agricultural machines and implements;
  - working conditions of machine operators, operators and their safety;
  - material and technical base of maintenance, repair and storage of machines;
  - availability of transport and communication facilities.
- 3) organizational and technical:
  - structure of the machine and tractor fleet;
  - structure and composition of technological complexes of machines;
  - intensity of use of the machine and tractor fleet;
  - methods of maintenance, repair, storage and elimination of the causes of failures;
  - qualification of machine operators, operators and maintenance personnel.
- 4) organizational and economic:
  - cost and service life of tractors and agricultural machines;
  - organizational forms of using the machine and tractor fleet;
  - methods of conducting mechanized work;
  - operational planning and management;
  - material and moral stimulation of labor.

As a result of economic reform and denationalization of lands and property of the agricultural sector, multi-layered and small-scale farms were formed in cotton growing.

Analysis and results

Large agricultural structures are gradually switching to an industrial and innovative management model, introducing new equipment and technology. However, small-scale peasant farms, numbering more than 30 thousand, are experiencing serious difficulties in carrying out technical and technological modernization, mastering and introducing new technologies: the use of high-performance complex aggregates, harvesting equipment, marketing research, strategic development forecasts, and the formation of products in the sale through effective market channels.

In small agricultural formations, labor remains insufficiently mechanized, and its productivity is low. Therefore, the products of small-scale agricultural enterprises are not competitive.

Considering that in cotton growing about 80% of farms are small-scale farms with a sown area of 2-5-10 hectares are not equipped with MTP, there is an objective need to provide them with technical and technological service, to support the introduction of advanced and new technology.

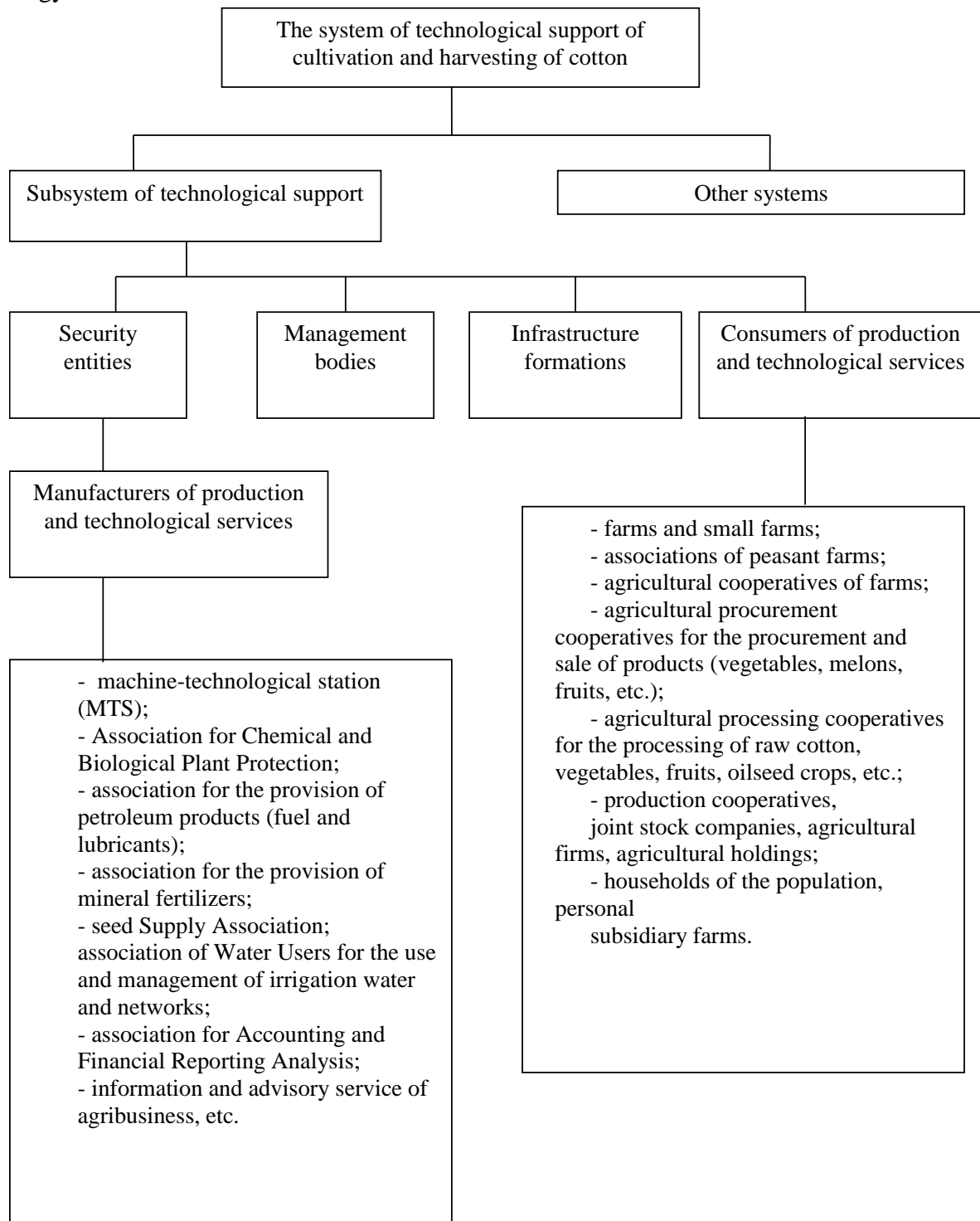

Figure 2. The system of technological support of agricultural production in cotton growing. Production and service cooperatives include (Figure-2):

- MTS – for production services: mechanized and reclamation, transport works, technical service, etc.;
- Association of Water Users (WUAs) – for the use of irrigation and reclamation networks and distribution of irrigation water;
- associations for plant protection, agronomic services.

In addition, snobzhencheskie – marketing, procurement and processing cooperatives can be created.

One of the main ways to form effective structures for the organization of both agricultural production and cotton growing is the creation of progressive and innovative production technologies, improving the agrotechnical qualities of the operation. MTS' activities are based on the borrowed interests of MTS itself and its service entities. MTS are designed to ensure that small peasant and other farms perform, as a rule, individual production and technological services (works) at the request of agricultural producers. Consumers of MTS services are primarily small peasant and farm farms, agricultural enterprises and other organizations.

The experience of foreign developed countries and market relations in them indicate great opportunities for cooperation based on self-government, economic democracy and initiative.

In cotton growing, cooperatives can be created in the form of production or consumer cooperation [3].

A production cooperative (PC) is created for joint activities for the production, processing and marketing of raw cotton and other products, as well as for performing other activities based on the personal labor participation of members of the cooperative. In the conditions of market relations, PCs are considered as an institutional form of managing the sustainable development of small-scale production. The PC is created by agricultural producers for their mandatory participation in the economic activities of the cooperative.

Rural consumer cooperatives (SEC) are not commercial organizations and, depending on the type of activity, are divided into processing, marketing (trading), servicing, livestock, credit, insurance and other cooperatives. It also provides for the creation of associations in the form of unions (associations) of cooperatives.

In cotton growing, secs have priority in agrotechnological support, lending and insurance of the industry. In this regard, vertical and horizontal cooperation are distinguished. Horizontal cooperation covers enterprises of one industry, and vertical cooperation includes enterprises not only for the production of agricultural products, but also processing, storage, sale, that is, cotton gins, procurement points, etc.

As you know, in MTS, the busy period of rendering services to a commodity producer falls on the autumn-spring periods, when a set of equipment and agricultural machinery is concentrated to prepare the soil for sowing. Technical means are concentrated in detachments, which contributes consistently, continuously (very important for moisture preservation) and performs important agricultural technologies in a complex manner with high productivity in a short time. During the harvesting season, detachments from a set of harvesting and transport vehicles are created during the cotton harvest season.

In cotton production, the main forms of MTS organization can be as follows:

- organization of MTS as separate legal entities;
- organization of MTS as part of agricultural enterprises;
- organization of MTS as part of a production cooperative (PC, JSC, LLP, agrofirma).

Important criteria for evaluating the activities of MTS are:

- 1) the level of rationalization of production – an approach to optimization and rational management of material and technical resources;

2) the level of innovation allowing to provide income according to the business plan and development strategy.

The implementation of the organization and improvement of MTS is recommended to be carried out in two stages.

At the first stage, it is proposed to create the following forms of MTS:

- a separate legal entity;
- as part of an agricultural enterprise, on the basis of a machine yard and whether repair shops;
- a separate partnership for the performance of mechanized work, based on a voluntary association of peasant farms, farmers, individuals and others.
- In the composition of production and consumer cooperatives PC, SEC, JSC, LLP and agricultural firms).

The organization of MTS will allow us to work out effective methods and mechanisms of MTS functioning, which at the next stage will contribute to the successful implementation of events for the organization of the TS network.

When choosing the location of MTS, it is necessary to take into account the availability of a repair and technical base and the availability of personnel. MTS as part of a PC, SEC, JSC, LLP is a relatively better equipment with equipment and repair and maintenance base, economic methods of farming are used here.

MTS can be qualified by specialization, that is, by the type of work performed:

Plowing, tillage, sowing and inter-row processing, fighting against agricultural producers, harvesting and transportation of crops and others[4].

In some conditions, MTS provides one or more peasant and farm farms, in others one or more divisions of large agricultural entities.

MTS parameters are determined by the amount of work, the availability of appropriate equipment and personnel. The number of technical means is determined from the scope of work, the timing of their implementation and the performance of machine-tractor units (MTA) [4].

Conclusion. The practical implementation of the main provisions of MTS development will become one of the main directions of innovative development of cotton growing, strengthening the economy of small producers and a guarantor of a steady increase in the volume of raw cotton and other products. As a result of the conducted research on the development of innovative technologies in cotton farming – as the basis for expanding the raw material base of textile enterprises, the effectiveness of the impact of innovations on the level of modern development of both the textile industry and cotton farming separately has been identified and justified, based on the identified problems, a model of innovative development of the textile industry has been proposed. Transformations in climatic conditions on Earth, the negative impact of human activity on the environment invariably lead to environmental disruption. Together, this has a negative effect on both the yield of cotton and the quality of cotton grown as a raw material. The chemicals used, the purpose of which is to destroy insects harmful to cotton, are increasingly deteriorating yields. Also, the lack of irrigation water, salinity, swampiness, and the withdrawal of land from agricultural turnover annually affect a decrease in the amount collected cotton. The combination of the above will allow the introduction of innovative technologies both in the process of growing and in the process of processing cotton fiber. The result of this was the selection of new varieties of cotton resistant to the invasion of pests. Thus, the introduction of innovative technologies is an important component in the development of cotton farming, which forms the basis for expanding the raw material base of textile enterprises. [5].

List of references:

1. Temnova N.K. Adaptatsiya rossiyskogo tekstil'-nogo biznesa k sostoyaniyu ekonomicheskogo potentsiala regiona i regional'nykh otraslevykh rynkov // Izv. vu-zov. Textile Industry Technology. – 2020.
2. Karadzhaev R.A. Znachenie khlopkovoy promyshlennosti v razvitiy ekonomiki / Innovatsionnaya ekonomika // Mat. Mezhdunar. nauch. konf. (g. Kazan', oktyabr' 2021g.). – Kazan': Buk, 2021.
3. Cotton Market Fundamentals & Price Outlook - November 2022 // www.cottoninc.com/market-data/monthly-economic-newsletter
4. Cotton: World Markets and Trade // Foreign Agricultural Service, United States Department of Agriculture, November 2022.
5. Zhakashev B.R. Osobennosti razvitiya khlopkovotekstil'noy promyshlennosti v Kazakhstane // Rossiyskoe predprinimatel'stvo. – 2022. Tom 13, № 1.

UDC: 339.137.2
GRNTI 06.71.37

ECONOMIC MECHANISMS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF COTTON PRODUCTION

Baitileuov S.S. – Financial Director of «Azala Cotton», ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4295-215>, sabit.84.kz@mail.ru

Turalina svetlana – c.e.s, Senior Lecturer, ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4295-5246>, sveta_67@mail.ru

Ashirbaeva saule – Master Senior Lecturer, ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4295-2243>, saule_0582@mail.ru

Abdurakhmanova Z.A. – Master, senior lecturer, Zhumabek Akhmetovich Tashenev University, ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4375-0904>, e-mail: bakbergen_2000@mail.ru

Abstract: Globalization and integration of the world's economies, Kazakhstan's accession to the World Trade Organization increase the relevance of the study of the theory and methodology of improving the competitiveness of goods, manufacturing enterprises, industries and countries. The main mechanisms of the market economy are: supply and demand, price, competition. In connection with the integration of economies, there is an increasing objective need to consider this problem in theoretical and methodological aspects.

The article analyzes the current state of competition and competitiveness in cotton growing. To achieve the goal, tasks such as assessing the current state of cotton production, developing proposals to increase the economic efficiency of cotton production were identified. Organizational, economic and technological mechanisms of increasing the competitiveness of production structures, primary and deep processing are determined. As well as the main directions of state regulation that increase the competitiveness of the complex as a whole.

Keywords: competitiveness, agro-industrial complex, agrarian policy, cotton growing

Аннотация: Глобализация и интеграция мировых экономик, вступление Казахстана во Всемирную торговую организацию повышают актуальность изучения теории и методологии повышения конкурентоспособности товаров, производственных предприятий, отраслей и стран. Основными механизмами рыночной экономики являются: спрос и предложение, цена, конкуренция. В связи с интеграцией экономик возрастает объективная необходимость рассмотрения этой проблемы в теоретических и методологических аспектах.

В статье анализируется современное состояние конкуренции и состязательности в хлопководстве. Для достижения цели были определены такие задачи, как оценка текущего состояния хлопководства, разработка предложений по повышению экономической эффективности хлопководства. Определены организационные, экономические и технологические механизмы повышения конкурентоспособности производственных структур, первичной и глубокой переработки а также основные направления государственного регулирования, повышающие конкурентоспособность комплекса в целом.

Ключевые слова: конкурентоспособность, агропромышленный комплекс, аграрная политика, хлопководство

Аннотация: Әлемдік экономикалардың жаһандануы мен интеграциясы, Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруі тауарлардың, өндірістік кәсіпорындардың, салалар мен елдердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру теориясы мен әдіснамасын зерттеудің өзектілігін арттырады. Нарықтық экономиканың негізгі тетіктері: сұраныс пен ұсыныс, баға, бәсекелестік. Экономикалардың интеграциясына байланысты

бұл мәселені теориялық және әдіснамалық аспектілерде қарастырудың объективті қажеттілігі артып келеді.

Мақалада мақта шаруашылығындағы бәсекелестік пен бәсекелестіктің қазіргі жағдайы талданады. Мақсатқа жету үшін мақта шаруашылығының ағымдағы жағдайын бағалау, мақта шаруашылығының экономикалық тиімділігін арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу сияқты міндеттер айқындалды. Өндірістік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың, алғашқы және терең өңдеудің ұйымдастырушылық, экономикалық және технологиялық тетіктері анықталды. Сондай-ақ кешеннің тұтастай бәсекеге қабілеттілігін арттыратын мемлекеттік реттеудің негізгі бағыттары.

Кілт сөздер: бәсекеге қабілеттілік, агроөнеркәсіптік кешен, аграрлық саясат, мақта шаруашылығы

Introduction

Increasing the competitiveness of the agro-industrial complex is one of the fundamental provisions of the state agrarian policy. The socio-economic essence of competitiveness is still inaccurately defined. The interpretation of the concept of competition in economics has gone through several stages. Understanding the essence of competitiveness comes from understanding the essence of competition, and this has led to the absence of a single definition of the term "competitiveness".

There is no consensus among foreign and domestic economists on the concept of "competitiveness". There are various points of view and conclusions on this problem, they have mainly comparative values.

In our opinion, the conclusions of the authors, who consider competitive relations at three levels, are optimal and have important practical significance [1]:

- by type of products, production and enterprise;
- intersectoral, corporate association of enterprises and horizontally integrated companies;
- intersectoral integrated complexes of the national economy.

In the article, competitiveness is considered in the chain of the cotton complex: production-primary and deep processing – sale and sale, ensuring the viability and liquidity of business structures in conditions of tough market relations.

In the cotton complex, the assessment of competitiveness must be analyzed in connection with the efficiency of production. The main issue here is the assessment of the competitiveness of agricultural enterprises, processing enterprises and their products.

As we know, competition is a mechanism regulating the natural market. According to it, it is possible to identify enterprises with stable economic and financial conditions, receiving increasing incomes, and investment potential for development. These structures achieve success in competition, strive to master new sales markets and get the greatest profit.

Competition occurs among commodity producers producing goods of the same purpose. In such an environment, competitors enter new markets by producing goods of new ranges and high quality.

In countries with developed market relations, productivity and the level of development of the business environment are important indicators of competitiveness. They directly depend on the following categories [2]:

- sustainable strategy and competition (investment and modernization of the economy, formation of open and active regional competition);
- factor indicators: people, capital and natural resources, infrastructure (management, scientific, technological and information);
- the level of demand: the presence of a developed and highly demanding local consumer and a specialized sector;
- related and subsidiary industries: local suppliers, the presence of clusters and firms.

The socio-economic development of a region specialized in cotton production is directly related to the levels of efficient production, productivity, innovation and competitiveness.

Cotton producers are dependent on fluctuations in world prices in cotton markets, which is reflected in the attractiveness of agribusiness and the economy of the region. Therefore, for its sustainable development, we consider it necessary to diversify the agricultural sector and develop the domestic market of the country. The development of the agricultural sector should be promoted by industrial-cluster areas: in the light, food and other processing industries.

To do this, it is necessary to select and compare agricultural education and primary processing enterprises that seek to increase efficiency and competitiveness, have a high level of productivity, profitability and the ability to invest in further modernization.

Practice shows that only competing enterprises can produce competitive products. It is relevant, first of all, to increase the competitiveness of commodity producers, for this it is necessary in the industry [3-6]:

- to consolidate agricultural education;
- comprehensively diversify the structure of crops and introduce scientifically-based crop rotations, develop highly profitable industries (animal husbandry, vegetable-melon-growing, horticulture and viticulture) and primary and deep processing in order to sell finished goods with added value on the market;
- to introduce innovative and intensive agricultural technology with the least expenditure of resources.

Analysis and results. Processing enterprises need to modernize and introduce new technology in order to increase labor productivity, the quality of products, the output of semi-finished products of primary and deep processing, improve management based on modern information technology.

Currently, the domestic market of the country is dominated by imports of cotton goods, they occupy a significant part of the market. According to the conclusions of individual experts, their sales volume reaches one billion US dollars, which confirms the low level of production and competition of domestic products. The development of the industry, the introduction of innovations, new technology is being held back, resource costs and production costs are growing [5].

In this regard, a special economic zone (SEZ) "Ontustik" has been organized in the region for deep processing of cotton, where a cotton-textile cluster is being created. Thus, an integrated system and competitive environment of cotton products will be organized.

The competitiveness of the cotton complex at the macroeconomic level is an objective need to turn it into a stable raw material base of the light, food industry and other industries, thus increasing the share of these industries in the GDP of the national economy. An increase in the volume of consumer goods in the domestic market will have a positive impact on prices, reduce the export of cheap raw materials, and have a beneficial effect on the socio-economic development of the region.

In the cotton complex at the microeconomics level, the organizational structure of agricultural formations and enterprises are divided into three groups:

- small peasant farms;
- medium and large-scale cooperatives, partnerships and societies;
- primary and deep processing enterprises and their associated divisions.

Assessment of the competitiveness of commodity producers and indicators of the target program:

- formation of medium and large-scale and competitive agricultural structures, which will give the potential to increase production and economic indicators by 25-30%;
- the main principle of the activity of agricultural education is the activity based on the business plan of the development strategy and the creation of a model of an economy with high

competitiveness; drawing up a break-even schedule, determining the rate of profit and profitability;

- the level of use of production factors: land (irrigation water), capital and labor;
- diversification of crop structures, alternation of crops;
- systematic use of research results on seed production and breeding, planned placement and zoning of new varieties;
- the level of return of organic, mineral fertilizers, herbicides and biostimulants [6].

Thus, by forming a chain of production and primary processing, an effective domestic market, the foundations of cluster development are created, fully meeting the needs of consumers in the region. A favorable environment for agribusiness, financing, marketing and competitiveness improvement is being created. The study identified the main directions of competitiveness of the cotton complex (Table - 1).

Table 1

Main directions of increasing competitiveness in the cotton complex

Ways and factors of increasing competitiveness	Expected results
I. Improving product quality	<ol style="list-style-type: none"> 1. Quality management is being implemented; 2. The promotion of goods is improving; 3. Demand is increasing; 4. The selling price increases; 5. Receives international certification;
II. Introduction of new breeding varieties and zoning	<ol style="list-style-type: none"> 1. Increases productivity and product quality, resistance to pests and diseases, lack of moisture; 2. Increases the yield of fiber up to 40%, oil – 28-30%, textile-staple qualities and indicators;
III. Investments in the reclamation of irrigated lands	<ol style="list-style-type: none"> 1. Soil fertility increases, protects from secondary salinization, yield increase of 5-8 kg/ha; 2. The efficiency of irrigation water use increases by 8-10%; 3. Economical technology of irrigation water supply, distribution and irrigation is being introduced; 4. The efficiency of the use of irrigation and reclamation funds increases;
IV. Consolidation of agricultural formations	<ol style="list-style-type: none"> 1. The coefficient of land use (KIZ) increases by 15-18%; 2. Increases the productivity of equipment; 3. The structure of crops is being diversified and a scientifically based crop rotation system is being introduced, the fertility of arable land is being increased and a feed base of livestock is being created; 4. Getting the development of the secondary industry: animal husbandry and food production; 5. Small and medium-sized enterprises for processing agricultural products are being created;
V. Application of intensive and innovative technology	<ol style="list-style-type: none"> 1. Modern resource-saving technology and high-performance, universal equipment are used; 2. Labor productivity and profitability, competitiveness of the industry are increasing; 3. The efficiency of the use of resources increases: mineral fertilizers, fuels and lubricants and biomaterials for the control of agricultural pests;

VI. Introduction of a new technology of primary processing	<ol style="list-style-type: none"> 1. Improves the quality, yield of fiber and other derived products; 2. The productivity of processing the use of production capacities of enterprises increases; 3. Partners' interests in the final results increase;
VII. Technology of deep processing and organization of the domestic sales market	<ol style="list-style-type: none"> 1. The value added increases by 7.9 times; 2. The volume of production of consumer goods and the potential for import substitution is increasing; 3. The export potential of semi-finished products and finished products is increasing; 4. The costs of long-distance and oncoming transportation are reduced; 5. Get the developed infrastructure of the region.
VIII. Management improvement and motivation	<ol style="list-style-type: none"> 1. Contradictions in the intervention of state bodies will decrease, motivation for the final result will increase in the management of private property; 2. The effectiveness of state support for commodity producers is increasing; 3. Getting development strategy, consulting, information technology and other infrastructure;

In general, the competitiveness of the cotton complex is the aggregate competitiveness of agricultural production, primary and deep processing enterprises and their products, meeting the needs of consumers. The organization and development of the domestic market increases competition, reduces the prices of goods, and the raw material base of the region's industry gets sustainable development. The promotion of cotton growing can become a key basis for the development of other structural complexes of the national economy of the Republic of Kazakhstan [6].

Conclusion. The formation and development of integration ties, as well as the creation of agricultural clusters in the republic, is impossible without further development and improvement of the system of state regulation: financial and credit policy should be aimed at activating the attraction of bank capital through the creation of an insurance system and the definition of legal guarantees for investors and preferential lending to large agricultural enterprises in order to stimulate the development of cooperation and integration processes in the industries; in the tax sphere, it is necessary to completely exempt cotton processing enterprises that will be part of the cluster from VAT, income and land taxes; in foreign economic policy, it is necessary to actively pursue a policy of state protectionism by introducing export duties on exported products, in particular, cotton fiber and import quotas for textiles; land policy should be aimed at further improving land legislation, creating the necessary regulatory framework for enlarging the size of land use and attracting investment, developing cooperation processes and integrating the industry; in the legislative sphere, it is necessary to develop and adopt the Law of the Kyrgyz Republic "On the Development of the cotton industry", aimed at improving state regulation of economic relations in the cotton complex.

The implementation of this set of measures will ensure the inflow of private (domestic and foreign) capital for the development of modern competitive production and integration processes in the country's cotton complex, and significantly raise the level of organizational and economic development of the industry [7].

List of references:

1. Project: Assessment of the competitiveness of existing and potentially promising sectors of the Kazakh economy and development recommendations – JSC "СМАИ" under the Ministry of Economic Development of the Republic of Kazakhstan – Astana -2020;
2. M. Porter, Theory of competitive advantages – St. Petersburg-2020;
3. A.A. Alibayev, A.A. Taubaev, Strengthening the role of clusters in innovative competitiveness – Т-1-2018;
4. B.Serikov, Basekelestikke kabiletiliktin theory of men tazhiribesi – Almaty-alfamaster-2018.
5. Б.Сериков, Основы психологии и теории поведения мужчин – Алматы-альфамастер-2018.
6. On approval of plans for the creation and development of pilot clusters in priority sectors of the economy, Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 25, 2019.
7. O. Sabden., A.N. Turgunbayev. Mechanisms of increasing the competitiveness of the Kazakh economy, integrated development and innovation structure, IE MES RK-Almaty-2017.
8. T. I. Espolov, K.M. Belgibaev, Zh.Zh. Suleimenov, Agrarian economics, KazNAU-Almaty-2020.

INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN KAZAKHSTAN

Islamova M.M. – m.ped.sc., senior lecturer, Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan, islamova.makhabbat@mail.ru

Nazar D.B. – m.ped.sc., lecturer, Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan diana_nazar@bk.ru

Akberdi B.A. – m.ped.sc., lecturer, Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan akhberdi.bidos@mail.ru

Abstract. The article is concerned with the theoretical bases of intercultural communicative competence as the main goal of English language teaching. Nowadays, universities need to create all conditions for the training of competent specialists who are able not just to communicate, but are able to engage in active intellectual and communicative interaction in the course of their professional activities. assessment in teaching foreign languages (EFLT) is the vital importance to both students and teachers because it targets instructors how many students have already achieved learning goals, what are the students struggling with their learning and which activities or methods are more helpful than others.

Keywords: assessment, intercultural competence, key dimensions, English medium instruction, culture-universal competence.

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тілін оқытудың негізгі мақсаты ретінде мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттіліктің теориялық негіздері қарастырылған. Қазіргі уақытта университеттер тек қарым-қатынас жасай алатын ғана емес, сонымен қатар кәсіби қызметі барысында белсенді интеллектуалды және коммуникативті өзара әрекеттестікке қабілетті құзыретті мамандарды даярлау үшін барлық жағдайларды жасауы керек. шет тілдерін оқытудағы бағалау (EFLT) студенттер үшін де, оқытушылар үшін де өте маңызды, өйткені ол нұсқаушыларға оқу мақсаттарына қанша оқушы қол жеткізгенін, оқушылардың оқуда қандай қиындықтарға тап болғанын және қандай әрекеттер немесе әдістер басқаларға қарағанда пайдалырақ екенін анықтауға бағытталған.

Кілт сөздер: бағалау, мәдениетаралық құзыреттілік, негізгі өлшемдер, ағылшын тілін орташа оқыту, мәдениет-әмбебап құзыреттілік.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы формирования межкультурной коммуникативной компетенции как основной цели обучения английскому языку. В настоящее время университетам необходимо создать все условия для подготовки компетентных специалистов, способных не просто общаться, но и вступать в активное интеллектуальное и коммуникативное взаимодействие в процессе своей профессиональной деятельности. оценка знаний в области преподавания иностранных языков (EFLT) имеет жизненно важное значение как для студентов, так и для преподавателей, поскольку она позволяет выяснить у преподавателей, сколько студентов уже достигли учебных целей, какие из них испытывают трудности с обучением и какие виды деятельности или методы являются более полезными, чем другие.

Ключевые слова: оценивание, межкультурная компетентность, ключевые аспекты, обучение английскому языку на среднемировом уровне, культурно-универсальная компетентность.

Assessment is the process of documenting in measurable terms, knowledge, skills, attitudes and beliefs. The term assessment is generally used to refer to all activities of the learners. It can focus on the individual learner and also on the learning community (class, workshop or other organized group of learners). Assessment in education is an action to

determine the importance, size, or value of gained knowledge and speech skills and subskills. The final purpose of assessment practiced in education depends on the theoretical framework of the practitioners and researchers, their assumptions and beliefs about the nature of human mind, the origin of knowledge and the process of learning.

Assessment brings benefit to both the teachers and learners. By controlling the process of teaching, learners' knowledge, skills and subskills a teacher is able to work out new, more effective ways, methods of teaching a foreign language. Assessment helps the teacher to prove his ideas, methods on organizing teaching to foreign languages. It is beneficial for learners too. Feeling their success in learning a foreign language motivates the learners and inspires them for new activities. It should be stressed that learners have different motivation. Some of them (we mean pupils) are eager to get good grades in all school subjects including a foreign language and the others learn foreign languages with the hope to find a good job in future.

The topicality of the theme - assessment in teaching foreign languages (EFLT) is the vital importance to both students and teachers because it targets instructors how many students have already achieved learning goals, what are the students struggling with their learning and which activities or methods are more helpful than others. In EFLT teachers often have to measure students' language abilities which they achieve by developing tests or quizzes or through more informal methods. In addition they often select commercially-developed tests for use in their classrooms or language programs. In order to feel confident and comfortable with assessment this diploma paper presents different methods of assessing language in FLT as well as strategies for practice in the classroom.

Thus the topicality of the research reveals successful assessment process contributes to the formation of Intercultural Competence (IC) in teaching English as a Foreign Language by providing new methods of assessing IC components and the general input of the students, moreover, observing and investigating types of assessment, tools and their usage.

The object of the research is the process of exploring and refining ways of assessment in high school English teaching in general educational schools.

The subject of the research is formation of appropriate conditions for assessment and evaluation of students' English language acquisition using variety of assessment types and forms of the formation of intercultural communicative competence.

The aim of the work is to define the importance of the formation of Intercultural Competence in Assessment process and to provide methodological guidelines in the field of selection of Assessment types and strategies.

The objectives for the aims' achievement of the research are defined as:

- to discern the essence of the assessment types and their roles in Methodology of Foreign Language Teaching;
- to study definitions of IC and its skills;
- to identify basic tools of assessment;
- to set appropriate tasks and make assessment rubrics in experimental teaching.

The main methods of the research used in the work are the analysis of scientific literature on the research topic; analysis of authentic materials for the formation of oral and written forms of intercultural communication of students; the analysis of professional activity of teachers; questioning.

The methodological basis of the research is presented by the scientific works in fields of methodology of foreign language teaching and linguistics. Scientific methodological works and investigations of foreign and home scholars such as S.S. Kunanbayeva, R.P. Milrood, G.V. Rogova, B.A. Spolsy, F.M. Hult, H.D. Brown, Bachman, W.V. Kaulfers, N.M. Regier, D.S. Lussier, P.P. Rea-Dickens, H.L. Gardner, S.M. Brookhart, S.D. Messick as reliable sources of the given article.

The primary purpose of assessment is to support student learning. The process of

assessment when it is done well it engages students in behaviors and activities that support them to learn. The important point is that well-organized and thoroughly thought assessment tasks also provide scope for students to show their level of achievement, the extent to which the learning objectives have been achieved. A well designed task is able to discern between excellent, good and poor levels of achievement. By contrast, if all students do equally well on an assessment item, it is of less value. Selection of forms of the assessment in order to evaluate pupils' achievement should be done very accurately.

The theoretical value is identified through integrative approach to the study of intercultural competence and its formation in assessment process. The research also serves as a resource of knowledge in the field of assessment for the future educators. They can easily explore the given material and select the tasks and strategies in order to successfully assess their students' language progress. Finally, this article proclaims some of the new directions for long and short-term perspective as practical value of the research which may include the comparative analysis of assessment tools that are the most suitable for high school students.

In recent years, the significance of intercultural communicative competence (ICC) development has been widely recognised in foreign language education, with language teachers expected to encourage the development of ICC in their learners. The current study aims to investigate how Kazakhstani EFL (English as a foreign language) teachers from English-medium schools perceive ICC and to what extent their beliefs are integrated and reflected in their reported teaching practices. Employing a questionnaire, qualitative and quantitative data were collected from EFL teachers. The findings reveal that the teachers are aware of the concept of ICC and the role of teaching interculturally oriented objectives. However, the implementation of these has not yet been integrated on a regular basis in their actual teaching and thus requires greater support and promotion.

Educators in English as a foreign language (EFL) have increasingly understood that teaching languages is not only about language proficiency, as cultural dimensions are key as well. The significance of intercultural communication and the integration of cultural dimensions into language teaching are therefore widely recognised and have prompted influential changes in foreign language teaching. This is certainly the case in Kazakhstan, where interest in intercultural communicative competence (ICC) has increased rapidly, resulting in a substantial shift of the goals in foreign language education, including English.

While the goals once focused on becoming a native-like English speaker, the aim now includes becoming an intercultural speaker who can interact across cultural boundaries effectively and appropriately, thus achieving successful communication in an intercultural context.

This shift was due in part to the Kazakhstani cultural project "Trinity of Languages", which was initially proposed by the first president Nazarbayev in 2007 as a means to integrate into the world economy. The objectives stated in the cultural project "Trinity of Languages" and in the state program on education development of Kazakhstan for 2011- 2020 were focused on the acquisition of 95% Kazakh language, 25% Russian language, and 25% English language by 2020, by all Kazakhstani citizens (MES, 2010; MES, 2011). The project triggered the necessity to promote the acquisition of intercultural competence in higher education as well as secondary education. Thus, the state curriculum of EFL lessons in Kazakhstani secondary education addresses the development of multilingual and multicultural citizens, and incorporates culture-oriented topics to create a foundation for valuing one's own and other people's culture (MES, 2012). Hence, teachers are now expected to emphasize the importance of developing students' ICC and integrating cultural aspects into English as a foreign language.

Despite the official measures described above, the sparse literature on ICC in the context of the Kazakhstani secondary education reveals a research gap in empirical studies on teaching and developing students' ICC in EFL and other foreign language classes. The present study intends to fill this gap with an investigation of the current situation in Kazakhstani high schools,

exploring EFL teachers' awareness and perceptions of the concept of ICC, with a focus on its development and integration in their teaching practices, as well as the challenges encountered in constructing students' ICC. In this investigation, we specifically focus on EFL teachers working in English-medium high schools in Kazakhstan. The implementation of the state project "Trinity of languages" was launched in 60 pilot schools with a primary focus on English-medium instruction (EMI). While this study focuses on one type of school in one particular context, the exploration is of interest to practitioners and researchers within the fields of foreign language teaching and intercultural studies alike.

Intercultural communicative competence (ICC) is a complex, interdisciplinary concept. Components of linguistic competence, sociolinguistic competence, discourse competence, and intercultural competence in his definition of ICC, describing it as "the ability to communicate and interact across cultural boundaries". However, in later works, initial definition to "the ability to ensure a shared understanding by people of different social identities, and the ability to interact with people as complex human beings with multiple identities and their own individuality". While perspectives on the definitions of ICC vary, most reflect an "ABC" (affect, behaviours and cognition) triumvirate. Thus, the concept involves three key dimensions:

- (1) the affective dimension, or intercultural sensitivity;
- (2) the behavioural dimension, or intercultural adroitness; and
- (3) the cognitive dimension, or intercultural awareness.

The components in intercultural competence are interrelated and can be developed only through interactions rather than in isolation.

Culture is "the very core of language teaching" that supports language proficiency. As a dynamic concept, culture may be perceived from different perspectives and is difficult to define. However, a more recent understanding of culture is offered: "the deposit of knowledge, experience, beliefs, values, attitudes, meanings, social hierarchies, religion, notions of time, roles, spatial relationships, concepts of the universe, and material objects and possessions acquired by a group of people in the course of generations through individual and group striving". This definition serves as a set of social rules and frameworks, which refers to the point in the definition is the view of culture as a "deposit" of non-material notions (knowledge, values, beliefs) and material things (objects, possessions). Culture as transmitted across generations through shared values, beliefs, and identities. Accordingly, the interaction with speakers of different cultures involves speakers' own cultural beliefs and values; thus, a sensitive balance is needed to maintain an appropriate understanding between speakers. Appreciating and taking into consideration other people's cultural backgrounds, with empathy and tolerance, is essential for establishing effective interaction with people of other cultures. Moreover, intercultural effectiveness depends mostly on personal sensitivity and includes a focus on both verbal and nonverbal communication, so that participants may understand each other within a context.

Intercultural communication happens in a sociocultural context, "whenever a person from one culture sends a message to be processed by a person from a different culture". There is an inseparable balance between culture and communication: "culture is communication and communication is culture". In communication, language within a cultural context conveys the message and reveals the meaning. Language does not serve just as a tool to send or receive information; rather, it represents social behaviour in particular cultural settings. As such, ICC includes the ability to communicate and interact *effectively* and *appropriately* in intercultural settings. Failed understanding of a cultural context or social behaviour can easily lead to misunderstanding or misinterpretation and may even halt communication.

Culture-related practices in foreign language classrooms have not yet achieved desired outcomes. Studies on teaching for ICC teachers are aware of the significance of culture in their EFL lessons; however, they lack the knowledge of how to focus on intercultural dimensions and skills, as well as how to integrate ICC in their language teaching. In a similar study, culture-related practices are not systematically incorporated in English language classrooms, and that

“language teachers’ repertoire of methods to develop intercultural communicative competence is relatively poor”.

Findings of the study revealed the existence of two teacher profiles: the favourably disposed teachers who believe in the significance of the integration of intercultural competence in foreign language teaching, and the teachers who are not in favour of integrating culture into their lessons and view it as impossible practice. However, despite the teachers’ positive views of supporting the integration of the ICC dimension in foreign language classes, this support does not necessarily imply the existence of extensive culture teaching. Thus, teachers’ insights on the concept of ICC and its importance are essential in understanding how teachers view the willingness to integrate intercultural competence and which factors underpin actual practices.

A language classroom is an inevitable potential ground for constructing intercultural competencies; he noted, “teaching for linguistic competence (in the foreign language) cannot be separated from teaching for intercultural competence”. Therefore, a foreign language teacher in this model is expected to facilitate and involve learners with the process of development of competencies in attitudes, knowledge, skills, and awareness of cultural values along with learning and using a foreign language. The activities or projects crafted for learners need to consider the cultural values of others as well as learners’ own. Consequently, teachers do not need to be the only source of knowledge; they can be engaged with the process of acquiring information about cultural diversity together with their learners.

This change in objectives of the foreign language teaching leads to a change towards the learner-centred constructivist approaches for teaching ICC. Teachers are now expected to shift from the traditional aspects of language concentrated on rule-governed grammar, vocabulary, and pronunciation to the meaningful use of the language and communicative needs. In order to promote and engage learners into the intercultural learning process, a foreign language teacher needs to provide teaching materials and a teaching environment to meet students’ needs. As the concept of culture is key to understanding ICC, in EFL it is essential to supply learners with aspects of the cultural deposits (described above) and to foster awareness of both the target and the home language cultures. Thus, in our exploration of how teachers work with learners’ ICC in the context of EFL in Kazakhstan, A theoretical basis, with our focus on attitudes, knowledge, skills and awareness.

This study investigates EFL teachers in Kazakhstani high schools offering English medium Instruction (EMI). EMI is understood here as “a model of content instruction in contexts where English is not a majority language but is nonetheless used as a language for teaching and learning” (Toth &Paulsrud, 2017, p.189). The aim of the study was three fold: to investigate how the teachers interpret the concept of ICC, to identify the challenges they encounter in developing learners’ ICC in EFL classrooms, and to examine the extent they integrate ICC into their teaching. In addition, in order to set the scene for these three aims, we explored the EFL teachers’ views of English language teaching. Thus, we had the following research questions:

1. How do Kazakhstani EFL teachers in EMI schools view the teaching objectives of English language education?
2. What are the perceptions of these teachers regarding ICC?
3. What challenges do these teachers report in incorporating cultural dimensions in their lessons?
4. To what extent do these teachers report integrating ICC in their actual teaching practice?

To answer these questions, we conducted an exploratory study, with a survey that we analysed both quantitatively and qualitatively.

The study was carried out with EFL teachers in Kazakhstani EMI high schools with a natural sciences profile, in which all natural sciences subjects in particular: mathematics, chemistry, physics, biology and computer science are conducted in English; the history of Kazakhstan, world history and Kazakh literature are taught in Kazakh; and the Kazakh al. The academic load of language subjects and natural sciences in EMI schools is twice as much as in

the mainstream schools; for instance, a weekly load of English language in EMI schools is 4-5 hours, whereas the load in the mainstream schools is 2-3 hours. EMI schools and their experience of conducting science lessons in the English language served as the ground for testing the pilot project of "Trinity of languages" and a starting point for the development of trilingual education in Kazakhstan. The schools are located across all regions of Kazakhstan. Due to the locations of the schools and ethnic diversity of Kazakhstan and its neighbouring countries, the context of the survey in our study can be described as highly multicultural.

Prior to data collection, a pilot study was conducted with teachers in an EMI school in Almaty. After adjustments, the data were then collected through an online questionnaire with closed and open-ended items, divided into two main sections: (1) a section on demographics and background overview for a contextual framework; and (2) a section on teachers' responses associated with their perceptions of ICC, challenges of teaching ICC and extent of integration of cultural aspects into their lessons. In addition, the participants were asked about their general teaching goals for EFL.

The hyperlink of this questionnaire with attached consent letter was emailed to head teachers and viceprincipals of EMI schools, who forwarded it to EFL teachers. Because EFL teachers in EMI schools are hired on a competitive basis according to their language proficiency and communicative skills, the questionnaire for the survey was written in English. There were no instructions on the questionnaire limiting the answers to English-only; however, all open responses were written in English. Once the data was collected, the mean values and the percentages of the items in Likert scale questions were statistically analysed and calculated with the help of the *SPSS* program. The qualitative data obtained from openended items were analysed with Hatch's (2002) method of typological analysis. After identifying the typologies, the data were marked and coded in order to explore the relationships among the patterns. One-sentence statements were constructed to represent main themes identified.

Despite the fact that the teachers understand the concept and the significance of ICC in EFL education, the results indicate that teaching and practising ICC in their classes are still challenging, regardless of any teaching experience. The findings of this study reveal several crucial difficulties that create obstacles to promoting ICC. First, teachers recognize the lack of a real environment for students to master their ICC. Furthermore, this study confirmed that it is problematic that the course books available are inappropriate for cultural objectives, which thus requires teachers to modify the course book activities and prepare additional ICC-oriented materials.

Other important problematic aspects of developing students' ICC include the teachers' lack of knowledge on what to do in order to promote students' ICC, how to teach ICC, how to assess ICC aspects, and how to maintain the balance in teaching and integrating language and cultural objectives. While these challenges may not have garnered the highest percentages of responses, these results may be seen as more problematic for EFL teachers, as they indicate a great need for further training. Moreover, the teachers experience the students' reluctance to learn their own cultures rather than foreign cultures.

This finding may be due to students' expressions of interest and willingness to study and continue their education abroad, especially students attending EMI high schools who have made a specific choice for an EMI school and tend to have greater proficiency in English. While students may receive knowledge about their own culture from teachers of mother tongue Kazakh language and literature or Kazakh history rather than from EFL teachers, arousing students' awareness of their own culture, beliefs, and values in a foreign language may ease the process of understanding and accepting other cultures.

Finally, we turn to the extent to which these Kazakhstani teachers report trying to integrate the elements of intercultural communication in their EFL classrooms, as indicated on the Likert scale. Considering the challenges mentioned above and taking into account the teachers'

perceptions, to expect a high level of integration would be unfair. The teachers favored two cultural aspects most:

(1) acknowledging and respecting other people's linguistic and cultural diversity (ICC 9), which refers to attitudes and is also reflected among the most shared dimensions in terms of teachers' awareness; and

(2) encouraging learners to interact with people of diverse linguistic and cultural backgrounds in real-life, everyday communicative settings (ICC 8), which pertains to the main challenge in teaching ICC.

Thus, teachers seem to focus on integrating the aspect that they find most challenging. There appears to be no apparent and definite relationship between teachers' awareness of the concept and its integration into their teaching practice. Although teachers report having a positive attitude to all five dimensions in the ICC framework and their roles in their lessons, most of the ICC items were found with a moderate degree of integration in teaching culture-related aspects in their EFL classrooms. The reasons may be the above-mentioned challenges teachers face: lack of an environment for learners to interact with people of other cultural backgrounds in English, lack of knowledge of teachers on how to integrate culture-related aspects, and lack of knowledge on how to assess learners' ICC.

This exploratory study provides insight into how Kazakhstani EFL teachers in EMI schools perceive ICC dimensions, as well as the current state of the reported ICC practice in these Kazakhstani EMI schools. Thereby, the study leads to several educational recommendations. First, EFL teacher education programs should strengthen the focus on the awareness of ICC significance. This would equip pre-service teachers with the appropriate pedagogical means to teach ICC and integrate ICC with language competencies, and to understand how learners' ICC can be developed in the local context. Second, professional development programs should be arranged for in-service teachers to enhance their ICC knowledge and support them with materials and approaches to teaching culture-related aspects. The results of this study also suggest areas for further research.

We see a need for a largescale investigation of pedagogical and constructive ways that may encourage all teachers in the Kazakhstani context to create an appropriate environment conducive to learners' ICC, as well as to reduce the gap between the theory and its implementation in EFL classes. We have focused on EFL teachers in EMI schools, but recognise that there is also a need to also explore how content teachers (e.g., science and mathematics) in these schools may perceive ICC dimensions in their own teaching. Studies of how in-service training in ICC may result in changed teaching practices of both language and content teachers in the special context of EMI schools would also be valuable. In addition, studies on the impact of culture-related experiential teaching and learning on teachers' attitudes regarding ICC

development may provide an invaluable contribution to both Kazakhstani and other EFL teachers alike.

Modern technique of teaching foreign languages is focused on the necessity for including cultural material in syllabus. Thus, the development of culture-universal competence is crucial in the process of mastering foreign languages by an individual. The process involves the comparison of value, normative, moral, language and cultural systems, within which similar and distinguishing features are examined. Therefore, the main aim of education is to get the personality involved in the culture.

Nowadays a person cannot develop himself / herself within national borders only as a large number of countries collaborate in the context of economic integration. Hence, the cultural exchange increases and makes it possible to understand the cultural peculiarities of one nationality by another, prevent problems and conflicts of understanding between people and states.

The development of culture-universal competence in the process of teaching English non-linguistic specialties students which focuses on values of civil society and a free, creative person

is the key factor of higher education modernization since the cultural component of education is aimed at a personality, development of his / her feelings, interests, and abilities.

We also defined intercultural competence and discussed the implications of that definition for assessment purposes. We presented a framework of criteria which high quality tests should meet. Finally, we applied that framework to two assessment formats commonly used in foreign language education.

The assessment of intercultural competence in foreign language education is a complex and important issue. At a time where there is an implicit commandment in education to promote the acquisition of intercultural competence, and where employers demand quality instruments that can predict whether or not employees will function successfully in intercultural contact situations, it is high time that systematic action was taken to develop adequate assessment tools. We hope to have supplied a tool that can help to assess the quality of existing test formats and to develop new high quality test types. We also hope that this paper may constitute the starting point for research investigating the framework's validity when applied to a variety of test types in a variety of test situations with a variety of test-takers.

The final criterion we want to address here is practicality. Practicality pertains primarily to the ways in which the test will be implemented. A test will be practicable in a given situation when the resources needed to administer it are available. 'Resources' refers to the available personnel, the available material means, as well as the time needed for the different phases of the test event. 'Personnel' includes the test developers themselves, but also the examiners, the personnel that score a written test and the administrative and technical personnel that support the testing event.

The material means comprise the available space, the available equipment (computers, recorders, video, etc.) and the available materials (paper, pencils, photographs, books, magazines, etc.). 'Time' refers to the time needed for the different phases of the test event, namely taking the test, scoring the test, providing feedback on the test, and analyzing the test results. A test consisting in the observation of test-takers while they carry out a task in a multicultural setting will be very time intensive, in spite of the fact that this kind of task has a high degree of authenticity and validity. The development of a good multiple-choice test make take a lot of time and may therefore not be considered practicable, in spite of the fact that, once developed, it will be easy to score and administer.

ICT tools offer teachers and trainers the opportunity to create learning objects and learning paths that can be instrumental in the teaching and evaluation of intercultural competences. Thus, via e-learning platforms, business students and trainees can learn how to capitalize on their own cultural specificity and they can become aware of intercultural differences, as well as of the shared humanity of us all. The six dimensions that evaluation grid of intercultural competence, namely tolerance of ambiguity, behavioural flexibility, communicative awareness, knowledge discovery, respect for others and empathy, point to the acceptance of difference as part of what it means to be human in a global world. ICT tools used in formal, non-formal and informal learning open up venues of creativity that can connect education, business and culture. The new technologies transform the way we think, act in our communities, work, play, learn and communicate with each other. The fact that we live in a global digital culture makes the use of ICT in the educational process a must, whose collateral effects in terms of learning often go beyond what any educational facilitator can predict.

List of references:

1. Mazhenov B.T. Concept and essence of intercultural communicative competence //Sovremennye nauchnye issledovaniyai innovaciy. – Almaty, 2014. – 33s.
2. Hymes D.W. On Communicative Competence// In J.B. PrideandJ. Holmes (eds.), Sociolinguistics. – Harmonds worth: Penguin, 1972. – 35p.
3. Chomsky N.F. Aspects of the Theory of Syntax. – Boston: MIT Press, 1965. – 154p.

4. Kunanbayeva S.S. The modernization of foreign language education: the linguocultural-communicative approach. – Almaty, 2010. – 58s.
5. Risager, K. Language and culture pedagogy: From a national to a transnational paradigm. Buffalo, NY: Multilingual Matters, 2017.
6. Straffon, D. A. Assessing the intercultural sensitivity of high school students attending an international school. *International Journal of Intercultural Relations*, 27, 2018. – 487–501pp.
7. Norris, J. M. (2016). The why (and how) of student learning outcomes assessment in college FL education. *ModernLanguageJournal*, 90(4), 2016. – 590-597pp.
8. Donets P.N. Foundations of general theory of intercultural communication. – Kharkov: Strikh, 2001. – 13p.
9. Hart W.A. A brief history to intercultural communication. A paradigmatic approach. – San Diego, 2005. – 20-55pp.
10. Kunanbaeva S.S. Theory and practice of modern foreign language education. – Almaty, 2010. – 155p.
11. Solodka, A. Theoretical and methodical framework of cross-cultural cooperation of the participants of pedagogical process of higher educational establishments. Dr. habil. dissertation, Kyiv, Ukraine, 2015.
12. Zhumbei, M. Development of culture-universal competence of future travel managers while professional training. Dr. habil. dissertation, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 2016.
13. Bakum, Z. P., Palchykova, O. O., Kostiuk, S. S. Foreign languages teaching: cross-cultural approach. Ternopil, Osadtsa Yu, 2019.
14. Seelye H. N. Teaching Culture: Strategies for Intercultural Communication. – Lincoln wood: Illinois, National Textbook Company, 1993. – 48p.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ "ЕҢБЕКҚОРЛЫҚ//ЖАЛҚАУЛЫҚ КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ФРАЗЕОСЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г. А. Айтқұлова¹, Р. А. Авакова², З. Т. Жантасова³.

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университетінің PhD докторанты,
(Шымкент, Қазақстан), e-mail: aitkul_gum1985@mail.ru

²Филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті, (Алматы, Қазақстан), e-mail: r_avakova@mail.ru

³ Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Жұмабек Ташенов атындағы университет

Андатпа. Мақалада *еңбекқорлық//жалқаулық* концептілері лингвомәдениеттану мен когнитивтік лингвистика тоғысуындағы пайда болған лингвистикалық концептология парадигмасы аясында талданады. Когнитивті лингвистика мен лингвоконцептологияның негізгі элементі болып табылатын концепт көп қатпарлы түсінік береді. Отандық тіл білімінде этномәдени, лингвомәдени, әлеуметтік, т.б. сипаттарына қатысты алуан түрлі когнитивті ұғымдар, ақпараттар жинақталған концептілік зерттеулерді арқау еткен ғылыми еңбектер көптеп саналады. Дегенмен этностың танымдық, когнитивтік болмысын тереңнен ашып көрсететін концептілер зерттеуде әлі де ашылмаған, зерттелмеген тақырыптық топтары баршылық. Біз зерттеп отырған *еңбекқорлық//жалқаулық* концептілерінің тұрақты тіркестер мен теңеулерде, мақал-мәтелдердегі ғаламның тілдік бейнесін танытудағы мағыналық өрісі алуандылығымен құнды. Мақалада *еңбекқорлық//жалқаулық* концептілерінің көркем мәтіндердегі мағыналық өрісі семантикалық тұрғыдан талданған. Сонымен қатар, поэтикалық мәтіндердегі *еңбекқорлық//жалқаулық* концептілерінің вербалдану ерекшеліктері айқындалған. Дүние бейнесін жасауда *еңбекқорлық//жалқаулық* концептілерінің мағыналық өрісін анықтау барысында адамның бүкіл болмысы, қабылдаудан бастап ойлау, өзін дүниенің бір бөлшегі ретінде сезіну сияқты барлық когнитивтік процестер қамтылды. Зерттеу барысында *еңбекқорлық//жалқаулық* концептілері лингвомәдени тұрғыда сипаттауда мақал-мәтелдер, фразеологиялық оралымдар, теңеулер басты назарға алынды

Кілт сөздер: паремия, концепті, лингвомәдениеттану, когнитология, метафора, теңеу, фразеология, тілдік бірлік

Аннотация. В статье анализируются концепты «трудолюбия//лень» в рамках зарождающейся парадигмы лингвистической концептуологии на стыке лингвокультурологии и когнитивной лингвистики. Концепт, который является ключевым элементом когнитивной лингвистики и лингвоконцептуологии, дает многоуровневое понимание. В отечественной лингвистике много научных трудов, положивших начало концептуальным исследованиям, в которых обобщены различные познавательные понятия, информация, относящаяся к этнокультурному, лингвокультурному, социальному и др. свойствам. Тем не менее, существуют еще не раскрытые, неисследованные тематические группы концептов, которые глубоко раскрывают познавательную природу этноса. Изучаемые нами концепты «трудолюбия//лень» ценны многообразием смыслового поля в выражении языковой картины вселенной в устойчивых выражениях и сравнениях, пословицах и поговорках

В статье семантически проанализировано семантическое поле концептов «трудолюбия//лень» в художественных текстах. Кроме того, выявлены особенности вербализации концептов «трудолюбия//лень» в поэтических текстах. В процессе определения смыслового поля концептов «трудолюбия//лени» в создании «образа мира» были охвачены все когнитивные процессы, начиная от восприятия и заканчивая

мышлением, ощущением себя частью мира. В ходе исследования в лингвокультурном описании концептов «трудолюбия//лень» основное внимание уделялось пословицам, фразеологизмам, сравнениям.

Ключевые слова: паремия, концепт, лингвокультурология, когнитология, метафора, сравнение, фразеология, языковая единица

Abstract. The concepts of "diligence//laziness" are analyzed within the framework of the paradigm of linguistic conceptology that emerged at the intersection of linguistics and cognitive linguistics is indicated in this article. The concept, which is the main element of cognitive linguistics and linguoconceptology, provides a multi-layered understanding. Ethnocultural, linguistic, social, etc. in domestic language education. There are many scientific works based on conceptual studies, which collect various cognitive concepts and information related to their characteristics. However, there are still undiscovered, unexplored thematic groups in the study of concepts that deeply reveal the cognitive and cognitive essence of the ethnos. The semantic field of the concepts "diligence//laziness" that we study is valuable for its diversity in regular phrases and comparisons, in proverbs, in the representation of the linguistic image of the universe. In the article, the semantic field of the concepts "diligence//laziness" in literary texts is analyzed from a semantic point of view. In addition, the features of the verbalization of the concepts "diligence//laziness" in poetic texts are determined. In the process of defining the semantic field "diligence//laziness" concepts in the creation of the "image of the world", the whole existence of a person, all cognitive processes from perception to thinking, feeling oneself a part of the world were considered. included. During the study, the main attention was paid to proverbs, phraseological expressions, comparisons when describing the concepts "diligence//laziness" in a linguistic and cultural context.

Keywords: paremia, concept, linguistic and cultural studies, cognitology, metaphor, simile, phraseology, linguistic unity

Кіріспе

Профессор В. А. Маслованың пайымдауынша, концепт – есте сақтаудың оперативтік мағыналы бірлігі, психикалық лексика, мидың концептуалды жүйесі мен тілі, адам психикасында бейнеленген дүниенің тұтас бейнесі [1, 46-б.] – деген болса, Д.С. Лихачев концептінің ұғымы бойынша адамның жазбаша сөйлеуінде әрекет ететін мағынаның алгералық көрінісі деп біледі [2]. Отандық ғалымдардың ішінде Ж. Қошанова өз зерттеулерінде концепт – адам санасындағы дүниені бейнелейді, концептуалдық жүйені құрайды, адам тілінің белгілері бұл жүйенің мазмұнын сөзбен кодтайды, [3, 7-б.] – деп тұжырымдаған. Мақал-мәтелдердің танымдық қызметін зерттеген Б.Динаева ұлттық тілде бейнеленген концептілер біздің санамыздың психикалық немесе психикалық ресурстарының бірліктерін және адамның білімі мен тәжірибесін көрсететін ақпараттық құрылымды түсіндіруге қызмет ететін термин [4, 1237-б.] – деген пікірлерді сараптай отырып, концепт – ақиқат дүниенің адам санасында сәулеленген құбылыстарды мәдени фонда жеткізетін тілдік бірліктер деген тұжырымға келеміз.

Тіл, таным, мәдениет сабақтастығы антропологиялық парадигма аясында зерттелуі алғашқы когнитивтік лингвистиканың, кейінірек лингвистикалық концептологияның немесе лингвоконцептологияның қалыптасуын едәуір дәрежеде қамтамасыз етті. Бұл жөніндегі ғалымдар пікірлерін саралап өтсек «...концептология тіл мен мәдениет негізіндегі адамның тілдік санасының құрамдас бөлігі – концептіні зерттейтін» [5], «өмір құбылыстарын ментальді-когнитивті түрінде таңбаланған концептілерді модельдеу лингвоконцептологияның маңызды бағыттары болып табылады» [6].

Зерттеу әдістері. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары отандық тіл білімінде когнитивтік лингвистика бағытының белең алуынан пайда болған соңғы лингвистикалық ғылыми парадигманың үлесінде мәтін талдаудың концептуалдық тәсілі бар. Мәтіндердегі әлемнің тілдік бейнесін анықтау барысында жеке адамның өзін қоршаған орта жайлы

көзқарасы, жинаған білім қоры мен дүниетаным мәселесі адресаттың назарын маңызды болып табылатын лексикалық бірліктерді зерттеу үшін лексика-семантикалық тәсілдер қолданылды. Мақаланы жазу барысында алтын, күміс компонентті тілдік деректер коммуникативті бірлік ретінде қаралса, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Д. Әлкебаева, Г. Мұратова сынды ғалымдардың іргелі еңбектері мақаланың әдіснамалық негізін құрады.

Мәтін түзуші ұлт мәдениеті мен өркениетінен мағлұмат беретін лингвомәдени дениремаларды талдау жолында концептуалдық талдау әдісі пайдаланылды. Сонымен қатар, мақаланың тұжырымдарын жасауда, когнитивтік лингвистика нысаналарындағы өзекті мәселелерді айқындауға сипаттама жасау, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу мен жіктеу әдістері талданатын материалдардың когнитивтік-лингвистикалық, лингвомәдени, этномәдени тұрғыдан сипаттама беруде пайдаландық.

Талдау мен нәтижелер

Тілімізде **еңбекқорлық пен жалқаулық** сөздеріне байланысты айтылатын мақал-мәтелдер, фразеологиялық оралымдар, теңеулер болсын мағыналық жағынан астарлы мәнде айтылатынымен халық лексикасында көптеп орын алған. Жалқаулық ұғымына байланысты айтылатын тұрақты тіркестер эмоциялық реңкте айтылатын тұрақты тіркестер адамзаттың ішкі әлемін жеткізуде таптырмас тілдік құралдар болып табылады. Мысалы: *көк жалқау, көкауыз, көкбет, көкезу, көкжал бөрідей, көкмылжың, көксоққан. Сондай-ақ, ай қарап, жұлдыз санаған, айда бол, ас ішкенде пайда бол адам, арамтамақ, ас ішіп, аяқ босатар, әзір асқа аяғын ала жүгіретін, әзір асқа тік қасық, бейқам, бойкүйез, енжар, еріншек, жайбасар, жалқау, жалқау-жампоз, жанбақты, жатаған, жатыпшыер, жұмысқа қолы бармайтын, кәсіпсіз, кезегесі кейін тартқан, кезіп, керенау, көк жалқау, көк желкесінен тартқан, қазан үстінен күн көрген, қолын құсырған, қолынан боқ та келмейтін, құр нан соғар, қылт-сылты көп, масыл, мойны жар бермейтін, нансоғар, нәуетек, омалып отыратын, он салса да, бір баспайтын, сал бөксе, сал сүйек, самарқау, сармойын, сылтаушыл, тұяғы қимылдамайтын, тышқан мұрнын қанатпайтын, тілазар, шаулау, шошқа тағалап жүретін, шөптің [құрайдың] басын сындырмаған* сынды еңбексіз жату, өмірін бекершілікпен өткізу сынды түсініктермен байланысты айтылған. Ал, ақындар поэзиясында:

Тілеуің, өмірің алдыңда,

Оған қайғы жесеңіз.

Өсек, өтірік, мақтаншақ,

Еріншек, бекер мал шаппақ,

Бес дұшпаның білсеңіз, - деген Абай өлеңдерінде «жалқаулық» концепті *өтірікші, өсекші мақтаншақ, бекер мал шаппақ* секілді бейнелер арқылы берілуі жалпыадамзаттық сипаты байқалады.

Тұрақты тіркестерде жалқау сөзімен жасалынатын тіл бірліктері халқымызды бұл сөзді жағымды эмоциясын, ішкі әлемінің толғанысын беруде, концепт жасауда, мәдени семантиканы танытатын тілдік таңбаларды жинақтау, тілдік көрінісін анықтауда өзіндік ерекшеліктері бар

Әсіресе, еңбекке енді кіріскен жандардың ісіне сүйсінген халқымыз *Қол қуатты болсын, Еңбек ретті болсын, еңбегі жансын* деген тілек мәндегі тұрақты тіркестер ұлтымыздың еңбекке деген көзқарасын білдірсе керек. *Қолға тоқ болсын* –Берекелі, қорлы-қоғамды болсын. Қол ағаш боса да, қолға тоқ болсын. *Қол қайыр* –жеңіл желпі садаға. Болмашы көмек. Жалғыз мұран сол болар, Қол қайырың берілген. Басқа дүние бірі де, Көмілмейді кезімен. Енді бірде бір адамның біріне тигізген еңбек жәрдемін қазақта-*қолғабыс тигізді, қол жалғады, қол ұшың берді, қол қанат* болды, Қолынан келгенше, деп атаса керек [7, 343-б.]. Сондай-ақ іскер, пысық, еңбекке адал жандарға *қолды-аяққа тұрмады, қол тимеді, қолы жүйрік, қолы қарап отырмады, қолы қолына жұқпады, бір қолы он болды, қол жұмыс,* сынды тұрақты тіркестер құрамында кездесіп еңбекқор адамның бейнесін сипаттап тұр.

Еңбекқорлық концептісіне байланысты «Еңбегімен ел сыйлы, Өнбегімен жер сыйлы. Еңбегіне қарай құрмет, Жасына қарай ізет. Еңбегін егіз болса, байлығың сегіз болады. Еңбек пен бақыт егіз» сынды мақал-мәтелдерімізде халқымыз еңбекті барлық ізгілік атаулысының баспалдығы деп білген. Сол үшінде «Ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» деп адамды әрдайым ширақ болуға, аянбай еңбектенуге шақырып, еңбектену арқылы адамның бақытқа кенелуі, шат-шадыман болуы, ырысты болу т.б. адам үшін кемел шақтардың болуының аолғышарты деп түсіндіреді. Демек, қазақ дүниетанымында еңбектену арқылы адам материалдық һәм рухани жетістіктерге жететініне бек сенген.

Адамзат дамуының барлық кезеңдерінде әрбір ұлттың төл мәдениеті ұрпақтар сабақтастығының қайнар бұлағынан осы күнге дейінгі өркениетке бұзылмай жетуі ата-бабаларымыздан қалған аманат [8]. Сондықтан тіл мен таным сабақтастығындағы зерттеулердің қарқынды дамуы ең алдымен мәдени-рухани өмірімізге тірек болатын құндылықтарды арттырады. Осы айтылғандардан ұғатынымыз халық танымында *еңбек пен жалқаулық* ұғымдарына деген түсінігі, сан алуандылығымен, жағымды эмоциялы концептілер боямасымен орын алатынын байқауға болады.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары отандық тіл білімінде когнитивтік лингвистика бағытының белең алуынан пайда болған соңғы лингвистикалық ғылыми парадигманың үлесінде мәтін талдаудың концептуалдық тәсілі бар. Мәтіндердегі әлемнің тілдік бейнесін анықтау барысында жеке адамның өзін қоршаған орта жайлы көзқарасы, жинаған білім қоры мен дүниетаным мәселесі адресаттың назарын маңызды болып табылатын лексикалық бірліктерді зерттеу үшін лексика-семантикалық тәсілдер қолданылды. Мақаланы жазу барысында тілдік бірліктер деген тұжырымға келеміз. Тілімізде **еңбекқорлық пен жалқаулық концептілеріне қатысты** тілдік деректер коммуникативті бірлік ретінде қаралса, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Д. Әлкебаева, Г. Мұратова сынды ғалымдардың іргелі еңбектері мақаланың әдіснамалық негізін құрады.

Мәтін түзуші ұлт мәдениеті мен өркениетінен мағлұмат беретін лингвомәдени дениремаларды талдау жолында концептуалдық талдау әдісі пайдаланылды. Сонымен қатар, мақаланың тұжырымдарын жасауда, когнитивтік лингвистика нысаналарындағы өзекті мәселелерді айқындауға сипаттама жасау, жүйелеу, бақылау, салғастыру, түйіндеу мен жіктеу әдістері талданатын материалдардың когнитивтік-лингвистикалық, лингвомәдени, этномәдени тұрғыдан сипаттама беруде пайдаландық

Антропоцентристік бағыт аясындағы зерттеуімізде *еңбек пен жалқаулық* концептілерін тіл мен танымның, тіл мен мәдениеттің, тіл мен қоғамның байланысында тұжырымдалды. Адам қоршаған ортаны қабылдаған сәттен бастап ой қазанында қайнап жатқан құбылыстарды көркем бейнеге, белгілі бір тілдік үлгіге түсіреді. Адамзаттың шындық болмысты танып-білуі – барлық халыққа ортақ, себебі таным-түсінік тіл арқылы емес, ми қызметі арқылы жүзеге асатыны ақиқат. Ал осы адам танымының нәтижелері тілдік таңбалар арқылы тілден көрініс табады. Мәдени концептілердің беретін ұғымын, семантикалық мазмұнына талдау жасау арқылы халықтың, ұлттық мәдениетін, салт-дәстүрін, дүниетанымын түсінуге, мәдениет пен әдебиетінің даму деңгейін ұғынуға көмектеседі. Мәдени концептілерді талдау арқылы ұлттық мәдениеттің даму қалпын, оның қазіргі өмірдегі жай күйін білеміз.

Зерттеу нәтижесі барысында ғасырлар бойы халқымыздың тіл арқылы сақталған ұлттық мәдениетінің сарқылмас кен бай мұраларын, ұлттық танымның көрінісін, көркемдік танымның заңдылықтарын ұлттық болмысымен ерекшеленетін нақты тілдік деректерді *еңбек пен жалқаулық* концептілерін дүниетанымдық негізде құраушы құрал ретінде талдағанда әлемнің тілдік бейнесін танимыз. Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінде *еңбек пен жалқаулық* концептісінің қазақ тілінің когнитивті кеңістігіндегі ментальді формадағы мағыналық өрісі көптеген мәдени коннотациялармен берілген. Бұл тілдік бірліктер ұлттық мәдени ерекшеліктер мен халықтық дүниетаным нәтижесінде ғасырлар

бойы тілімізде жинақталған ақпараттар болып табылатындықтан қазақ концептосферасында семантикалық тұрғыдан өзіндік ерекшеліктерімен маңыздылыққа ие.

Жоғарыда талдаған тілдік деректер *еңбек пен жалқаулық* концептілеріне тірек болатын танымдық, ақпараттық тіл бірліктері болып табылады. Семантикалық тұрғыдан сараптағанда *еңбек пен жалқаулық* концептілерін сипаттайтын тіл бірліктері әртүрлі мағыналық қатынаста ауыз әдебиетінің озық үлгілері мен көркем әдебиетте кең өріс алғандығын жағымды құбылыс тудырушы ретінде әлемнің тілдік бейнесін құрайды.

Сонымен, жаңа ғылыми парадигма-лингвоконцептология бағытында концептілердің айқын мәдени маңыздылыққа ие болған тілдік қорлар вербалдану ретінде ұғынылады. *Еңбек пен жалқаулық* концептілерін танытуға бағытталған құрылымдар: когнитивті үлгі, яғни дүниенің ассоциациялық, таптаурындық, символдық, бейнелік үлгілері арқылы мәдени кодтарды анықтауға бағытталған лексемаларды топтастыра келе когнитивті үлгісін ұсындық.

Ұлт мәдениетінің негізгі бастауы – бұл дұрыс сөйлеу, образды, бейнелі, айшықты ойды жеткізу әдебін меңгеруде біз талдаған *еңбекқорлық пен жалқаулық* концептілерін сипаттайтын тіл бірліктері үлкен маңыздылыққа ие. Концепт қалыптастыруда жазушы, ақындарымыздың рөлі ерекше. Сол қаламгерлеріміздің еңбектеріндегі *еңбекқорлық пен жалқаулық* концептілері мәтін тудырушы авторлардың өмір тәжірибесіне орай әртүрлі формада көрініс тапқандығын нақты мысалдармен дәлелдедік.

Еңбекқорлық пен жалқаулық концептілерін фразеологиялық тіркестердегі семантикалық мазмұнын ашқанда концептістерді анықтау арқылы ментальдық модельдерді көрсетілді. Бейнелік, ұғымдық, құндылық өлшемдерін бойына жинағна фразеологизмдік концептілер *алтын, күміс* ұғымын түсіндіруде лингвокреативтік, прагматикалық және лингвомәдени факторларға байланысты өзгешеліктері анықталды.

Қорытынды

Әлемнің тілдік бейнесін тануда айналадағы қоршаған орта құбылыстарын түсіндіруде, заттың сыни қасиеттерін бағалауда *еңбекқорлық пен жалқаулық* концептілері түр-түстер атауларымен де қабаттаса келе сөйлеуші тіліне экспрессивті-эмоционалды реңк беретінін түсіну қиын емес. Ұлттық концептологияда концептілік құрылымдардың вербалдану ерекшеліктерін танытуда ұлт тіліндегі ақын-жазушыларымыздың еңбегі орасан. Көркем мәтіндегі әлемнің тілдік бейнесін талдау арқылы қаламгердің тілдік тұлғасы бояуы қанық, астарлы, символдық мағынадағы тілдік бірліктерді қолдана білуінен көрінеді. Көркем шығармада халықтың ғасырлар бойы жинақтаған дүниетанымдық білімін сол тілді жасаушы халық үніне орай образды салыстыруларда *еңбекқорлық пен жалқаулық* концептілерінің бейнелілік сипаттамасы ретінде кең тараған тіл бірліктері ретінде белсенді пайдаланылады. Халық танымындағы *еңбекқорлық пен жалқаулық* сөздерінен жасалған сөз оралымдары халықтың тарихы мен мәдениетінен хабар бере отырып, тілдің сөз байлығын дамытуда үлкен маңыздылыққа ие. Қорытындылап айтар болсақ, бүгінгі зерттеуіміздің нәтижесінде *еңбекқорлық пен жалқаулық* концептілерінің поэтикалық, көркем мәтіндердегі мәдени коннотациясы айқындалды. Халықтың рухани, материалдық мәдениетінен ментальді-когнитивті түрде таңбаланған *еңбекқорлық пен жалқаулық* концептілерінің дүниенің тілдік бейнесіндегі ұлттық мәдени сипатты анықтаушы лингвомәдени бірліктер ретінде алғаш зерттеліп отыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. – Москва: Издательство «Флинта», 2007. – 296 с.
2. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Известия РАН. Серия лит. и яз. 1993, №1.– 147-165 с.
3. Қошанова Ж. «Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісі: танымдық сипаты

мен қызметі: ф.ғ.к.ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты, 10.02.02. – Алматы, 2009. – 34б.

4. Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивті аспектісі: монография.– Астана, 2013. – 162 б.

5. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. Волгоград: Перемена. 2001. – 493 с.

6. Карасик В. И., Стернин И.А Антология концептов. Волгоград: «Парадигма», 2005. –352с.

7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. – 711б.

8. 14. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. - Алматы: "Алматыкітап" баспасы, 2012.

МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚОЛДАНЫСТАР**Қалыбеков Б.Е.**

Ж.А.Тәшенев атындағы университетінің аға оқытушысы, ф.ғ.к.

Байболова Айжан

Ж.А.Тәшенев атындағы университетінің аға оқытушысы

bolatkalybekov@e.mail

Аңдатпа. Тілді зерттеу, оның дамуы, сондай-ақ жеке тұлғаны қалыптастырудағы рөлі адамның танымдық іс-әрекетін қарастырудағы ғылымның басты проблемасына айналды. Сондықтан, ауызша сөйлеуді дамытудың жүйелік емес түрінен морфология мен лексиканы зерттеудің жүйелік әдістеріне өту үшін, мүмкін болса, тілде жиі және сирек қолданылатын сөздерді таңдау керек. Ол үшін оқулықтардың тілі бойынша статистикалық зерттеулер жүргізіп, салыстырмалы талдау арқылы сөздерді қолдану арасындағы айырмашылықты анықтау керек. Біздің мақсатымыз-белгілі бір кезеңдегі оқушылардың сөздік қорының өсу динамикасын анықтау. Зерттеудің лингвостатикалық әдістері құрғақ тілдік фактілерді тізімдеп қана қоймай, ықтимал және дедуктивті гипотезаларды жасауға мүмкіндік береді. Бұл мәселені шешу үшін 6-10 жас аралығындағы балалардың сөйлеу лексикасы мен морфологиясы бойынша статистикалық зерттеулер жүргізіп, бастауыш мектеп жасындағы балаларға арналған оқулықтар мен көркем әдебиеттердің тілін егжей-тегжейлі зерделеу керек. Айта кету керек, кейбір жағдайларда оқулық авторының тілі көбінесе балалардағы тілді меңгеру деңгейімен сәйкес келмейді. Мәтін үшін лексикалық бірліктерді таңдау кезінде жаңа мағыналары бар сөздер ескерілмейді. Бұл жағдайда балалардың пассивті лексикасына және оларға бейтаныс сөздерге назар аудару керек. Зерттеу жұмысының негізгі ережелері және зерттеу нәтижесінде дайындалған жиілік сөздіктері оқушылардың сөздік қорын байытуда, сондай-ақ ана тілін меңгеруде қолданылуы мүмкін.

Кілт сөздер: лексикалық бірліктер, пассив лексика, жиілік сөздіктер, морфология

Аннотация. Исследование языка, его развитие, а также его роль в формировании личности стала главной проблемой науки при рассмотрении познавательной деятельности человека. Поэтому, чтобы перейти из несистемного вида освоения устной речи к системным способам изучения морфологии и лексики, по возможности необходимо подобрать наиболее часто и редкоупотребляемые слова в языке. Для этого следует проводить статистические исследования по языку учебников, выявлять различие между словоупотреблениями путем сравнительного анализа.

Наша цель – определить динамику роста словарного запаса учащихся определенного периода. Лингвостатистические методы исследования не просто перечисляют сухие языковые факты, а предоставляют возможность разработать вероятные и дедуктивные гипотезы. Для решения данной задачи следует проводить статистические исследования по лексике и морфологии детской речи в возрасте 6-10 лет, детально изучить язык учебников и художественной литературы для детей младшего школьного возраста.

Следует отметить, что в некоторых случаях язык автора учебника часто не совпадают уровнем владения языком у детей. При подборе лексических единиц для текста не учитываются слова с новыми значениями. В данном случае следует обратить внимание к пассивной лексике детей и к ним незнакомым словам.

Основные положения исследовательской работы и подготовленные в результате исследования частотные словари могут быть применены в обогащении словарного запаса учащихся, а также при освоении родного языка.

Ключевые слова: лексические единицы, пассивная лексика, частотные словари, морфология

Abstract. The study of language, its development, as well as its role in the formation of personality has become the main problem of science when considering human cognitive activity. Therefore, in order to move from a non-systemic type of mastering oral speech to systematic ways of studying morphology and vocabulary, it is necessary to select the most frequently and rarely used words in the language, if possible. To do this, it is necessary to conduct statistical studies on the language of textbooks, to identify the difference between word usage by comparative analysis. Our goal is to determine the dynamics of the vocabulary growth of students of a certain period. Linguostatic research methods do not just list dry linguistic facts, but provide an opportunity to develop probable and deductive hypotheses. To solve this problem, it is necessary to conduct statistical studies on the vocabulary and morphology of children's speech at the age of 6-10 years, to study in detail the language of textbooks and fiction for younger school children.

Keywords: lexical units, passive vocabulary, frequency dictionaries, vocabulary, morphology.

БСО лексикалық қолданыстарды реттеу мәселесі осы мақсатпен сабақтасып жатқан тағы бір зәруліктерді туындатады. Ол - оқулық мәтіндеріндегі кейбір келеңсіз құбылыстарды реттестіру мәселесі. Қарастырған мектеп оқулықтарындағы осы олқылықтардың біразы соңғы жылдары түзетілгенімен, бірқатары әлі де бір тиянақты шешім таппай келеді. Біз қарастырған БСО тілдік норманың бұзылуына әкеліп соғатын мұндай құбылыстардың реттестірілуі зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты болмағанымен, лексикалық жүйенің сұрыпталып, оқулықтар тілінде қолданылуында статистикалық нәтижелердің де ескерілуін негіздеуге тырыстық. Оқулықтардағы бұл секілді ерекшеліктерді дублет сөздер мен кейбір кірме сөздердің қолданылуынан, кейбір тілдік терминдердің қолданылу өрісі мен омонимдердің аз қолданылуынан айқын аңғардық. Енді осы ерекшеліктерді жеке-жеке топтастырсақ, мына мәселелердің әлі күнге өз шешімін таба қоймағандығын көреміз:

- 1) БСО дублет сөздердің қолданылуы;
- 2) Кірме сөздердің қолданылуы;
- 3) Лингвистикалық терминдердің қолданылуы;
- 4) Үндестік заңының бұзылуы.

Халықтың тіл қазынасын меңгеру, тілді байытып, ұстарта білу — үлкен өнер. Ал тіл мәдениетінің мәртебесін айқындайтын көрсеткіштің бірі — жазудағы бірізділік. Осы талаптар тұрғысынан алғанда, халықты тіл мәдениетіне үйрететін баспасөзге, ғылыми-көпшілік әдебиет пен оқулықтарға аса маңызды міндеттер жүктеледі. Қазіргі қазақ тілін нормаландыру үрдісі әдеби тілдің жергілікті тіл ерекшеліктерімен толығып жатқан халықтың сөйлеу тіліне кеңінен ықпал етуі бағытында жүргізіледі [1; 2; 3,171-186]. Демек, сөз қолданыстарды нормаға сай реттеу — бұл тіл фактілерін белгілі бір жүйеге, ғылыми-практикалық жағынан бірізділікке әкелу, қажетті материал ретінде ойды білдірудің ең тиімді формаларын қалыптастыру болып табылады [1; 2; 4,18]. Бұл зәрулікті шешудің Мектепке арналған текстерінде кездесетін дублет сөздердің әдеби тіл нормасына сай тек біреуін ғана қолдануды нақтылы шешу және үлгі ретінде ұсынумен байланысты біздің зерттеу жұмысымызға да қатысы бар. Ә.Ахабаевтың айтуы бойынша дублет сөздер формаларының қайсысы негізгі, нормаға лайық деген мәселені анықтау өте қиын, өйткені іс жүзінде, практикада қолданылуы бірдей дәрежедегі сөздердің варианттары кездеседі де, тілдік норма ретінде олардың қай вариантын қолдану керектігін анықтауға қажетті бақылау критерийін табу қиын. 50 ж. мектепке арналған текстердегі дублет сөздердің статистикалық сипаттамасын анықтау барысында бізге де бұл проблема кездесті. Бұл мәселені

шешуде әдеби шығармашылық жұмыстардың озық үлгілерін кеңінен тарату ерекше маңызға ие, өйткені жазушылық шеберлік, жазушылар мен публицистердің тілі халықтың ғасырлар бойы жасаған тілдік үлгілерінің сақтаушысы ғана емес, сонымен қатар оның таратушысы да. Уақыт өте, көптеген сөздер өздерінің семантикалық бояуын әлсіретсе, ал енді біреулері жаңа мағынаға ие болады. Бұл біз қарастырып отырған мектепке арналған текстерне де тән. 50 жылдардың баспасөз оқулықтарындағы айрықша назар аударарлық нәрсе - ауызша және жазба тіліміздегі дублет сөздер, олардың фонетикалық, лексикалық және грамматикалық варианттары. Бұл варианттардың біреуін ғана әдеби тіл нормасы ретінде таңдап, қабылдауымыз қажет. Әсіресе орфографиялық сөздіктер арқылы мұны реттеуге болады. Көптеген сөздер осы күнге дейін әдеби тілден берік орын ала алмай жүрсе, бірқатар сөздер екі-үш вариантта айтылып, солай жазылып жүр. Бұлардың ішінде екіұштылары да жоқ емес. Мысалы, аталмыш оқулықтарда кездесетін *жиылыс — жиналыс, әтеш — қораз, сұрау — сұрақ* сөздерінің қай сыңары да әдебиетімізде жиі қолданылады. Профессор М.Балақаев тіл мәдениетінің маңызын айқындай келе, "тілдің икемділік қасиетін жойып, сірідей сірестіріп қоюды көздемейміз, тілдің икемділік қасиетін арттыруды көздейміз. Тіл материалдары сұрыпталып, бүкіл халыққа түсінікті әрі ұтымды, дәл, анық ету арқылы ғана тілдің икемділігін арттыруға болады" деген болатын [2; 5,28]. Ал филология ғылымының докторы С.Мырзабектің айтуы бойынша "тіл мәдениеті сөздердің жазылуында бірізділіктің болуын қалайды. Мақсат арнайы сөздіктерді басшылыққа алғанда ғана орындалады. Әзірше жазуда бірізділік жетпей жатса, ол — сөздікке атүсті қараудың нәтижесі" [2; 6,13]. Дублет сөздердің үлгі ретінде бірін ұсыну үшін біз бағалау нормасының бірі ретінде олардың статистикалық сипаттамасын есепке алдық. Зерттеулер көрсеткендей, жиілік сипаттамасы — сөздердің өзімен дублет болатын сыңарымен салыстырғандағы фонетикалық, морфологиялық және лексикалық жағынан басымдығының көрсеткіші болып табылады. Дублет сөздердің бірін таңдауда олардың жиілік сипаттамасы "критерий болу керек" деген ойдан аулақпыз. Біздің пікіріміз - мұндай сөздердің бірін таңдауда олардың жиілік сипаттамасы ескерілсе деген Ә.Ахабаевтың ұсынысын қолдау екенін айтқымыз келеді. Профессор М.Балақаев айтқандай "сауатты деп есептелетін әдеби тілде сұлулық пен ой тереңдігі, суреттеудің дәлме-дәлдігі, шешендік өнер, бейнелі әрі айшықты сөз қолданыстар мен жоғары мәдениеттілік болу қажет" [7,6]. Дублет сөздердің бірін әдеби тіл нормасы ретінде ұсыну мақсатында біз оқулық мәтіндері материалдарына статистикалық талдау жүргіздік. Сөздерді сұрыптау және оларды оқытудың өлшемдік бірлігі өзара байланыста болғандықтан, дублет сөздердің белгілі бір вариантын сұрыптап таңдап алу бастауыш сынып оқушыларын оқыту барысында сөздердің фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін талдау және жинақтаудың нәтижесінде іске асырылды. Жоғарыда айтылған дублет сөздерді пайдалану — оларды орфография ережесіне ендіруде, әдеби тілімізде қолдануда да қиындық келтіреді. Мысалы, *топталып — топтанып, үлгерді — үлгірді, бөлек — бөлік, егін — егіс, сөзііл — сөзшең, қала — шаһар, картинка — сурет, қожанәсір — хожанәсір, тамак, — ас, жауын— шашын - боран—шашын* секілді сөздердің қолданылуы 50 ж. оқулықтары мен балалар әдебиетінің ахуалын танытса керек. Жазба тілімізде осы дублет сөздердің бірін қолдануды реттеу — арнайы зерттеулер мен ғылыми-практикалық шешімді қажет етеді. Енді осы пікірімізді тіл біліміне қатысты кейбір терминдердің қарастырылған БСО қолданылу ерекшеліктеріне тоқтала отырып, әрі қарай өрбітейік деп отырмыз. Тіліміздің байлығы оның өмірдің түрлі саласына байланысты қолданылатын жан-жақтылығымен сипатталады. Осы түрліше салалардың бірі ретінде терминдік лексиканы атауымызға болады. Ғылыми ұғымдарды түсіндіру үшін әдетте тіл байлығына сүйеніп, ғылыми терминдерді түсіндіруге, дәлме-дәл беруге болатын сөздерді іздеп табамыз. Терминдер сөйлеу практикасындағы ұғым-түсініктерді білдіріп қана қоймайды, сонымен қатар

олардың арасындағы белгілі бір байланыстарды қалыптастырушы, өзара байланысты терминдерге негізделген ақпаратты берудің және қабылдаудың негізгі құралы болып табылады. Термин жасаудың әр түрлі жолдары белгілі. Дегенмен де олардың бәрі де жалпы халықтық тіл негізінде жасалған. Лингвистикада жаңа сөздер мен терминдер жасалуы тілдің ішкі дамуының жалпы заңдылықтары негізінде жасалады [8,63]. Термин жасау барысында мынаны ескеру қажет - терминдер белгілі бір ұғымдарға тән белгілерді ғана емес, осы ғылымның өзге де ұғым-түсініктері мен белгілі бір деңгейдегі байланысын білдіруі керек. Д.С.Лотте айтқандай: "Ғылыми терминология сөздердің жәй ғана жиынын емес, белгілі бір дәрежеде өзара байланыстағы сөздер мен сөз тіркестерінің жүйесін де білдіреді" [9,72]. Осылайша, белгілі бір жүйеге кіретін кез келген ғылыми термин осы саладағы терминологияның жүйелілік талабын қанағаттандырады. Сондықтан да жекелеген терминдерге баға беру кезінде оларды берілген жүйені құраушы бөлшектер ретінде қарау керек. Лексикамыздың термин сөздермен толығып, баюына кесел жасайтын кейбір көзқарастар туралы профессор Қ.Жұбанов "Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер" [10,279] атты еңбегінде айта келіп, оларды қабылдауда басшылыққа алынатын 11 ұстанымды талдап берген болатын. Мұнда әсіресе Қ.Жұбановтың қазақ алфавитінің құрамына *ф*, *х* әріптерін енгізу туралы ұсынысын айтуға болады. Профессор Ө.Айтбаев "Термин және оның дәуірлік сипаты" еңбегінде терминдік сипат ала бастаған сөздердің күнделікті қолданыстағы болмысын ғылыми таразыға салуға мүмкіндік жасалғанын айта келіп, баспасөз материалдарын, публицистикалық әдебиетті, ғылыми-зерттеу жұмыстарын, түрлі оқулықтар мен оқу құралдарын үнемі қадағалап қарастырып, жаңа қолданыстарды терминком талқысына салып отыруды дәстүрге айналдыру қажеттігіне тоқталады [11,160]. Профессор Н.А.Баскаков термин жасауда негізге алатын басты-басты бес принциптерді ұсынады: 1) аударма, 2) калька арқылы, 3) сипаттама аударма, 4) күрделі сөз, 5) қосымшалар арқылы [12,5-71]. Зерттеу жүргізіліп отырған мектепке арналған текстердің терминдеріне талдау жасау кезінде біз де осы принциптерге сүйенеміз. Мектепке арналған текстерде терминдердің қолданылуын реттеу үшін бізге мынадай міндеттерді орындау қажет:

1. Терминдер мен олардың беретін ұғымдарын оқыту тәжірибесімен үштастыра зерттеу;
2. Қазақ тіліндегі жекелеген терминдер мен олардың ұғымдарының пайда болу көздерін анықтау;
3. Терминдердің статистикалық және салыстырмалы түрдегі сипаттамаларына сүйеніп, жасалған ұсыныс, пікірлердің дұрыстығын тексеру. Терминдер мен олардың ұйым-түсініктерін және іс-жүзінде практикада қолданылуын қарастыра отырып, біз бұл салаға қатысты барлық мәселелерді түгелдей қарастыруды мақсат тұтпақ емеспіз. Біздің мақсатымыз - Мектепке арналған текстердегі кейбір терминдердің қолданылуына статистикалық талдау жасау арқылы оларды дұрыс қолдану принциптерін жетілдірудің жолдарын ұсыну. Өзіндік бағыт-бағдары, зерттеу нысанасы бар әр ғылым саласының белгілі бір ұғымдар жүйесі, зерттеу нысаны болатыны мәлім. Ғылым тереңдеп, салмақтанған сайын, оның терминдері де байып, саралана түспек. Әр ғылым саласындағы терминдерді жіктеп, бір арнаға салудың және сөздіктер құрастырудың практикалық мәні де зор. Қазақ тілінің ғылыми термин жағынан толығыуының көптеген жолдары бар. Солардың бірі - түркі халықтарының сөздік қорын пайдалану. Бұл көне түркі сөздерінен бастап қазіргі тілдерді қамтиды. Ал түркі тілдерін ең алғаш рет классификация жасаған ғалым - М.Қашғари. Ол түркі тілдерін таза және аралас тілдер деп екіге бөледі: "Таза, басқа тілдердің ықпалына түспеген, тек түркі тілдерінде сөйлейтін тілдер қатарына М.Қашғари яғма, тухси, қырғыз, қыпшақ, оғыз, шігіл, ығрақ, парук тайпаларын және бұларға жақындау иамақ, башкүрт, бұлғар, печенек, сувар тілдерін жатқызса, басқа тілдермен қарым-қатынасқа түсіп (соғды, қатай -тибет тілдерімен) бұзылған тілдер қатарына сұғдақ, қанжақ, арғу, худан, таңғұт, тибет және ябаку, татар, басмық

тайпаларының тілін енгізеді" [13,17-134]. Міне осы түркі тілдерінің даму сатысында бір жағынан, көпшілік түркі тілдеріне негізделген жалпыға ортақ әдеби тілмен бірге ("Құдатғу білік", "Хибат-ул хакайк"), ислам дінінің ықпалымен араб-парсы элементтері көптеп ене бастап, екінші жағынан оғыздар, қыпшақтар, қарлұқтар арасы алшақтай түсіп, өзіндік тілдік ерекшеліктері айқын көріне бастайды. Қазіргі ұлттық тілдердің лексикалық құрамы мен фонетикалық, грамматикалық жағындағы өзгерістердің болуы жоғарыда айтылған түркі тілдерінің негізін құраған ру-тайпалардың алшақтай түсіп, жеке-жеке ұлт тілдерінің қалыптасуына негіз жасауында. Жаңа қоғамдық формация, мәдени-экономикалық қарым-қатынастар жаңа ұғымдарды дүниеге келтірді. Кезінде олардың көбісінің қай тілде болмасын атауы жоқ сөздер болатын. Міне, осындай өміршең талаптан туған зәрулікті қанағаттандырудың екі түрлі жолы бар. Оның бірі — әр тілдің өз ішкі заңдылықтарына сүйене отырып жаңа сөздер жасау да, екіншісі - басқа тілдерден әзір тұрған сөздерді қабылдау немесе сөзбе-сөз (калька арқылы) аударып алу. Бұл сөз еткелі отырған БСО лексикасындағы терминдер осы екеуінің соңғысына көбірек келіңкірейді. Енді тілімізде қолданылып жүрген осы терминдердің кейбіріне тоқталайық:

1. *Сөз* (слово) - азербайжанша *соз*, өзбекше *суз*, түрікше *соз*, қырғызша *соз*, татарша *суз*, ұйғырша *соз*, түрікменше *соз*, башқұртша *һуз*.

2. *Мағына* (значение) - азербайжанша *мана*, өзбекше *mano*, түрікше *анлам*, қырғызша *ман*, татарша *мана*, ұйғырша *мана*, түрікменше *ман*, башқұртша *мағана*.

3. *Сөздік* (словарь) - азербайжанша *лұғат*, өзбекше *сузлик*, түрікше *созлик*, қырғызша *созлик*, татарша *сузлик*, ұйғырша *лұғат*, түрікменше *созлик*, башқұртша *һузлик* т.б.

Бұдан көріп тұрғанымыз — бірқатар сөздер кейбір фонетикалық өзгешеліктері болмаса, жалпы түркі тілдерінде бірдей аталады екен. Төңкерістен кейінгі дәуірде лексика саласының дамуындағы үлкен бір арна - орыс тілінен, не орыс тілі арқылы басқа тілдерден сөз алу болса, жоғарыда келтірілген мысалдардан шығатын қорытынды — өзінің тарихи даму сатыларында көптеген түркі тілдеріне тән ортақ нәрсе — бұлардың лексикалық қорына басқа тілдерден терминдер қабылдауы бір деңгейде болды. Десек те бұл тұжырым оңтүстік түріктерге (әзірбайжан, түрік, өзбек) қарағанда көне түркі, қыпшақ, қазіргі алтай, саян, сібір түріктеріне тән деуге болады [; 13,18-130]. Мектепке арналған текстердегі терминдердің басым бөлігін қазақтың төл сөздері құрайды. Мысалы: *түбір* сөзі (149 с/қ) лингвистикалық термин болуымен бірге, екінші бір мағынасында өсімдіктердің жер астындағы бөлшегі деген мағынаны да білдіреді. Ал *жұрнақ* сөзі терминдік мағынасына қоса *қалдық* немесе "заттың бір шағын бөлшегі" ұғымын да білдіреді. Мектепке арналған текстерне тән нәрсенің бірі — *лық* жұрнағының варианттары арқылы жасалған терминдердің көптеп кездесуі. Оқулық мәтіндеріндегі мұндай терминдердің саны - 9 (564 с.к.). Мысалы: *атау сентік* (319 с.к.), *есімдік* (12 с.к.), *жіктік жалғауы* (9 с.к.), *үндестік заңы* (4 с.к.) т.б. Кейбір лингвистикалық терминдер түркі халықтары үшін ортақ болып табылады. Мысалы: *әдеби тіл* термині азербайжан тілінде *адаби дил*, өзбекше *адаби тил*, түрікше *едеби дил*, қырғызша *адаби тил*, татарша *адаби тил*, ұйғырша *адаби тил*, түрікменше *адаби дил*, башқұртша *адаби тил*. Сондықтан да кейбір терминдерді қазақ тілінде аударуда қиындықтар болса немесе дұрыс аударылмаса, онда бұл терминнің түркі тілдеріндегі аудармаларын ескерген жөн деп есептейміз. Мектепке арналған текстердегі лингвистикалық терминдердің көпшілігі калька арқылы жасалған (12 сөз, 795 с.к.) Мысалы: *дыбыс - звук* (254 с.к.), *есім сөздер - именные слова* (36 с.к.), *жақ - лицо* (286 с.к.) т.б. Кейбір терминдер оның сол арқылы аударылып отырған тілдегі эквивалентімен алынған: *сөз - слова* (1190 с.к.), *буын - слог* (130 с.к.) т.б. *Дефис* деген сөзден басқа барлық лингвистикалық терминдер қазақтіліне аударылған және өзгеріссіз қолданылған. Біздіңше, егер қазақ тіліне басқа тілдерден енген терминдердің дәл осы мағыналық ұғымын беретіндей қазақ тіліндегі эквиваленті болмаған жағдайда оны өзгеріссіз сол қалпында қалдырған жөн секілді. Біз бұл зерттеулерімізде қазақ тіліндегі лингвистикалық терминдерге қатысты барлық мәселелерді жан-жақты

қарастыруды мақсат тұтқан жоқпыз, тек оны толықтыру жолдарына қатысты өз ойымызды білдірдік. Жоғарыда келтірілген мысалдардан мынадай қорытынды жасауға болады:

1. Лингвистикалық терминдердің жасалуы негізінен қазақтың байырғы лексикасын пайдалану арқылы іске асып отыр.

2. Қолданылып жүрген терминдерді белгілі бір жүйеге келтіріп, реттеу үшін БСО мен оқу құралдарын құрастыру барысында дұрыс деп есептелетін терминдерді сол күйінде қалдырып, ал аударылған тілден қажетті эквивалентін сұрыптау барысында сол терминнің таралу, яғни кеңінен қолданылу жағын ескерген дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалыбеков Б.Е. 50 жылдардағы бастауыш сынып оқулықтарының лексикалық жүйесі мен морфологиялық құрылымының статистикасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. Алматы. 2004.

2. Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. Монография. Алма-Ата: Наука, 1978, -183 с.

3. Кеңесбаев С.К. Ысқаков А.Ы., Мусабаев Г.Г., Сыздыкова Р.Г. О нормах казахского литературного языка // Вопросы развития литературных языков народов СССР. Алма-Ата, 1964, -С. 171-186.

4. Ахабаев Ә. Статистический анализ лексико-морфологической структуры языка казахской публицистики (на материале газетных текстов 1965-66 г.г.). Автореф. дисс. канд. филол. наук. Алма-Ата, 1971, -23 с.

5. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. Алматы: Қазақстан, 1965, -48-50 б.

6. Мырзабеков С. Қазақ орфографиясының арнаулы курсы бойынша методикалық нұсқаулар. Алматы: Қазақ университеті, 1991, -39 б.

7. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. Алматы: Мектеп, 1989, -6 б.

8. Айтбаев Ә.А. Қазақ терминологиясының мәселелері. Алматы: Ғылым, 1988, -207 б.

9. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М., 1961, -72 с.

10. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966, -279 б.

11. Айтбаев Ә.А., Сарыбаев Ш.Ш., Әрекенова Р.А. Қазақ терминологиясының мәселелері. Алматы: Ғылым, 1986, -165 б.

12. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР // Вопросы терминологии. М.: Наука, 1961, -С. 5-71.

13. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркологияға кіріспе. Алматы: Қазақ университеті, 1992, 117-134 б.

14. Орфография казахского языка // Орфография тюркских литературных языков СССР, М., 1973, -110 с.

МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қалыбеков Б.Е.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
bolatkalybekov@e.mail

Аңдатпа. Тілді зерттеу, оның дамуы, сондай-ақ жеке тұлғаны қалыптастырудағы рөлі адамның танымдық іс-әрекетін қарастырудағы ғылымның басты проблемасына айналды. Сондықтан, ауызша сөйлеуді дамытудың жүйелік емес түрінен морфология мен лексиканы зерттеудің жүйелік әдістеріне өту үшін, мүмкін болса, тілде жиі және сирек қолданылатын сөздерді таңдау керек. Ол үшін оқулықтардың тілі бойынша статистикалық зерттеулер жүргізіп, салыстырмалы талдау арқылы сөздерді қолдану арасындағы айырмашылықты анықтау керек. Біздің мақсатымыз-белгілі бір кезеңдегі оқушылардың сөздік қорының өсу динамикасын анықтау. Зерттеудің лингвостатикалық әдістері құрғақ тілдік фактілерді тізімдеп қана қоймай, ықтимал және дедуктивті гипотезаларды жасауға мүмкіндік береді. Бұл мәселені шешу үшін 6-10 жас аралығындағы балалардың сөйлеу лексикасы мен морфологиясы бойынша статистикалық зерттеулер жүргізіп, бастауыш мектеп жасындағы балаларға арналған оқулықтар мен көркем әдебиеттердің тілін егжей-тегжейлі зерделеу керек. Айта кету керек, кейбір жағдайларда оқулық авторының тілі көбінесе балалардағы тілді меңгеру деңгейімен сәйкес келмейді. Мәтін үшін лексикалық бірліктерді таңдау кезінде жаңа мағыналары бар сөздер ескерілмейді. Бұл жағдайда балалардың пассивті лексикасына және оларға бейтаныс сөздерге назар аудару керек. Зерттеу жұмысының негізгі ережелері және зерттеу нәтижесінде дайындалған жиілік сөздіктері оқушылардың сөздік қорын байытуда, сондай-ақ ана тілін меңгеруде қолданылуы мүмкін.

Кілттік сөздер: Жиілік, статистика, бала тілі, ықтималдық, гипотеза, сөздік қор

Аннотация. Исследование языка, его развитие, а также его роль в формировании личности стала главной проблемой науки при рассмотрении познавательной деятельности человека. Поэтому, чтобы перейти из несистемного вида освоения устной речи к системным способам изучения морфологии и лексики, по возможности необходимо подобрать наиболее часто и редкоупотребляемые слова в языке. Для этого следует проводить статистические исследования по языку учебников, выявлять различие между словоупотреблениями путем сравнительного анализа.

Наша цель – определить динамику роста словарного запаса учащихся определенного периода. Лингвостатистические методы исследования не просто перечисляют сухие языковые факты, а предоставляют возможность разработать вероятные и дедуктивные гипотезы. Для решения данной задачи следует проводить статистические исследования по лексике и морфологии детской речи в возрасте 6-10 лет, детально изучить язык учебников и художественной литературы для детей младшего школьного возраста.

Следует отметить, что в некоторых случаях язык автора учебника часто не совпадают уровнем владения языком у детей. При подборе лексических единиц для текста не учитываются слова с новыми значениями. В данном случае следует обратить внимание к пассивной лексике детей и к ним незнакомым словам.

Основные положения исследовательской работы и подготовленные в результате исследования частотные словари могут быть применены в обогащении словарного запаса учащихся, а также при освоении родного языка.

Ключевые слова: частота, статистика, детский язык, вероятность, гипотеза, словарный запас

Abstract. The study of language, its development, as well as its role in the formation of personality has become the main problem of science when considering human cognitive activity. Therefore, in order to move from a non-systemic type of mastering oral speech to systematic ways of studying morphology and vocabulary, it is necessary to select the most frequently and rarely used words in the language, if possible. To do this, it is necessary to conduct statistical studies on the language of textbooks, to identify the difference between word usage by comparative analysis. Our goal is to determine the dynamics of the vocabulary growth of students of a certain period. Linguostatic research methods do not just list dry linguistic facts, but provide an opportunity to develop probable and deductive hypotheses. To solve this problem, it is necessary to conduct statistical studies on the vocabulary and morphology of children's speech at the age of 6-10 years, to study in detail the language of textbooks and fiction for younger school children.

Keywords: frequency, statistics, children's speech, probability, hypothesis, vocabulary.

Оқулық мәтіндерінің морфологиялық құрылымына автоматты түрде талдау жасау лингвистикалық операцияның ерекше маңызды және қажетті кезеңдерінің бірінен саналады. Жекелеген сөз формаларына автоматты түрде морфологиялық талдау жасау арқылы морфемалардың бастапқы грамматикалық сипаттамаларының алынуы мен жеке сөздерден сөз формаларының морфемалық негізі бөлінуі қамтамасыз етіледі. Морфологиялық талдау сөздердің парадигмалық арақатынасы фактілерін зерттеу және синтаксистік деңгейде зерттеуге қажет болатын сөздер мен олардың тіркестерін байланыстырушы грамматикалық көрсеткіштерді анықтау үшін қолданылады. Мектепке дейінгі кезеңде игерілген грамматикалық материалға әдеби нормаға сай түзету, ал соңынан бұл жүйені кеңейтуге негізделген біздің зерттеулеріміз грамматика саласындағы бастауыш мектепте оқытуды жақсартуға бағытталған лингвистикалық мақсат болып табылады. Оқулық мәтіндерінің құрастырылуы мен нақты грамматикалық жағынан толықтығы ана тіліміздің грамматикасын оқытуды ұйымдастырумен бір деңгейде аса маңызды роль атқарады. Осыған байланысты бұл бөлімнің нақты міндеттері ретінде мына төмендегі мәселелерді айтпақпыз:

- Мектепке арналған текстердегі сөз формаларының ішкі құрылымын, негіздер мен аффикстер арқылы сөз тудырудың әр түрлі мүмкіндіктерінің жолдарын анықтау және зерттеу;

- статистика-морфемалық сипаттамаларды айқындау үшін сөз топтары мен грамматикалық категорияларды бөле қарау;

- есім сөздер формаларының морфологиялық құрылымын анықтау;

- БСО квантитативті өңдеу нәтижесінде алынған сандық нәтижелерге лингвостатистикалық талдау жүргізу және оқулық мәтіндерінің квантитативті-грамматикалық жүйесінің даму динамикасын айқындау;

- бастауыш мектеп жасындағы балалардың ана тіліміздің грамматикасын игеруін қолға алу және нормаға келтірудегі оқулықтар әсерінің дәрежесін бағалау. Бұл міндеттер негізінен есім сөздер материалдарына (зат есімдер) негізделіп шешіледі. Өйткені, біріншіден, біз қарастырған мәтіндерде қазақ және үнді-еуропа тілдеріндегі есім сөздер мәтіннің 67-73 % қамтиды, екіншіден, сәбидің даму үстіндегі интеллектуальды-логикалық санасында сыртқы дүниедегі ол үшін әлі жаңа объектілерді бейнелеу құралының бірі осы атау мәнді сөздер болып табылады. Морфема ұғымы 50 жылдардан бастап лингвистикалық әдебиеттерде қолданыла бастады. Осы уақыттан бастап ол сөздерді түбір мен аффикстерге ажырату барысында қолданылып келеді. Келесі зерттеулерде ғалымдардың назары морфеманы грамматикалық жүйенің басты өлшемі ретінде қолдануға алып келген қиындықтарға ауды да, нәтижесінде бұл жүйені құрайтын ең түпкі өлшемдік бірлікті табу қажеттігін туындатты [1; 2; 3-5]. Қазір бұл өлшем бірлігі

морфема болып танылуда [2; 6,9]. Сөз құрамындағы морфемалар екіге бөлінеді: негізгі (лексикалық) және көмекші (грамматикалық) морфемалар. Негізгі морфемалар әдетте сөздердің лексикалық мағынасын білдіреді [2; 7,401]. Біздің зерттеуімізде 50 ж. мектепке арналған текстердегі осы негізгі морфемалардың құрылымына лингвостатистикалық талдау берілді. Негізгі морфемаларға, түбір негіз және туынды түбірлер жататыны белгілі. Зерттеу барысында біз осы негізгі морфемаларға жататын, 50 ж. мектепке арналған текстернің 50%-ын құрайтын ең жиі қолданыстағы 200 сөздің (93046 сөз қолданыстағы 132522 буын) ерекшеліктеріне талдау жасалды. Мұнда бір буынды негіз немесе түбір сөздердің 7 түрі анықталды:

Г=10319 сөз қолданыс (7,79%) М: *e*

СГ=45608 сөз қолданыс (34,41%) М: *де*

ГС=12700 сөз қолданыс (9,58%) М: *ол*

СГС=61929 сөз қолданыс (46,73%) М: *бол*

ГСС=135 сөз қолданыс (1,02%) М: *айт*

ССГСС=414 сөз қолданыс (0,31%) М: *сынып*

СГСС=197 сөз қолданыс (0,15%) М: *тарт*

Көріп отырғандай, мұнда ең жиі қолданыстағы форма СГС (дауыссыз+дауысты+дауыссыз және СГ дауыссыз+дауысты) варианттары екендігін байқаймыз. Ал екі буынды түбір (негіз) сөздердің 9 түрлі форма-варианты кездесті. ГСГ (*екі*), ГГС (*аяқ*), СГСГ (*неше*), ГСГС (*ағаш*), ГССГ (*істе*), СГСГС (*керек*), СГССГ (*қаниша*), ГССГС (*артық*), СГССГС (*қандай*). Бұлардың ішінде ең жиі қолданылатыны СГСГС (8321 с.қ.=28,6%), СГСГ (7404 с.қ.=25,4%) және ГСГС (4144 с.қ.=12,5%) форма-варианттары. Бұлардан кейінгі орындарда қолданылу жиіліктері бойынша мына форма-варианттар келеді: ГСГ (9,61%), СГССГ (7,93%), СГСС (6,49%), ГССГС (3,44%), ГГС (0,82%). Ал енді үш буынды түбір (негіз) сөздерге келсек, біздің таңдамамызда олардың 11 түрі кездесті:

СГССГСГ=970 с.қ. (20,19%) *бірнеше*

СГСГССГ =634 с.қ. (13,19%) м: *бірінші*

ГСГССГ=865 с.қ. (18%) м: *екінші*

СГСГСГ=465 с.қ. (9,67%) м: *машина*

СГСГССГС=348 с.қ. (7,24%) м: *құрастыр*

СГССГССГ=298 с.қ. (6,20%) м: *тапсырма*

ГССГСГ=270 с.қ. (5,62%) м: *әңгіме*

СГГСГС=269 с.қ. (5,59%) м: *пионер*

ГСГСГ=311 с.қ. (6,47%) м: *оқушы*

ГСГССГС=191 с.қ. (3,97%) м: *ж.ұзындық*

ГГСГС=183 с.қ. (3,84%) м: *уақыт*

Төрт және одан да көп буынды түбірлердің (негіздердің) ішінде бізге тек ГССГССГСГ (197 с.қ.) формасы кездесті (*әрқайсысы*). Ал қалған ГСГСГС (*алақан*), ГССГГС (*алданыш*), СГСГСГС (*домалақ*) СГССГСГС (*дөңгелек*), СГСГСССГ (*жұмыртқа*) түріндегі формалардың біз таңдап алған 200 сөздің ішінде кездеспеу себебі түсінікті болса керек: бұл формалар жиілігі 159 сөз қолданыстан төмен болып келетін сөздерге жатады. Қорыта келгенде, 50 ж. мектепке арналған текстердегі түбір (негіз) сөздерді құрайтын фонемалардың ішінде СГС және СГ формалары аса жиі қолданысқа ие, себебі бұл формаларда бір буынды түбірлердің агглютинативті дамуының күрделі тарихи үрдісі сақталған деуімізге болады [2; 5; 6,44].

Осыған дейінгі Қ.Бектаев, С.Мырзабеков, А.Белботаев, Қ.Молдабек, С.Өскенбаев, А.Жұбановтардың қазақтілі зат есімдері, етістіктері, сын есімдері, есімдіктерінің морфологиялық құрылымы бойынша алған статистикалық мәліметтері оқулық мәтіндері құрылымының заңдылықтарын анықтау және оқып-үйренудің материалы қызметін атқарады. Қазақ тілінде бір ғана зат есімдердің өзінде сөз түрлендіруші аффикстердің

саны 500-ге жетсе, ал көптеген етістіктер 1000-ға жуық әр түрлі сөз формаларына ие [2; 9; 10,136-231]. Осыған байланысты морфологиялық белгілерді машиналық өңдеу жолымен сөз таптары мен грамматикалық категорияларды классификациялау қажеттілігі туындайды (кері жиілік сөздіктер). Түркі тілдерінде сөз таптары негізінен сөздердің мағыналық мазмұнына қарай классификацияланады, яғни, сөзжасам немесе сөз түрлендіру, сонымен қатар синтаксистік функциялар жүйесінің біріне қатыстылық мәнін көрсетеді [2; 11,149]. Осы белгілеріне қарай түркі тілдерінде бастапқы және екінші морфемалар үш топқа бөлінеді:

1. Заттың атын немесе статикалық күйін білдіретін түбір морфемалар.

2. Динамикалық белгі-қозғалысты танытатын етістіктерді білдіруші түбір морфемалар.

3. Сөйлем мен сөз тіркесі құрамындағы сөздердің грамматикалық қатынасын білдіретін көмекші морфемалар.

Бірінші топқа зат есім, сын есім, сан есімдер мен есімдіктер, екінші топқа үстеулер, еліктеу сөздер мен етістіктер, үшінші топқа-одағай,шылау, модаль сөздер мен қосымшалар кіреді. Алғашқы екі топқа қатысты сөздер бір-бірінен ерекше аффикстік сөзжасам жүйесіне ие. Алайда кейбір омоаффикстер формальды түрде бір-бірінен айырғысыз (омографтар). Омоним сөздер бірінші және екінші топтағы түбір морфемаларға жалғанатын аффикстерге ие болуы мүмкін. Сонымен қатар бүкіл түбір морфемалар жиынын тағы үлкен екі топқа бөлуге болады: толық мағыналы немесе атауыш морфемалар: қосалқы мағыналы немесе көмекші морфемалар. Бұларға қоса түркі тілдерінде контекстен тыс, яғни морфологиялық деңгейде белгілі бір сөз табына жатқызуға болмайтын сөз топтары бар, бірақ, біздің мақсатымыз ол емес. Жоғарыдағы сөз табын топтастыру үрдісіне сүйене отырып, зерттеуімізге негіз етіп алынған 1950-2000 ж.ж. мектеп оқулық-тарындағы және балалар әдебиетіндегі сөз таптары түрлі үлестегі жиілік көрсеткіштерін байқатты. Көріп отырғанымыздай, зат есімдердің үлесі 35-43%-ды құрайды. Мұның өзі олардың басқа сөз таптарына қарағанда қолдану аясы кең екендігін көрсетеді. Өйткені табиғат пен қоғамдық тіршіліктің қыр-сыры қаншалық алуан түрлі болса, олардың баршасына дерлік атауыш ретінде жұмсалатын сөздер де алуан түрлі. Зат есімдер тікелей сезім арқылы тануға болатын дүниедегі нақтылы нәрселерден бастап, адамның тек ақыл-ой қабілетінің жәрдемі нәтижесінде ғана түсінілетін абстракт ұғымдардың аттарын да білдіре алады. Зат есімдердің мағыналық өрісі мейлінше кең екендігін аңғару үшін бұл тұста оның қамтуына кіретін сөздердің лексикалық топтарын атап өтсек, мысалы, тұрмыстағы түрлі заттар мен нәрселердің, жан-жануар, өсімдіктердің, табиғат денелері мен құбылыстардың атаулары, адамның кәсібін, мамандығын, қабілетін, тегін, қоныс-тұрағын білдіретін, әдет-ғұрыпқа, салтқа, ойын-сауыққа байланысты айтылатын сөздердің барлығы да зат есімдерге жатады [11,149]. Сондықтан да қарастырылып отырған БСО мәтіндері мазмұнының грамматикалық құрылымы қазақ әдеби тілінің көркем әдебиет тілі мен қоғамдық саяси және ғылыми-техникалық түрлеріне тән жан-жақтылыққа бағытталғандығын байқауға болады. Сонымен қатар бұл ғылыми-техникалық стильге тән баяндаудың номинативті формасымен де байланысты. Әр жылдар (1950-2000 ж.ж.) оқулықтары мен БӘ сөз таптарының бөліну үлесі өзара бір-біріне жақын. Жоғарыда айтылғандардан басқа, түркі морфемалары аффикстік морфемаларға ие [12,122]. Аффикстік морфемалар лексика-грамматикалық сөз жасаушы (СА) және сөз түрлендіруші морфемаларға (АФГ) бөлінеді. Түркітаным грамматикалық дәстүріне сай әр түрлі морфемаларды жіктегенде, біз оларды мектепке арналған текстернен алынған тілдік мысалдармен көрсетіп отырамыз. Төменде біз мектепке арналған текстердегі түбірге жалғану арқылы есім сөз формалары пайда болуының кейбір варианттарының мысал-сызбасын келтіреміз (берілген сызба үлгісі Қ.Молдабек еңбектерінен алынды):

Р+СА: Р+АФГ; Р+Ж жылқы+шы, бұлбұл+ша, дауыс+пен

P+Ж+АФГ *бала+лар+дай*
 P+CA+CA+CA *асыл+дан+дыр+ыл*
 P+CA+CA+CA+Ж *бас+кар+у+шы+ны*
 P+АФГ+Ж +Ж *көл+шіг+i+нде*
 P+АФГ+Ж+Ж +АФГ *ара+лыг+ы+нда+гы*
 P+АФГ+АФГ+АФГ *ашу+лан+ған+дай*
 P+CA+АФГ *данышпан+дық+тай*
 P+CA+АФГ+Ж *ег+iн+шілік+пен*
 10. P+CA+АФГ+Ж *сөйле+m+ше+лер+де+gi*
 П.P+CA+Ж *ес+кек +пен*
 12. P+CA+Ж+АФГ *ег+iн+де+gi*
 13. P+CA+Ж+АФГ+Ж+Ж *ег+iн +де+gi+лер +ge* 14.P+CA+CA+АФГ+АФГ+CA+Ж
су+лан+дыр+ма +ған+дық+ тан
 15 P+Ж+АФГ *дос+ым+дікі*
 16. P+Ж+Ж+Ж *бала+лар+ым+a*
 17. P+CA+CA+CA+Ж *аңтр+ым+паз+дық+пен*
 18. P+CA+CA+Ж+АФГ *айт+ыл+у+ын+ша*
 Осы мысалдардан көріп тұрғанымыздай, БСО тілдік жүйесі морфемалардың түбірге немесе негізге жалғануының белгіленген қатаң тәртібін талап етеді [13,166]:

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалыбеков Б.Е. 50 жылдардағы бастауыш сынып оқулықтарының лексикалық жүйесі мен морфологиялық құрылымының статистикасы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін қорғалған диссертация. Алматы. 2004.
2. Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. Монография. Алма-Ата: Наука, 1978, -183 с.
3. Садыков Т. Моделирование киргизской именной морфологии. Автореферат дисс. канд. филол. наук. Л., 1982, -16 с.
4. Молдабеков К.М. Лингвостатистические исследования казахских текстов для младших школьников. Автореферат дисс. кан. филол. наук. Алма-Ата, 1985, -18 с.
5. Баскаков Н.А. Морфологическая структура слова и части речи в тюркских языках // Советское востоковедение. 1957, N 1, -С. 72-85.
6. Ибатов А. Морфемная структура казахского слова. Автореф. дисс. докт. филол. наук. Алма-Ата, 1989, -55 б.
7. Бектаев Қ.Б. Қазақша-орысша сөздік. Орысша-қазақша сілтеме сөздік. Түркістан-Шымкент, 1995, -415 б.
8. Кононова А.Н. Грамматика языка тюркских рунических письменных памятников VII-IX в.в. М., Л.: Наука, 1980, -78с.
9. Статистика казахского текста. Алматы: АН Каз. ССР, 1973, -С. 39-49; -136-231.
10. Ысқақов А.Ы. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: Мектеп, 1974, 403 б.
11. Қазақ тексінің статистикасы. Алматы: Ғылым, 1990, -206 б.
12. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика, морфология. Алматы: ҚР ҒА басп., 1962, -452 б.
13. Молдабеков К.М. Лингвостатистические исследования казахских текстов для младших школьников (на материале текстов учебников начальных классов и литературы для детей). Дисс. кан. филол. наук. Алма-Ата, 1985, -259 с.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ СПОРТ ТҮРЛЕРІ ҚАЗАҚША КҮРЕС

Козбаев Е.У. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС., Шымкент қаласы. kozbayev89@inbox.ru

Сапарбеков Н.С. - аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС., Шымкент қаласы. Nurmuhhan-92kz@mail.ru

Нуржан Н.Н. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС., Шымкент қаласы. nurbayt.nurzhan@mail.ru

Бекитауов Н. А. – «А.Байтұрсынов атындағы №5 жалпы білім беретін мектеп коммуналдық мемлекеттік мекемесі, Дене шынықтыру пәнінің мұғалімі

Аңдатпа. Қазақ күресінің тарихы ұлтымыздың өмір тарихымен тығыз байланысты. Күрес жарысы қазақ халық өнерінің ажырамас бөлігі болып табылады, сонымен қатар ат жарысы, итис Акинс. Қазақтар билік иесін " дәу", " түлағай", " жауынгер " деп атап, оны ерекше ізгілікті адам деп таныған. Күрес – ұлттық мәдениетіміздің маңызды саласы. Қазақтар дене шынықтыруға ерекше сұранысқа ие болды, кішкентай баладан бастап далада тұратын қарт адамға дейін және он екі ай бойы тұрақты қозғалыста болды. Қазақ жерінде еркін атқа мінуден бастап ату техникасын, күрес пен жекпе-жек өнерін меңгеруге дейін олар ұл мен қыздың талап деңгейіне көтерілді.

Кілт сөздер: қазақ күрес әлемдегі ең тарихы терең спорт түрлерінің бірі ғой. Қазақтың ешбір ұлытойы мен мерейлі мерекесі онсыз өтпеген.

Аннотация. История казахской борьбы неразрывно связана с историей жизни нашей нации. Соревнование борцов является неотъемлемой частью искусства казахского народа, как скачки, айтысы акынов. Казахи называли обладателя силы «гигантом», «толагаем», «борцом» и признавали его человеком особой добродетели. Борьба является важной отраслью нашей национальной культуры. Особое требование казахов предъявляло к физической подготовке, от маленького ребенка до преклонного возраста, живущего в степи и постоянно находящегося в движении в течение двенадцати месяцев. В казахской стране от свободного сидения на лошади до овладения приемами стрельбы из лука, борьбы, единоборств поднялись на уровень требований, предъявляемых к мальчику и девочке. Ключевые слова: казахшакүрес-один из самых исторически сложившихся видов спорта в мире. Ни один великий казахский праздник не обходился без него.

Ключевые слова: казахшакүрес – один из самых исторически сложившихся видов спорта в мире. Ни один великий казахский праздник не обходился без него.

Abstract. The history of Kazakh wrestling is inextricably linked with the history of the life of our nation. The competition of wrestlers is an integral part of the art of the Kazakh people, such as horse racing, Akynaitys. The Kazakhs called the owner of the power "giant", "tolagai", "Baluan" and recognized him as a person with special qualities. Wrestling is an important area of our national culture. The ability of Kazakhs to live in the Steppe for twelve months and constantly move, from young children to old people, made a special requirement for physical and strength training. In the Kazakh country, starting with free riding on horseback, archery, wrestling, mastery of martial arts has increased to the level of equal requirements for a boy and a girl.

Keywords: kazakshakures is one of the most historically developed sports in the world. No great Kazakh holiday was complete without it.

Күрес спорттық жарыс ретінде өте ерте кезден бері бар, бұған қазба еңбектерінің деректері дәлел. Ол біздің ата-бабаларымыз сақа өмірінде құрметті орынға ие болды. Тіпті сақаның

айқайы да шайқасқа қатысты, – деп жазды ол туралы Ильин Клавдий. Тарихшы Мангакия былай деп жазды: "Ірі жарыстардың бірінде екі атақты балуан кездесіп, екеуі екі танбалы сандарды көрсетті. "Жеңімпаз үлкен құрметке ие болды, Оле Хан бұйрық шығарып, Эллидің жаратылмағанын түсіндірді. Мунди КНК-дан тек Тарханға ауыстырылды, ол мемлекетте маңызды іс-шараларды жүзеге асырды. Осылайша, атақты балуандар ақсүйектердің жоғары деңгейіне көтеріле алды, бұл жарыстың бұл түрінің құндылығын арттырды."Күрес матчтарын ойнау арқылы ол кейде саяси мәселелерді шешетін", - дейді ол.

Сондай-ақ, қазақтардың күрес матчтарына деген көзқарасы ерекше. Олар балуандардан Халлектің күшін, оның денсаулығын, ықпалын, сондай-ақ күш пен күш әдістерін алды. Сондықтан, билік иелері балван шулак пен казимокан Сиаки есімдері жерді жарып жіберген Қазақтардан шыққаны кездейсоқ емес. Балуан шулак халықаралық кілемге шыға алмады, Бірақ Оның командасы чемпиондар қатарында болды. Алысқа бармай-ақ, көптеген халықаралық жарыстардың жеңімпазы атанған Карон тізе бүкті деп айта аламыз.

Қазақ күресі – күрестің келешегі зор түрлерінің бірі. Күресті бұрынғыдан да қызықты әрі мазмұнды ететін жаңа қимылдар енгізілді, өйткені палуан күрестің басқа түрлеріне қосылған тәсілдерді қолдана білді.

Қазақстан шайқасын бүгінгі талаптар тұрғысынан ғана емес, оның болашағын зерттеу тұрғысынан да қарастыруға болады. Қазақ күресі тек қазақ деңгейінде қалып қоймай, сонымен қатар Республикааралық жарыстар бағдарламасына енгізілуі керек, бірақ бұл үшін қазақ күресінің өзіндік ұлтшылдығы бар

Пішінді кеңейтіп, қосқан жөн. Әрине, шайқас оның ұлттық ізіне сәйкес келуі керек, бірақ бұл оған көпұлтты сипат бермеуі керек.

Ол басқа спорт түрлерімен салыстырғанда Қазақстанда күреспен айналысқанына қарамастан, оның алдында сыбырлауды күткен сұрақтар жеткілікті. Оның ғылыми-әдістемелік аспектісі қарастырылды. Балуанның спорттық белсенділігін көрсететін психологиялық және биологиялық аспектілері тіпті зерттелмеген. Әдістер мұқият пысықталды, Бірақ қорғаныс, қарсы шабуыл және жаттығу әдістері іс жүзінде жоқ.

Бүкілодақтық және халықаралық деңгейдегі қазақ күресі атақты қазақ балуандарының көпірі іспетті болды: А.А. Айшанов, А. Ғабсатарова, А. Мұсабеков, ш. Серіков, Ушкимберов және басқалар.

Тоғыз құмалақ

Әлемдегі ең көне үстел ойындарының бірі. Ежелгі адамдарда үстел ойындары болғаны өте таңқаларлық. Олар тек физикалық даму туралы ғана емес, сонымен бірге ойлауының дамуы туралы да айтады. Садақ пен Жебені ойлап тапқандар үшін тіршіліктің жұмыс істеуі үшін қажетті басқа желбезектерді ойлап табуға болады. Олардың арасында тоговқумалақ бар.

Бүгінгі таңда тоғызқұмалақ 4500 жаста деген пікір бар және бұл пікірлер қазба жұмыстарының нәтижелеріне дейін азаяды.

Тоғызқұмалақ ойындарының тарихына тоқталайық. Негізінен, бұл ойын бұрын "алгебра шопандары" деп аталған қазақтың ұлттық ойындарының бірі болып табылады. Бұл ойын Қазақстан, Қырғызстан, Қарақалпақ және Алтай халықтары арасында кең таралған.

Тоғызқұмалақ ойынындағы құмалақтардың саны – 162, бір ойыншыда 81-ден астам құмалақ болуы керек. "Тоғыз құмалақ" ойыны ауызша ұпайларды еш кедергісіз тез шығаруға мүмкіндік береді, еңбекқорлықты, тапқырлықты және төзімділікті дамытады.

Сондықтан ол елде кеңінен таралып, қалай екенін білмей, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды. Қазақстанның байға, күрес және Замби ата сияқты ұлттық спорт түрлерінен жеңімпазға сыйлық беріледі. Тоғызқұмалақ қазақтың классикалық ақыны Абайдың сүйікті ойындарының бірі болды. Төрт арифметикалық амалды жақсы білетін және есте сақтау қабілеті өте мықты адамдар ғана жеңеді. Математиктердің пікірінше, тоғыз саны көптеген арифметикалық есептерге әкелетін ерекше қасиеті бар сан.

Тоғызқұмалақтың бірнеше түрі бар. Оның балаларға арналған қабығы "коздато", "бестимчи" деп аталады. Бұл Тоғызқұмалақ шытырман оқиғалы және қызықты ойын екенін

көрсетеді, ол адамның ойлау қабілеті жақсарған сайын қиындай түседі. Тоғызқұмалақ ойнаудың көптеген жолдары бар.

Соңғы жылдары олардың біреуі ғана кеңірек Шапан киіп, онда жарыс жүріп жатыр. Тоғызқұмалақ есери ойыны соғыстан кейінгі жылдары кең етек алды. 1984 Жылы Алматыда қазақ КСР чемпионаты өтті.

Оған Абай Ысқақовтың (Семей), Андамас Шөкеевтің (Қарағанды), Успан қаржовтың (гитсу), Шармаковтың, Утыгиновтың (замбия облысы) және т.б. ұрпақтары қатысты. Утыгинов қайғылы кейіпкерге айналды. Байқаудан кейін кеңес өтті, оған жазушы Мұхтар Әуезов, КСРО халық әртісі калибек қатысты

Қуанышпаев, техника ғылымдарының кандидаты шимердин ибраев және басқалар. Негізінен, "тоғыз комалақ" ойынының ережелері 1949 жылы жарияланған. Жергілікті және облыстық туғызқұмалақ жарыстары 1960 жылдан бері өткізіліп келеді. Бұл жарыстарға Қырғызстан мен Алтай өлкесінің ойыншылары қатысты.

Тоғызқұмалақ басқа үстел ойындарына да қатысты. Бұл ойында басқа елдерден келген С. Тигириді қолдануға болады. Мұндай ереже сол ойындардың кең таралуымен этносаралық (яғни халықаралық) ойындарды құруға ғана емес, мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта ойыншық тоғызқұмалақ жылдан жылға халық арасында өте танымал.

Тиісінше, Республикалық Федерация құрылды, қалалар мен облыстарда бөлімшелер жұмыс істейді. Республика Чемпиондары мен жүлдегерлерінің қатарында ойынға халықаралық сипат беретін басқа ұлт өкілдері де бар. Көрнекті ойыншылардың қатарында он алты және тоқсан жастағы ойыншылар бар. Мұның бәрі сол құмалақ ойыншығының болашағы зор екенін көрсетеді.

Ойынның басында тоғызқұмалақ "алгебра Шопаны" деп аталды.

Ат спорты

Еркек жылқы – адамзат оны алғаш қолға үйреткеннен бері көптеген ғасырлар бойы оған адал қызмет етіп келе жатқан жануарлардың бірі.

Зилкини есери көшпелі тайпалардың өмірінде ерекше міндет атқарады. Олар атқа мініп, жерді күзетіп, жаяу серуендеуге шықты. Бу және газ қозғалтқыштары болмаған жағдайда мемлекеттер арасындағы қатынастар жылқыларға негізделді. Орта Ғасырларда жүйрік аттар пошта қызметкерлерінің бір түрі ретінде де қолданылған. Ең құрметті қонақтарға халық ең құрметті жылқыларды ұсынды.

Академик Сәбит Мұқанов ізімен суреттей алмаған, қазақтың жылқыны суреттеуі нағыз поэзия. Жылқы батырлармен бірге эпоста өз орнын алады."

Қазақ эпосының аудармашыларының бірі, көрнекті фольклортанушы М.В. Щербakov атап өтті. Турловский, «Қазақтар жылқы малын білетін».

Соңғы кездері қазақ тілінде жылқының барлық дерлік жасына байланысты ерекше атаулар бар. Қанша атау олардың сыртқы түрін, түсін, айырмашылығын, ерекше сезімталдығын білдіреді", – деді Поллах.

Мұнда жылқымен байланысты қазақтың ұлттық спорт түрлері өте көп.

Жылқыны күтіңіз, баптау – бұл сіздің жүздеген жылдық тәжірибеңіз бар ғылым.

Ат спортымен айналысатын адам алдымен атқа мінуге машықтануы керек. Ат спортында ұйықтаушыдан басқа барлық спорт түрлері жеке есепке алынады. Өйткені онда адамдар күшті, техниканы, шеберлікті сынайды. Қазақстандық ат спорты түрлері бірнеше түрге бөлінеді: аламанпиги, пуиги, аударысбақ, көкпар.

Ал ойындардың ішіндегі ең қиыны – қызды қуу, Тиын алу, салмасын ілу, (Солтүстік-Батыс).

Қауіпсіздік

Оның пайда болу мәселесінің ғылыми маңыздылығы аламанбайғаның өте ежелгі спорт түрі екендігімен байланысты және мұндай жарысты өткізу біздің республикамыздың аумағымен тығыз байланысты. Біздің ата-бабаларымыз абаманды әскери шабуыл деп сипаттап, оған әскер қатысқан. Яғни, аламан-Бәйге аламан қаласында орналасқан, онда

жылқылар өте ұзақ қашықтықты шабу үшін алдын ала шабандозбен арнайы дайындықтан өтуі керек.

Бұрын бұл спорт түрі жылқыларды баптау әдістерін қолдана отырып ойлап табуға болатын кәсіби негізде болған. Бұл марапаттар тоғыз марапаттау рәсімінде берілді (9 түйе және 9 сиыр.Б. Аламанбайғада ат 25-100 шақырым қашықтықта жүгіреді. Еңіс ұсталатын жер қатты, кедір-бұдыр және тосқауыл ретінде болады. Ұзақ уақыт бойы зайзар тұрғындары аламандар деп аталды. Демек, қазақтың"аламан"сөзі осыдан шыққан. Аламан Бәйге кенгуруларды бақылап отырған жауларға тосын шабуылда қазақстандық сарбаздарды дайындауға қатысты.

Қазіргі уақытта аламан бәйге Республиканың ауылдық жерлерінде, негізінен Оңтүстігінде өткізіледі. Бірақ мұндай жарыстар Ресми Ережелерге сәйкес өткізуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбділлаев Ә.К., Оңалбек Ж.К. Дене мәдениетінің ілімі және әдістемесі. – Түркістан: Тұран, 2004. – 277б.
2. Уаңбаев Е. Дене тәрбиесінің негіздері.- Алматы: Санат, 2015ж
3. Қуанышев Т.Ш. Болашақ дене тәрбиесі мұғалімдерін ұлттық ойын құралдары арқылы даярлау. Автореф. дисс.пед.ғыл.канд.13.00.01. Алматы, 1992.63б
4. Оразов Ш.Б. Дене тәрбиесі сабағында оқушылардың дене мүмкіндіктерін дамыту. Оқу- құрал. – Түркістан, 2005. – 70 б.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫ ДАМУЫ

Мильдоходжаева Г.С. – оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,

Шымкент қаласы, gulya_gym@mail.ru

Молдабеков Е.О. – оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ

Маханбетова А.Қ. – оқытушы «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,

Шымкент қаласы, makhanbetova198@mail.ru

Кошбахтиев И.А. – оқытушы. «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,

Шымкент қаласы.

Аңдатпа. Мемлекеттік бағдарламада халықтың денсаулығын нығайтуды ұйымдастыру жөніндегі шаралар, дене тәрбиесі жөніндегі оқу бағдарламаларына, бағдарламалық-бағалау нормативтері жүйесіне қойылатын талаптар және түрлі топтардың дене бітімін дамыту жөніндегі талаптар, жоғары жетістіктер спортын дамытудың негізгі бағыттары, сондай-ақ ұйымдық, материалдық-техникалық, кадрлар, ақпараттық және құқықтық жағынан қамтамасыз етудің негізгі принциптері көзделеді. Дене тәрбиесі мен салауатты өмір салтын және денсаулық қорғаушы орта қалыптастыру жастардың бойына психикалық тұрақтылықты және тиімді кәсіби қызмет қажеттілігін қамтамасыз ететін салауатты өмір салтын дамыту мен жеке тұлғалық сапаны қалыптастыру мақсатын қояды.

Кілт сөздер: спорт, дене тәрбиесі, салауатты өмір, қорғаушы орта, жеке тұлғалық қызмет.

Аннотация: В государственной программе определены меры по организации укрепления здоровья населения, требования к программам подготовки по физическому воспитанию, система программно-оценочных нормативов и требований к развитию физической подготовленности различных групп населения, основные направления развития. спорта высших достижений, а также организационное, материально-техническое, кадровое, информационное и основные принципы правового обеспечения. Формирование физического воспитания, здорового образа жизни и здоровьесберегающей среды направлено на привитие молодежи здорового образа жизни и личностных качеств, обеспечивающих психическую устойчивость и потребность в эффективной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: спорт, физическое воспитание, здоровый образ жизни, защитная среда, индивидуальное обслуживание.

Annotation. The state program defines measures to organize the strengthening of public health, requirements for physical education training programs, a system of program evaluation standards and requirements for the development of physical fitness of various population groups, and main directions of development. elite sports, as well as organizational, logistical, personnel, information and basic principles of legal support. The formation of physical education, a healthy lifestyle and a health-preserving environment is aimed at instilling in young people a healthy lifestyle and personal qualities that ensure mental stability and the need for effective professional activity.

Key words: sports, physical education, healthy lifestyle, protective environment, individual service.

Дене тәрбиесін, жаңа технологиялар мен озық тәжірибелерді ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық принциптерімен қатар зерттеу педагогика ғылымының бүгінгі талаптардан туындайтын міндеттерінің бірі болып табылады. Дене тәрбиесінің мәнін қазіргі заманның талаптарына сәйкес қарастыру адамның өзі өмір сүрген ортаның

жемістерінде ғана емес, сонымен бірге іс-әрекеттерінде де көрінетін субъект ретінде танылуымен анықталады. Осы ортадағы Дене шынықтыру және адамгершілік қатынастар. Ол қоғамда елеулі өзгерістерге ұшырап, адамның мақсаттары мен мұраттарына, оның өмір салты мен мінез-құлқына, сондай-ақ субъект ретіндегі мінезіне өзгерістер енгізеді. Қоғамдағы әл-ауқат, дене шынықтыру мен рухани құндылықтардың табиғаты, мәні, шығу тегі мен функциялары туралы жан-жақты зерттеулер жүргізу қажеттілігінен басқа, оқушылардың дене тәрбиесін әл-ауқаттың дене тәрбиесі мәселесіне байланысты талқылау біздің тақырыбымыздың маңыздылығын атап көрсетеді.

Біздің жұмысымыздың мақсаты.

Егер өмірде адамның денсаулығын жақсартатын, өмірін ұзартатын, көңіл-күйін көтеретін, оның сүйкімді, сымбатты, шыдамды, жігерлі және күйзеліске түсуіне көмектесетін күшті күш болса, онда бұл дене шынықтыру және спорт. Бүгінде елімізде Спорттың дамуы үшін адам үшін маңызы зор барлық жағдай жасалғаны белгілі. Әсіресе, соңғы 10 жылда мемлекет тарапынан қолдау алатын дене шынықтыру және спорт сияқты салаларды дамыту үшін барлық жағдай жасалғаны атап өтілмесе. Дәлел ретінде күнделікті өмірде халықтың салауатты өмір салтына баса назар аудара отырып, еліміздің түкпір-түкпірінде спорт нысандарының құрылысын келтіруге болады. Бірақ жасыратыны жоқ, атқарылған жұмыс кейде көзге көрінбейді. Спорт және дене шынықтыру адам денсаулығын сақтауда және қоғамда салауатты өмір салтын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Біздің жұмысымыздың мақсаттары.

Осы шаралардың орындалуын, олардың саралануын бақылау. Дене тәрбиесінің қоғамға әсері туралы мотивация және зерттеу.

Біздің ата-бабаларымыз «денсаулық – ең маңызды байлық». Технологиялық дамудың қазіргі кезеңінде ол өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ежелден Бері Қазақтар басқа халықтарға қарағанда құрлыққа, далаға, таза ауаға жақын болған. Ғалымдар адам денсаулығына қанша энергия беретінін әлдеқашан дәлелдеген. Бұл топырақты бағалайтын және салауатты өмір салтын ұстанатын адамдардың ұрпағы. Өкінішке орай, қазір қалаларда технологиялық дамуға ілесу үшін дене шынықтырудан гөрі интеллектуалды жетілдіруге көбірек қызығушылық танытатын адамдар көп. Әрине, адам да ақылды болуы керек, бірақ дене шынықтыру туралы ешқашан ұмытпаған жөн. Сондықтан мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдауында командалық спорт түрлерін дамытуға ерекше көңіл бөледі. Президент өз хаттарында Туризм және спорт Министрлігіне салауатты ұлт қалыптастыру бойынша бірқатар міндеттер жүктеді.

Дені сау адам-табиғаттың ең құнды жемісі. Бұл лауазымды қазақстан республикасы тәуелсіздік алғаннан бері атқарып келеді. Қоғамдық денсаулық сақтау-Бәсекелес Елу елдің қатарына кіру мақсатына жетудің маңызды тірегі.

Дене шынықтыру – бұл қоғамның жалпы мәдениетінің бөлігі, қоғамның физикалық дамуы мен адам денсаулығын нығайтуға бағытталған салаларының бірі. Дене тәрбиесінсіз жастардың жан-жақты дамуы мүмкін емес. Жақсы дамыған денені күнделікті өмірге жүйелі спорт түрлерін енгізген, денені нығайту үшін үнемі табиғи факторларды қолданатын, жұмыс пен белсенді демалысты кезектестіріп отыратын адам жақсы түсінеді. Біздің елімізде кәсіподақтармен біріктірілген ерікті дене шынықтыру және спорт бірлестіктері құрылды. Оның негізгі міндеттерінің бірі-балалар мен жасөспірімдердің дене тәрбиесі мен спорттық іс-әрекетін ұйымдастыру, онда балалық және жасөспірімдік шақтағы дене тәрбиесінің негізгі негіздері қаланады. Тек осы кезеңде жаттығуға деген қажеттілік қалыптасады, дағдылар мен дағдылар жинақталады, спортқа деген қызығушылық қалыптасады.

Дене тәрбиесінің құралдары-дене жаттығулары, тепкілеу, мотор және спорттық ойындар, серуендеу, жүгіру, шыңдау, дене шынықтыру.

Аталған препараттардың өсіп келе жатқан ағзаның денсаулығын жақсарту үшін маңызы зор. Бұлар:

Ең алдымен, бұл физикалық белсенділіктің нәтижесінде организмнің қоршаған ортаның жағымсыз факторларына және жұқпалы ауруларға төзімділігінің артуына байланысты. Басқаша айтқанда, денесі мықты және тәжірибелі адам сирек ауырады.

Екіншіден, өсу мен даму процесі ынталандырылады, терморегуляция реакциясы күшейеді, D жоғарылайды. Var. Суыққа төзімділік.

Үшіншіден, ақыл-ой және физикалық қабілеттердің артуына себеп болатын төзімділік, күш, жылдамдық және икемділік сияқты қасиеттер дамиды. Сонымен, физикалық жаттығулар жағымды эмоционалды жағдай туғызады, сергектік пен өзіне деген сенімділікті сақтайды.

Дене шынықтырумен айналысу кезінде жасын, жынысын, жеке ерекшеліктерін және дене мүмкіндіктерін ескеру қажет екенін есте ұстаған жөн. Негізгі талаптардың бірі-дене шынықтыру және спорт режимін сақтау, яғни олардың жүйелілігі, жүктемелердің біртіндеп артуы және әртүрлі құралдар мен құралымдарды кешенді пайдалану. Дене Шынықтыруды, салауатты өмір салтын және денсаулықты сақтау ортасын қалыптастыру салауатты өмір салтын қалыптастыруға және психикалық тұрақтылықты және жастардың тиімді кәсіби іс-әрекетінің қажеттілігін қамтамасыз ететін жеке қасиеттерді қалыптастыруға бағытталған. Оны жүзеге асыру алдын-ала білімді қажет етеді. Салауатты өмір салты адам ағзасының білім беру және ақпараттандыру процесіндегі мүмкіндіктерін, оның қызметінің ерекшеліктерін, адамның физикалық, психикалық және рухани денсаулығының арақатынасын, сондай-ақ мұғалімдердің тікелей қатысуын болжау арқылы қалыптасады. әртүрлі спорт түрлерінде.

Егер өмірде адамның денсаулығын жақсартатын, өмірін ұзартатын, көңіл-күйін көтеретін, оның сүйкімді, сымбатты, шыдамды, жігерлі және күйзеліске түсуіне көмектесетін күшті күш болса, онда бұл дене шынықтыру және спорт.

Денсаулық – әлеуметтік байлықтың негізі, сондықтан оны сақтау мен нығайту үшін барлық жағдайды жасау қажет. Сондықтан әр адам қоғам алдында өзінің және басқалардың денсаулығы үшін моральдық тұрғыдан жауап береді. Денсаулығының жоқтығы адамның өз жоспарларын жүзеге асыруына кедергі келтіреді, әсіресе жанып жатқан күштер мен жастардың табандылығына кедергі келтіреді.

Денсаулық-жаратушының адамға берген сыйы. Дегенмен, мұны барлық сау адамдар түсінбейді. Біз оның қадірін ол ауырғанда немесе кедей жанды көргенде ғана білеміз. Мүмкіндігі шектеулі адамның өмір сүру кезінде аяқ-қолынан айырылған, он екі мүшесі қоғамға қажетті орасан зор жұмысты атқарып, дені сау адамды қолынан келмейтін іспен айналысу мүмкіндігінен айырғанына қалай таң қалмайсың?!

Мүмкіндігі шектеулі жандар арасында дене тәрбиесінің негізгі бағыты мүгедектер арасында дене шынықтыруды насихаттау болып табылады.

Еліміздің атын шығарып, туымызды көкке желбіретуінің бір себебі әлемдік деңгейдегі спорттық жарыстар болғаны белгілі. Мұндай жарыстарда елді сақтау үшін бәрін жасайтын адамдар көп. Олар бойынша үгіт-насихат жұмыстары жүргізілуде. Алайда, көп жағдайда мүгедектер арасындағы жарыстарда үздік спортшыларды жазып алған кезде, біз өтіп кетеміз. Мүмкіндігі шектеулі жандардың спорттық жарыстардан алатын белгілі бір жетістіктері туралы көпшілікпен жақсы қарым-қатынас жасау олардың өмірге деген ынтасын арттырудың ең қысқа жолы болады.

Бұл жолдағы дене тәрбиесінің мақсаты-мүгедектерді шығармашылық және әлеуметтік сауықтыру және ынталандыру. Мүгедектердің қоғаммен тығыз қарым-қатынасы олардың бостандығы мен белсенділігін арттырады, әлеуметтік кедергілерді жояды.

Дене тәрбиесінің қоғамдағы ерекше маңыздылығын көрсететін тағы бір мәселе-қазіргі заманда індетке айналған зиянды әрекеттермен күресу. Арак, темекі және алкоголь

сияқты аурулардың Алдын алу жолында негізгі қару – спорт-дене тәрбиесінің негізгі құрамдас бөлігі.

Әр ұлттың болашағы оның бойында адамгершілік қасиеттерді бойына сіңірген білімді, бастамашыл, талантты, білімді, дені сау және сыпайы жастардың қолында екені анық. Ал денсаулығы нашар және жаман әдеттерге әуестенетін мемлекет әрқашан әлсіз және қорғансыз болады. Сонымен қатар, мемлекеттің беделі тек мықты экономикамен ғана емес, Сонымен қатар Әлем Чемпионаттары мен басқа да жарыстардағы елеулі спорттық жетістіктерімен де сипатталады. Сондықтан жастар арасында салауатты өмір салтын насихаттау бүгінгі күннің басты талабы болып табылады.

Жер бетіндегі Адамдардың Гигиенасы мен физиологиясын дамытуда дене тәрбиесінің мақсаты қандай да бір спорттық нәтижелерге қол жеткізу емес, денсаулықтың жоғары көрсеткіштеріне қол жеткізу болып табылады. Бұл мақсат жеке адамдардың да, жалпы қоғамның да мүдделеріне сай келеді.

Осы мақсатқа жету үшін дене тәрбиесінің міндеттері олардың жетістіктеріне байланысты аздап өзгерді, ал сенімділікке негізделген есептеулер бойынша мұндай өзгерістердің тиімділігі көптеген факторларға байланысты.

Осы негіздегі дене тәрбиесінің негізгі міндеттеріне мыналар жатады:

- * Денсаулықты нығайту;
- * Функционалдық қабілеттер мен физикалық дамуды үйлестіруді жақсарту;
- * Моториканы және бұлшықет күшін дамыту;
- * Гигиеналық дағдыларды үйрету;

Ежелден Бері халқымыз Денсаулықтың қадірін біліп, Оған ең маңызды байлықты жатқызып келеді. Біздің мемлекет осы қағиданы берік ұстана отырып, ел халқының көңілді және дені сау болуы үшін қолдан келгеннің бәрін жасайды. Дені сау ұлт бәсекеге түсе алады. Сондықтан командалық спортты дамыту мемлекетіміздің стратегиялық басымдықтарының бірі болып табылады.

Республика президентінің "жаңа онжылдық-экономиканың жаңа қалпына келуі-Қазақстан үшін жаңа мүмкіндіктер "атты жолдауында:" салауатты өмір салты қағидасы және денсаулық сақтау саласындағы бірлескен жауапкершілік, сондай-ақ қоғамдық денсаулық сақтау саясаты халықтың күнделікті өмірінің ажырамас бөлігіне жатады.. 2020 жылға Қарай Қазақстанның 30% - Ын Командалық Спорт түрлерімен қамту, ана мен бала өлімін екі есеге азайту, жалпы өлім-жітімді 30% - ға және туберкулезбен ауыратындарды 20% - ға азайту қажет. Бұл ретте халықтың орташа өмір сүру ұзақтығын 72 жасқа дейін арттыру қажет. Бұл маңызды мақсат", - деді ол халық үшін салауатты өмір салтын ұстанудың маңыздылығын атап өтті.

Ал адам өміріндегі ең маңызды байлық пен бақыт-Денистің денсаулығы. Дұрыс тамақтанбау және жаттығулардың болмауы-денсаулығымызға бей-жай қарамайтындығымыздың белгісі.

Дене Шынықтыру мен спортты дамытуды мемлекеттік қолдау

1. Мемлекет Мемлекеттік саясатты қалыптастыру арқылы Дене Шынықтыру және спорт саласындағы қатынастарды реттейді, Дене Шынықтыру мен спорттың дамуына тиісті қаржылық, материалдық-техникалық, жеке, ғылыми, әдістемелік, медициналық, ақпараттық, ұйымдастырушылық-құқықтық қолдау көрсетеді, Сонымен қатар оның Қазақстан республикасындағы Дене Шынықтыру және спорт қозғалысының ерекше мәртебесін мойындайды..

2. Мемлекет азаматтардың тұрғылықты жері бойынша барлық түрдегі балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінің, спорт және балалар клубтарының, балалар мен жасөспірімдердің сауықтыру лагерлерінің, мамандандырылған топтар мен мектептердің санын көбейтуге жағдай жасауда. мүгедектер, медициналық және дене шынықтыру диспансерлері, олардың материалдық-техникалық базасын нығайту.

3. Мемлекет Дене Шынықтыру және спорт ұйымдарының Сыртқы Байланыстарының дамуына, Қазақстан Республикасында Дене Шынықтыру қозғалысының өсуіне ықпал ететін халықаралық спорт ұйымдары мен мекемелеріне интеграцияны қолдайды.

4. Мемлекет халықаралық стандарттарға сәйкес келетін спорт нысандарын, спорттық мақсаттағы тауарлар мен құрал-жабдықтар шығаратын кәсіпорындарды, спортшыларға арналған жоғары сапалы өнімдерді жобалауға және салуға инвестиция салатын отандық және шетелдік инвесторлар үшін қолайлы инвестициялық ахуал жасайды. Қазақстан Республикасының Дене Шынықтыру мен спортты дамытудың мемлекеттік бағдарламасы:

1. Қазақстан Республикасында Дене Шынықтыру мен спортты дамытудың мемлекеттік бағдарламасын үкімет әзірлеп, Қазақстан республикасының президенті бекітті.

2. Мемлекеттік бағдарламада халықтың денсаулығын нығайту шаралары, дене шынықтыру даярлығы бағдарламаларына қойылатын талаптар, бағдарлама жүйесі мен бағалау критерийлері және әртүрлі топтардың физикалық дамуына қойылатын талаптар, жоғары сапалы спортты дамытудың негізгі бағыттары қарастырылған., сондай-ақ ұйымдастырудың, логистиканың, кадрлардың, ақпараттық-құқықтық көмектің негізгі принциптері. Дене Шынықтыру және спорт саласындағы мемлекеттік саясаттың

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы оқу құралы Алматы Эверо 2016-112 б Бекнурманов Н.С., Амидов, А.И. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Temirhanov.Dzudo.doc>

2. Жылжымалы және эстафета ойындар – салауатты өмір негізі : оқу-әдістемелік құралы. / Н.О. Байзақова, Р.П. Зәуірбекова, О.С. Аңдарбаев. - Стер. бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 80 б. Байзақова, Н.О <http://rmebrk.kz/book/1177358>

3. Оқушыларды олимпиадаға дайындауға арналған шеберлік сыныптарының әдістемелік жинағы Қарағанды 2021.-172б

4. Жеңіл атлетика : Оқу әдістемелік құралы. - Карағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. - 146 б. Абдрахманов, З.А., Смаилова, А.Ш. <http://rmebrk.kz/book/1172122>

5. Дене тәрбиесі және спорттағы ғылыми-әдістемелік жұмыстарды жүргізу оқу-әдістемелік құралы Алматы Қазақ университеті 2013 62 б. Алимханов, Е.А., Онгарбаева, Д.Т. <http://89.218.153.154:280/CDO/books/Sport/Matveev.Osnovy-obshei-teor-sporta.pdf>

БАСКЕТБОЛДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ӘДІСТЕРІ; АЛАҢДА ТҮРУ, ЖҮРУ, СЕКІРУ, ТОҚТАТУ ӘДІСТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Алтынбекова Б.С. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС.,
Шымкен қаласы. bagulaaltynbek...7@gmali.com

Сапарбеков Н.С. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС.,
Шымкент қаласы. Nurmuhhan-92kz@mail.ru

Байдуллаев С.Р. – оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС.,
Шымкен қаласы.

Токсонбаев Р.Н. – оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС.,
Шымкен қаласы.

Андатпа. Баскетбол ойынындағы техника мен техниканы дамыту нұсқалары қарастырылады. Белгілі бір мөлшерде әр түрлі жаттығуларды күн сайын орындап отыру, оларды алдын ала белгіленген көлемде, өзінді ешбір босаңсытпай дұрыс істеуге тырысу белгілі әдетті, одан соң мінез-құлық ережелерін болжытпай орындау мұқтаждығын қалыптастырады.

Кілт сөздер: Қимылды бөліп немесе тұтас орындау кезеңі. Қимылды орындап көру танысу кезеңінің бастапқы элементі.

Аннотация. Рассматриваются варианты развития техники и техники в баскетбольном матче. Выполнение различных ежедневных упражнений в определенном количестве, попытка правильно выполнять их в заранее определенном объеме, не расслабляя себя, формирует определенную привычку, а затем необходимость выполнять правила поведения, не предугадывая их. Ключевые слова: техника, тактика, ловкость, выносливость.

Ключевые слова: разделительный или целостный этап выполнения движения. Выполнение жеста является начальным элементом этапа знакомства.

Abstract. Options for developing the technique and technique of playing basketball are considered. Performing a certain number of different exercises every day, trying to do them correctly, without any relaxation, forms a certain habit, and then the need to follow the rules of behavior without prediction.

Keywords: separation or integral stage of movement performance. Performing a gesture is the initial element of the dating stage.

Біздің қоғам спортшылардың денсаулығына қамқорлық жасауға барынша мүдделі. Мектептен баскетбол ойнауды бастамастан жоғары нәтижеге жету өте қиын. Сондықтан тұлғаны жан-жақты дамытатын оқушылар үшін дене тәрбиесінің маңызы зор. Баскетболшыларға арналған дене шынықтыру бағдарламасында қойылған негізгі міндеттерді дене тәрбиесінің кейбір мәселелерімен салыстырамыз. Дене шынықтыруға қолайлы жағдай жасау және ұйымдастыру үшін баскетболшылардың денесін дұрыс дамыту, денсаулығын нығайту, сабақтарда, сабақтан тыс уақытта және спорт саябақтарында күнделікті жұмыс тиімділігін арттыру қажет. Әрбір мектепте барлық оқу орындарында жабдықтар мен құралдар, сондай-ақ жақсы жарықтандырылған спорт залдары мен ойын алаңдары болуы керек. Өмірге қажетті дағдылар іскерлік қозғалыс процесінде қалыптасады. Табиғат түріндегі қозғалыстар; жүгіру, қарғыс айту, жүзу, лақтыру, альпинизм, etc. Sh б.

Жас жігіттің денесі әртүрлі жаттығулар кезінде дамып, айналады. Сондықтан, мектеп оқушыларының күші, жылдамдығы, төзімділігі және моторикасы сияқты адам қабілеттерін дамыту. Дене қимылдарын үйлестіру, бұл баскетболшылар үшін өте маңызды.

Дене шынықтыру жаттығулары – бұл адамның баскетболшының физикалық энергиясы мен психологиялық жетілуіне бағытталған арнайы білім жүйесі мен қимыл-қозғалыс әрекеттерін игеру процесі. Дене шынықтыру жаттығуларының нәтижесі-дене күшін бөлу. Қозғалыс жаттығулары теориялық және практикалық бөлімдерден тұрады. Теориялық ақпараттың көлемі мен мазмұны толығымен мұғалімнің принциптерімен анықталады.

Оқу мақсатына сәйкес курсанттар контингенті үш топқа бөлінеді

1. Баскетболшының дене тәрбиесінің әлеуметтік қажеттілігі туралы ақпарат.
2. Дене жаттығуларын қолдану ережелері туралы ақпарат.
3. Биомедициналық ақпарат.

Баскетболшы актерлік өнерге дағдыланбас бұрын, оның ережелерімен, адам ағзасының қозғалысының зияндылығымен және арнайы терминологиясымен танысуы керек. Теориялық білім алу кезеңдері, арнайы бағдар, ауызша және көрнекі қабылдау, мұғалімнің іс-әрекеті, фильмдер мен бейнематериалдарды қарау, etc.Sh. презентация, кіріспе сабақтар, оқу материалын зерделеу негізінде теориялық білімді жүзеге асыру. Тәжірибелік сабақтар үш кезеңнен тұрады: анықтау, оқыту және жетілдіру кезеңдері.

Моторлы тыныс алу кезеңнің міндеті-оқушылар үйреніп жатқан жаттығулар туралы түсінік беру және оқуға, түсінуге және түсінуге деген ынтаны ояту formation.at фаза, өзара байланысты үш фаза бар.

1. Оқу міндеттерін түсіну кезеңінде оқушылардың міндеті бір немесе бірнеше жаттығулардың орындалуын түсіну болып табылады. Студенттер тәсілдің негіздерін түсініп, содан кейін оқытудың келесі кезеңдерінде егжей-тегжейлерін зерделеуі керек.

2. Өнімділік белгісін жасау кезінде мұғалім қозғалыстар туралы тәжірибе мен білім береді, осылайша оқушылар жаттығуларды қалай орындау керектігі туралы логикалық бейнелі идеяны қалыптастырады.

Қозғалыстарды бөліктермен немесе тұтасымен орындау кезеңі. Қимылмен орындау-танысу кезеңінің бастапқы элементі. Байқап көргеннен кейін тыңдаушының өз тапсырмасын қаншалықты жақсы орындағанын көруге болады. Қозғалыстардың күрделілігіне байланысты жаттығуларды бөліктермен немесе тұтасымен орындауға болады. Сіз қарапайым жаттығуларды орындай аласыз. Күрделі жаттығуларды бөліктерде орындаған жөн. Егер студент жан-жақты қозғалыс әдісін орындауда қателік жіберсе, онда бөлшектік орындау әдісін қолдану қажет.

Дене тәрбиесі денсаулықты нығайтуға, қажетті өмірлік дағдыларды игеруге, икемділікке және жоғары сапаға қол жеткізуге бағытталған. Адамды өнімді жұмысқа дайындаудың маңызы зор. Мұнда баскетболшының физикалық қасиеттерінен басқа жылдамдық, күш, ептілік, төзімділік, төзімділік, ерік-жігер, қайсарлық, қайсарлық және өзін-өзі бақылау сияқты құнды психикалық қасиеттер де дамыған. Әр түрлі дене жаттығулары, ашық ойындар мен спорт түрлері дене тәрбиесінің құралы болып табылады. Олар Үйде (танертеңгілік жаттығулар), мектепте (дене шынықтыру сабақтарында), спорт және туристік бөлімдерде, кішкентай балалары бар спорт мектептерінде айналысады.

Еркектерде әйел организмдерінің физикалық қабілеттері әртүрлі. Ер адамдар шұғыл физикалық жұмыстарды оңай орындайды, олардың күші, қозғалыс күші көбірек. Әйелдер ұзақ мерзімді қалыпты жұмыста жақсы жұмыс істейді, сондықтан қыздар мен ұлдарға арналған дене шынықтыру әдістері сәл өзгеше болады. Төзімділікті, жылдамдықты және қозғалыс дәлдігін дамытатын жаттығулар екі жыныстағы баскетболшылар үшін бірдей пайдалы, бірақ ұлдарға қосымша күш жасау үшін жаттығулар қажет, ал қыздарға икемділікті дамыту үшін жаттығулар қажет.

Көптеген жасөспірім қыздар жаттығудың рөлін жоғары бағалайды. Олар физикалық жаттығуларды пассивті түрде орындайды, сондықтан 10-12 жас аралығындағы физикалық қабілеттердің 16-17 жас аралығындағы қыздарға қарағанда жоғары болуы кездейсоқ емес. Бұл әйел денесінің қалыптасуына теріс әсер етеді.

Ересектермен бірге ұлдар өздерінің физикалық қабілеттерінен асып кету кезінде белгілі бір немқұрайлылықтан зардап шегеді, бұл кейде керемет салмақ қосуға, үлкен биіктіктен секіруге, демек, орынсыз күш пен батылдыққа әкеледі, олар физикалық күшті асыра бағалайды және көзге көрінбейтін өмірлік қасиеттерді, бірақ әсіресе төзімділікті асыра бағалайды. Әсіресе, олар қаншалықты көрнекті болса да, физикалық пайдасын көрсетудің орнына пайдалы істермен айналысу арқылы басқалардың құрметіне бөленуге болатынын есте ұстауы керек ересектермен.

Дене шынықтыру техникасы, техникасы және спортшының денсаулығын сақтай отырып, адамның үйлесімді дамуына (қабылдауына) ықпал етеді. Жұмыс қабілеттілігін және өмірдің белсенді шығармашылық кезеңін ұзарту үшін рухани пайдалануға ықпал етеді. Студент оқу процесінің жоспарларын түзету үшін дәрігердің бірлескен жұмысы арқылы күнделікті жұмысында нұсқаушының медициналық қадағалауының деректерін пайдалана білуі керек. Сабақтар мен жаттығуларды дұрыс ұйымдастыру спортшының құзыреттілігінің маңызды шарты болып табылады. Осылайша, спорттық медицина спорт ғылымының, медицина ғылымының бір түрі болып табылады және жаттықтырушының кәсіби дайындығымен тікелей байланысты. Спорттық медицина алуан түрлі: оған мыналар кіреді: дене шынықтыру, спортшының физикалық денсаулығы, физикалық даму мүмкіндіктерін зерттеу және оның негізінде жаттығулардың әртүрлі түрлеріне қарсы көрсеткіштерді анықтау. Спорт түрін таңдау арқылы бағдарлау мәселесін шешіңіз. Спортшылар денесінің функционалдық жағдайын, олардың дене дайындығын анықтау және бағалау; ақыл-ой әрекетінсіз жаттығу кезінде орындалатын жаттығуларды сақтандыру шаралары арқылы зерттеу, диагностикалау және қалпына келтіру әдісін әзірлеу.

Дене шынықтыру мен спорттың әртүрлі шұғыл сабақтарымен ақылға қонымды жаттығу процедураларын негіздеу. Оқытушының жаттықтырушының кәсіби дайындығын ескере отырып, спорттық медицина курсының мазмұны келесі бөлімдерге бөлінеді.

Сервистік диагностика.

Медициналық үлгілері бар конкурстарды тапсыру.

Бұқаралық дене шынықтыру-бұл спорттағы Медицинаны бақылау.

Жаттығу жарыстарынан кейін спортшының жұмысын қалпына келтіріңіз.

Әр түрлі бұлшықет топтарын, сіңірлер мен буындарды жүйелі түрде жаттықтыру олардың қызметі мен үйлесімділігін қатты дамытады. Дене жұмысы ағзаның мүшелері мен жүйелерін (жүрек-тамыр, тыныс алу) жаттықтырады, зат алмасу процестері арқылы тірек-қимыл аппаратының қалыпты жұмысын қамтамасыз етеді. Күнделікті әртүрлі жаттығуларды белгілі бір мөлшерде орындау және оларды алдын ала белгіленген мөлшерде дұрыс орындауға тырысу, өзіңізді босаңсытпай, белгілі бір әдетті қалыптастырады, содан кейін оны күтпей-ақ мінез-құлық ережелерін сақтау қажеттілігін тудырады. Бұл тәртіпті арттырады және баскетболшының ерік-жігерін нығайтады.

Дене тәрбиесінің міндеттері әр жаста әр түрлі болады. 1-3 сынып оқушылары бұлшықет сезімін жақсартады-қозғалыс ауқымын жылдамдыққа, бұлшықеттің жиырылу және босаңсу дәрежесіне қарай ажырата білу, бұл баскетболшының жаттығулары мен тапсырмаларын тез қабылдауына айтарлықтай әсер етеді. Олар дұрыс қозғалыс техникасын меңгереді, яғни жаттығуларды сәйкес бағытта, ырғақта және сәйкес бұлшықеттердің жиырылу қарқындылығында орындауды үйренеді. Егер оқушылар қозғалыстың негізгі элементтерін дұрыс орындауға дағдыланбаған болса (секіру, диск лақтыру, Гимнастика және акробатикалық жаттығулар және т.б.), Олар қозғалысты аяқтауға тырыспайды, біріншіден, олар спортта жақсы нәтижелерге қол жеткізе алмайды, екіншіден, олардың тәртіпті өзін-өзі бақылау қабілеті жоқ. Қозғалыс техникасының жетілуі баскетболшының мінезінің қалыптасуына байланысты.

IV-VIII Сыныптар мектептерінің оқушылары бұрын оқыған мектептерді біріктірумен бірге әр түрлі жағдайда орындалатын қозғалыстар мен спорттық

жабдықтардың негізгі түрлерін (шаңғы, мәнерлеп сырғанау, жүзу, жеңіл атлетика, доп ойындары) меңгереді. күрделілігіне байланысты. Бұл жаста тұрақты физикалық жаттығулар жасау әдеті қалыптасады және күшейеді. Жалпы, кіші жастағы оқушылар бастауыш сынып оқушыларына қарағанда дене шынықтырумен көбірек айналысады, бірақ физикалық белсенділікті шектеу керек, өйткені бұл жаста денеге үлкен жүктеме түсіретін жұмыс дененің қалыпты дамуына кедергі келтіруі мүмкін.. Мысалы, баскетбол, гимнастика, жүзу, мәнерлеп сырғанау, тенниске арналған бастауыш спорттық жаттығуларға арналған топтарда балалар жеті жасынан бастап футболмен, қазіргі бессайыстан хоккеймен, шаңғымен, күреспен айналыса бастайтыны кездейсоқ емес.-10 жастан бастап, бокс-12 жастан бастап. Орта сынып оқушылары өздерінің физикалық қабілеттерін асыра бағалайды. Осылайша, мұндай жағдайдағы сәтсіздіктер, кемшіліктер және әртүрлі дене жаттығуларындағы кемшіліктер өз-өзіне деген сенімсіздікті жойып, сонымен қатар дене тәрбиесіне деген теріс көзқарасқа әкелуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы оқу құралы Алматы Эверо 2016-112 б Бекнурманов Н.С., Амидов, А.И. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Temirhanov.Dzudo.doc>
2. Жылжымалы және эстафета ойындар – салауатты өмір негізі : оқу-әдістемелік құралы. / Н.О. Байзақова, Р.П. Зәуірбекова, О.С. Андарбаев. - Стер. бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 80 б. Байзақова, Н.О <http://rmebrk.kz/book/1177358>
3. Оқушыларды олимпиадаға дайындауға арналған шеберлік сыныптарының әдістемелік жинағы Қарағанды 2021.-172б
4. Жеңіл атлетика: Оқу әдістемелік құралы. - Карағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. – 146 б. Абдрахманов, З.А., Смаилова, А.Ш. <http://rmebrk.kz/book/1172122>
5. Дене тәрбиесі және спорттағы ғылыми-әдістемелік жұмыстарды жүргізу оқу-әдістемелік құралы Алматы Қазақ университеті 2013 62 б. Алимханов, Е.А., Онгарбаева, Д.Т. <http://89.218.153.154:280/CDO/books/Sport/Matveev.Osnovy-obshei-teor-sporta.pdf>
6. Дене тәрбиесі мен спорт түрлерінің физиологиялық негіздері оқу құралы Алматы ЭСПИ 2021 128б. Садықанова Г.Е. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Konarbaev.Basketbol.doc>

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫМЕН БІЛІМ БЕРУ-ТӘРБИЕ ҮДЕРІСІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ САБАҚТАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Іңкәрбеков Д.Б. – аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы, daniar_texas@mail.ru

Азимбаев Ж.А. – аға оқытушы, «Орталық Азия Инновациялық университеті», Шымкент қаласы, jadic_18@mail.ru

Муталиев Б.Т. – аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы, bekaris@inbox.ru

Алтынбекова Б.С. – аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент қаласы, Bagila73@inbox.ru

Аңдатпа. Мақалада "тоғызқумалақ" ойыны бойынша білім беру процесінің түрлері қарастырылған, олармен біз оқушылардың танымдық белсенділігін жетілдіре аламыз.

Кілт сөздер: педагогика, қайта құру, білім беру, оқыту, дамыту, қалыптастыру, педагогикалық теориялық, педагогикалық жүйелер, педагогикалық технологиялар.

Аннотация. В статье рассмотрены разновидности образовательного процесса по игре «Тогызкумалак» с которыми нам удается усовершенствовать познавательной активности учащихся

Ключевые слова: педагогика, воспитание, образование, обучение, развитие, формирование, педагогические теории, педагогические системы, педагогические технологии.

Abstract. The article considers a variety of educational process for the game "Togyzkumalak" with which we manage to improve the cognitive activity of students

Key words: pedagogy, recreation, education, training, development, formation, pedagogical theoretical, pedagogical systems, pedagogical technologies.

Мастерство оказывает педагогическое влияние на игру "Тогызкумалак", личность ученика зависит от ряда причин. Сначала учащихся следует обучить этой игре, а затем развивать и укреплять соответствующие качества и характеристики, сформированные этой игрой. Как показал опыт практической работы, то же самое может произойти, если игра в Тогызкумалак будет солидарна с целями образовательного процесса, то есть с научно-педагогической осведомленностью и организацией подобных мероприятий.

Основой обучения в нашей экспериментальной работе был процесс изучения игрушек Тогызкумалак. Это привело к комплексному подходу к созданию методики обучения играм и педагогической системы занятий в рамках интегрированного образовательного процесса. Поскольку целью управления учебно-познавательной деятельностью является формирование творческой личности, мы солидарны с этой точкой зрения [1], образовательный процесс по тогизкумалаку построен таким образом, что в первую очередь учит умственным способностям учащегося. При разработке содержания образовательного процесса как способа повышения познавательной активности мы в значительной степени опирались на Р.То теорию поэтапного формирования мыслительных действий Я.Гальперина [2], на основе которой процесс усвоения сводится к различным постепенно усложняющимся действиям. действия студента. В процессе обучения тогизумалаки этот принцип был выражен следующим образом::

А) практические действия с игровыми мячами тогизкумалак (кумалаками) :

Б) Условные действия с учебными материалами, схемами, диаграммами-наглядностями;

В) действия, выполняемые символически (обозначающие игру);

Г) действия, выполняемые по устному плану (устно), в котором описывается процесс решения проблем, ситуаций и последствия.

Подобный подход способствовал эффективному управлению активацией учебно-познавательной деятельности в непосредственном образовательном процессе.

В начале учебного процесса 12% учащихся имели возможность играть в игры на тогызкумалаке. Успеваемость класса высокая и активная. Игр ждали с нетерпением. Было проведено три урока для общего ознакомления, после чего учащиеся приступили к игре.

В конце учебного года 92,0% учащихся проголосовали за последующее введение занятий (8,0% еще не приняли окончательного решения). Игра носила в основном образовательный и познавательный характер, в то же время в начале соперничества мысли были довольно напряженными. Игра помогла школьному учителю раскрыть аналитические способности учеников и стала для них своего рода школой уверенности в себе. Многие квалифицированные ученики были скованными. Более 50,0% из них закончили учебный год с хорошими и отличными оценками.

Ситуация на игровом поле не совсем простая. Это сложная ситуация. Но, исходя из таких положений, следует приложить усилия, чтобы найти решение, ученик второго класса (первый год обучения) попытался непосредственно применить это правило тогызкумалака на практике.

Ученики этого класса участвуют в различных секциях. В этой игре их чувства сразу же обостряются. Они были достаточно находчивыми, смелыми, находчивое, любопытными, вдумчивыми и сообразительными и быстро освоили содержание игры. По их словам, играть в игру - это самое необходимое, о чем стоит задуматься, поэтому она самая интересная и содержательная[1].

Игра "Тогызкумалак" 1 шкала. Такая уникальная игра вошла в жизнь учащихся экспериментальных классов Жетысайской средней школы № 1. Учащиеся классов Тогызкумалак учились переставлять шарики на игровом поле, тем самым постигая тайные законы мыслительных процессов, учились мыслить и развиваться разными способами.

Основные темы уроков отражали темы математики, чтения и родного казахского языка.

Таким образом, весь процесс экспериментальной работы убеждает нас в неоднозначности функционального значения игры "тогызкумалак", которая способствует эффективному формированию творчески активной личности, и, соответственно, учебно-познавательной деятельности учащихся. Мы считаем, что игра в тогызкумалак - это эффективный способ повысить познавательную активность учащихся. Мы уверены во всестороннем педагогическом воздействии игры "тогызкумалак", которая содержит предпосылки, на основе которых, с учетом их глубокого педагогического рассмотрения и организации, можно значительно активизировать учебно-познавательную деятельность учащихся в целом.

Методика преподавания вытекает из роли и значения игровой культуры в процессе формирования личности учащегося, из целей обучения старинной казахской игре: формирование системы знаний, умений, навыков, которые способствуют активизации жизненных взглядов, овладению формами убеждений и мыслительными процессами., воспитание положительных черт характера в качестве продолжения. Поскольку оригинальность игрового обучения основана на принципах "инклюзивного образования" и воспитанности, междисциплинарной коммуникации, историзма, поэтапного построения учебного материала, научности, систематичности, доступности, устойчивости, единства теории и практики, образовательной подготовки, ясности, прочности, а также местного принцип (региональной) истории основан на развитии мыслительного процесса учащихся и их знаний, а также на реализации образовательного процесса, который основан на

использовании игры "Тогызкумалак" в учебном процессе наряду с учебными дисциплинами. Для этого вам необходимо:

- Обеспечивается усвоение самых базовых понятий;
- Формирование необходимых знаний, умений, навыков-наработок, способности критически оценивать ход матча, принимать правильные решения в сложных ситуациях, прогнозировать движения соперника во время матча;
- Развитие интереса к познавательным и мыслительным процессам;
- Активизация интеллектуальных способностей учащихся в течение учебного времени;
- Развитие интереса к войне и теории управления;
- Развитие нравственных и эстетических качеств характера.

Поскольку уровень организации практических занятий опережает теорию, возникает необходимость в научном обосновании теоретических и педагогических положений, синтезирующих особенности построения этих уникальных занятий.

Изучение и обобщение литературных источников показало, что методическое обеспечение занятий по "тогызкумалаку" оставляет желать лучшего, в связи с этим оно находится на начальном этапе и нуждается в научно-педагогической доработке. Не менее важной проблемой остается теоретическое обоснование форм и методов классовой организации в тогызкумалаке.

Исходя из вышеизложенного, мы предприняли довольно смелые и необходимые усилия по созданию методической базы для занятий по тогызкумалаку, разработали и апробировали образовательные и познавательные программы на первый год обучения этой игре, родительские занятия с учащимися [2].

Примерная образовательная программа для родителей с детьми

Предлагаемая образовательная программа занятий для родителей с детьми не предусматривает определенного периода времени. Следует иметь в виду, что предполагаемое занятие для родителей с детьми - это не уроки игры "Тогызкумалак". Их объем, время и плотность напрямую зависят от досуга родителей, состояния здоровья, интересов, проявляемых к игре "Тогызкумалаку" как родителями, так и самими детьми, и ряда других движущих сил. Изучение следующего учебно-познавательного материала следует начинать сразу же после того, как будет освоен предыдущий. Упражнения должны быть составлены таким образом, чтобы ученик мог активно участвовать в процессе изучения Тогызкумалака, выучить код игры, регулярно выполнять соответствующие задания, петь, рисовать, играть, то есть проявлять максимум креативности, свободы и желания.

Предлагаемые задания таковы, что их можно с успехом использовать не только дома, но и в любой другой стране. Все это позволит студенту избавиться от однообразия (схемы), поможет ему, не переутомляясь, усваивать знания.

Программа №1

1. Структура настольной игры "Тогыз кумалак"
2. Правила передвижения, ведения учета.
3. Правила и цель игры "Тогыз кумалак"
4. Примечание по игре "Тогыз кумалак".
5. Три этапа игры: а) дебют - как начать игру; б) миттельшпиль – тактически эффективный; в) Эндшпиль
6. План игры.

Программа № 2

1. Стратегия и тактика.
2. Виды выгод: материальные, позиционные, территориальные, Преимущество во времени.
3. Положение армии, прибыль.

4. Комбинация

5. Заглотните наживку.

Программа № 2 является первым логическим продолжением, она в первую очередь создана для студентов, которые имеют некоторый опыт в игре. В связи с этим им предоставляется возможность объединять или разделять (разбивать на части) темы, выбирать правила, формы и методы занятий в соответствии с индивидуальными особенностями учащегося. В данной ситуации это не подлежит изменению - это практическая (прямолинейная) игра. Преподавание теории в практическом игровом процессе является общим правилом для обеих программ.

Активное вовлечение родителей во внеклассные и внешкольные занятия по изучению игры "Тогызкумалак" поможет усилить процесс изучения этой древней казахской игры.

Список использованной литературы:

1. Цацковская, М. Управление познавательной деятельности учащихся в процессе обучения / М. Цацковская // Теоритические проблемы управления познавательной деятельности человека. – М.: Издательство МГУ, 1978. – С. 26-33.

2. Гальперин, П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных способностей / П.Я.Гальперин // Исследование мышления в советской психологии. – М.: Педагогика, 1966. – С. 236 – 277.

«МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ БАҒДАРЛАМАСЫ ЖӘНЕ ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫ»

Әжібеков Т.Ж. – оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы, talgat.19.08.1973@mail.ru

Сапарбеков Н.С. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы, Nurmuhhan-92kz@mail.ru

Муталиев Б.Т. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС., Шымкент
қаласы. Bekaris@inbox.ru

Туребеков Б.А. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы, birzhan_2016@mail.ru

Андатпа. Дене тәрбиешісі баланың бастапқы физикалық жағдайын бағалау және өмірлік дағдылар мен дағдыларды одан әрі дамыту бағдарламасын анықтау үшін балаға болжамды болжам жасауды үйренуі керек.

Кілт сөздер: қозғалыс дененің тіршілігіне табиғи күш береді, оның барлық мүшелері мен жүйелерін үйретеді.

Аннотация. Специалист по физическому воспитанию должен научиться делать предсказуемый прогноз для ребенка, чтобы оценить исходное физическое состояние ребенка и определить программу дальнейшего развития жизненных навыков и навыков.

Ключевые слова: движение придает естественную силу жизни организма, тренирует все его органы и системы

Abstract. The physical education specialist must learn to make a predictable prediction for the child in order to assess the initial physical condition of the child and determine the program for the further development of life skills and skills.

Key words: movement gives natural strength to the life of the organism, trains all its organs and systems.

Өмірдің алғашқы жеті жылында балалар маңызды моториканы дамытады, Денсаулық негіздерін нығайтады және тұлғаның инклюзивті дамуы үшін маңызды алғышарттар жасайды. Сонымен қатар, дене тәрбиесінің маңызы зор, оның барысында сіз ағзаның мүшелері мен жүйелерінің жұмысына оң әсер ететін ең тиімді әдістермен танысасыз. Қозғалыс қозғалыс денеге тіршілік әрекеті үшін табиғи күш береді, оның барлық мүшелері мен жүйелерін жаттықтырады. Қозғалыс қозғалыстары дененің жалпы жағдайын жақсартады, тиімділікті, төзімділікті және ауруларға төзімділікті арттырады. Қозғалыс баланың интеллектінің дамуына жақсы ықпал етеді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесі – күрделі процесс. Бастапқыда дене жаттығуларын орындау техникасын меңгеру арнайы ұйымдастырылған дене шынықтыру сабақтарында жүзеге асырылады, содан кейін бала бұл қозғалыстарды күнделікті өмірде өз бетінше қолдана бастайды, сондықтан белгілі бір қимылдарды қолдану қабілеті дене шынықтыру мұғалімімен тығыз ынтымақтастықта алынады., топ немесе отбасы тәрбиешісі. Бұл жұмыстың тиімді болуы үшін олардың әрқайсысының жақсы нәтижеге жетуі өте маңызды. Мұнда дене шынықтыру мұғалімінің рөлі мүмкіндігінше күрделі және жан-жақты болады.

Ең алдымен, мектепке дейінгі мекемеде жұмыс істейтін мамандар дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарының артықшылықтарын білуі керек, бұл мектеп жасына дейінгі қызметкерлердің денсаулық жағдайына, балалардың физикалық және қозғалыс белсенділігінің деңгейіне үнемі назар аударуын қамтамасыз етеді.. Бұл маман тек дене шынықтыру пәнінің мұғалімі ғана емес, сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалардың

анатомиялық, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін жақсы білетін және қозғалыс техникасын жетік білетін, мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесін оқыту мен әдістемесін, қозғалыс биомеханикасын жақсы білетін тәрбиеші болуы керек.. Оның міндеттеріне әртүрлі жас топтарындағы дене тәрбиесіндегі барлық жұмыстарды сауатты жоспарлау және дене шынықтыру саласындағы мектепке дейінгі тәрбиешілердің әдістемелік деңгейін жүйелі түрде арттыру кіреді.

Балалардың моторикасының дамуын бағалау өте маңызды. Баланың бастапқы физикалық жағдайын бағалау және өмірлік маңызды моторикасын одан әрі дамыту бағдарламасын анықтау үшін дене шынықтыру маманы дәл болжау әдісін меңгеруі керек.

Дене шынықтыру мұғалімі жұмысының маңызды аспектілері – бұл балалардың оқу орындарындағы оқу-тәрбие процесінің бағыттарын анықтау, яғни балалардың физикалық және психикалық денсаулығын нығайтуға көмектесетін, олардың өмірін Ұйымдастырудың тиімді және тиімді формаларын қамтамасыз ететін бағдарламаларды таңдау..

Мектепке дейінгі мекемелердің дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстары балалардың жан-жақты физикалық дамуын толықтыратын және салауатты өмір салтының негізін құрайтын қосымша күштерді табуға бағытталуы керек.

Осылайша, дене тәрбиешісінің кәсіби жұмысын бірнеше бағытқа бөлуге болады:

1. Мақсатты және ынталандырушы;
2. Жоспарлау және болжау;
3. Менеджмент және болжау;
4. Ұйымдастырушылық және атқарушы.

Дене тәрбиешісі өз кәсібіне саналы түрде қарайды, балаларды жақсы оқытады

Көрдіңіз бе, ол дене шынықтыру мен спортты жақсы көреді, әрі қарай жүруге дайын.

Бұл маман білуі керек:

- * Балалардың анатомиялық, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктері;
- * Мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесінің қазіргі кезеңі

Жауапкершілік;

* Мектеп жасына дейінгі балалардың физикалық ерекшеліктері мен қимылдарын дамыту

Дағдыларды қалыптастыру модельдері;

- * Физикалық белсенділік арқылы балаларды оқыту және тәрбиелеу;
- * Әр түрлі жұмыс түрлеріне арналған дене жаттығуларын таңдау принциптері;
- * Жеңіл атлетика, биомеханика негіздері;
- * Балалардың физикалық дамуы мен қимыл-қозғалыс дайындығы туралы нақты

болжамдар жасаңыз

Әдістеме;

- * Дене шынықтыру сабақтарының барлық түрлерін өткізу әдістері.

Оның келесі дағдылары болуы керек:

- * Балалармен жұмыс кезінде қолданылатын қимылдарды орындау

Сіз әдісті білесіз бе;

- * Дене тәрбиесінде әр жас тобында жүргізілетін барлық жұмыстар

Дұрыс жоспарланған;

- * Кәсіби дағдыларын үнемі жетілдіріп, кәсіби өзін-өзі бағалауды арттыру;

* Бүкіл топ үшін де, жеке балалар үшін де барабар және ыңғайлы жүктемелерді қамтамасыз ету үшін бақылау әдістерін меңгеру;

- * Балалардың қимыл-қозғалысының дамуын дәл болжай білу;

* Балалардың моторикасын, физикалық ерекшеліктерін дамыту нәтижесінде алынған нәтижелерді талдау;

- * Дене тәрбиесінің міндеттерін белгілеу, ең маңыздысы;

* Балалармен жұмыс кезінде заманауи жабдықтарды қолданыңыз.

Оны дене тәрбиешісі ұйымдастырады:

* Балалардың даму деңгейіне және мектепке дейінгі мекемеде дене шынықтыру процесінің құрылуымен құрылған жүйеге сәйкес жұмыстың тиісті және тиімді формаларын, әдістері мен құралдарын таңдау;

* Балалардың дұрыс дамуы үшін білім беру жағдайларын жасау;

* Дене шынықтыру сабақтарында жаттығу қозғалыстары, ашық ойындар және спорт түрлері;

* Балалардың белсенді демалысын Ұйымдастырудың барлық түрлерін жүзеге асыру;

* Дене Шынықтыру пәнінде орындалатын жұмыстың әдістемелік деңгейін арттыру мақсатында мұғалімдерге семинарлар, семинарлар, кездесулер өткізу;

* Ата-аналарға балалардың салауатты өмір салтының негіздері, балабақшадағы дене тәрбиесімен отбасылық байланыстар туралы насихаттау.

Мектепке дейінгі мекемедегі дене тәрбиешісіне келесі міндеттер жүктеледі::

Балалардың өмірі мен қауіпсіздігі;

* Балалардың дене шынықтыру бағдарламасын жүзеге асыру;

* Дене шынықтыру жұмыстарының барлық түрлерін дұрыс ұйымдастыру, балалардың жоғары моторикасын қамтамасыз ету.

Бағдарлама мектеп жасына дейінгі балалардың тұрмыстық сауықтыру дене тәрбиесінің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес дене тәрбиешісінің кәсіби талаптарына сәйкес құрастырылған. Бағдарлама әлеуметтік шындықтармен, дене тәрбиесінің сабақтарымен және практикалық тәжірибесімен ұсынылған және психология, педагогика, медицина, әдістеме саласындағы заманауи жетістіктерге сәйкес құрылған.

Курстық бағдарлама мектеп жасына дейінгі балалардың үйде оқыту мен практикасының заманауи жетістіктерін зерттеуге, дене шынықтыру мұғалімінің кәсіби іс-әрекетінде шығармашылық дағдылар мен өзіндік ойлауды қалыптастыруға бағытталған.

Мотивацияның негізгі түрлері қажеттілікпен, Қызығушылықпен, мотивтер жүйесімен және мотивациялық бөліктері мен құндылықтарымен сипатталады. Мотивациялық және құнды бөліктер жеке тұлғаның дене шынықтыруға деген ерік-жігерінің оң көзқарасын, жұмылдырылуын және ұйымдастырылуын, оның қалыптасқан қажеттілігін, білім жүйесін, қызығушылықтары мен сенімдерін, дене Шынықтырудың ерекшеліктерін меңгеруге арналған танымдық және практикалық іс-әрекеттерді көрсетеді. салауатты өмір салтына және дененің жоғары жетілуіне бейімделу бойынша жұмыс.

Болашақ дене Шынықтыру мамандарының мотивациясының сипаттамалары (қоршаған ортада лайықты орын алу үшін жақсы физикалық жетілу, достық ынтымақтастық, бәсекелестік және жақсы көрінуге күш салу), спорттық қызығушылық: белсенділік процесінде (белсенділік процесіне шоғырлану); Ойындар (дене жаттығулары ойын-сауық құралы ретінде); кәсіби түрлердің білімі мен дағдыларын меңгеруіне байланысты қызығушылықтардың іс-әрекетті орындау үшін дене жаттығуларымен байланысы.

Болашақ мамандардың қажеттілігін қалыптастыру әдістемесі, Д. в.с. мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесінің қасақана процесін Ұйымдастыру. Дене шынықтыру жаттығуларында, ойындарда және спортта жүйелі сабақтардың қажеттілігін дамыту және Күнделікті Өмірде Дене Шынықтыру мен сауықтыру жұмыстарының басымдылығын енгізу бойынша жұмыс түрлері

Негізгі ұғымдар: конференция, іскерлік Ойындар, семинар, дөңгелек үстел, көрмелер, туристік кездесулер.

Студенттермен кәсіби жұмыс жасауға мотивацияны қалыптастыруға арналған жұмыс түрлерінің жалпы сипаттамасы. Жұмыс түрлеріне қойылатын талаптар

(шығармашылық қасиеттер, әр типтің ерекшеліктерін ескеру, тапсырма нұсқаларын дайындау, болашақ мамандардың дағдылары мен дағдыларын дамыту).

Жұмыс мысалдары: мектеп жасына дейінгі балалардың дене тәрбиесін оқыту мен әдістемесіне үлес қосқан ғалымдармен кездесу, Аудандық, Қалалық іс-шараларға, Облыстық Дене Шынықтыру-сауықтыру шараларына қатысу, іскерлік Ойындар, дөңгелек үстелдер, көрмелер, әдебиеттану, дене тәрбиесінің әртүрлі мәселелері бойынша пікірталастар мен конференциялар.. Барлық жұмыс түрлерінің бірлігі мен өзара байланысы.

Негізгі ұғымдар: денсаулық, денсаулық компоненттері, денсаулыққа әсері, өмір салты.

Денсаулық – бұл жеке және әлеуметтік құндылық. Денсаулық Анықтамасы. Денсаулық жағдайын бағалау критерийлері: физикалық даму деңгейі, оның үйлесімділігі; тіршілікті қамтамасыз етудің негізгі жүйесінің функционалдық күйінің түрлерінің биологиялық жаспен үйлесімділігі; организмнің сыртқы әсерлерге және жағымсыз әсерлерге төзімділік деңгейі (төзімділік, төзімділік); созылмалы аурулар. Бес денсаулық тобы.

Денсаулыққа әсері. Өмір салты денсаулыққа әсер етеді. Өмір салты және оның үш құрамдас бөлігі: өмір сүру деңгейі, өмір сүру сапасы және өмір салты.

Салауатты, биологиялық және әлеуметтік өмір салтының принциптері. Балаларды салауатты өмір салтына бейімдеу процесінде дене шынықтыру мұғалімінің рөлі.

Дене шынықтыру сабақтарындағы рухани-адамгершілік, эстетикалық және еңбекке тәрбиелеудің байланысы.

Моторика туралы түсінік. Моториканы қалыптастыру және физикалық қасиеттерді дамыту модельдері. Дене жаттығуларын оқыту кезеңдері.

Дененің сипаттамалары. Физикалық қасиеттерді дамыту әдістері. Мектеп жасына дейінгі балалардың физикалық ерекшеліктерінің даму ерекшеліктері.

Дене жаттығуларын оқытудың әдістері мен әдістерінің жіктелуі және жалпы сипаттамасы.

Визуализация әдістері. Көрнекі техникаларға, оқыту әдістеріне қатысты: дене жаттығуларын көрсету, визуализация, аудио-визуалды бағдарлау, көрнекі құралдар, мұғалімдерге көмек.

Лексика әдісі. Лексика әдісіне келетін болсақ, оқыту әдісі: жаттығуды атаңыз, түсіндіріңіз, түсініңіз, айтыңыз, есте сақтаңыз, бағалаңыз, балаларға оқыңыз, әңгімелеңіз, сипаттамалық баяндау, алдау, поэзия, өлең ойнаңыз.

Тәжірибелік сабақтың әдістері мен әдістері: жаттығуларды модификациялаумен және өзгертусіз орындау, жаттығуларды ойын түрінде және бәсекелі түрде қайталау, тізбекті оқыту әдісі.

Оқыту әдістері мен әдістерінің арақатынасы әр түрлі жастағы балалардың моторикасы мен ақыл-ойының сергектігіне байланысты. Оқыту әдістері мен әдістерін жан-жақты енгізу.

Студенттердің физикалық қасиеттері туралы ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау толеранттылықтың дамуы маңызды тәрбиелік, сауықтыру және тәрбиелік функцияларды орындайтынын, қозғалыс белсенділігінің жақсаруына ықпал ететінін, дене дайындығының жақсаратынын, функционалдық көрсеткіштердің жоғарылайтынын көрсетеді., оқушының маңызды жеке, әлеуметтік, адамгершілік және ерікті қасиеттерін қалыптастырады. Дәл сол кезде оқу-әдістемелік әдебиеттерде бастауыш мектепте толеранттылықты дамытуға жеткілікті көңіл бөлінбегені белгілі болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы оқу құралы Алматы Эверо 2016-112 б Бекнурманов Н.С., Амидов А.И. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Temirhanov.Dzudo.doc>
2. Жылжымалы және эстафета ойындар – салауатты өмір негізі : оқу-әдістемелік құралы. / Н.О. Байзақова, Р.П. Зәуірбекова, О.С. Андарбаев. - Стер. бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 80 б. Байзақова, Н.О <http://rmebrk.kz/book/1177358>
3. Оқушыларды олимпиадаға дайындауға арналған шеберлік сыныптарының әдістемелік жинағы Қарағанды 2021.-172б
4. Жеңіл атлетика : Оқу әдістемелік құралы. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. - 146 б. Абдрахманов, З.А., Смаилова, А.Ш. <http://rmebrk.kz/book/1172122>
5. Дене тәрбиесі және спорттағы ғылыми-әдістемелік жұмыстарды жүргізу оқу-әдістемелік құралы Алматы Қазақ университеті 2013 62 б. Алимханов, Е.А., Онгарбаева, Д.Т. <http://89.218.153.154:280/CDO/books/Sport/Matveev.Osnovy-obshei-teor-sporta.pdf>
6. Дене тәрбиесі мен спорт түрлерінің физиологиялық негіздері оқу құралы Алматы ЭСПИ 2021 128 б. Садықанова Г.Е. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Konarbaev.Basketbol.doc>
7. Қазақстандағы жеңіл атлетиканың тарихи даму аспектілері ІХ Махамбет оқулары: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция .: Статя. - Орал, 2017. - 11б. - 203-206 б. Испулова, Р.Н. <http://rmebrk.kz/book/1167497>
8. Бұқаралық және балалар мен жасөспірімдер футболының жалпы әдістемесі: Әдістемелік оқу құралы. / Құрастырушы-авторлар: - Алматы: КазСТА, 2018. - 330б. Б.М. Досқараев Б.М., Д. Байсеитов М.Д. Алтынбек Е.Т. <http://rmebrk.kz/book/1174274>

БОЛАШАҚ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІ МАМАНДАРЫНЫҢ ДЕНЕ МӘДЕНИЕТІН КӘСІБИ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МӘНІ

Маханбетова А.Қ. – оқытушы. «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қаласы., makhanbetova198@mail.ru

Молдабеков Е.О. – оқытушы. «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қаласы

Мильдоходжаева Г.С. – оқытушы. «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қаласы., gulya_gym@mail.ru.

Раимбеков С.А. – оқытушы. «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ,
Шымкент қаласы.

Андатпа. Жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдар, физиология, биохимия, жалпы педагогика және спорт педагогикасы пәндерімен берілген адам ағзасын жетілдірудің жалпы модельдері, таңдалған спорт түрлерінің әдістері. Дене шынықтыру және спорт мамандарының кәсіби қызметіне қажетті жеке және психологиялық қасиеттер мен қызметтік және адамгершілік қасиеттер. Дене шынықтырудың осы семантикалық ерекшеліктері дене тәрбиесі туралы салыстырмалы түрде тәуелсіз білім берудің бір түрі ретінде білуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, спорт, дене мәдениеті, спорт психологиясы, таңдалған спорт, психологиялық ерекшеліктер.

Аннотация. Общие закономерности совершенствования организма человека, данные, полученные из дисциплин естественных и общественных наук, физиологии, биохимии, общей педагогики и спортивной педагогики, методики избранных видов спорта. Личностно-психологические особенности и профессионально-нравственные качества, необходимые в профессиональной деятельности специалистов по физическому воспитанию и спорту. Эти содержательные особенности физической культуры позволяют называть физическое воспитание относительно самостоятельной формой обучения.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, физическая культура, спортивная психология, избранный вид спорта, психологические особенности.

Abstract. General patterns of improvement of the human body, data obtained from the disciplines of natural and social sciences, physiology, biochemistry, general pedagogy and sports pedagogy, methods of selected sports. Personal and psychological characteristics and professional and moral qualities necessary in the professional activities of specialists in physical education and sports. These substantive features of physical culture allow us to call physical education a relatively independent form of education.

Key words: physical education, sports, physical culture, sports psychology, selected sports, psychological characteristics.

Дене шынықтыру – бұл сыртқы түрінің, қалыптасуының, дамуының өзіндік заңдылықтары, құрылыс жүйесінің ерекшеліктері, әлеуметтік құбылыс ретінде қызмет ететін ғылым. Бұл теорияны білу және меңгеру өскелең ұрпаққа қазіргі өмір принциптеріне сәйкес дене шынықтырумен айналысуға дұрыс бағыт береді. Осы теорияны зерделеу және зерделеу барысында келесі міндеттерді анықтау қажет: ағзаның білім беру жүйесінің қалыптасу себептері, оның мәні мен қоғам өміріндегі орны, Дене Шынықтырудың тарихи даму сипаты, таптық қоғамдағы дене тәрбиесінің мақсаты, қоғамның материалдық өмірі, табиғаты мен мазмұны, бір-бірін бөлмей, бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Дене Шынықтырудың мәнін түсіну үшін болашақ маман алдымен оның мағынасын анықтауы керек. Дене Шынықтырудың айрықша ерекшелігі-КОАМ жылдамдық, икемділік, төзімділік және әдістемелік дағдылар сияқты дене атрибуттары

сияқты өмірге қажетті нақты моториканы дамыту үшін әрқашан адамның физикалық күшін пайдаланған және пайдалануды жалғастыруда. Дене Шынықтырудың осы семантикалық ерекшеліктері дене тәрбиесі туралы салыстырмалы түрде тәуелсіз білім берудің бір түрі ретінде білуге мүмкіндік береді .

Дене шынықтыру теориясының жоғарыда аталған пәндермен байланысы

Педагогикалық ғылым ретінде зерттеу, зерттеу және тереңдетіп оқыту арқылы жаратылыстану ғылымдарының деректері олардың оқу және білім беру заңдылықтарын анықтау үшін қандай мақсаттарда қолданылатынын білу маңызды. Дене шынықтыру жүйесі қоғамның экономика, мәдениет және саясат сияқты басқа да маңызды салаларымен тығыз байланысты. Ол үшін Олардың жалпы педагогикамен байланысын, Оның Ішінде Дене шынықтыру теориясының Педагогикалық Ғылымдар жүйесіндегі алатын орнының маңыздылығын мойындауды көзбен көру қажет. Дене Шынықтыру жүйесінің егжей-тегжейлі сипаттамасы Дене Шынықтыру теориясының барлық тақырыптары бойынша жеке теориялық және спорттық-педагогикалық пәндермен анықталады. Дене шынықтырудың әлеуметтік құбылыс ретіндегі алғашқы пайда болуы мен дамуы адамдардың өмір салты мен санасына қатысты белгілі бір мақсатты шешу болды. Мыңдаған жылдар бойы адамдар жануарлардың күшін, жануарлардың беріктігін, төзімділігін, жылдамдығын, икемділігі мен ептілігін бастан кешірді. Бұл жарыстарда табысқа аңшылардың тұтас тобының жан-жақты дене шынықтыру дайындығы жақсы дамыған батыл адамдар ғана қол жеткізді. Найза, тас, шыбық және басқа құралдарды лақтыру арқылы адам қозғалысқа ие болды осындай моториканы меңгеру нәтижесінде адам өзінің кәсіби қызметіне айналады. Дегенмен, өндіріс адамдардың күнделікті өмірін нығайту, Дене шынықтыруды қалыптастыру және одан әрі дамыту қажеттілігіне ықпал етеді.

Адам үнемі жаттығып, саналы түрде бір нәрсені үйренуге, сондай-ақ жұмыс процесінде қолданылатын жұмыс құралдарын тиімді меңгеру үшін қажетті қозғалыстарға тән дене шынықтырудың маңыздылығын алдын ала түсінуге мәжбүр болды. Осы қажеттіліктердің маңыздылығын түсіну үшін адамдар бірнеше сағаттан кейін өмір сүруге қажетті мотор жаттығуларын қайталады. Осы сәттен бастап бұл қозғалыстар физикалық жаттығуларға айналды және арнайы жаттығулар жасай бастады. Дене жаттығуларының көмегімен адамдар нақты жұмыс дағдыларын меңгеруге мүмкіндіктері бар екеніне көз жеткізді, сондықтан дене шынықтыру, яғни қажетті дене жаттығуларын орындау белгілі бір дәрежеде адамның материалдық құндылықтарды игеруіне әсер етті.. Қозғалыстарды жұмыс процесінде дене жаттығуларына айналдыру олардың адамдарға әсер ету аясын едәуір кеңейтті, сонымен қатар денені жан-жақты жетілдіруге мүмкіндік туғызды. Осылайша, құралдарды дайындау және оларды пайдалану бойынша жинақталған тәжірибе физикалық жаттығулардың пайда болуының дұрыс себебі болды.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, адамның іс-әрекетінің ешбір түрі биологиялық тұрғыдан тұқым қуаламайды, дене тәрбиесінің жетістіктері жаттығуларды қайталап қайталау нәтижесінде ғана ассимиляцияланады, ол адамның игілігіне айналады.

Дене шынықтырудың мақсаттары мен міндеттері дене тәрбиесінің, дене шынықтырудың негізгі құралдарының өзгеруіне әсер етті. Мысалы, жаттығулардың кейбір түрлері өзгерсе, басқалары жоғалып, жаңаларына ауыстырылады. Бұл өзгерістер екі себепке байланысты: Біріншіден, қоғамдағы материалдық өмірдің даму кезеңдеріндегі адамның моторикасының үйлесімділігіне деген сұраныс, жаттығулардың жаңа жүйесінің пайда болуы, екіншіден, дене шынықтыруды зерттейтін ғылымның дамуы., адамның қозғалыс әрекетіндегі заңдылықтарын тереңірек түсіну, дене шынықтырумен айналыспайтын жаттығуларды орындау.

Дене Шынықтыру және спорт саласындағы мамандардың кәсіби дайындығын жетілдірудің бір бағыты-университет студенттері арасында қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру. Осы мақсатта университет студенттері арасында қарым-қатынас

мәдениетін қалыптастыру

Бұл педагогикалық жүйенің дамуын талап етеді. Бұл жүйе оқушылардың жеке басына үлкен әсер ететін оқу процестері мен педагогикалық құбылыстардың жиынтығы болып табылады.

Жүйеде, кез-келген басқа педагогикалық жүйедегідей, құрылымдық компоненттердің келесі түрлері ескеріледі,

1. Педагогикалық мақсат
2. Оқу және ғылыми мәліметтер
3. Педагогикалық қарым-қатынас құралдары. Педагогикалық процесс
4. Студенттер
5. Мұғалімдер

Бұл жүйенің мақсаты-студенттердің жеке қасиеттері мен мәдениетін дамыту, бұл психологиялық-педагогикалық білімге, әрі қарайғы кәсіби іс-әрекетке қажетті педагогикалық дағдыларға әсер етеді.

Бұл жүйенің маңыздылығы мен ғылыми сапасы болашақ мамандарды даярлау мақсатында университет студенттерінің психологиялық-педагогикалық білімге, дағдыларға және жеке қасиеттерге қойылатын талаптарымен анықталады.

Университет, ең алдымен, заманауи мамандарды дайындайтындықтан, олардың түлектері өздерінің және басқа адамдардың іс-әрекеттеріне сүйене білуі керек, сонымен қатар Оларды дене Шынықтыру мамандарының алдында тұрған негізгі міндеттерді шешуге бағыттауы керек.және спорт, бұл олардың қарым-қатынас мәдениетінің жоғары дәрежесін талап етеді. Ол үшін оқудың бірінші жылынан бастап университет студенттері арасында осындай таланттарды қалыптастыруды бастау қажет.

Бірінші курстан бастап "мамандыққа кіріспе" сабағында қарастыру үшін студенттер келесі тақырыптарды ұсына алады:

1. Спорт мектептеріндегі, үйірмелердегі, жаттығулардағы жұмыс ерекшеліктері.
2. Дене Шынықтыру және спорт мамандарының Білім беру мәселелеріндегі міндеттері.
3. Қарым-қатынас мәдениеті.
4. Қарым-қатынас әлеуметтік-педагогикалық проблема ретінде.

Шағын курстарда өтетін жалпы білім беру пәндерінің циклі де университет студенттері арасындағы қарым-қатынас мәдениеті төңірегінде алғашқы қадамдарды жасайды.

Мысалы, орыс, қазақ және ағылшын сыныптарында адамның әлеуметтік құрылымын жақсартатын белгілі бір мінез-құлық нормалары мен дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін арнайы тілдік материалдарды таңдауға болады. Бұл тіл жеке қарым-қатынастың өмір сүру жағдайымен ұқсастықтың реакциясын, болжамдылығын зерттеуге жағдай жасайды.

Сонымен қатар, жағдайға байланысты тілдік қарым-қатынас сөйлеу диалогының мүмкіндіктерін кеңейтеді, ал кәсіби сауаттылықты тілден тілге аудару өз кезегінде болашақ спорт мамандарының адамдармен қарым-қатынас жасау қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді..

Теорияны қиындататын және мамандыққа деген қызығушылықты арттыратын психологиялық кедергілерді болдырмау студенттерге ағылшын тілі сабақтарында рөлдік Қызметтерді шебер пайдалануға көмектеседі. Рөлдік ойын элементтерін пайдалана отырып, әрекетте әрекетті пайдалануға болады. Сонымен қатар, орыс және қазақ ағылшын тілдеріндегі рөлдік ойындар жас студенттерге жоғары мамандандырылған курстарда өткізілетін болашақ кәсіби ойындарға қатысуға дайындықты қамтамасыз етеді.

Дене шынықтыру-бұл сыртқы түрінің, қалыптасуының, дамуының өзіндік заңдылықтары, құрылыс жүйесінің ерекшеліктері, әлеуметтік құбылыс ретінде қызмет ететін ғылым. Бұл теорияны білу және меңгеру өскелең ұрпаққа қазіргі өмір

принциптеріне сәйкес дене шынықтырумен айналысуға дұрыс бағыт береді. Осы теорияны зерделеу және зерделеу барысында келесі міндеттерді анықтау қажет: ағзаның білім беру жүйесінің қалыптасу себептері, оның мәні мен қоғам өміріндегі орны, Дене Шынықтырудың тарихи даму сипаты, таптық қоғамдағы дене тәрбиесінің мақсаты, қоғамның материалдық өмірі, табиғаты мен мазмұны, бір-бірін бөлмей, бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Дене Шынықтырудың мәнін түсіну үшін болашақ маман алдымен оның мағынасын анықтауы керек. Дене Шынықтырудың айрықша ерекшелігі-КОАМ жылдамдық, икемділік, төзімділік және әдістемелік дағдылар сияқты дене атрибуттары сияқты өмірге қажетті нақты моториканы дамыту үшін әрқашан адамның физикалық күшін пайдаланған және пайдалануды жалғастыруда. Дене Шынықтырудың осы семантикалық ерекшеліктері дене тәрбиесі туралы салыстырмалы түрде тәуелсіз білім берудің бір түрі ретінде білуге мүмкіндік береді .

Дене шынықтыру теориясының жоғарыда аталған пәндермен байланысы

Педагогикалық ғылым ретінде зерттеу, зерттеу және тереңдетіп оқыту арқылы жаратылыстану ғылымдарының деректері олардың оқу және білім беру заңдылықтарын анықтау үшін қандай мақсаттарда қолданылатынын білу маңызды. Дене шынықтыру жүйесі қоғамның экономика, мәдениет және саясат сияқты басқа да маңызды салаларымен тығыз байланысты. Ол үшін Олардың жалпы педагогикамен байланысын, Оның Ішінде Дене Шынықтыру теориясының Педагогикалық Ғылымдар жүйесіндегі алатын орнының маңыздылығын мойындауды көзбен көру қажет. Дене Шынықтыру жүйесінің егжей-тегжейлі сипаттамасы Дене Шынықтыру теориясының барлық тақырыптары бойынша жеке теориялық және спорттық-педагогикалық пәндермен анықталады. Дене шынықтырудың әлеуметтік құбылыс ретіндегі алғашқы пайда болуы мен дамуы адамдардың өмір салты мен санасына қатысты белгілі бір мақсатты шешу болды. Мыңдаған жылдар бойы адамдар жануарлардың күшін, жануарлардың беріктігін, төзімділігін, жылдамдығын, икемділігі мен ептілігін бастан кешірді. Бұл жарыстарда табысқа аңшылардың тұтас тобының жан-жақты дене шынықтыру дайындығы жақсы дамыған батыл адамдар ғана қол жеткізді. Найза, тас, шыбық және басқа құралдарды лақтыру арқылы адам қозғалысқа ие болды skills.As осындай моториканы меңгеру нәтижесінде адам өзінің кәсіби қызметіне айналады. Дегенмен, өндіріс адамдардың күнделікті өмірін нығайту, Дене Шынықтыруды қалыптастыру және одан әрі дамыту қажеттілігіне ықпал етеді.

Адам үнемі жаттығып, саналы түрде бір нәрсені үйренуге, сондай-ақ жұмыс процесінде қолданылатын жұмыс құралдарын тиімді меңгеру үшін қажетті қозғалыстарға тән дене шынықтырудың маңыздылығын алдын ала түсінуге мәжбүр болды. Осы қажеттіліктердің маңыздылығын түсіну үшін адамдар бірнеше сағаттан кейін өмір сүруге қажетті мотор жаттығуларын қайталады. Осы сәттен бастап бұл қозғалыстар физикалық жаттығуларға айналды және арнайы жаттығулар жасай бастады. Дене жаттығуларының көмегімен адамдар нақты жұмыс дағдыларын меңгеруге мүмкіндіктері бар екеніне көз жеткізді, сондықтан дене шынықтыру, яғни қажетті дене жаттығуларын орындау белгілі бір дәрежеде адамның материалдық құндылықтарды игеруіне әсер етті.. Қозғалыстарды жұмыс процесінде дене жаттығуларына айналдыру олардың адамдарға әсер ету аясын едәуір кеңейтті, сонымен қатар денені жан-жақты жетілдіруге мүмкіндік туғызды. Осылайша, құралдарды дайындау және оларды пайдалану бойынша жинақталған тәжірибе физикалық жаттығулардың пайда болуының дұрыс себебі болды.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, адамның іс-әрекетінің ешбір түрі биологиялық тұрғыдан тұқым қуаламайды, дене тәрбиесінің жетістіктері жаттығуларды қайталап қайталау нәтижесінде ғана ассимиляцияланады, ол адамның игілігіне айналады.

Дене шынықтырудың мақсаттары мен міндеттері дене тәрбиесінің, дене шынықтырудың негізгі құралдарының өзгеруіне әсер етті. Мысалы, жаттығулардың кейбір түрлері өзгерсе, басқалары жоғалып, жаңаларына ауыстырылады. Бұл өзгерістер

екі себепке байланысты: Біріншіден, қоғамдағы материалдық өмірдің даму кезеңдеріндегі адамның моторикасының үйлесімділігіне деген сұраныс, жаттығулардың жаңа жүйесінің пайда болуы, екіншіден, дене шынықтыруды зерттейтін ғылымның дамуы., адамның қозғалыс әрекетіндегі заңдылықтарын тереңірек түсіну, дене шынықтырумен айналыспайтын жаттығуларды орындау.

Дене Шынықтыру және спорт саласындағы мамандардың кәсіби дайындығын жетілдірудің бір бағыты-университет студенттері арасында қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру. Осы мақсатта университет студенттері арасында қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру

Бұл педагогикалық жүйенің дамуын талап етеді. Бұл жүйе оқушылардың жеке басына үлкен әсер ететін оқу процестері мен педагогикалық құбылыстардың жиынтығы болып табылады.

Жүйеде, кез-келген басқа педагогикалық жүйедегідей, құрылымдық компоненттердің келесі түрлері ескеріледі,

1. Педагогикалық мақсат.
2. Оқу және ғылыми мәліметтер.
3. Педагогикалық қарым-қатынас құралдары. Педагогикалық процесс.
4. Студенттер.
5. Мұғалімдер.

Бұл жүйенің мақсаты-студенттердің жеке қасиеттері мен мәдениетін дамыту, бұл психологиялық-педагогикалық білімге, әрі қарайғы кәсіби іс-әрекетке қажетті педагогикалық дағдыларға әсер етеді.

Бұл жүйенің маңыздылығы мен ғылыми сапасы болашақ мамандарды даярлау мақсатында университет студенттерінің психологиялық-педагогикалық білімге, дағдыларға және жеке қасиеттерге қойылатын талаптарымен анықталады.

Университет, ең алдымен, заманауи мамандарды дайындайтындықтан, олардың түлектері өздерінің және басқа адамдардың іс-әрекеттеріне сүйене білуі керек, сонымен қатар Оларды дене Шынықтыру мамандарының алдында тұрған негізгі міндеттерді шешуге бағыттауы керек.және спорт, бұл олардың қарым-қатынас мәдениетінің жоғары дәрежесін талап етеді. Ол үшін оқудың бірінші жылынан бастап университет студенттері арасында осындай таланттарды қалыптастыруды бастау қажет.

Бірінші курстан бастап "мамандыққа кіріспе" сабағында қарастыру үшін студенттер келесі тақырыптарды ұсына алады:

1. Спорт мектептеріндегі, үйірмелердегі, жаттығулардағы жұмыс ерекшеліктері.
2. Дене Шынықтыру және спорт мамандарының Білім беру мәселелеріндегі міндеттері.
3. Қарым-қатынас мәдениеті.
4. Қарым-қатынас әлеуметтік-педагогикалық проблема ретінде.

Шағын курстарда өтетін жалпы білім беру пәндерінің циклі де университет студенттері арасындағы қарым-қатынас мәдениеті төңірегінде алғашқы қадамдарды жасайды.

Мысалы, орыс, қазақ және ағылшын сыныптарында адамның әлеуметтік құрылымын жақсартатын белгілі бір мінез-құлық нормалары мен дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін арнайы тілдік материалдарды таңдауға болады. Бұл тіл жеке қарым-қатынастың өмір сүру жағдайымен ұқсастықтың реакциясын, болжамдылығын зерттеуге жағдай жасайды.

Сонымен қатар, жағдайға байланысты тілдік қарым-қатынас сөйлеу диалогының мүмкіндіктерін кеңейтеді, ал кәсіби сауаттылықты тілден тілге аудару өз кезегінде болашақ спорт мамандарының адамдармен қарым-қатынас жасау қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік береді..

Теорияны қиындататын және мамандыққа деген қызығушылықты арттыратын

психологиялық кедергілерді болдырмау студенттерге ағылшын тілі сабақтарында рөлдік Қызметтерді шебер пайдалануға көмектеседі. Рөлдік ойын элементтерін пайдалана отырып, әрекетте әрекетті пайдалануға болады. Сонымен қатар, орыс және қазақ ағылшын тілдеріндегі рөлдік ойындар жас студенттерге жоғары мамандандырылған курстарда өткізілетін болашақ кәсіби ойындарға қатысуға дайындықты қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы оқу құралы Алматы Эверо 2016-112 б Бекнурманов Н.С., Амидов А.И. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Temirhanov.Dzudo.doc>

2. Жылжымалы және эстафета ойындар – салауатты өмір негізі : оқу-әдістемелік құралы. / Н.О. Байзақова, Р.П. Зәуірбекова, О.С. Аңдарбаев. - Стер. бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 80 б. Байзақова, Н.О <http://rmebrk.kz/book/1177358>

3. Оқушыларды олимпиадаға дайындауға арналған шеберлік сыныптарының әдістемелік жинағы Қарағанды 2021.-172б

4. Жеңіл атлетика : Оқу әдістемелік құралы. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. - 146 б. Абдрахманов, З.А., Смаилова, А.Ш. <http://rmebrk.kz/book/1172122>

5. Дене тәрбиесі және спорттағы ғылыми-әдістемелік жұмыстарды жүргізу оқу-әдістемелік құралы Алматы Қазақ университеті 2013 62 б. Алимханов, Е.А., Онгарбаева, Д.Т. <http://89.218.153.154:280/CDO/books/Sport/Matveev.Osnovy-obshei-teor-sporta.pdf>

6. Дене тәрбиесі мен спорт турлерінің физиологиялық негіздері оқу құралы Алматы ЭСПИ 2021 128 б. Садыканова Г.Е. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Konarbaev.Basketbol.doc>

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТТЫ ДАМУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Муталиев Б.Т. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы. Bekaris@inbox.ru

Туребеков Б.А. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы. birzhan_2016@mail.ru

Асабаев Н.А. – "№35 Болашақ жалпы білім беретін мектеп " КММ директоры
Мақтарал ауда

Сапарбеков Н.С. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы. Nurmuhhan-92kz@mail.ru

Аңдатпа. Салауатты өмір салты-бұл адамдардың денсаулығын сақтауға және жақсартуға бағытталған өмір салты. Салауатты өмір салтына салауатты жұмыс және демалыс режимі ықпал етеді, бірақ темекі шегу, алкоголь және есірткі сияқты зиянды әдеттер кедергі келтіреді.

Кілт сөздер: қоршаған орта, жаман әдеттер, тамақтану, белсенді өмір, дене гигиенасы, қатаю.

Аннотация. Здоровый образ жизни — это способ жизнедеятельности, направленный на сохранение и улучшение здоровья людей. Способствует здоровому образу жизни гигиенический режим труда и отдыха, а вот мешает такие вредные привычки, как курение, употребление алкоголя и наркотиков.

Ключевые слова: окружающая среда, вредных привычек, питание, активная жизнь, гигиена организма, закаливание.

Abstract. A healthy lifestyle is a way of life aimed at preserving and improving people's health. Promotes a healthy lifestyle hygienic work and rest, but prevents such bad habits as Smoking, alcohol and drug use.

Keywords: environment, bad habits, nutrition, active life, hygiene of the body, hardening.

Өскелең ұрпақтың денсаулық жағдайы бүгінде ел халқының денсаулығын және жарқын болашақ үшін еңбек әлеуетін дамытудың негізгі басымдықтарын айқындайды. Осыған байланысты балалар мен жасөспірімдердің денсаулығына қамқорлық жасау мемлекет алдына қойған маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Жастар үшін ерекше фактор болып саналатын нәрсе, ең алдымен, олардың білім беру қызметіне байланысты. Соңғы онжылдықта мектеп жасындағы балаларда пайда болған әлеуметтік салмақ олардың ақыл-ой қабілеттерінің басым болуымен сипатталады. Білім беруді жаппай компьютерлендіруді жоспарлау, 5 күндік аптаға көшуді оқушылардың ақыл-ой еңбегінің күшеюі ретінде қарастыруға болады.

Заманауи мектептерден білім беруді модернизациялауға көшудің де маңызы зор, бұл бұл мәселені одан әрі ушықтырады. Негізгі назар қосымша білім беруге аударылады. Мемлекеттік білім беру стандартынан басқа, орта мектеп пен гимназия оқушылары базалық, мамандандырылған және қолданбалы бағдар туралы білімдерін кеңейтетін және тереңдететін пәндерді меңгереді. Жаңа типтегі мектептерде білім деңгейі мен сапасына және оқу жүктемесіне қойылатын талаптардың жоғарылауы педагогикалық процестің барлық субъектілерінің психикалық және физикалық денсаулығына ауыртпалық түсіреді.

Тіпті уақытша статистикалық жүктемелер микроциркуляцияны және бауыр динамикасын тежейді және осылайша жүйке процестері мен вегетативті белсенділіктің реттелуін нашарлатады. Қазіргі уақытта, көптеген мәліметтер бойынша, мектеп

жасындағы балалардың 70%-ы физикалық белсенділіктен зардап шегеді, бұл дене жұмысының төмендеуіне әкеледі және шұғыл аурулардың дамуына әсер етеді.

Зерттеудің мақсаты: ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткендей, жас ұрпақтың денсаулығын сақтау және нығайту мәселесі педагогикада жаңалық емес. Дені сау жастарды тәрбиелеу мәселелері мұғалімдерді әрдайым қызықтырып келген, бұған осы мәселе бойынша әр түрлі бағыттағы зерттеулер дәлел бола алады.

Зерттеу барысында 3 тапсырма шешілді:

1. Денсаулықты сақтау мен нығайтудың дене шынықтыру мен спортпен байланысы туралы әдебиеттерге шолу, бұл мәселені шешу бойынша жұмыстың көп бөлігі студенттерді дене шынықтыру, оның ішінде дене шынықтыру және спортпен шұғылдану аспектілері бойынша шешуге арналған.

Көптеген зерттеушілерді дене тәрбиесінің және студенттердің өмір салтының медициналық-биологиялық аспектілері қызықтырады: оқушылардың дене дайындығын жақсартудың физиологиялық негіздері, қозғалыс және функционалдық өсу, дене шынықтыру дайындығы мен сырқаттанушылықты төмендету. баланың денесі, дене шынықтыру мен спортпен байланысты олардың денсаулығындағы өзгерістерді Медициналық бақылау (қызығушылық танытқан зерттеушілер).

Осы мәселе бойынша биомедициналық келісімдер аясында оқушылармен Дене шынықтыру және жаттығу процесінде мектеп гигиенасы, емдік-сауықтыру жұмыстары мәселелері талқыланады.

Жасөспірімдер арасында темекі, алкоголь және есірткіні қолданудың таралуы олардың аңғарлар туралы білімдерінің төмен деңгейін, сондай-ақ өскелең ұрпақты достық тәрбиелеудің қол жетімді формалары мен әдістерінің тиімсіздігін көрсетеді. Қазақстан республикасы статистика агенттігінің мәліметінше, бес жыл ішінде жасөспірімдерде қан анализі 2,3 есе өсті, бұл ересектерге қарағанда 2 есе көп. Несеп-жыныс, тыныс алу және эндокриндік жүйелер ауруларының, оның ішінде психикалық бұзылулар мен белсенділіктің бұзылуының саны артты.

2. Валеология-қарқынды дамып келе жатқан және адам ағзасын жетілдірумен айналысатын ғылымның жаңа саласы. Валеология-Бұл Денсаулық Сақтау, адам ағзасының биологиялық, әлеуметтік және рухани бірлігі мәселелерін жан-жақты шешуге бағытталған ғылым. Ғылым ретінде салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлейді. Валеологияның мақсаты-адам денсаулығы саласындағы адамның ажырамас тұлғасы. Валеологияның пәні-тәуелсіз денсаулық. Адамның Бөлінбейтін тұлғасы-иерархиялық ұйымдастыру принципінің ("төменгі, жоғары басқаратын"), сананың, психиканың және оның жоғары жақтарының (жоғары сезім, рухани жағы) ашық үштік жүйесі. Осылайша, адам өмірінің мақсаты-өмір сүру және көбею, тұлға ретінде өзін-өзі көрсету, тұлға ретінде шығармашылық. Осы мақсаттарға жету Барлық Үш деңгейде қалыптасатын Денсаулықпен қамтамасыз етіледі.

Валеология – бұл денсаулық және салауатты өмір салты туралы ғылым.

Валеология саласында иллюзиялық өзін-өзі тануға, саналы қасиеттерге және жеке іс-әрекетке ерекше көңіл бөлінеді. Бұл жүйе өз денсаулығының құндылығына, денсаулықты сақтау мен нығайтуға, достық іс-әрекетке, сондай-ақ салауатты өмір салтына (Денсаулықтың жеке үлгісі) бағытталған. Валеология-бұл балада симпатикалық өзін-өзі танудың қалыптасуындағы ең маңызды және қолайлы кезең-бұл кәрілік пен балалық шак, өйткені дәл осы жас кезеңдерінде жеке тұлғаның өзіндік санасы ең қарқынды түрде қалыптасады. Денсаулықты сақтауда, салауатты өмір салтын нығайтуда және қалыптастыруда қазіргі педагогикалық проблемалардан басқа, валеология саласы мұғалімдердің назарын аударады. Біз Беларусь мұғалімі н. степаненковпен келісеміз. К. - бұл мағынасы бар. "Педагогикалық іс-әрекетте валеологияның негізгі ережелерін енгізу және қолдану, алдыңғы стратегияның мұғалімдерін оқыту және оқыту – жас ұрпақтың жан-жақты тұлғалық дамуының біртұтас процесі ретінде" [1.73 б.].

Педагогика ғылымы «достық тәрбие және тәрбие» ұғымына негізделген, ол оқушының денсаулығын қалыптастырумен, салауатты өмір салтын ғылыми тұрғыдан түсінумен, тиісті ережелерді қолдана отырып тәрбиелеуді қалыптастырады. Достық білім дені сау адамның қалыптасуы мен жұмыс істеуі тұжырымдамасына негізделген, оған ойлау, дене шынықтыру және жыныстық тәрбие, сондай-ақ психологиялық өзін-өзі реттеу, гигиеналық, физиологиялық, экологиялық және медициналық білім беру арқылы қол жеткізіледі. Осылайша, достық тәрбиені жалпы білім берудің негізгі бөлігі, өскелең ұрпақты тәрбиелеу процесі және соның нәтижесінде салауатты өмір салты мен мәдениетті қалыптастыру деп санауға болады.

3. XX ғасырдың аяғы – XXI ғасырдың басындағы салауатты өмір салтын оқыту мәселелері әртүрлі ғылымдардың зерттеу тақырыбына айналды.

Иванов Г. салауатты өмір салтын жалпыадамзаттық құндылық ретінде қалыптастыруға күш салды. Ғалымның пікірінше, " денсаулық, салауатты өмір салтын студент құнды деп қабылдап, қажеттілік ретінде қарастыруы керек. Сонда ғана бұл құндылықтар мінез-құлықты қалыптастырады " [2, б. бұл мазмұн қазіргі әдістемелік тұжырымдамаларға сәйкес келеді. CD тәрізді. Алайда Иванов: "қазіргі білім берудің басты мақсаты-өз денсаулығына, қоршаған ортаға және кейінгі ұрпаққа қамқорлық жасайтын адамды тәрбиелеу." Біздің көзқарасымыз бойынша, оқушыда салауатты өмір салтын қалыптастыру интеграцияланған педагогикалық процестің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы керек.

Жас студенттер арасында салауатты өмір салтын қалыптастыру гормоналды тұлғаны дамыту міндеттерімен бірге қарастырылуы керек. Әңгіме достық тәрбие туралы емес, жалпы білім берудің достық жағы, педагогикалық процесті ұйымдастырудың формалары мен әдістері және осы процестің саналы рухани, психологиялық және физиологиялық дамуы мәселелері туралы болып отыр. Біз бұл мәселелер бойынша келісе алмаймыз. X-Ұғымдар. Иванов " салауатты өмір салтын қалыптастырудағы білім берудің тиімділігі, интеграцияланған Фаллологиялық курстар және мектеп пәндерінің фалликалық мазмұнмен байланысы."

Яғни, жалпы білім беретін оқу бағдарламалары мен бағдарламаларының шамадан тыс жүктелуіне байланысты жалпы білім беру мазмұнына интеграцияланған Фаллологиялық курстарды енгізу қажет емес. Жалпы педагогикалық үдеріс тұрғысынан Ең тиімдісі барлық оқу пәндері мен сыныптан тыс жұмыстардың мазмұнына алқап ғылымының салауатты өмір салтының негізгі идеялары мен ережелерін енгізу.

Ливан фунты. Мазинованың айтуынша, " студенттерді болашақтың тірегі болатын және салауатты өмір салты қағидаттарын жүзеге асыратын дені сау және көп қырлы азаматтар ретінде тәрбиелеу қажет."

Салауатты өмір салтын қалыптастыру кезінде мектеп оқушыларының жас ерекшеліктерін ескеру қажет... Оқушының денсаулығының нашарлауының себептерінің қатарына физикалық әрекетсіздік (қозғалыс белсенділігінің жеткіліксіздігі) жатады; оқушыны мектепте және үйде оқу жүктемелерімен шамадан тыс жүктеу; дұрыс тамақтанбау, сабақ кестесінің бұзылуы, демалу мен ұйқының бұзылуы.

Баланың денсаулығының физикалық қоры оның денесінің өсуі мен дамуынан және табиғи таланттарынан тұрады. Өз кезегінде, жеке және тәуелсіз даму олардың жетілу кезеңдерінде байқалатын әрекеттермен реттеледі. Негізгі қызмет, бір жағынан, адамның даму механизмі болса, екінші жағынан өсу процесін қамтамасыз етеді[3, б.

Жоғарыда аталған мәселелерде байқағанымыз-баланың үйлесімді дамуының шарттары, оның даму және жыныстық жетілу кезеңдерінде байқалатын нақты іс-әрекеттерін толық қанағаттандыру. Бұл әрекет қажеттіліктерді қанағаттандыра алмай, баланың дамуын бәсеңдетеді, денсаулығын төмендетеді. Бұл үшінші нұсқа болуы мүмкін: жеделдетілген даму. Әдетте бұл баланың белгіленген мерзімнен кейін әлеуметтік

қажеттілікті дамытуымен байланысты. Бұл опция денсаулық үшін қауіпті, себебі бұл "Жалпы Түзету Қорының көлемінің" төмендеуіне әкеледі.

Оқушыларды тәрбиелеудегі психологиялық жетістіктің көрінісі, олардың денсаулығының элементі ретінде, оқу процесінде олардың мінез-құлқын қамтамасыз ететін психикалық проблема болып табылады. Бұл жағдайлар адамның өзін-өзі сақтау, құрметтеу және сүю қажеттілігімен анықталады. Оқу орындарындағы маңызды педагогикалық міндеттердің бірі-балалармен қарым-қатынас жасау, қызығушылықтарын дамыту, махаббат пен экология атмосферасын құру. А.С. сәйкес студенттер денсаулығының әлеуметтік-адамгершілік құрамдас бөлігі екі негізгі критериймен сипатталады: оқу іс-әрекетіне деген көзқарас және мінез-құлық ережелері. Демек, педагогикалық іс-әрекет және оқушының негізгі іс-әрекетіндегі мінез-құлқының сипаты [4, б.

Жасөспірімдік шақта көптеген қажетті қажеттіліктер, мінез-құлықтың саналы дамуы, қоршаған ортамен байланыс және т.б. Ол explained.Sh. ақпаратты ашу. Мұндай қажеттіліктердің дамуы осы маусымда жастардың қоршаған ортаны білу, өмірдің мәнін іздеу, өзін-өзі көрсету сияқты ерекше қабілеттерімен байланысты. Өзінің құндылығы мен жеке тәуелсіздігін көрсету процесінде, сондай-ақ өзін-өзі анықтау және өзара әрекеттесу арқылы жастар жауапкершілік, құзыреттілік, өзін тұлға ретінде тану қабілеті сияқты сапалық көрсеткіштерді дамытады.

Студенттерде салауатты өмір салтын қалыптастыру дағдыларын дамыту біздің түсінігімізде 2 түрлі тапсырманы қарастыруды талап етеді:

- Ең алдымен, мектеп оқушыларының тұлғалық мінезінің жалпы дамуын, салауатты өмір салтының ерекшеліктері мен маңыздылығын қалыптастыру;

- Екіншіден, мектеп оқушыларында салауатты өмір салтын қалыптастыру дағдыларын қалыптастыру процесінің сипаты жас және ересек мектеп оқушыларын оқыту міндетін жүзеге асыратын ерекше белгілерді ескереді.

Студенттер үшін салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізгі шарты және оны жүзеге асырудың негізгі түрі-бұқаралық білім беру.

Біз білім берудің мәнін, оның әдістемелік объект ретіндегі құрылымын, қозғаушы күшін, тәрбиелік өзара әрекеттесу арқылы жүзеге асырылатын негізгі заңдылықтарды білеміз.

Білім берудегі өзара әрекеттесу арқылы біз студенттерге әсер етуді, олардың реакциясы мен өз бетінше әрекет етуін айтамыз. Студент өз қызметі арқылы жастар мен мұғалімнің басқару жүйесінен өзін-өзі басқару жүйесіне көшуі керек. Егер салауатты өмір салтының аспектілерімен байланысты бұл іс-шаралар еленбесе және өз бетінше жүзеге асырылса, онда оқу процесі өте сәтті өтетінін білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Степаненков Н.К. Создание проекта «Школа, содействующая здоровью: рекомендации администратору»//Школа здоровья, 2001. - №32. – С.73.
2. Иванов Г.Д. Концепция формирования здорового образа жизни школьников.- Алматы, 2011.- 28 с.
3. Салауатты өмір салтын қалыптастыру жөніндегі жұмысты белсенді ету // Валеология, 2006. №2. 2 б.
4. Иманғалиев А.С. Педагогическая валеология.-Алматы: Алем, 2011.- 109 с.

БОЛАШАҚ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ҚҰЗЫРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Нуржан Н.Н. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы, nurbayt.nurzhan@mail.ru

Сапарбеков Н.С. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ., Шымкент
қаласы, Nurmuhhan-92kz@mail.ru

Козбаев Е.У. – «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы. kozbayev89@inbox.ru

Муталиев Б.Т. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС., Шымкент қаласы.
Bekaris@inbox.ru

Аннотация. Елдегі білім беру мен жоғары білімнің халықаралық білім беру жүйесіне жүйелі түрде интеграциялануы қазіргі заманның талаптарына сәйкес жаңа тәсілдерді қажет етеді. Бұл университеттердегі болашақ мамандардың шығармашылық қабілеттерінің дамуын, несиелік білім беру жүйесін енгізу жағдайында олардың кәсіби бейімделуін, оқу процестерін ұйымдастыруда сапалы өзгерістердің қажеттілігін көрсетеді.

Кілт сөздер: ал білім сапасы дегеніміз – білім берудің оқушылардың белгілі бір нормалары мен стандарттарына, қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкестігі, бұл оқыту сапасын сипаттайды.

Аннотация. Планомерная интеграция образования и Высшей школы в международную систему образования в стране требует новых подходов в соответствии с требованиями современности. Показывает развитие творческих возможностей будущих специалистов в вузах, их профессиональную адаптацию в условиях внедрения кредитной системы образования, необходимость качественных изменений в организации учебных процессов.

Ключевые слова: а качество образования-это соответствие образования определенным нормам и стандартам, интересам и потребностям учащихся, характеризующим качество подготовки.

Abstract. Education in the country and the systematic integration of Higher education into the international education system require new approaches in accordance with the requirements of modernity. It indicates the development of creative abilities of future specialists in universities, their professional adaptation in the context of the introduction of a credit education system, the need for qualitative changes in the organization of educational processes.

Keywords: and the quality of education is the conformity of education with certain norms and standards, interests and needs of students, characterizing the quality of training.

Қазақстандағы Жоғары Білімнің стратегиялық мақсаты-ұлттық білім беру жүйесінің жетістіктерін сақтай отырып, оны әлемдік білім беру процесінің заманауи перспективалы бағыттарымен үйлестіру. Ол екі процестен тұрады: ұлттық білім беру жүйесін жетілдіру және әлемдік білім беру кеңістігіне интеграцияны енгізу. Білім беру жүйесін дамытудың стратегиялық басымдықтарын айқындау мақсатында Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2015 жылға дейінгі тұжырымдамасы, Қазақстан республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Әзірленді., Ол Қазақстанның білім беру жүйесіндегі түбегейлі өзгерістерге байланысты үздіксіз білім берудің қазақстандық көп деңгейлі моделін қалыптастыруды көздейді. Мамандардың білім сапасын арттыру, олардың инновациялық дайындығы мен дамудың жаңа бағыттарын қамтамасыз ету., Ғылыми-зерттеу жұмыстарының интеграциясы, ғылыми зерттеулер мен қоғамның қажеттіліктері арасындағы тығыз байланыс, білім беру Және Ақпараттық Технологияларды жетілдіру.

"Құзыреттілік" ұғымы жақында жалпы дидактикалық және әдістемелік деңгейде қолданысқа енгізілді деп айтуға болады. Ғылыми әдебиеттерде құзыреттілік тапсырманы орындау дағдыларының жиынтығы, бір нәрсені істей білу, жеке қасиеттері, жақсы қалыптасқан Оқушының тәжірибесі болып саналады.

"Сумпетент" сөзі француз тілінен аударғанда "сауатты", латын тілінен аударғанда "ыңғайлы", ағылшын тілінен аударғанда "сауатты", "талапшыл", "әрекет етуші", "сауатты" дегенді білдіреді.

Психологиялық сөздіктерде бұл ұғым "құзыреттілік, адамның басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті" деп аталады. Бұл "құзыреттілік" шетелдік түсіндірме сөздікте маңызды болып саналады.

Құзыреттілік дегеніміз-оқушының алған білімі мен дағдыларын практикада, күнделікті өмірде қолдана білуі, әртүрлі практикалық және теориялық мәселелерді шеше білуі.

"Құқық" терминінің мағынасы екі жақтан көрінеді:

- 1) заңға сәйкес билікке ие болу
- 2) белгілі бір саланы білетін адам.

"Құзыреттілік" білім мен тәжірибеге, құндылықтар мен тенденцияларға, сондай-ақ адамның әлеуметтік ұтқырлығын анықтауға негізделген оқыту мен өзін-өзі тәрбиелеуден туындайтын жалпы дағдыларды білдіреді.

Құзыреттіліктің маңызды құрамдас бөлігі біліктілік болып табылады. Оқытудың құзыреттілікке негізделген тәсілі оқыту арқылы алынған білімнің сапасын қамтамасыз етеді және білім, білік, шығармашылық іс-әрекет әдістері мен эмоционалды-ризашылық қарым-қатынас тәжірибесіне сүйене отырып, Білім мазмұнынан негізгі дағдыларды анықтайды.

Буын күштерінің құрылымы келесідей бөлінеді:::

1) өзіндік танымдық іс-әрекет саласындағы негізгі дағдылар. Оларға мыналар жатады: әртүрлі кездесулерде басқалар туралы оқу, жазу, санау, сөйлеу және пікір білдіру қабілеті, әртүрлі көздерден (кітаптар, газеттер мен журналдар, хабар тарату, интернет және т.б.) оқу іс-әрекетінің нәтижелерін талдау мүмкіндігі..).

2) бос уақытты рухани және мәдени даму үшін пайдалану мүмкіндігі (көркем әдебиетті оқу, түрлі дәрістер мен баяндамаларды тыңдауға қатысу, Олимпиада, жарыстар, конференциялар).

3) тұрмыстық саладағы құзыреттер: жеке гигиена, Денсаулықты нығайту және отбасылық өмір мәселелері.

4) әлеуметтік жұмыс саласындағы құзыреттілік-тәрбие жұмысын ұйымдастыра білу, ұжыммен қарым-қатынас жасау этикасы, олардың дағдылары мен жауапкершілік жүгін бағалай білу.

Әлемнің дамыған елдерінің ұлттық білім беру жүйесі мен еліміздегі білім беру жүйесінің айырмашылығы мынада:

1) интеграцияланған оқыту мақсаттары пәндік мақсаттардан асып түседі;

2) оқу іс-әрекетінің режимі қарапайым дағдылармен және дағдылармен ауыстырылды;

3) педагогикалық шеберлік әдістемесі.

4) мектептегі білім беру сапасын бағалаудың жаңа жүйесіне көшу.

5) мұғалім мен оқушы арасындағы беделді қарым-қатынас оқу іс-әрекетіндегі бірлестікке, жұбайға айналды.

Жақында елдегі білімге деген көзқарас өзгерді: Бұрын біз ғылыми өндірісте оқытуды талқыладық, қазір мәдениет-білім-тарихты талқылап жатырмыз. Сондықтан Орта Білім берудің мақсаты нақтыланды: өмірлік жағдайларды еркін бағдарлай алатын, алған білімдерін қолдана алатын, өзін-өзі дамытып, дұрыс, моральдық тұрғыдан дұрыс шешім

қабылдай алатын адамның алған білімі, кәсіби шеберлігі негізінде қалыптасуы. Жауапты шешімдер.

Оқу процесінің әр түрлі кезеңдеріндегі жеке дағдыларға, ұмтылыстар мен мақсаттарға сәйкес оқушылардың білім мазмұнын игеру мен дамытудың белгілі бір деңгейі оқу сапасы деп аталады.

Ал білім сапасы дегеніміз-білім берудің Белгілі бір нормалар мен стандарттарға, оқушылардың қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне Сәйкестігі, Бұл Білім сапасын сипаттайды.

С. И. Архангельскінің ғылыми дамуы болашақ мұғалімдердің білім мазмұны мен деңгейіне, олардың шығармашылық дамуына қойылатын талаптарды өзгертеді. Ал университеттердің дамуы, өз кезегінде, ғылыми-техникалық дамудың шарттарының бірі болып табылады немесе Бұл үшін дайындалған мамандар Ғылым мен техниканың одан әрі дамуын жүзеге асырады.

"Педагогикалық іс-әрекеттің кәсіби стандартына және педагогикалық іс-әрекетке қол жеткізуге сәйкес, біз қызметтің тұтастығы мен мүмкіндіктерін анықтайтын пәннің (құзыреттіліктің) сапасына қойылатын талаптар жүйесін түсінеміз", онда негізгі басқару құжаты қолданылуы керек.. Келесі төрт қасиетімен:

1. Мамандандырылған жоғары және орта педагогикалық білімнің мазмұны мен формаларын қайта құрудың (модернизациялау, жаңарту, дамыту) негізі ретінде.

2. Мұғалімнің іс-әрекетін эксперименттік бағалаудың негізі оның әртүрлі байқауларға, әлеуметтік Сыйлық жобаларына қатысуы, etc.Sh б . Д.Вар. S. мемлекеттік деңгейде (мұғалімдердің құзыреттілігін басқарудың стратегиялық деңгейі) мұғалімдерді жақсы бағалау мен мектепті бағалаудың арасында ешқандай айырмашылық жоқ.

3. Мұғалімнің кәсіби қызметінің жетістігін бағалаудың негізі (сапасы, тиімділігі, интеграциясы) (мұғалімнің құзыреттілігін басқарудың тактикалық деңгейі).

4. Үздіксіз педагогикалық білім берудің ресурсы ретінде университеттің білім беру жүйесін әдейі жобалаудың негізі (біліктілікті арттыру курстары, облыстық, қалалық семинарлар және т.б.)) Ш.)) (Мұғалімнің құзыреттілігін басқарудың тактикалық деңгейі).

Мектептер мен әдістемелік орталықтар деңгейінде мұғалімнің құзыреттілікті басқарудың тактикалық деңгейін жүзеге асыруы кәсіби қызметтің сапасын бағалау технологиясы тұрғысынан "ашықтықты" талап етеді, басқаша айтқанда, облыстық әдістемелік Орталықтың барлық оқытушылары, әдіскерлері, әдістемелік орталықтың менеджерлері – Мұғалімдердің Сапасын Басқарудың барлық пәндері...

Бұл негіз болып табылады: мұғалімнің кәсібилігін бақылау, оның жеке әдістемелік жұмысының бағыттары мен формаларын бөліп көрсету; жұмыстың Сапалы Сыйлықақысын анықтау.

Сондықтан ұжымдағы психологиялық ахуал және әкімшілік пен мұғалім арасындағы диалог мүмкіндігі осы құжаттардың әрбір сөзінің мәнін тұтас түсінуге байланысты.

Тұлғалық бағдар білім беру жүйесінің барлық компоненттеріне және тәрбие жұмысына әсер етеді (оқушы-мұғалім қарым-қатынасы, оқушылармен оқулықтар және т.б.). болашақ мұғалімдер үшін қолайлы білім беру ортасын құруға көмектеседі.

Болашақ маманның мәні мынада: кәсіби маман өз білімін үнемі жетілдіріп отырады, білім мен қоғамның барлық сұрақтарына жауап табады, тыныштық пен белгісіздікке жол бермейді, қаншалықты қиын болса да, ақылды адам болуға тырысады.. Қазіргі уақытта" интеллект "талдаудың бірнеше кезеңдерінен өтеді, жаңа мағыналар пайда болады," қарттан " құтылудың және оған деген көзқарастың кемшіліктері ашылады. Заманауи интеллектуал жаңа кезеңнің күрделілігін қанағаттандыру үшін тек интеллект пен білімді ғана емес, сонымен қатар ақыл-ой дағдыларын да қажет етеді. Бұл болашақ маманға қоғамдағы кез келген күйзелістерден арылуға, психикалық және материалдық

мәселелердің арасынан шығудың жолын табуға, өз шешімдеріне жауапкершілікпен қарауға және "өз ісінің нағыз кәсіпкері" болуға көмектеседі."""

Қоғамды сапалы жаңа деңгейге көтеру процесінде адамның мінез-құлқы және құндылықтың өзгеруіне қатынасы сияқты негізгі әлеуметтік тұлғалық қасиеттер. Қазіргі қоғамдық өмірде объективті түрде күшейіп келе жатқан тенденциялар. Енді күннен-күнге өзгеріп отыратын заманда өмірді растайтын, жаңа нәрсеге көшуге және жаңа болуға қабілетті тұлға қалыптасуы керек. Жағдайлардың әртүрлілігі қоғамның сол кездегі талаптарға сай өсіп келе жатқанын көрсетеді. Жаңа дәуір тек тілек, білім, кәсібилік және өзіне деген сенімділік сияқты қасиеттермен сипатталуы мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы оқу құралы Алматы Эверо 2016-112 б Бекнурманов Н.С., Амидов, А.И. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Temirhanov.Dzudo.doc>
2. Жылжымалы және эстафета ойындар – салауатты өмір негізі : оқу-әдістемелік құралы. / Н.О. Байзақова, Р.П. Зәуірбекова, О.С. Аңдарбаев. - Стер. бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 80 б. Байзақова, Н.О <http://rmebrk.kz/book/1177358>
3. Оқушыларды олимпиадаға дайындауға арналған шеберлік сыныптарының әдістемелік жинағы Қарағанды 2021.-172б
4. Жеңіл атлетика : Оқу әдістемелік құралы. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. - 146 б. Абдрахманов, З.А., Смаилова, А.Ш. <http://rmebrk.kz/book/1172122>
5. Дене тәрбиесі және спорттағы ғылыми-әдістемелік жұмыстарды жүргізу оқу-әдістемелік құралы Алматы Қазақ университеті 2013 62 б. Алимханов, Е.А., Онгарбаева, Д.Т. <http://89.218.153.154:280/CDO/books/Sport/Matveev.Osnovy-obshei-teor-sporta.pdf>
6. Дене тәрбиесі мен спорт турлерінің физиологиялық негіздері оқу құралы Алматы ЭСПИ 2021 128 б. Садыканова Г.Е. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Konarbaev.Basketbol.doc>
7. Қазақстандағы жеңіл атлетиканың тарихи даму аспектілері ІХ Махамбет оқулары: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция .: Статя. - Орал, 2017. - 11б. - 203-206 б. Испулова, Р.Н. <http://rmebrk.kz/book/1167497>
8. Бұқаралық және балалар мен жасөспірімдер футболының жалпы әдістемесі: Әдістемелік оқу құралы. / Құрастырушы-авторлар: - Алматы: КазСТА, 2018. - 330б. Б.М. Досқараев Б.М., Д. Байсеитов М.Д.Алтынбек Е.Т. <http://rmebrk.kz/book/1174274>

ОҚУШЫЛАРҒА БІЛІМ БЕРУ ҮШІН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Сапарбеков Н.С. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ., Шымкент қаласы. Nurmuhah-92kz@mail.ru

Козбаев Е.У. - «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ., Шымкент қаласы. kozbayev89@inbox.ru

Муталиев Б.Т. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ., Шымкент қаласы. Bekaris@inbox.ru

Пашабеков Н.Ж. – КГУ «Общеобразовательная средняя школа «Ынтымак»

Аңдатпа. Бұл мақалада дене жаттығуларының әсерінен адам ағзасын жақсартудың заңдылығына қатысты кейбір мәселелер арнайы қарастырылады. Тұлғаның функционалдық дайындығының (тұрақтылығының) деңгейіне әсер ететін факторлар анықталды. Алынған талдау негізінде адамның қарқындылығы неғұрлым төмен болса, соғұрлым оқу жүктемесі (абсолютті және салыстырмалы) төмен болады деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: спорттық жарыс, оқу процесі, оқыту, тәрбиелеу

Аннотация. Статья посвящена некоторым вопросам закономерности совершенствования организма человека под воздействием физической тренировки. Выявлены факторы, влияющие на уровень функциональной подготовленности (выносливости) человека. На основании полученного анализа сделан вывод, что чем ниже интенсивность человека, что чем ниже должна быть интенсивность (абсолютная и относительная) тренировочной нагрузки.

Ключевые слова: спортивные игры, педагогический процесс, обучение, воспитания

Anotation. This article focuses on some of the patterns of perfection of the human body under the influence of physical exercise. The lower the level of functional training (endurance) man, the lower should be intensity (absolute and relative), the training load. The phenomenon appears naibolee zametno in those kinds of muscle activity, the implementation of which svyazano с ovladeniem and covershenctvovaniem. Complicated movements.

Key words: games of sport, pedagogical process, education, upbringing

Дене тәрбиесі тәрбие жұмысының бір бөлігі болғандықтан, оқушыларды өмірге дайындайтын қоғамдық пайдалы жұмыстарға дайындау өте маңызды. Мектептегі дене шынықтыру жұмысы оқушыдан ұйымдастыруды, өз бетінше орындауды және алдыңғы қатарда болуды талап етеді. Сондықтан бұл оқушыларды ұйымдастырушылық қабілеттерін, зейінділігі мен тапқырлығын дамытуға үлкен әсер етеді [1].

Мектеп оқушыларының дене тәрбиесіндегі негізгі міндеттері:

Бұл міндет мектептегі дене шынықтыру және спортпен байланысты жұмыстағы басты және маңызды міндет болып табылады, сондықтан ол әр мұғалімнің назарын және бүкіл оқытушылар құрамының қатысуын талап етеді. М.Ю. Калининнің пікірінше, дене тәрбиесі-лингвистикалық Ғылымдар мен математикадан кейінгі маңызды пәндердің бірі. Тілді жетік меңгерген, математиканы жетік меңгерген адам өзінің физикалық тұрғыдан дұрыс дамуы нәтижесінде жинақтаған білімінің жемісін жей алмаса, қандай бақыт болады?

Оқушыларға дене шынықтыру және спорт саласындағы арнайы білім беру және гигиена туралы білім мен дағдыларды қалыптастыру бұл міндеттің негізі-балалардың денсаулығын нығайту мақсатында гигиенаға қойылатын арнайы талаптарды білуі және

орындауы.қоғамның, отбасының және мектептің көмегі, сонымен қатар жаттығудың артықшылықтары туралы білу.

Бұл міндет балалардың жан-жақты дамуын және жұмысқа дайындығын қамтамасыз етеді. Мұғалімнің міндеті - барлық оқушылар жаттығуларды жүйелі түрде орындауы керек. Егер бала спорт туралы барлық жаңалықтарды білсе, жазбаның сандық мәндерін білсе, рекордшылардың есімдерін білсе, бірақ өзі спортпен айналыспаса, онда мұндай қызығушылықтың пайдасы аз болады және оны зиянмен теңестіру керек.

Жасқа байланысты негізгі іс-әрекет-сананы дамыту. Негізгі әрекет, қозғалыс жылдамдықты, күш пен төзімділікті қамтиды. Бұл снарядтардың әр адам үшін маңызы зор.

Достық, ұжымдық және мәдени дағдыларды тәрбиелеу. Осы іс-әрекет арқылы оқушылардың негізгі ерекшеліктерін дамыту сабақ барысында бір-бірінің көмегімен жүзеге асырылады.

Дене тәрбиесінің ішінде ойын ерекше орын алады. Оның әкелетін пайдасы да өте зор. Дұрыс басшылықпен өткізілетін ойындардың көмегімен баланың жан-жақты дамуында таңғажайып жетістіктерге қол жеткізіледі.

Ойын-бұл балалар үшін жай ғана қызықты іс-әрекет емес, бұл білім мен дағдыларды меңгерудің тамаша тәсілі. Ойын арқылы сіз жалқау баланы тәрбиелей аласыз іскер, Олақ бала талантты, тәкаппар баладан ұжымдастырушыға, белсенді балаға дейін [2].

Педагогикалық процесте орфографиялық оқу оқу құралы ретінде де қолданылады. Ойын барысында мұғалім әр баланың мінез-құлқын, шығармашылық ұйымдастырушылық қабаттарын бақылайды, ал балалар ұжымның өмірін ұйымдастырады. Біздің заманымыздың ең күрделі мәселелерінің бірі-гиподинамия, адам қозғалысының азаюы, аптасына үш рет жүзеге асырылатын физикалық белсенділікке деген қажеттіліктің тек 16,5% - ын қанағаттандыра алады. Осыдан біз физикалық жаттығулардың қаншалықты қажет екенін анық көре аламыз. Экшн ойындары адамның нақты қимылдарына негізделген. Оларға мыналар жатады: жаяу жүру, жүгіру, секіру, лақтыру, қағу, жорғалау, жауынгерлік заттармен жаттығу. Ойындар баланың өмірінде басқа іс-әрекеттермен қатар жүзеге асырылады. Оны мұғалім өзіне таптырмас көмекші ретінде пайдаланады. Сондықтан мұғалім күнделікті білетін қажетті ойындардың қорын толықтыру қажет. Ойынды таңдағанда келесі тармақтарды ескеру қажет.

1. Жас ерекшеліктері.
2. Өткізетін орны.
3. Ойнаушылардың саны.
4. Қолданылатын құралдар.

Ойынды түсіндіргеннен кейін мұғалім барлық балалар көрсететін жерде тұрады, алдымен ол басқарғыш пен өлең айтады. Ал ережелерге келетін болсақ, кейбір жерлерде оған балалар қатысады. Ойындардың қызықты бөлігі ойын менеджеріне байланысты. Сондықтан оларды дұрыс таңдау-ойын шарттарының бірі. Сынның маңыздылығы жас баланың физикалық және психикалық дамуы мен жетілуінде орасан зор. Белгілі ұстаз А.Макаренко: " Үлкендердің қайраткерлігі сияқты маңызды, еңбек пен белсенділік, бұл балалар ойындарында өте маңызды. Баланың ойында қандай болатыны көбіне есейген кезде жұмыста бірдей болады. Сондықтан болашақ қайраткер негізінен бойынша білім алды", - Дейді Н.Көрсетеді. ШАМАМЕН. Крупская сонымен қатар ойын баланың қызығушылығының, тапқырлығының, сезімталдығының, ұстамдылығының, бағдарлануының және тапқырлығының қасиеттерін дамытатынын атап өтіп, ойын өсіп келе жатқан организм үшін қажет екенін атап өтеді. Сондықтан ойын сабақтарын өткізу кезінде баланың денесінің белсенді әрекетке деген қажеттіліктерін қанағаттандыру, әртүрлі бұлшықеттерді жетілдіру, қиялын, қиялын, тапқырлығын, қиялын дамыту, ережелерді қатаң сақтау дағдылары ескеріледі., олардың әрекеттерін біріктіру қабілеті. [3].

Туған күннен бастап адам тұрақты қозғалыстармен өсіп, жетіледі. Ол қозғалыс арқылы қоршаған ортаны көре, ести және сезіне алады. Жалақы өседі, білім өседі. Төменгі сынып оқушылары орталық жүйке жүйесінің ерекшеліктеріне немесе қозғалыс қимылдарына байланысты үш топқа бөлінеді:

- 1) қозғалысы көп балалар.
- 2) орташа қозғалғыштығы бар балалар.
- 3) қозғалысы онша жетілмеген, яғни аз қозғалатын балалар.

7-10 жас аралығындағы балалар ұйқыдан басқа үнемі қозғалыста болады. Ал күннің белгілі бір уақытында олар белсендірек әрекеттер жасайды. - Кешіріңіз, - деді ол.:

- 1) ТАҢҒЫ 7: 00-ден 8: 00-ге дейін;
- 2) 12: 00-ден 14: 00-ге дейін;
- 3) 15: 00-ден 16: 00-ге дейін;
- 4) 20: 00-ден 21: 00-ге дейін.

Осы көрсетілген уақыт ішінде баланың табиғи қозғалыстар жасауға мүмкіндігі көбірек болады. Сондықтан әрбір оқушы осы ерекше жағдайды жақсы біліп, күнделікті сабаққа дайындалу, спортпен шұғылдану уақытын дұрыс жоспарлауы керек. Сонда оның ақыл-ой және қозғалыс қабілеттері бір деңгейде дамиды.

Мектеп кезінде аз қозғалу денсаулыққа зиян тигізбейді. Бұл кезде оның есту қабілеті мен көру қабілеті артады.

7-10 жас аралығындағы ұлдар мен қыздардың қимылдарының саны да сапасы жағынан әр түрлі. Мысалы, жігіттер сыртқа шығып, өздерін ұйымдасқан түрде, көп қимылмен жаттықтырғысы келмейді. Екінші жағынан, қыздар физикалық белсенділікті өз бетінше емес, ұйымдасқан түрде жасағанды жөн көреді. Сондықтан төменгі сыныптарда өткізілетін ұйымдастырылған жаттығулармен көбірек айналысатын қыздарға жоғары сыныптарда спортпен шұғылдану оңайырақ[4].

Егер 10 жасқа толмаған оқушы өз қабілеттерін жетік меңгерсе және тиісті қимылдарды уақытында орындауға дағдыланса, онда жоғары сыныптарда ол мүмкіндігінше көп дене жаттығуларын орындауға, спортпен айналысуға тырысады.тұрақты әдетке айналу. Бұл студенттің мықты және ақылды азамат болуына көмектеседі. Дене шынықтыру құралдарында негізінен көмекші элементтер болуы қажет. Сондықтан ашық кеңістікте немесе жабық жерде қолданылатын оқу материалдары нақты мақсаттардың орындалуын ескере отырып жасалуы керек. Бұл, ең алдымен, келесі мәселелерге қатысты: фигураның өсуі мен дамуына жоспарлы түрде жәрдемдесу, жаттығулардың әртүрлі түрлерін жаяу, жүгіру, секірумен біріктіру арқылы төзімділік көрсеткішін жаңарту. Ойындар орындайтын әрекет экшн, спорттық және эстафеталық ойындарға жіктеледі. Бұл мұғалімнің сабақтан тыс уақытта, үзіліс кезінде оны дұрыс қолдана білуіне байланысты. Ойындардың кейбір түрлерін балалар ересектердің тікелей бақылаусыз өз бетінше ойнай алады. Жалпы, біз ойын әдісін қолдана отырып, дене шынықтыру процесінде спорттық және мобильді ойындарды айтамыз. Ойын әдісінің келесі ерекшеліктері бар:

1. Белгілі бір мақсатқа жету үшін ойыншыларды ойын жоспары мен реттілігіне сәйкес ұйымдастырыңыз.

2. Ойын әрекеттеріндегі бәсекелестік, жеңіс үшін күрестегі эмоционалды сезімдер.

3. Ойын барысында өз бетінше әрекет ету туралы шешім қабылдаңыз.

4. Әрекеттердің кең ауқымы, олардың ойында күтпеген жерден пайда болуы, әртүрлі жаттығулар.

5. Ойын барысында Ойын қатысушыларының әртүрлі қарым-қатынастары. Ойын әдісінің көмегімен дене беріктік сипаттамаларын алады, мысалы, күш, төзімділік. Ептілікке, ептілікті кешенді дамытуға және бұрын үйренген қимылдарды жетілдіруге және студенттердің өзіндік қасиеттерінің басқа да көптеген мақсаттарына, атап айтқанда батылдыққа, тапқырлыққа, ұйымшылдыққа, өз бетінше шешім қабылдауға қол жеткізуге

болады. Төмен сынып оқушыларын оқыту, тәрбиелеу және дамыту нәтижелеріне қол жеткізу үшін бұл процестер олардың жалпы және жеке ерекшеліктерін ескере отырып ұйымдастырылуы керек. Сонымен қатар, жаттығуларды ойын түрінде орындаңыз. Студенттерді қызықтырыңыз, жақсы әсер қалдырыңыз, бірегейлікті сақтаңыз. Бірақ бұл әдістің кемшілігі де бар, яғни біз қанша күш жұмсайтынымызды нақты біле алмаймыз. Оқу процесін меңгеру барысында дене шынықтыру мұғалімі үшін ойынды мұғалімдерге қарағанда қолданудың әлдеқайда қарапайым тәсілдері бар. Өйткені, дене тәрбиесінің негізгі мемлекеттік стандарттарына сәйкес шебердің материалы ойынға беріледі. Әр мұғалімнің жетекшілігімен өтетін ойын түрі төменгі сыныптан бастап құрдастар арасындағы ойынға айналуы керек, сонда ғана мұғалім алдына қойған басты мақсатын жүзеге асырады. Бірге ойнаған ойын олардың алғаш рет бірге дайындалуынан басталады. Сонымен қатар, ойында кез келген жеңіл техника қолданылады.

Мысалы, мұғалім бір ойында қателік жібереді, бірақ ойындағы қате оқушыларға ашылмайды және олар бұл қатені тауып, көрсетуі керек. Ойын тек ойын болғандықтан ғана емес, мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуі үшін де маңызды болуы керек. Бұл үшін қозғалмалы ойындардың маңызы зор. Сонымен қатар, төменгі сынып оқушылары Дене Шынықтырудың қандай да бір түрін дамытуға қабілетті. Қалыптастыру үшін ұлттық Ойындардың да маңызы зор.

Қазақстанның ұлттық ойындарын ғана емес, әр ұлттың ойындарын да атап өткен жөн. Мұғалім оқыту процесінде ойынды бастамас бұрын басқа біреудің негіздерімен танысқан жөн. Ойында жаттығу әдісі ретінде келесі әдісті қолдануға болады: жаттығу, ойнау, жаттығу[5].

Егер біз игерудің толық нұсқасын қолданатын болсақ, онда бірнеше деңгейлерді атауға болады. Бірақ есте сақтау керек, егер толық меңгерілген деңгейлер көп болса, орындалған жұмыстың нәтижесі тиісті мөлдірліксіз дәл болады. Сондықтан ойынның негізгі оқу материалын игеру барысында басты мақсат нәтижелі болатындығын есте ұстаған жөн. Мысалы, кез-келген сабақтың басталуы-сыныпта тәртіп орнату, ал егер біз сабақты алдын-ала шеберліктің жоғары деңгейімен бастағымыз келсе және тәртіпке мән бермесек, нәтиже болмайды..

Өйткені, тіпті сыныпта, егер дене шынықтыру сабағына дейін бақылау жұмыстары жүргізілсе, сабақ бойы олардың қалай жазғаны туралы сұрақ туындайды және әр оқушы басқа сыныптасынан оның қалай жазғанын сұрайды, сондықтан бұл орын алса, бірінші деңгейге оралу керек. Бірақ егер мұғалім бұл жағдайды тез байқап, сабақты ұмытып кету үшін шаралар қабылдаса, ол тез тәртіп орнатып, жоғары деңгейге көтеріле алады. Егер бұл әдіс жұмыс істесе, бұл оқушылардың біліктілігін арттырады, олардың дағдыларын толықтырады және әр оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Білім– Образование» ғылыми-педагогикалық журналы. №1-6, 2008
2. Б.А.Тұрғынбаева. Мұғалімнің шығармашылық әлеуметін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе// Алматы. 2015. - 174 б.
3. «Ғасыр мектебі» // 2009. №5. – С. 26-29.
4. Қазақстан Республикасының 12 жылдық білім беру тұжырымдамасы. Астана, 2007.
5. К.Құдайбергенова. Құзырлылық– тұлға дамуының сапалық критеріі // 2008. – Б. 30- 32

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА БОКСЕРА

Ахметов М.К. – оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы, Axmetov.1973@mail.ru

Шекербек С.Қ. – магистр оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы, saken_181192@mail.ru

Исеев Ш.Т. – оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы.

Нуримов Р.И. – оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы.

Аннотация. В статье показана необходимость спортивной психологии, помощь спортсменам в борьбе со стрессом, давлением, критикой и различными эмоциями, возникающими в результате соревнований, поражений и т.д. Психология помогает спортсменам развить сильную мотивацию и желание достичь своих целей. Увлеченный спортсмен может преодолевать трудности и неудачи, продолжая работать над победой. Мотивация – это внутренняя сила, которая побуждает спортсменов двигаться вперед, даже если ситуация кажется сложной.

Ключевые слова: спортивная психология, мотивация, спортсмен победа.

Аңдатпа. Мақалада спорттық психологиясы не үшін қажеттілігі, спортсмендерге стресстен, қысымнан, сыннан және бәсекелестіктен, жеңілістен және т.б. туындайтын әртүрлі эмоциялармен күресуге көмек беру көрсетілген. Психология спортшыларға күшті мотивация мен мақсаттарына жетуге деген ұмтылысты дамытуға көмектеседі. Ынталы спортшы жеңіске жету үшін жұмысын жалғастыра отырып, қиындықтар мен сәтсіздіктерді жеңе алады. Мотивация – бұл жағдай қиын болып көрінсе де, спортшыларды алға ұмтылуға итермелейтін ішкі күш.

Кілт сөздер: Спорттық психология, мотивация, спортшы жеңіске жету.

Abstract. The article presents the need for sports psychology, helping athletes to cope with stress, pressure, criticism and various emotions arising from competition, defeat, etc. Psychology helps athletes develop strong motivation and the desire to achieve their goals. The enthusiastic athlete is able to overcome difficulties and setbacks while continuing to work to win. Motivation is an internal force that motivates athletes to move forward, even if the situation seems difficult.

Keywords: sports psychology, motivation, athlete to win.

Бокс – один из самых популярных олимпийских видов спорта в мире. Большая популярность бокса объясняется, прежде всего, его увлекательностью, высокой эмоциональной насыщенностью борьбы и многогранным воздействием на двигательные, психические и волевые качества спортсмена.

Упражнения по боксу положительно влияют на нервную систему. Улучшение функций нервной системы проявляется в увеличении скорости реакции и ориентации, в большей степени, скорости восприятия, концентрации внимания, равновесия и самоконтроля.

Психологическая настроенность боксера определяется, во-первых, степенью развития специализированного восприятия: чувством дистанции и времени удара, ориентацией на ринге, скоростью реакции, способностью предугадывать действия соперника, тактическим мышлением, вниманием и, во-вторых, психологическим состоянием о спортсмене.

Многие спортивные психологи видят суть психологической настроенности спортсмена в различном воздействии на него экстремальных соревновательных

условий и выборе времени для принятия наилучшего решения в конкретной ситуации, единстве деятельности и состояния, способности постоянно контролировать и регулировать поведение.

Во время предпроектной подготовки на этапе общей подготовки акцент делается в основном на общую психологическую подготовку, а на этапе специальной подготовки - на специальную психологическую подготовку к данному соревнованию.

Основной задачей тренера по боксу является развитие целеустремленности у спортсменов, что является неотъемлемой частью психологической подготовки боксеров. Это может быть достигнуто при условии, что спортсмен проявляет глубокий интерес к боксу как искусству и личную заинтересованность в спортивных достижениях. Тренер вынужден решать все свои положительные и отрицательные аспекты тренировок с боксером.

Боксерам постоянно необходимо развивать способность выдерживать болевые ощущения в поединках, преодолевать неприятные ощущения, которые появляются при максимальных нагрузках и переутомлении, потере веса, ограниченном приеме пищи и воды.

Бокс как вид спорта диктует негативные условия перед стартом - лихорадку и апатию – обычно характеризующиеся тем, что спортсмены в таком состоянии не уверены в своих силах, их мучают навязчивые мысли о ходе будущих соревнований, терзают сомнения в своей готовности и успехе в шоу.

К "психологическим барьерам" в боксе относятся::

Страх потери (может быть вызван повышенной самооценкой и тщеславием, боязнью не понравиться команде, мыслями о негативных отзывах о плохой работе со стороны близких или тренеров)

Страх перед противником, вызванный признанием его сильных сторон или дезинформацией о его успехах, или предубеждениями, или недооценкой его способностей

Страх проиграть бой нокаутом или из-за явного превосходства противника

Страх не выдержать высокого темпа боя

Страх перед новой травмой или ее повторением

– Боязнь неадекватных судей, их субъективного отношения к соперникам

– Всевозможные глупые суеверия, до сих пор распространенные среди боксеров

Под влиянием этих и других подобных мыслей и эмоций спортсмен становится чрезмерно возбужденным, вспыльчивым или медлительным, апатичным.

Воспитание силы воли у боксера - одна из центральных и запутанных проблем современной тренировки. Основные задачи тренировки силы воли боксера - научить его максимально использовать силу воли для достижения своей цели, управлять своим эмоциональным состоянием и привить спортсмену волевые качества, необходимые для успеха на тренировках и соревнованиях.

Развитие воли спортсмена неотделимо от его общего интеллекта и образования.

На практике для решения задач тренировки воли тренер должен, во-первых, развивать активные, позитивные мотивы у тех, кто участвует в соревнованиях на уроках и выступлениях, стремиться к самовоспитанию воли, активно преодолевать трудности на тренировках и скачках, максимально мобилизовывать волевые усилия, а во-вторых, правильно подбирать задания для преодоления трудностей

Боксеры должны быть уверены, что даже самый средний боксер, который не обладает богатыми физическими данными и еще недостаточно владеет боксерской техникой и тактикой, сможет добиться больших успехов, если будет усердно тренироваться и систематически выступать на соревнованиях. В истории бокса есть много примеров этого.

Развив в себе серьезное отношение и интерес к боксу, боксер должен развить в

себе желание к самовоспитанию воли.

Боксер должен быть уверен, что для достижения мастерства и успеха на ринге нужно научиться управлять своим настроением и чувствами, самокритично относиться к поражениям на ринге и не обвинять тренера, судей и других лиц в недостатках техники и тактики.

Стремление к самовоспитанию силы воли должно быть незаменимым мотивом деятельности боксера и стимулом к совершенствованию волевых качеств.

Психологическая подготовка в спорте. Подготовка боксеров должна включать в себя средства и методы их формирования с целью осознанной корректировки своего эмоционального состояния по отношению к условиям соревнования.

Цель этой главы - показать научно обоснованные и разработанные приемы сознательного регулирования своего эмоционального состояния с помощью специальных упражнений, приемы, которым следует обучать спортсменов в процессе психологической подготовки.

Основная задача профессионального психолога – это необходимо, в первую очередь, тренеру: консультировать его по всем вопросам психологической подготовки спортсменов, выполнять ту работу, которую сам тренер выполнить не может (например, постоянно корректировать неудовлетворительное психическое состояние, с методически четких позиций, обучать отдельных спортсменов способности к самоконтролю и саморегуляции,

Вся эта работа должна быть комплексной. Очень важно, чтобы коуч и врач понимали и активно участвовали в достижении конкретной цели всех мероприятий, выполняемых или планируемых психологом. Кроме того, необходимо систематически подводить итоги этой совместной деятельности и подчеркивать новые цели и задачи.

Давайте рассмотрим этапы вступления в боксерскую команду психолога:

Поговорите с главным тренером.

В этом выступлении описаны основные задачи психорегуляции и обсуждены планируемые варианты тренировок для команды и отдельных спортсменов.

2. Поговорите с тренерским штабом о важности психорегуляции, а также об основных методах работы и ожидаемых результатах.

В беседе с тренерами рассказывается о спортсменах, которым тренеры выбирают перспективные тренировки и которые нуждаются в оперативной психорегуляции.

Форма бесед тренеров со спортсменами о важности и необходимости проведения психорегуляционных мероприятий является последовательной. Этот момент играет чрезвычайно серьезную роль, потому что тренер должен в первую очередь задать правильный тон всей работе, проявить свою заинтересованность и настроить спортсменов на то, что соревнования представляют для них большой интерес.

Разговор между тренерами и спортсменами о пользе и необходимости психорегуляции.

Психологические показатели физической подготовки боксера включают в себя различные типы данных о сенсомоторных, перцептивных, мнемических, эмоциональных и других психических функциях, которые отражают уровень физической подготовки спортсменов.

В боксе большое внимание уделялось и продолжает уделяться оценке показателей психологической подготовленности. В первую очередь, основное внимание уделяется оценке двигательных реакций боксеров, поскольку эти реакции тесно связаны с уровнем физической подготовки. Двигательные реакции могут быть простыми, сложными и предсказуемыми. Простые реакции в меньшей степени отражают уровень подготовки, так как в чистом виде они почти не встречаются в боксе.

Вывод

1) спортивная деятельность обязательно требует от спортсменов развития большого комплекса процессов и психических состояний для достижения успеха в соревнованиях.

2) все психические состояния и процессы в спортивной деятельности играют особенно важную роль и должны учитываться при работе над психологической подготовкой боксера перед соревнованиями.

3) о роли психорегуляции в тренировках в течение года свидетельствует необходимость мобилизации психических процессов, необходимых для достижения успеха на соревнованиях. Однако психорегуляция не должна происходить спонтанно, делая поведение спортсмена механически неполноценным и часто искаженным, но находится под строгим контролем его сознания.

Список использованной литературы:

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы оқу құралы Алматы Эверо 2016-112 б Бекнурманов Н.С., Амидов, А.И. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Temirhanov.Dzudo.doc>

2. Жылжымалы және эстафета ойындар – салауатты өмір негізі: оқу-әдістемелік құралы. / Н.О. Байзақова, Р.П. Зәуірбекова, О.С. Андарбаев. – Стер. бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 80 б. Байзақова, Н.О <http://rmebrk.kz/book/1177358>

3. Оқушыларды олимпиадаға дайындауға арналған шеберлік сыныптарының әдістемелік жинағы Қарағанды 2021.-172б

4. Жеңіл атлетика : Оқу әдістемелік құралы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. - 146 б. Абдрахманов, З.А., Смаилова, А.Ш. <http://rmebrk.kz/book/1172122>

5. Дене тәрбиесі және спорттағы ғылыми-әдістемелік жұмыстарды жүргізу оқу-әдістемелік құралы Алматы Қазақ университеті 2013 62 б. Алимханов, Е.А., Онгарбаева, Д.Т. <http://89.218.153.154:280/CDO/books/Sport/Matveev.Osnovy-obshei-teor-sporta.pdf>

6. Дене тәрбиесі мен спорт түрлерінің физиологиялық негіздері оқу құралы Алматы ЭСПИ 2021 128 б. Садыканова Г.Е. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Konarbaev.Basketbol.doc>

7. Қазақстандағы жеңіл атлетиканың тарихи даму аспектілері ІХ Махамбет оқулары: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция .: Статя. – Орал, 2017. - 11б. - 203-206 б. Испулова, Р.Н. <http://rmebrk.kz/book/1167497>

8. Бұқаралық және балалар мен жасөспірімдер футболының жалпы әдістемесі: Әдістемелік оқу құралы. / Құрастырушы-авторлар: - Алматы: КазСТА, 2018. – 330б. Б.М. Досқараев Б.М., Д. Байсеитов М.Д., Алтынбек Е.Т. <http://rmebrk.kz/book/1174274>

ТРАДИЦИОННЫЕ И НЕТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ЗАКАЛИВАНИЯ

Шекербек С.Қ. – магистрант, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы, saken_181192@mail.ru

Ахметов М.К. – оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы, Axmetov.1973@mail.ru

Турскельдина М.Т. – оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы

Касымбеков Б.Б. – оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ.,
Шымкент қаласы

Аңдатпа. Мақалада дене шынығудың не үшін қажет екендігі көрсетілген. Оның пайдалы жақтары. Сауатты қатаю иммундық жүйені нығайтуға көмектеседі, дененің терморегуляциясы мен метаболизмін жақсартуға көмектеседі, жүрек пен бұлшықет тамырларын тонуста ұстауға, қан қысымын қалыпқа келтіруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Дене шынығу, иммунитет, қалыптастыру және жетілдіру.

Аннотация. В статье показано, для чего нужен организм. Его плюсы. Грамотное закаливание способствует укреплению иммунной системы, способствует улучшению терморегуляции и обмена веществ организма, позволяет поддерживать в тонусе сердечные и мышечные сосуды, нормализовать артериальное давление. Ключевые слова: закаливание организма, иммунитет, формирование и совершенствование.

Abstract. The article shows why physical exertion is necessary. Its advantages. Competent hardening helps to strengthen the immune system, helps to improve thermoregulation and metabolism of the body, allows you to keep the heart and muscle vessels in tone, normalize blood pressure.

Keywords: physical training, immunity, formation and improvement.

Давно известно, что здоровье человека на 10-20% зависит от наследственности, 10-20% - от состояния окружающей среды, 8-12% - от уровня здравоохранения и 50-70% - от образа жизни. Здоровый образ жизни - это рациональное питание, занятие спортом, отказ от алкоголя и курения и многое другое. Важную роль играет и закаливание. Рост числа часто болеющих детей, особенно в возрасте до 3 лет, в нашей стране за последние годы делает эту проблему чрезвычайно актуальной. Закаливание - это научно обоснованное систематическое использование естественных факторов природы для повышения устойчивости организма к неблагоприятным агентам окружающей среды. Закаливание как фактор повышения сопротивляемости организма к различным метеорологическим условиям использовалось с древних времен. Дошедший до нас опыт закаливания насчитывает свыше тысячи лет. Абу Али ибн-Сина (Авиценна) в VIII-IX веках создал "Канон врачебной науки". Он разделил медицину на теоретическую и практическую, а последнюю - на науку сохранения здоровья и науку лечения больного тела. В одной из глав своего труда Авиценна говорит о купании в холодной воде, в том числе и детей раннего возраста, а также о методах подготовки к своеобразному закаливанию путешественников в условиях жаркой пустыни и зимней непогоды. Древнейший русский летописец Нестор в X веке описывал, как начинал парить в бане и купать в холодной воде младенцев сразу после рождения. И так - в течение нескольких недель, а затем при каждом нездоровье.

Организация и контроль. При закаливании надо руководствоваться определенными принципами, к числу таких относятся: постепенность, систематичность, учет

индивидуальных особенностей ребенка. Если не будут соблюдаться эти принципы, то закаливание будет носить случайный характер.

Нельзя предъявлять слишком больших требований к неподготовленному организму, - он может не справиться с ними. Соблюдение принципа постепенности особенно важно для детей, так как детский организм еще не обладает большой сопротивляемостью. Чтобы был эффект от закаливания необходимо постепенно усиливать нагрузку.

Водное закаливание оказывает более мощное воздействие на организм по сравнению, например, с воздушными процедурами. Это связано с тем, что теплопроводность воды в 30 раз, а теплоемкость в 4 раза больше, чем воздуха.

Существует несколько отдельных способов закаливания водой:

Обтирание - самая нежная из всех водных процедур. Его можно применять во всех возрастах, начиная с младенческого. Обтирание производится смоченной в воде материей, ткань которой должна удовлетворять следующим условиям: хорошо впитывать воду, не быть слишком мягкой. Желательно, чтобы рукавички были хорошо смочены, но вода не должна с них капать.

После обтирания тело растирают сухим полотенцем. Обтирание сопровождается легким массирующим действием, а массаж всегда делают от периферии к центру, поэтому конечности надо обтирать снизу вверх (руки от кисти, ноги от стопы). Снижение температуры на один градус через 2-3 дня.

Обливание - бывает местное и общее. Местное обливание: обливание ног, чаще всего используется в яслях и младших группах. Начальная температура воды +30, затем доводят до +18, а в старших группах до +16. Время обливания ног 20-30 секунд.

Общее обливание надо начинать с более высокой температуры преимущественно летом, а в осенне-зимний период надо организовать так, чтобы вода охватывала возможно большую поверхность тела, спину, затем грудь и живот, затем правый и левый бок. После окончания - растереть полотенцем. Время под струей 20-40 секунд. Душ действует сильнее, чем простое обливание. Вода из душа оказывает массирующее действие, ощущается как более теплая, чем даже вода при обливании.

Воздух - это среда, постоянно окружающая человека. Он соприкасается с кожей - непосредственно или через ткань одежды и со слизистой оболочкой дыхательных путей. Из специальных мер закаливания воздухом в детских садах применяются: сон на воздухе, в холодное время и воздушные ванны.

Первой закалывающей процедурой для грудного ребенка являются воздушные ванны. Прежде чем объяснить родителям, как проводить закаливание воздухом, нужно напомнить им, что температура воздуха в комнате для новорожденного ребенка должна быть 23°C, в возрасте от 1 до 3 мес. - 21°C, от 3 мес. до 1 года - 20°C, старше 1 года - 18°C. Грудным детям свойственны высокие энергетические затраты и потребление кислорода (больше, чем у взрослых, в 2,5 раза). Поэтому необходимо проветривать помещения 4-5 раз в день по 10-15 мин. зимой, держать летом почти постоянно открытыми форточки. Проветривание с помощью форточки или фрамуги проводят в присутствии детей; температура воздуха снижается на 1-2°C, что является закалывающим фактором. При сквозном проветривании воздухообмен происходит гораздо быстрее, чем через форточку, но его желательно производить при отсутствии ребенка в комнате. Возможно использование бытовых кондиционеров, которые автоматически регулируют температуру и влажность.

В летнее время новорожденных можно выносить на прогулку практически сразу после рождения, вначале на 20-40 мин., быстро увеличивая время до 6-8 ч в день. Зимой в средней полосе России детей впервые выносят на улицу в возрасте 2-3 нед. при температуре воздуха не ниже -5°C на 15-20 мин. и постепенно доводят нахождение на воздухе до 1,5-2 ч 2 раза в день. В безветренную погоду с ребенком в возрасте от 1 до 3

мес. можно гулять при -10°C , старше 3 мес. - 12°C , старше 6 мес. - 15°C . Дети старше 1,5 лет гуляют не менее 2 раз в день по 2,5-3 ч при температуре не ниже $-15-16^{\circ}\text{C}$.

Закаливающее значение действия солнца своеобразно. Солнце является сильно действующим средством закаливания. Солнечные лучи оказывают на организм общее укрепляющее действие, повышают обмен веществ в организме, лучше становится самочувствие, сон, кожа лучше регулирует теплообмен. Но солнце может оказывать и отрицательное действие.

Поэтому надо к этой процедуре подходить очень осторожно. У младших детей особенно полезны солнечные ванны, но важен при этом индивидуальный подход. Проводить солнечные ванны надо в движении, но игры надо проводить спокойного характера. Солнечные ванны увеличиваются постепенно.

Ультрафиолетовые лучи активно влияют на иммунологическую резистентность организма, повышая активность гипоталамо-гипофизарно-надпочечниковой системы. Однако нужно помнить, что чувствительность к ультрафиолетовым лучам тем выше, чем меньше возраст ребенка. Поэтому солнечные ванны детям до одного года противопоказаны. Крайне осторожно они назначаются детям от 1 года до 3 лет, и только в более старшем возрасте их проводят достаточно широко, но после предварительного недельного курса ежедневных световоздушных ванн.

К интенсивным (нетрадиционным) методам закаливания относят любые методы, при которых возникает хотя бы кратковременный контакт обнаженного тела человека со снегом, ледяной водой, воздухом отрицательной температуры. Имеется достаточный опыт интенсивного закаливания детей раннего возраста в родительских оздоровительных клубах. Однако практически нет научных исследований, свидетельствующих о возможности использования этого вида закаливания.

Однако существует контрастное закаливание как переходная ступень между традиционным и интенсивным закаливанием. Это контрастные ножные ванны, контрастное обтирание, контрастный душ, сауна, русская баня и др.

Наиболее распространенным методом для детей является контрастное обливание ножек.

Необходимо соблюдать правило - нельзя обливать холодные ноги холодной водой, т.е. ноги предварительно нужно согреть. В ванну ставят два таза так, чтобы вода покрывала ноги до середины голени. В одном из них температура воды всегда равна $38-40^{\circ}\text{C}$, а в другом (в первый раз) на $3-4^{\circ}\text{C}$ ниже. Ребенок сначала погружает ноги в горячую воду на 1-2 мин. (топчет ими), затем в прохладную на $5-20^{\circ}\text{C}$. Число попеременных погружений 3-6. Каждые 5 дней температуру воды во втором тазике понижают на 1°C и доводят до $18-10^{\circ}\text{C}$. У здоровых детей заканчивают процедуру холодной водой, а у ослабленных - горячей. Контрастное обтирание для усиления воздействия можно проводить с настоем трав.

Заключение. Закаливание чаще всего рассматривается как процесс приспособления организма к меняющимся условиям погоды и климата. Но говоря о закаливании как средстве физического воспитания, имеется в виду не только приспособление организма, происходящее под влиянием неблагоприятных условий. Закаливание надо рассматривать как сознательное применение в определенной системе мероприятий, повышающих сопротивляемость организма, воспитывающих способность быстро и без вреда для здоровья применяться к различным условиям внешней среды. Закаливание следует начинать с самого раннего детства и продолжать в течение всей жизни, видоизменяя формы и методы его применения в зависимости от возраста. Оздоровительное значение воздушных, солнечных ванн, водных процедур несомненно. Закаленные дети меньше болеют, легче переносят заболевания. Доступность средств закаливания заключается в том, что они всегда под рукой, главное в том, что можно использовать в том или ином виде, в любое время года, в

любых условиях. Они не требуют сложной аппаратуры и специальных кабинетов; способы их применения в умелых руках не представляют затруднений.

Список использованной литературы:

1. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы оқу құралы Алматы Эверо 2016-112 б Бекнурманов Н.С., Амидов А.И. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Temirhanov.Dzudo.doc>
2. Жылжымалы және эстафета ойындар – салауатты өмір негізі : оқу-әдістемелік құралы. / Н.О. Байзақова, Р.П. Зәуірбекова, О.С. Аңдарбаев. - Стер. бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 80 б. Байзақова, Н.О <http://rmebrk.kz/book/1177358>
3. Оқушыларды олимпиадаға дайындауға арналған шеберлік сыныптарының әдістемелік жинағы Қарағанды 2021.-172б
4. Жеңіл атлетика : Оқу әдістемелік құралы. - Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2016. - 146 б. Абдрахманов, З.А., Смаилова, А.Ш. <http://rmebrk.kz/book/1172122>
5. Дене тәрбиесі және спорттағы ғылыми-әдістемелік жұмыстарды жүргізу оқу-әдістемелік құралы Алматы Қазақ университеті 2013 62 б. Алимханов, Е.А., Онгарбаева, Д.Т. <http://89.218.153.154:280/CDO/books/Sport/Matveev.Osnovy-obshei-teor-sporta.pdf>
6. Дене тәрбиесі мен спорт турлерінің физиологиялық негіздері оқу құралы Алматы ЭСПИ 2021 128 б. Садыканова Г.Е. <http://89.218.153.154:280/CDO/BOOKS/Sport/Konarbaev.Basketbol.doc>
7. Қазақстандағы жеңіл атлетиканың тарихи даму аспектілері ІХ Махамбет оқулары: Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция .: Статя. - Орал, 2017. - 11б. - 203-206 б. Испулова, Р.Н. <http://rmebrk.kz/book/1167497>
8. Бұқаралық және балалар мен жасөспірімдер футболының жалпы әдістемесі: Әдістемелік оқу құралы. / Құрастырушы-авторлар: - Алматы: КазСТА, 2018. - 330б. Б.М. Досқараев Б.М., Д. Байсеитов М.Д., Алтынбек Е.Т. <http://rmebrk.kz/book/1174274>

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУҒА АПТАСЫНА ҮШ РЕТ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҚТАРЫНЫҢ ӘСЕРІ

Туребеков Б.А. – аға оқытушы., «Ж.А.Тәшенев атындағы университеті» АҚ.,
Шымкент қаласы, birzhan_2016@mail.ru

Муталиев Б. – аға оқытушы Tashenev University, Шымкент қ. Bekaris@inbox.ru

Мырзабек Л.Ә. – п.ғ.к., «Ж.А.Тәшенев атындағы университеті» АҚ.,
Шымкент қаласы

Керимов Ф.А. - п.ғ.к., профессор «Ж.А.Тәшенев атындағы университеті» АҚ.,
Шымкент қаласы

Аннотация. Мақалада жоғарылатылған дене шынықтыру сабақтарының толық циклін аяқтаған бастауыш сынып оқушыларының дене дамуы мен дене дайындығы белгілерінің деңгейі мен динамикасын сипаттайтын жаңа ғылыми деректер берілген. Алынған фактілік материал және балалардың дамуындағы зерттелген тенденциялар жобаланған. Оқушылардың дене тәрбиесінің теориялық негіздерін байыту, бастауыш сынып оқушыларының денет әрбиесі әдістемесін жетілдіруде пайдалы болады және Қазақстан Республикасының өскелең ұрпағының белсенді және салауатты өмір салтын қалыптастыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: дене тәрбиесі, дене дамуы, дене дайындығы, аптасына үш рет сабақ, физиологиялық нормалар, үйлесімді даму.

Аннотация: В статье представлены новые научные данные, характеризующие уровень и динамику признаков физического развития и физической подготовленности учащихся младших классов, прошедших полный цикл занятий по физическому воспитанию повышенного уровня. Оформлен полученный фактический материал и исследованные тенденции развития детей. Обогащение теоретических основ физического воспитания учащихся будет полезно в совершенствовании методики физического воспитания учащихся младших классов и будет способствовать формированию активного и здорового образа жизни подрастающего поколения Республики Казахстан.

Ключевые слова: физическое воспитание, физическое развитие, физическая подготовка, занятия три раза в неделю, физиологические нормы, гармоничное развитие.

Annotation: The article presents new scientific data that characterize the level and dynamics of signs of physical development and physical fitness of primary school students who have completed a full cycle of increased physical education lessons. The obtained factual material and the studied trends in the development of children, designed to enrich the theoretical foundations of physical education of young students, will be useful in improving the methods of physical education of primary school students and will contribute to the formation of an active and healthy lifestyle of the younger generation of the Republic of Kazakhstan.

Key words: physical education, physical development, physical fitness, three lessons a week, physiological norms, harmonious development.

Зерттеудің маңыздылығы. Қазіргі Қазақстан экономиканың түрлі салаларының қарқынды дамуымен, адамдарға және олардың денсаулығына деген жоғары талаптарымен ерекшеленеді. Өкінішке орай, қазіргі Заманғы Қазақстан азаматтары өз қызметін физикалық белсенділіктің жеткіліксіздігімен, өмірдің жоғары қарқынымен, жаман әдеттердің кеңеюімен, дұрыс тамақтанбауымен және қолайсыз экологиялық жағдайлардың әсерімен кұруға мәжбүр. Осы және басқа жағдайлар дененің қорғаныс функцияларының төмендеуімен және олардың санының артуымен қатар жүреді diseases. In осы мәселелерді шеше отырып, жалпы мектеп оқушыларының, оның ішінде жастардың

дене тәрбиесіне жақсы орын беріледі schoolchildren. It Айта кету керек, Қазақстандағы дене тәрбиесінің ғылыми-әдістемелік негіздері ОЛАРДЫҢ КСРО-да болған кезінде қалыптасқан. Ұйымдастырушылық тұрғыдан алғанда, барлық мектеп деңгейлеріндегі спорттық сабақтар дәстүрлі түрде аптасына екі рет өткізілетін. Бұл жағдайлар оқу үдерісіндегі және оқушылардың физикалық дамуы мен дене дайындығындағы тиісті өзгерістердің сипатын алдын-ала анықтады, өйткені осы уақытқа дейін жүргізілген барлық ғылыми-зерттеу объектілері мен пәндері қосарланған дене шынықтыру сабақтарымен қатар жүреді.

2013/2014 оқу жылынан бастап аптасына үш рет міндетті дене шынықтыру курстарын енгізу жаңа және аз зерттелген мәселе болып табылады. Таңдалған материалдың педагогикалық құндылығы дене тәрбиесінің толық циклін жоғары зейінмен аяқтаған жас мектеп оқушыларының дене дамуы мен дене шынықтыруының кезеңдері мен механизмдерін сипаттайтын жаңа ғылыми деректерді алу мүмкіндігімен байланысты.

Зерттеудің мақсаты: аптасына бір рет өткізілетін үш дене шынықтыру сабағының Қазақстан Республикасындағы жас мектеп оқушыларының дене тәрбиесі мен дене шынықтыруына әсер ету сипатын анықтау және тиісті әдістемелік ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу барысында 3 тапсырма шешілді:

1. Қазақстан республикасының бастауыш мектептеріндегі дене тәрбиесін модернизациялаудың ғылыми негіздерін, қазіргі тенденциялары мен алғышарттарын зерттеу.

2. Әлемнің көптеген елдеріндегі мектеп оқушыларының дене тәрбиесінің идеологиялық негіздерін түсіндіру және зерттеудің эксперименттік бөлігін ұйымдастырудың әдіснамасын, объектісін, пәні мен сипатын қалыптастыру.

3. Дене шынықтыру сабақтарының аптасына үш рет кіші жастағы оқушылардың физикалық дамуы мен фитнесіне әсер ету сипатын зерттеңіз, жаңартылған сабақтар мазмұнының тиімділігін эксперименталды түрде негіздеңіз және практикалық ұсыныстар жасаңыз.

Зерттеу әдістері: өлшеу, физикалық даму ерекшеліктерін тексеру, физикалық сипаттамаларын анықтау және қалыптастырушы педагогикалық эксперименттер. Нақты деректерді математикалық өңдеу, әдеби дереккөздерді талдау және қалыптастыру әдістері, құқықтық және нормативтік құжаттарды зерттеу және салыстырмалы бағалау.

1 – міндетті шешуде "спорттық білім беру жүйесі" ұғымы идеологиялық, ғылыми, әдістемелік және ұйымдастырушылық негізі және іске асырудың тиісті тәсілдері бар әлеуметтік тәжірибенің белгілі бір түрі болып табылатын бастапқы нүкте ретінде көрсетілген. Идеологиялық негіз-бұл мемлекеттің нұсқаулары, елдегі Дене Шынықтыруды дамытудың ғылыми-әдістемелік негізі-мектеп оқушыларының дене тәрбиесіндегі заңдылықтар мен тенденциялар туралы білімдерін біріктіретін ұғымдар екендігі атап өтілді. Оқу жоспарлары сабақтардың мазмұнын ұйымдастырады, ал стандарттар жұмыстың мемлекеттік көрсеткіштерге сәйкестігін көрсетеді.

Негізгі ұғым-дене тәрбиесінің ғылыми негізі - "дене тәрбиесі", "дене дамуы" және "дене шынықтыру" сияқты ұғымдармен егжей-тегжейлі сипатталған.

Бастауыш мектептегі дене тәрбиесінің ғылыми негіздерінің даму кезеңдері Кеңестік кезеңге байланысты сипатталады. Біз олардың қалыптасуына орасан зор үлес қосқан ғалымдардың ойларына шолу жасадық, сонымен қатар оқушылардың дене тәрбиесі әдістерінің типтік ерекшеліктерін аштық.

Егеменді Қазақстанда дене тәрбиесінің ғылыми негіздерінің қалыптасуын сипаттау үшін біз екі жағдайды анықтадық: Біріншіден, біздің еліміз ғалымдардың үлкен тобын дайындай алды; екіншіден, іргелі және қолданбалы зерттеулердің ірі ғылыми орталығы құрылды. Ғылыми зерттеулер. Бұл Қазақстанның спорт Және Туризм Академиясы.

Әдебиеттерге шолу Сонымен қатар Қазақстанның дене шынықтыруындағы әдеттегі тенденция дәстүрлі және халықтық халықтық емдеу әдістерін кеңінен қолдану,

қатысушылардың аймақтық, әлеуметтік және басқа да ерекшеліктерін мұқият қарастыру екенін атап өтуге мүмкіндік берді.. Ерекше ерекшелігі-орта мектептерде аптасына үш рет сабақ өткізу. Осыған байланысты ел көптеген посткеңестік елдерден ерекшеленеді.

Ел ғалымдары қорғаған тезистерді талдау (олардың саны жүзден асады) халықтың салауатты өмір салтын қалыптастыру және оның дене шынықтыруын тиісті деңгейде қамтамасыз ету сол кездегі басты әлеуметтік талап болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді..

Мемлекет белгілеген стандарттар мен талаптар. Дене тәрбиесіндегі жетістік заманауи ғылыми біліммен және дене тәрбиесінің тиімді мазмұны мен әдістерін таңдау қабілетімен қамтамасыз етіледі деген ой тұжырымдалды.

Алайда, зерттеулердің кең ауқымына қарамастан, сабақтардың көбеюінің оқушылардың физикалық дамуы мен дене дайындығына әсерін сипаттайтын деректер әлі алынған жоқ. Біз бұл жағдайды тиісті тергеуді бастаудың алғышарты деп атадық.

Жоба барысында біз әлемнің әр түрлі елдерінен келген студенттерге дене тәрбиесінің тұжырымдамалық негіздерін түсіндіріп, олардың әр түрлі екендігі туралы қорытындыға келдік. Мысалы, **ҰЛЫБРИТАНИЯДА** дене шынықтыру мектепте оқытылатын негізгі үш пәннің бірі болып табылады. Негізгі назар физикалық жаттығулардың техникалық күрделі түрлеріне аударылады. ЕО стандарттарына сәйкес курстар бір жарым-төрт сағатқа ұсынылады week.In Америка құрама штаттарында спортқа ерекше көңіл бөлінеді, ал үздік спортшылар университетке түсудің артықшылықтарын алады. Жапонияда оқушылардың денсаулығын жақсарту мақсатында аптасына үш рет дене шынықтыру сабақтары өткізіледі. Ресейде басты назар физикалық қасиеттерді жан-жақты дамытуға және оқушылардың моторикасын қалыптастыруға аударылады.

Қазақстанда аптасына үш рет сабақтардың міндетті түрде қол жетімділігіне сүйене отырып Және Бастауыш сынып оқушылары жаңа жағдайларды меңгергеннен кейін тиісті оқу процесі зерттеу мақсаты ретінде анықталады, ал пән – физикалық дамудың белгісі. Және студенттердің дене дайындығы. Физикалық даму деңгейі әдебиеттерде келтірілген физиологиялық критерийлер негізінде, ал дене шынықтыру дайындығы мақалада көрсетілген стандарттар негізінде бағаланды curriculum.In сонымен қатар, Қазақстанның аудандары мен бірқатар қалаларында тұратын студенттер туралы мәліметтерге салыстырмалы талдау жүргізілді.

Аптасына үш рет өткізілетін сабақтың бастауыш сынып оқушыларына әсер ету сипаты келесідей болды.Студенттер 1. -4. Сынып. Әр сыныпта 120 адамнан тұратын сауалнама эксперименті жүргізілді. Алғашқы емтихандар оқу жылының басында, соңғысы оқу жылының соңында тапсырылды. Алынған мәліметтер Математикалық Статистика әдістерін қолдана отырып өңделді.

Ашу эксперименті физикалық дамудың сипаттамаларын жақсартуға оң әсер етті. Нәтижелер бағалаудың төрт деңгейінде Бағаланғаны атап өтілді, Том.е. төмен, орташадан төмен, орташадан төмен және орташадан жоғары. Айта кету керек, төмен деңгей (1.қисықтық) қыздар денесінің өсуінен және 2-де орташа норманың одан әрі қалпына келуінен көрінеді. Сынып. Өсу қарқыны 35,5 см. Бастауыш мектепті бітіргеннен кейін орташадан төмен мәндер "орташадан жоғары"болады.

Артық салмағы 24,9 кг. Орташадан төмен мәндер, дене салмағының индексі де орташадан жоғары болады, бұл орташа өсу қарқынының бұзылуын көрсетеді. Бастауыш мектепте қол күшінің өте төмен мәні өзгеріссіз қалады. Қыздарда тыныс алу жүйесінің функционалдық жағдайының төмендеуіне қатысты алаңдатарлық тенденция пайда болды: бұл сүт безі көлемінің есептелген параметрлерінің, атап айтқанда, өкпенің өміршеңдігінің сәйкес мәнінің төмендеуімен дәлелденеді. Физиологиялық нормалардың кешігуі 46% дейін.

Төменде дененің орташа биіктігі толқындармен өзгеріп, орташа 2-ге дейін көтеріледі. Орташа деңгейден 3-ке дейін төмендейтін баға. Бағалар және орта деңгейге оралу. Қалпына келтіру құны 33,7 СМ. Дене салмағы біртіндеп орташадан төменге және орташаға дейін артады. Дене салмағының индексі де өзгереді. Қыздар сияқты, ұлдардың қолының күші тұрақты және төмен болып қалады, тыныс алу жүйесінің функционалдық жағдайы үшін кеуде қуысының көлемінің мәндері толқындармен өзгеріп, 2-де орташадан жоғары мәндерге жетеді. -3. бағалаңыз және орташадан 4-ке дейін төмендетіңіз. Тыныс алу мүшелерінің төмен функционалдығы өкпенің дұрыс өмірлік сыйымдылығы туралы деректермен де расталады. Олар бастауыш мектеп жылдарында орташадан төмен бағаланады.

Оқушылардың дене дайындығы төрт деңгейде бағаланады-өте жақсы, жақсы, қанағаттанарлық және қанағаттанарлықсыз. Қыздар жылдамдық пен күш бойынша тамаша нәтижелер көрсетті: 30 метрге жүгіруде, ұзындыққа секіруде және шаттл жарысында. Жақсы нәтиже-ол көп жүгіретін, биікке секіретін, арқанмен секіретін және допты лақтыратын қозғалыстарды үйлестіру.

Іштің бұлшық еттерінің күші (денені көтеру) және төменгі аяқтың күші (отыру) жеткіліксіз болған кезде қолайлы нәтижелерге қол жеткізілді. Қорытындылай келе, 3 көрсеткіш өте жақсы, 5 – Жақсы, 2 – қанағаттанарлық, 1 – қанағаттанарлықсыз деп бағаланғанын атап өтеміз. Ұлдардың дене шынықтыру дайындығы басқаша көрініс берді. Алты сынақ тамаша нәтиже көрсетті, т. д. 30 метрге жүгіруде, ұзындыққа секіруде, кабельмен секіруде, денені көтеруде, еңкейуде және доп лақтыруда ол фитнесінің жылдамдық пен күш сипаттамаларына, қозғалыстар мен бұлшықеттерді үйлестіруге оң әсерін көрсетеді.. Жігіттердің ішіндегі күш.

Төрт әрекетте жақсы нәтижелер көрсетілді (шаттл жарысы, биіктікке секіру, веложарыс және 1000 метрге жүгіру). Сонымен қатар, секіру қабілетінің және тепе-теңдікті сақтау қабілетінің айтарлықтай төмен жиілігі анықталды.

Жас мектеп оқушыларының физикалық дамуы мен дене шынықтыруының танылған ерекшеліктері сабақтың мазмұнын жаңарту және дене тәрбиесін жүргізу әдістерін жетілдіру қажет деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Студенттерге арналған спорттық бағдарламаның мазмұны.

Студенттердің оқу жұмысы түріндегі дене тәрбиесі Қазақстан республикасының Жоғары Білім Министрлігі әзірлеген және бекіткен оқу жоспарлары мен бағдарламаларымен реттеледі. Дене Тәрбиесінің мемлекеттік бағдарламасы дене тәрбиесі, моторикасы, дағдылары туралы білім көлемін және барлық жоғары оқу орындарының студенттері үшін қажетті физикалық қасиеттердің даму деңгейін анықтайды. Студенттерге арналған спорттық бағдарлама үш негізгі бөлімнен тұрады: теориялық, практикалық және бақылау.

Теориялық бөлім. Кафедра материалдары студенттерге қоғам мен жеке тұлғаның дене тәрбиесінің қызметіндегі табиғи және әлеуметтік процестерді түсіну үшін қажет ғылыми, практикалық және мамандандырылған білім жүйесін меңгеруге мүмкіндік береді., жеке өмірде шығармашылық қолдану қабілеті мен қалыптасуында, оқу іс-әрекетін жүзеге асыруда салауатты өмір салтын жетілдіруде.,

Практикалық бөлім. Бұл бөлімнің білім беру мазмұны функционалдық және моториканы жетілдіруге, адамның қажетті қасиеттері мен қасиеттерін дамытуға, Дене Шынықтыру және спорттық іс-шаралардың әдістері мен әдістерін меңгеруге, олардағы жеке тәжірибені меңгеруге, дене шынықтыру мен спортты өз бетінше, мақсатты және шығармашылық пайдалану мүмкіндігіне бағытталған..

Басқару блогы. Бұл бөлімнің мазмұны студенттердің оқу іс-әрекетінің процесі мен нәтижелерін жеке және объективті есепке алуға бағытталған. Оқушылардың дене дайындығын анықтайтын міндетті сынақтар: 1) 100 метрге жүгіру; 2) денені еңкею

күйінен көтеру және түсіру, аяқтарын бекіту және қолдарын бастың артына ұстау; 3) 1000 метрге жүгіру.

Профессор т. Ботоғариевтің монографиясына сәйкес, Сондай-ақ Мәскеу мен Софияда жүргізілген жекелеген зерттеулерде Қазақстан аумағында тұратын студенттердің салыстырмалы талдауы оқуға қатысушылардың қалауын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері. Бастауыш мектептердегі дене тәрбиесінің ғылыми-әдістемелік базасын Одан Әрі Дамыту, Оның Қазақстан Республикасындағы қызметінің қазіргі тенденцияларын сипаттай отырып жүзеге асырылды; жас оқушылардың дене тәрбиесі мен дене тәрбиесінің даму кезеңдері мен динамикасын сипаттайтын объективті мәліметтер алынды; дене тәрбиесінің мазмұны мен әдістемесі қазақстан Республикасындағы дене тәрбиесінің қазіргі тенденциялары негізінде жаңартылды.

Нәтиже. Оқушылардың оқу процесіне физикалық және практикалық дайындығын зерттеуге арналған эксперименттің соңғы нәтижелері тұрақты өсуді көрсетті. Зерттелген айнымалылардың ешқайсысында статистикалық маңызды төмендеу байқалмады. Сонымен қатар, өмірлік маңызды белгілер, өмірлік маңызды белгілер, сол қолдың күшін өлшеу, іш бұлшықеттерінің жылдамдығы мен беріктік сипаттамалары, ортозды тексеру сияқты көрсеткіштердің айтарлықтай өсуі байқалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бароненко, В. А. Здоровье и физическая культура студента: учебное пособие / В. А. Бароненко, Л. А. Рапопорт. – М.: Альфа – М., 2003.
2. Давиденко, Д. Н. Здоровье и образ жизни студентов: учебное пособие / Д. Н. Давиденко, Ю. Н. Щедрин, В. А. Щеголев. – СПб.: СПбГУ ИТМО, 2005.
3. Железняк, Ю. Д. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте: учебное пособие для вузов / Ю. Д. Железняк, П. К. Петров. – М.: Академия, 2002.
4. Железняк, Ю. Д. Физическая активность и здоровье студентов вузов нефизкультурного профиля / Ю. Д. Железняк, А. В. Лейфа // Теория и практика физической культуры. – 2006. – № 12.
5. Рапопорт, Л. А. Перспективы развития студенческого спорта в университетах России: монография / Л. А. Рапопорт. – Екатеринбург: ГОУ ВПО УГТУ – УПИ, 2004.
6. Физическая культура студента: учебник / В. И. Ильинич. – М.: Гардарики, 2005.

АЙМАҚТАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖАҒДАЙЫ

Аширбаева С.Б. – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: Saule_0582@mail.ru

Туралина С.М. – э.ғ.к., аға оқытушы, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: sveta_m67@mail.ru

Сапарбаева Э.А. – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: saparbaeva_e@list.ru

Аңдатпа. Қазіргі таңда, Қазақстандағы саяси және экономикалық жағдайды бағалау инвестициялық қызметті, әсіресе, өндірістік салада оны белсендету қажет екенін көрсетеді. Сонымен қатар, ішкі жинақтардың төмен деңгейі инвестициядағы өндірістік қажеттілікті қанағаттандыра алмайды. Сондықтан инвестициялық ресурстардың дефицитін шетел капиталы арқылы жабу қажет. Қазақстан үкіметі отандық кәсіпорындардың төмен инвестициялық белсенділігіне байланысты экономиканың құрылымдық жетілдіруін қаржыландыру үшін шетел капиталын тартуды басым бағыт ретінде қарастырады. Қазақстан экономикасы үшін шетел капиталының мәні әлемдік нарыққа шығумен шектелмеуі керек. Экономиканы дамыту үшін мемлекет жоспарында инвестицияларды тарту стратегиялық түрде маңызы зор. Шетел капиталын экономиканың өсімін қамтамасыз ететін өнеркәсіп секторларға бағыттау қажет. Мемлекет ауқымы кең, ал инфрақұрылымы толық дамымаған. Республиканың табиғи ресурстарын шетел инвесторларының пайдалана алуына қолайлы жағдай жасау керек. Кеңестік кезеңде Қазақстанда инвестициялар шикізат салаларына бағытталып отырған. Республиканың минералды шикізат ресурстары шетел инвесторлары үшін тартымды.

Кілт сөздер: капитал, инфрақұрылым, шетел капиталы, шетел инвесторлары, өңдеу өнеркәсібі.

Аннотация. В настоящее время оценка политической и экономической ситуации в Казахстане свидетельствует о необходимости активизации инвестиционной деятельности, особенно в производственной сфере. Кроме того, низкий уровень внутренних сбережений не может удовлетворить производственные потребности в инвестициях. Поэтому необходимо закрыть дефицит инвестиционных ресурсов за счет иностранного капитала. В качестве приоритетного направления правительство Казахстана рассматривает привлечение иностранного капитала для финансирования структурного совершенствования экономики в связи с низкой инвестиционной активностью отечественных предприятий. Значение иностранного капитала для экономики Казахстана не должно ограничиваться выходом на мировой рынок. Для развития экономики стратегически важно привлечение инвестиций в плане государства. Необходимо направить иностранный капитал в промышленные сектора, обеспечивающие рост экономики. Государство имеет широкие масштабы, а инфраструктура развита не полностью. Необходимо создать благоприятные условия для использования природных ресурсов Республики иностранными инвесторами. В советский период в Казахстане инвестиции направлялись в сырьевые отрасли. Минеральные сырьевые ресурсы республики привлекательны для иностранных инвесторов.

Ключевые слова: капитал, инфраструктура, иностранный капитал, иностранные инвесторы, обрабатывающая промышленность.

Abstract. Currently, the assessment of the political and economic situation in Kazakhstan indicates the need to step up investment activities, especially in the manufacturing sector. In addition, the low level of domestic savings cannot meet the production investment needs. Therefore, it is necessary to close the shortage of investment resources at the expense of foreign capital. As a priority, the Government of Kazakhstan considers attracting foreign capital to finance the structural improvement of the economy due to the low investment activity of domestic enterprises. The importance of foreign capital for the economy of Kazakhstan should not be limited to access to the world market. For the development of the economy, it is strategically important to attract investments from the state's perspective. It is necessary to direct foreign capital to the industrial sectors that ensure economic growth. The state has a large scale, and the infrastructure is not fully developed. It is necessary to create favorable conditions for the use of the Republic's natural resources by foreign investors. During the Soviet period, investments in Kazakhstan were directed to the raw materials industry. The republic's mineral resources are attractive to foreign investors.

Keywords: capital, infrastructure, foreign capital, foreign investors, manufacturing industry.

Инвестиция экономикалық өсудің негізі бола отырып, елдің әлеуметтік дамуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, экономикалық дамудың жоғарғы тұрақты қарқынын қалыптастырудың, ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін өсірудің, инфрақұрылымды дамытудың маңызды факторы болып саналады. Қазақстан Республикасының Ұлттық Статистика бюросы мәліметтері бойынша 2017-2021 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының негізгі капиталға салған инвестициялардың қаржыландыру көздерінің құрылымы инвестициялардың қаржыландыру көздері көрсетілген. 2021 жылы негізгі капиталға бағытталған инвестицияларды қаржыландырудың негізгі көзі кәсіпорындар мен ұйымдардың меншікті қаржылары болып табылады. 2021 жылды 2017 жылмен салыстырғанда меншікті қаражаттар үлесі жоғарылаған. 2017 жылы негізгі капиталға салынған барлық инвестициялардың көлемі 7762303 млн. тенге құраса, 2021 жылы бұл көрсеткіш 12270144 млн. тенгені құрады, яғни 1,2 есе өскен.

Кесте 1 – Қазақстан Республикасындағы инвесторлардың меншік нысандары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар млн.тенге:

	2017	2018	2019	2020	2021
Негізгі капиталға салынған инвестициялар, барлығы	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	12 270 144
соның ішінде меншік нысандары бойынша:					
мемлекеттік	1 098 257	1 319 920	1 345 936	1 537 924	2 340 167
жеке	5 022 389	6 212 525	8 270 309	9 172 750	8 556 696
шетелдік	1 641 657	1 238 127	1 562 791	1 866 119	1 373 281

Бюджет қаражаттары есебінен жолдарды пайдалану, су жинау, тазалау және тарату, денсаулық сақтау, білім беру, мәдениет және әлеуметтік қызмет көрсету салаларын дамытуға қаржыландырады. Берілген көрсеткіштен жыл сайын инвестиция көлемі жыл сайын артқанын көреміз. Бұл Елбасы айтқан, тапсырмалардың орындалуы мен инвесторлардың жыл сайын біздің елге қызығушылығынның артқанын байқаймыз. Қазақстан Республикасының негізгі капиталға салынған инвестициялар, өткен жылға пайызбен инвестициядан жеке меншікке салынған инвестицияның басым екендігін 2 кестеден көреміз.

Кесте 2 – Қазақстан Республикасының негізгі капиталға салынған инвестициялар, (теңге)

	2017	2018	2019	2020	2021
Қазақстан Республикасы	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	12 270 144
Ақмола	223 045	264 892	278 177	333 723	436 633
Ақтөбе	374 020	438 049	516 893	598 864	648 036
Алматы	528 883	524 217	578 720	647 330	682 407
Атырау	2 036 852	2 468 570	3 691 401	4 328 236	3 178 960
Батыс Қазақстан	401 646	407 589	450 382	586 265	481 485
Жамбыл	215 906	225 863	264 520	296 398	350 068
Қарағанды	317 571	363 267	489 030	811 433	692 348
Қостанай	178 452	202 289	249 340	288 737	336 599
Қызылорда	215 920	243 100	332 655	400 209	292 344
Маңғыстау	405 604	434 446	504 649	556 558	582 279
Павлодар	439 764	483 795	411 958	494 620	487 154
Солтүстік Қазақстан	167 066	191 689	214 181	234 490	286 251
Түркістан	222 461	271 216	314 114	443 503	705 722
Шығыс Қазақстан	436 751	436 107	494 597	621 913	729 115
Нұр-Сұлтан қаласы	858 679	956 891	1 067 455	919 107	1 125 211
Алматы қаласы	581 574	644 406	732 930	820 449	976 795
Шымкент қаласы	158 109	214 186	588 034	194 958	278 737

ҚР экономика салаларының пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялардың көлемі 2017 жылды 2021 жылмен салыстырғанда 1,2 есе артқанын көреміз. 2021 жылы Түркістан облысында 705 722 теңге, ал Нұр-Сұлтан қаласында 1 125 211 теңге екендігін көреміз.

Республика бойынша негізгі капиталға жұмсалған инвестициялардың үлкен үлесі 18,9% Атырау, 7,2 % Маңғыстау облысына тиесілі, себебі бұл аймақтарда мұнай және табиғи газ өндіру басым салалар болып табылады. Мұнай және газ өндірісі Қазақстан өнеркәсібінің табысты бағыттарының бірі болып қалуда. Сонымен қатар игерілген қаражаттың қомақты бөлігі Нұр-Сұлтан (11,2%), Алматы (8,3%), Түркістан (15,3%) қалаларын дамытуға бағытталған. 2021 жылы инвестиция көлемінің өскені республиканың 17 өңірінде байқалды.

Қазақстан Республикасындағы пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар құрылымы 3 кестеде көрсетілген, онда 2021 жылды 2017 жылмен салыстырғанда 104,7%-ға өсіп 12 270 144 млн. теңгені құрап, оның ішінде: өнеркәсіпке 6 203 260 млн. теңге, көлік және қоймалау 1 311 117 млн. теңге, жылжымайтын мүлікпен жасалатын операцияларға 2 157 873 млн.теңге қомақты қаражат тартылған. Ал өңдеу өнеркәсібіне салынған инвестициялар жылдан-жылға артып отырғанын көруге болады. 2017 жылы 877 916 млн. теңге құрап, 2021 жылы 1 077 819 млн. теңгеге өсіп, 1,7 есеге артты. Өңдеу өнеркәсібінің дамуына көп көңіл бөлініп отыр, оның ішінде тамақ өнімдерін, тоқыма бұйымдарын өндіру, сонымен қатар былғары және оған жататын өнімдерді өндіруді жолға қою керек.

Кесте 3 - ҚР экономика салаларының пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар, млн. теңге

	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	12 270 144
соның ішінде:					

	2017	2018	2019	2020	2021
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	253 691	348 481	365 001	494 976	565 369
Өнеркәсіп	4 320 396	4 769 589	6 567 367	7 786 271	6 203 260
соның ішінде:					
кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	2 730 134	2 960 272	4 493 990	5 550 068	3 953 710
өңдеу өнеркәсібі	877 916	956 165	1 241 914	1 017 089	1 077 819
электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау	490 871	570 794	543 643	915 455	749 645
сумен жабдықтау; кәріз жүйесі, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау	221 475	282 358	287 820	303 659	422 086
Құрылыс	63 667	92 918	114 244	122 513	128 772
Көтерме және бөлшек сауда; автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу	156 321	207 481	218 560	234 861	192 371
Көлік және қоймалау	1 176 239	1 262 906	1 453 136	1 223 766	1 311 117

Инвестициялық басымдылықтардың өзгеруі аймақтар дамуындағы өзгерістерге алып келеді. Негізгі капиталға инвестициялардың көлемінің таралуына талдау жасасақ, отандық және шетелдік инвесторлардың республикамыздың батыс аймақтарында орналасқан кен өндіру саласының кәсіпорындарына қызығушылық тууының әсерінен еліміздің батыс аймақтарында инвестициялық қызметтің белсенділігінің артқандығын 3 кестеде көруге болады.

Түркістан облысы үлкен әлеуеті және даму болашағы бар облыс. Бұл республиканың маңызды өнеркәсіптік орталықтарының бірі. Біздің облыс тиімді инвестициялау нәтижесінде ел экономикасының дамуына қомақты үлес қосуы мүмкіндігі бар. Талдау нәтижесінде, облыста дамытуға қажетті келесідей басымдылықты өндірістерді келтіруге болады:

- ауыл шаруашылық өнімдерін өңдеу;
- химиялық өнеркәсіп;
- машина жасау саласы;
- жеңіл өнеркәсіп;
- гидроэлектростанциялар жүйесін дамыту;
- металлургия;
- инфрақұрылымды дамыту.

Кез келген мемлекеттің экономикалық жетістігінің маңызды көрсеткіші болып шетел инвестициясын тарту дәрежесі болып табылады. Қазақстан Республикасына өнеркәсіп салалары бойынша негізгі капиталға салынған инвестицияларды 4 кестеде көрсетілген.

Кесте 4 - Өнеркәсіп салалары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар, млн. теңге

	2017	2018	2019	2020	2021
Өнеркәсіп – барлығы	4 320 396	4 769 589	6 567 367	7 786 271	6 203 260

соның ішінде:					
Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	2 730 134	2 960 272	4 493 990	5 550 068	3 953 710
соның ішінде:					
көмір және лигнит өндіру	29 741	59 526	76 069	102 249	89 808
шикі мұнайды және табиғи газды өндіру	1 904 096	2 374 467	3 852 731	4 717 137	3 176 116
металл кендерін өндіру	425 049	343 482	465 338	622 918	602 999
кен өндіру өнеркәсібінің басқа салалары	15 780	11 169	18 308	26 432	35 898
кен өндіру өнеркәсібі саласындағы техникалық қызметтер	355 468	171 628	81 544	81 332	48 889
Өңдеу өнеркәсібі	877 916	956 165	1 241 914	1 017 089	1 077 819
оның ішінде:					
тамақ өнімдерін өндіру	68 223	91 978	125 651	90 154	109 055
сусындарды өндіру	15 262	15 920	22 743	24 361	21 908
темекі өнімдерін өндіру	8 156	6 634	7 245	8 835	10 104
тоқыма бұйымдарын өндіру	3 287	1 073	7 349	7 684	2 905
киім өндіру	1 597	1 490	1 116	434	1 218
былғары және оған жататын өнімдерді өндіру	1 510	2 079	349	1 134	1 229
қағаз және қағаздан жасалған өнімдер өндіру	8 148	11 496	7 293	7 437	5 695
кокс және мұнай өңдеу өнімдерін өндіру	236 509	386 018	526 707	180 175	68 025

Өнеркәсіп салалары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар 2017 жылы 4 320 396 млн. теңгені құрап, ал 2021 жылы 6 203 260 млн. теңгені құрады. Өңдеу өнеркәсібі де 1,5 есе өскендігін көреміз. Жалпы өнеркәсіп өндірісі 0,7% өсті. Бұл өсу өңдеу өнеркәсібінің 3,3% артуы есебінен болды. Кен өндіру өнеркәсібі 1,1% өсті.

Өң деу өнеркәсібі 1,3%-ке өсті. Өсудің жоғары қарқынын фармацевтика, дайын металл бұйымдары, машина жасау, оның ішінде автомобильдер және жеңіл өнеркәсіп саласы көрсетіп отыр.

Шетел и нвестициясын ж еңілдетуге, біз ә лемдік сауданы оқып үйренуге зор мән беруіміз керек, оның ағыны мен даму тенденциясына әсіресе назарды шетел инвестициясын өздеріне тартатын біздің негізгі бақталас елдердегі жағдайды бақылауға алып, жоғарғы инвестициялық қабілеті бар елдердің озық тәжірибелерін өз елімізге пайлана білуіміз қажет. Сондай-ақ қатаң бәсеке шартында біз Қазақстан саудасын жоғарлатуға, әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуға, шикізаттық бағыттан арылып, дайын өнім өндіру бағытына көшуіміз қажет.

Басқаша айтқанда, республика инвесторларды тарту беделін күшейтуді сақтап отыр. Бұл тартымдылықты сақтауға мүмкіндік беретін бірнеше факторлар бар. Солардың бірі – қаржы секторындағы тұрақтылықты сақтау. Әр түрлі сараптау топтардың талдаушылары бірінші кезекте дағдарысқа қарсы мемлекеттік іс-шаралардың ойдағыдай екендігін, сауаттылығын, бірегей және замануилығын мойындайды.

Ұлттық экономиканы және жеке алғандағы өнеркәсіп секторын үдемелі түрде әртараптандыру мен оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру есебінен қол жеткізіп, инновациялар мен жаңа технологияларды енгізу арқылы жеделдетілген қарқынмен жаңа

индустриалды экономиканы құру. Түйіндей айтқанда, Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы - еліміздің осы онжылдықтағы Даму стратегиясын жүзеге асырудың бірінші кезеңі, алғашқы бесжылдық индустриалдық жоспары болып табылады.

Қорыта тұжырылымдағанда, негізгі капиталдың ұдайы өндірісі үшін кәсіпорынның өзінің меншіктегі көздерін, сондай-ақ, бюджеттік, шетелдік және т.с.с. инвестицияларды кіріктіре отырып, қаржыландырудың барлық көздерінің жұмысына талдау қажет.

Бұл үшін мыналар шарттар орын алу керек: қазақстандық экономикаға отандық инвесторлар мен шетелдік инвестицияларды тарту үшін нақты мемлекеттік тұжырымдама; қаржылық ресурстарды араластыруды қамтамасыз ететін экономиканың негізгі буыны ретінде қор нарығы қызметін белсенділендіру; экономиканың басымдық саласында отандық инвесторларды тарту үшін қолайлы жағдай жасау; нақты экономика саласында банкінің несиелік қызметін белсенді ету; елдің ұлттық мүдделерін сақтай отырып, шетелдік инвестициялар тасқынын ынталандыру; инвестициялық ресурстарды нақты және мекен-жайлық бағыттарға, бәсекеге қабілетті өнімдерді жасайтын технологиялық қайта құруларға шоғырландырылған өндірістерді қолдауды дамытуға тарту үдерісінде мемлекеттің рөлін арттыру.

ҮИИД бағдарламасын стратегия десек, оны жүзеге асыратын тактика - Қазақстан Республикасының Индустриаландыру картасы. Онда экономиканы қадамдап қайта құрудың алгоритмі қарастырылған. Бұл маңызды құжат нақты инвестициялық шешімдерді түзуге бағытталған, ол сондай-ақ жекеменшік сектор жобаларының жүзеге асырылуын инфрақұрылымды дамытумен және елдің ресурстық әлеуетін арттырумен өзара байланыстыруды қамтамасыз етуге тиіс.

Қазақстан Орталық Азияда тартылатын тікелей шетелдік инвестициялар көлемі бойынша көш басында. Тәуелсіздік жылдары Қазақстан экономикасына 320 миллиард доллардан аса тікелей шетелдік инвестициялар тартылған. 2020 жылы өткен жылдармен салыстырғанда, инвестициялардың жалпы ағымы 15,8 пайызға артып, 24,3 миллиард доллар болды.

2020 жылдың қорытындысы бойынша негізгі инвесторлар келесі елдер болып қалып отыр: Нидерланды - 7,3 миллиард доллар, АҚШ - 5,3 миллиард доллар, Швейцария - 2,5 миллиард доллар, Ресей - 1,5 миллиард доллар, Қытай - 1,5 миллиард доллар, Бельгия - 1,0 миллиард доллар, Франция - 0,9 миллиард доллар, Ұлыбритания - 0,6 миллиард доллар, Корея – 0,5 миллиард доллар. Осы міндеттері орындау мақсатында шетелдік инвестицияларды тарту бойынша жаңа жүйе жасалды, ол үнемі жетілдіріледі. Жаңа жүйе аясында шетелдік мекемелермен өзара іс-қимылды күшейту және бұл инфрақұрылымды инвестициялар тартудың негізгі құралдарының бірі ретінде пайдалану қарастырылған. Қазақстанның шетелде 93 миссиясы бар, қазіргі кезде олардың барлығы жаңа инвестициялар тарту бойынша белсенді жұмысқа бағдарланған.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы инвестициялық қаржылардың барлығы мұнай, түрлі-түсті және қара металды өңдеуге жұмсалуда. Әрине, бұлардың барлығы шикізат күйінде экспортқа шығып, елімізге қымбат бағада дайын өнім болып оралып жатқанын білеміз. Ендігі жерде, біз өзіміздің экономикамызды дамытып, әлеуметтік инфрақұрылымды жандыру үшін, шикізаттық сектордан, дайын өнім өндіру сатысына ауысуымыз қажет.

Қорытынды. Қазақстандағы экономикалық реформалардың басты бағыттарының бірі тартымды инвестицияларды жасау болып табылады, бұл приоритетті салаларды дамытуға қажетті отандық және шетелдік капитал үшін қолайлы инвестициялық қызмет құруды қарастырады. Экономиканы құрылымдық жаңалау мақсатында мұнай секторынан, ішкі жиналымдар мен зейнетақы және сақтандыру қорларының қаражаттарының өсуінен қосымша табыс алу үшін мемлекетте барлық жағдай жасалатыны анықталды. Шетел және

ішкі инвестициялар өсу тенденциясына бейім, республикадағы инвестициялық климат посткеңестік кеңістікте ең тартымды болып келеді.

Қазақстан экономикасына инвестицияларды тартудың қазіргі жағдайы зерттелді. Қазақстанның экономикалық өсуінің стратегиялық міндеті экономиканың нақты секторына отандық және шетелдік инвестицияларды талап етеді. Экономикалық реформалар мен экономиканың динамикалық өсуіне, ақша табыстарының ұлғаюына қарай ішкі инвестициялардың негізгі көзі ретінде халық жиналымдарының рөлі мен маңызы арта бастайды. Қазақстанда іс жүзіндегі «кәсіпорынның бос капиталы мен халықтың уақытша бос қаражаттарын алу – банктердің қаржы ресурстары – мемлекеттік құнды қағаздарға салу – мемлекеттік қарыздың өсуі» сызбаның орнына «халық және жеке меншік капитал табыстары – ұзақ мерзімді жиналымдар – қаржы жүйесінің ұзақ мерзімді несие ресурстары – инвестициялар – негізгі капиталдың кеңейтілген ұдайы өндірісі» айналымының сызбасын құруға барлық алғышарттар деп айтуға болады.

Ұлттық экономикадағы инвестициялық белсенділікті жандандыру мемлекеттік реттеудің шұғыл шаралар жүйелерімен қатар жүреді. Соңғысы келесілерді қамтиды:

а) бюджеттік қаражат есебінен инвестицияларды орынды пайдалану, мемлекеттік инвестициялық бағдарламаларды қалыптастыру механизмін жетілдіру;

ә) экономикадағы ұдайы өндіріс үрдістерін қалпына келтіру мен отандық өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін көтеру мақсатында инвестициялық қызметтің нақты бағыттарын белгілеу;

б) өндіріс саласына бағытталатын инвестицияларды кепілдеудің тиімді жүйесін құру.

Инвестициялық үрдістің даму тенденцияларының ең басты ерекшелігі – оның шикізат өндіруге бағыттылығы. Қазақстанға келген шетел инвестицияларының 67,3%-ы мұнай-газ секторына жұмсалып, ал өңдеуші өнеркәсіптеріне олардың 12,4%-ғана жұмсалған. Сондықтан, экономикамыздың қазіргі жағдайында халықаралық нарықта шикізатқа сұраныстың өсуін дұрыс пайдаланып қалуымыз керек. Таяудағы он жылдықтағы стратегиялық міндеттерді анықтағанда Қазақстан экономикасының дәстүрлі артықшылықтарын, атап айтқанда мол табиғи байлықтары мен минералды шикізат қорларын барынша дұрыс пайдалану керектігін баса көрсеткен болатын. Дегенмен де, экономикамыздың дамуын тек қана мұнай-газ секторындағы кірістерге тәуелді болмауы үшін ұлттық экономиканың көп векторлығын дамыту қажет. Өз кезегінде бұл саясат әлеуметтік мәселелерді шешуге мүмкіндік беріп, әлеуметтік қолайлы орта қалыптасуына қол жеткізеді. Сондықтан да экономикамыздың тұрақты дамуын, бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін шетел инвестицияларымен қатар отандық инвестицияларды жандандырып, өңдеуші секторларымызды дамытып, экспортты ұлғайтып, ел ішіндегі жұмыссыздықты азайтуға, халықтың өмір сүру сапасының жақсаруына мүмкіндік туғызу қажет.

Инвестициялық үрдістің қазіргі кездегі жағымды ерекшелігіне соңғы уақыттағы шетел инвестицияларының көлемі азайып, отандық ішкі инвестициялардың өсуін жатқызуға болады.

Келесі атап көрсететін бағыт – ол инвестициялық қызметті қарқынды жыландырудағы мемлекеттің рөлі артып, үлесінің көбеюі. Дүниежүзілік тәжірибе көрсетіп отырғандай, дамыған елдерден қай жағынан болса да кейін қалуды азайтуда мемлекеттің рөлі, оның экономиканың маңызды салаларындағы инвестицияларды реттеу қызметтері ерекше жүйелі болу қажет.

Қазақстанның инвестициялық нарығының табысты қызмет етуі үшін келесі ұсыныстар қажет:

- аймақта инвестициялық процестердің мемлекеттік қолдау көлемі мен өндірістік потенциалды қолдану тиімділігі арасында өз ара байланысты жүзеге асыру;
- тікелей инвестицияларды қолдауды қамтамасыз етуде бекітілетін инвестицияларды түзету мемлекет және аймақ өндірісіне тең болуы;
- республика және жергілікті бюджеттен инвестициялық ресурстарды бөлуді нақты таңдау;
- қор нарығының мүмкіндігін қолдана отырып, халықтың ақша қорларына еркін түрде инвестициялық бағыт беру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Астана қ. – 01.09.2023 ж. конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі
https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleketbasshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-bilim-jne-ylm-atty-tamyz-konferenciya-synyn-plenarlykotyrysynda-soilegen-sozi
2. Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық–инновациялық дамуының 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2018 жыл.
3. «ҚР экономикасының бәсекеге қабілеттілігі мен экспорттық мүмкіндіктерін сапалы жаңа деңгейге жеткізудің 2020-2025ж. арналған тұжырымдамасы туралы» ҚР Үкіметінің 2019 ж, 28 желтоқсан №1332 қаулысы.
5. «Тікелей шетел инвестицияларын мемлекеттік қолдау туралы» ҚР Заңы, 2019 ж., сәуір.
6. «Инвестициялар туралы» ҚР Заңы, 2020 ж., қаңтар.
7. «Тікелей отандық және шетелдік инвестицияларды тарту үшін экономиканың басым секторларының тізімін бекіту туралы» ҚР Президенті Жарғысы, 2019 ж., сәуір.
8. Р.К. Ниязбекова, Б.А.Рахметов, П.Т.Байнешева «Кәсіпорын экономикасы» Оқу құралы, Алматы, Экономика, 2014 ж.
9. А.Қ.Мейірбеков, Қ.Ә.Әлімбетов «Кәсіпорын экономикасы» оқы құралы.-Алматы, 2015ж.

ТАЛШЫҚТЫ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ӘЛЕМДІК НАРЫҚТАҒЫ БОЛАШАҒЫ

Темирова Ж.Ж. – э.ғ.к., аға оқытушы, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0837-0319> e-mail: sveta_m67@mail.ru.

Аширбаева С.Б. – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: Saule_0582@mail.ru

Сапарбаева Э.А. – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: saparbaeva_e@list.ru

Аңдатпа. Соңғы жылдардағы әлемдегі күрделі эпидемиологиялық жағдай маңызды өнеркәсіп өнімдерін өндіруге, атап айтқанда, табиғи және химиялық талшықтарды қоса алғанда, талшықты материалдардың әлемдік нарығына біршама назар аударуды талап етуде. Белгілі деректерді пайдалана отырып, сонымен қатар басқа да беделді дереккөздердің мәліметтері бойынша жасалған зерттеулер осы оқпалық тың орнын мүмкіндігінше толтыруға мүмкіндік береді. Талшықтар (немесе талшықтар) **шаш** тәрізді материалдардың класын құрайды, олар үзіліссіз жіп тәрізді немесе жіп бөліктеріне ұқсас дискретті ұзартылған бөліктерде болады. Олар екі түрге бөлінеді: табиғи талшықтар және жасанды немесе синтетикалық талшықтар. Табиғи талшықтарды өсімдіктерден, жануарлардан және минералды көздерден алуға болады.

Көптеген табиғи талшықтарды жіптерге, жіпке немесе арқанға айналдыруға болады. Қағаз немесе киіз сияқты бұйымдар жасау үшін кейбіреулерін парақтарға матыруға болады. Басқаларын композициялық материалдардың компоненттері ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: синтетикалық талшықтар, талшықты материалдар, табиғи талшықтар, өңдеу өнеркәсібі.

Аннотация. Сложная эпидемиологическая ситуация в мире за последние годы требует значительного внимания к производству важной промышленной продукции, в частности, к мировому рынку волокнистых материалов, включая натуральные и химические волокна. Исследования, проведенные с использованием известных данных, а также по данным других авторитетных источников, позволяют максимально полно заполнить эти данные. Волокна (или волокна) образуют класс волосоподобных материалов, которые имеют непрерывную нить или отдельные удлиненные части, похожие на пряжи. Они бывают двух типов: натуральные волокна и искусственные или синтетические волокна. Натуральные волокна можно получить из растений, животных и минеральных источников. Многие натуральные волокна можно превратить в нити, нити или веревки. Некоторые из них можно матировать на листы, чтобы сделать такие вещи, как бумага или войлок. Другие могут использоваться в качестве компонентов композитных материалов.

Ключевые слова: синтетические волокна, волокнистые материалы, натуральные волокна, обрабатывающая промышленность.

Abstract. The complex epidemic situation in the world in recent years requires some attention to the production of important industrial products, in particular, the global market for fibrous materials, including natural and chemical fibers. Research conducted using well-known data, as well as data from other authoritative sources, allows you to fill these gaps as much as possible. Fibers (or fibers) form a class of hair-like materials that are either discontinuous filamentous or in discrete elongated parts similar to filamentous parts. They are of two types: natural fibers and artificial or synthetic fibers. Natural fibers can be obtained from plant, animal and mineral sources. Many natural fibers can be turned into threads, twine or rope. Some can be

matted into sheets to make products such as paper or felt. Others can be used as components of composite materials.

Keywords: synthetic fibers, fibrous materials, natural fibers, manufacturing industry.

2021 жылы әлемде талшықтың барлық белгілі түрлерінің жалпы өндіріс деңгейі 128 млн тоннаға жетіп, алдыңғы жылдың қорытындысынан 3,5%-ға асып түсті%. Бұл, ең алдымен, химиялық талшықтар өндірісінің (97,7 млн. тонна немесе 76,3%), оның ішінде синтетикалық талшықтар басымдығымен (81,7 млн. тонна немесе 63,8%), ал соңғысының өндірісінің (8%-ға) едәуір ұлғаюымен байланысты өте үлкен (7,8%) өсуге ие болды.

Синтетикалық талшықтардың ішінде өткен ғасырдың 70-жылдары алдыңғы қатарлы орын алып жүрген полиэфир (ПЭФ) ерекшеленеді – 68,7 млн тонна немесе 53,7%, яғни. Талшықты материалдардың дүние жүзіндегі жалпы өндірісінің жартысынан астамы. Сондай-ақ, өткенге көз салатын болсақ целлюлоза талшықтарының (8%) айтарлықтай өсімін атап өтуге болады, бұлбізге Д.И.Менделеевтің көрегендігін тағы да бір дәлелдейді. Бұл өнімнің адам өмірі үшін таптырмас қолайлы қасиеттері тұрғысынан нақтылай түседі.

Бір кездері күнделікті өмірде және техника саласында кеңінен танымал болған нилон 6 (капрон) және найлон 66 (анид) брендтері бірте-бірте өзінің тарихи алдыңғы қатарлы орнын жоғалтып бара жатқан дығы өте өкінішті. Алғашқы синтетикалық талшық – полиамид (ПА) өндірісі 2020 деңгейімен салыстырғанда 2021 жылы 15%, 6,1 миллион тоннаға дейін (ПЭФ-мен салыстырғанда 10 еседен астам аз) төмендеуі байқалады. Полипропилен (ПП) талшықтары өндірісінің біршама төмендеуін уақытша деп санауға болады. Өйткені бай және қолжетімді шикізат базасы, сондай-ақ олардан жасалған бұйымдардың бірегей қасиеттері, әсіресе спанбонд және метблаун сияқты жеңіл тоқымалы материал емес (МЕ) материалдарды әлемдік тоқыма балансындағы лайықты орынға шығарады. Табиғи талшықтардың 6,2%-ға, әсіресе мақтаның 9,3%-ға дейін жинау деңгейінің төмендеуінің себебі тері негізінен қазіргі әлемдегі табиғи апаттар мен әлеуметтік дағдарыстамен байланысты, сондықтан оларға нақты түсініктеме беріп, баға беру өте қиын.

Әлемдік нарықта 2004-2030 жж. талшықтардың салыстырмалы дамуы динамикасы табиғи талшықтар соңғы жылдары (2004 жылға дейін) әлемде тоқыма саласының маңызды шикізаты бола отырып, тұтыну көлемі бойынша да, әлемдік нарықтағы үлестік көлемі бойынша да көшбасшылықты ПЭФ (штапель, жгут және күрделі жіптер түрінде) талшықтарына бере отырып, бірте-бірте екінші деңгейге түсуде.

Талдауға сәйкес 2004 жылдан бастап ПЭФ талшықтарының өсу қарқыны жыл сайын артып келеді және бұл үрдіс 2030 жылға дейін жалғасуы мүмкін деген болжам бар. Табиғи талшықтарды жинау іс жүзінде өзгеріссіз бірік алыпты бір орында тұрса да, 2030 жылға қарай аз да болса өсімі бар екені болжануда. b-суретінің нәтижесіне сәйкес әлемдік деңгейде табиғи талшықтардың үлесі үздіксіз төмендеп отырғандығын, көшбасшы болып келетін ПЭФ талшықтарынан жыл сайын төмендеп отырғандығын және олардың үлесі 2030 жылға қарай 60%-ға жақындауы тиіс екендігін көрсетеді.

1 кестеде әлемдік нарықтағы талшықты материалдардың ассортименттерінің барлық түрлері келтірілген. Күрделі жіптер штапель және мақта талшығына қарағанда жақсырақ көрінеді, күрделі талшықтар өндіріс көлемі бойынша 60,3 және штапель және мақта талшығы 59,1 млн. тоннаны құрайды, сәйкесінше үлестік баланста 50,5 және 49,5 мөлшерін көрсетеді. 2021 жылы күрделі жіптердің өсуін (10,8%) штапельді талшық өндірісінің төмендеуімен (1,4%) де түсіндіруге болады. Бұл өсім негізінен ПЭФ және целлюлоза жіптерімен қамтамасыз етіледі (сәйкесінше 11,1 және 10,5%).

Бірік қызығы, сол шикізаттан жасалған штапель талшықтары да осы ассортименттің басқа түрлерімен (ПА, ПП, ПАН) салыстырғанда оң өсім береді (тиісінше 0,4 және 9,2%) (кесте 2).

Жылдан жылға полиакр илонитрилді (ПАН) штапельді талшық пен жгут өндірісінің түсі ніксіз төмен көле міне назар аударайық, бұл динамиканы үнемі тапшы және қымбат жүнді өні мдермен аустырумен ақтауға болмайды.

Кесте 1. 2021 жылғы талшықты материалдардың ассортименті.

пп	Талшықтар ассортименті	Өндіріс көлемі млн.т.	Әлемдік көлемдегі үлесі, %	2020 ж. Салыстырғандағы өсімі, %
1	Күрделі жіптер (техникалық, моножіптер және текстильдік) соның ішінде	60,3	100	+10,8
2	Полиэфирлік	51	85,5	+11,1
3	Полиамидтік	5,7	9,5	+0,0
4	Полипропилендік	2	3,3	+0,5
5	Целлюлоза	0,3	0,5	+10,5
6	Басқа да (спандекс, углероные, арамидные ПАН және т.б.)	1,3	2,2	+0,5
7	Штапельді талшықтар және жгут, соның ішінде:	59,1	100	-1,4
8	Полиэфирлік	17,7	30,0	+0,4
9	Полипрофилендік	0,4	0,7	+0,0
10	Полиамидтік	1,4	2,4	-8,3
11	Полиакрилнитрильдік	7,1	12,0	+9,2
12	Целлюлоза	1,3	2,2	+0,5
13	Табиғи	30,3	51,2	-6,2
14	Басқа да	0,9	1,5	+2,8

Біз ең танымал ПЭФ и ПА (бірақ бүгінгі күні өндіріс көлемі бойынша әрқашан салыстыруға келмейтін) екі синтетикалық талшықтар үшін 2025 жылға арналған аймақтық жағдайды қарастырамыз.3 кестеге сәйкес осы ассортименттердің ішінде жаһандық ауқымда да, аймақтар мен елдер бойынша да ПЭФ талшықтарының үлесі басым болып отырғандығын көреміз. Қыт айдың орасан зор үлесінің (36,5 миллион тонна) арқасында олардың әсіресе тоқыма жіптері бойынша артықшылығы жоғары (ПА үшін 3,16 миллион тоннаға қарсы 45,3 миллион тонна).

Жалпы, Азия аймағында ПЭФ тоқыма жіптеріне деген қызығушылық үнемі өсіп келеді және 2025 жылы олардың көлемі Америка мен Еуропадағы сәйкес көрсеткіштерден айтарлықтай асып түседі (кесте 3).

Осы кезеңде барлық өңірлердегі ПЭФ желілері бойынша қуаттарды игеру пайызы 70–75% деңгейінде болады, бұл олардың өндірісінің өсуіне қосымша резерв жасайды.Қазіргі уақытта олар рөлдерін өзгертті және болашақта да солай болады деген болжам бар: 2025 жылы шина бауын қоса алғанда, ПЭФ жіптерінің өндірісі ПА-ның ұқсас ассортиментінен 2 еседен астам жоғары болады, әсіресе осы өнімдердің кәсіпорындары үшін қуаттарды игеру пайызы 70% аспайды және оның болашақтағы өсуін нақты етеді.

Америка, атап айтқанда, Америка Құрама Штаттары 2025 жылы олар үшін қазірдің өзінде қалыптасқан дәстүрлі – кілем жгутының (BCF түрі) ПЭФ (580 мың тонна) өнімдерін өндіруде көшбасшылығын сақтайды, яғни әлемдік көлемнің шамамен 80%. Басқа аймақтарда, соның ішінде азиялықжәне еуропалық аймақтарда бұл ассортиментке қызығушылық өте салқын.Табиғи талшықтарға, ең алдымен мақта мен жүнге нақты және іс жүзінде жалғыз балама ретінде ПЭФ - штапельді талшық пен жгут өндірісі 2025 жылға қарай шамамен 20 миллион тонна деңгейінде болжануда, оның ішінде Қытайда 11,5 миллион тонна (58%) және шамамен 6 миллион тонна (30%) Азияның басқа елдерінде,

яғни. осы континентте аса маңызды тоқыма шикізатының жоғарғы пайызы шоғырланатын болады деген үміт бар.

3 кестеден көріп отырғаны мыздай, барлық дерлік аймақтарда, елдерде ПАассорт иментін, әсіресе штапельді талшықты дамытуға қыз ығушылық өте әлсіз. ПА-тоқыма және техникалық жіптер Қы тайдың арқ асында салыстырмалы түрде қауіпсіз көрінеді. Кілем жгуты (BCF түрі) Америкада (67%) және Еуропада (18%) басым болады деп күтілуде, тек 15% бүкіл Азия аймағына тиесілі. Жалпы ПА ас сортиментінің ПЭФ-тен және ПП-ден артта қалуы туралы айтатын болсақ, мұ ның құ пия себептерін іздеудің қажеті жоқ, олар шикізаттың құны, технология, экология және түпкілікті өнімнің тұтынушылық құны болып табылады. Бұл КСРО-да химиялық талшықтар кәсіпоры ндарының белсенді құрылысы кезінде жүзеге асырылмағаны өкінішті.

2 кестеде суреттелген жан басына шаққандағы талшықты тұтыну көрсеткіші, біздің ойы мызша, аймақтың, елдің экономикалық және әлеуметтік әл-ауқатының жанама сипаттамасы, тіпті оны мемлекеттің күші мен тұрақтылығына қосатын үлесі зор деп қарпастыруға болады. Қытайдың мысалынан анық көрінетіні: талш ықты өнімдер мен олардың негізіндегі дайын өнімдерді сатудан түскен миллиардтаған доллар пайда көптеген елдердің бюджетіне жақын. Сондықтан жан басына шаққандағы жылдық тұтынуды болашақта талдау өте маңызды болып көрінеді. Рас, бұл көрсеткіштің әртүрлі сипатын ескеру қажет. Бұл көрсеткіштің Солтүстік Америка мен Батыс Еуропа үшін жоғары болуы, ең алдымен, осы аймақтарға талшықтардың үлкен импортына және олардағы салыстырмалы түрде халық санының аз болуына байла нысты. Қытай да және халқы көп басқа Азия елдерінде тоқыма шикізатын тұтыну жергілікті өз өндірісімен қамтамасыз етіледі.

Сондықтан бұл аймақтарда 2018–2030 жылдар аралығында жан басына шаққандағы орташа жылдық тұтынудың ең үлкен өсімінің болуы таңқаларлық болжау емес (4-кесте), бұл планета халқының жартысынан астамы бар бұл конт ин ентті талшықты матер иалд ардың әлемдік нарығының іс жүзінде негізгі базасына айнал ды рады.

Кесте 2. 2018–2030 жылы әлемнің әртүрлі аймақтарында, елд ерінде тал шықты тұ тынудың жан басына шақ қандағы мөлшері

Аймақ	Адам басына шаққандағы тұтыну, кг/адам								
	2018 ж.			2030 ж.			Орташажылдық өсім, %		
	Талшы қтың барлық түрлері	таби ғи	химия лық	Талшы қтың барлық түрлері	таби ғи	химия лық	Талшы қтың барлық түрлері	таби ғи	хим иял ық
Австралия	30,3	-	-	33,0	-	-	+0,8	-	-
Африка/О рташығыс	5,6	1,8	3,8	6,6	1,8	4,8	+1,4	+0,0	+2,2
Батыс европа	24,3	10,0	14,3	27,2	9,4	17,8	+1,4	-0,2	+2,0
Индия	5,9	2,2	3,7	8,6	2,7	6,1	+4,1	+1,9	+5,4
Қытай	21,8	2,6	18,7	31,3	2,9	28,3	+4,3	+1,0	+3,7
Латын америка	9,9	3,6	6,3	11,2	3,7	7,5	+1,1	+0,2	+1,4
Ресей	14,0	4,7	9,3	15,3	5,0	10,3	+0,8	+0,5	+0,9
Солтүстік Америка	33,7	11,6	22,1	37,5	11,8	25,7	+0,9	+0,2	+1,3
Оңтүстік Америка	9,5	2,9	6,6	13,8	3,4	10,4	+3,7	+1,4	+4,8

2-кестеден 2030 жылға қарай ресейлік және азия мемлекеттері тұтынушылардың көңіл көншітпейтін тағдыры да айқын көрініп тұр, бұл аталған елдер арасында соңғы орында орналасқан. Бұл біздің мемлекеттік орган дарға халықты қарабайыр киімге, ал – өнеркәсібін қазіргі кезде жағымсыз сип аттағы импорттық тәуелділікке жеткізбеу үшін химиялық талшықтардың ота ндық қосалқы өнеркәсібін қалпына келтіру бойынша шұғыл шешім қабылдау қажеттігін еске салуы керек.

Осы мақалада келтірілген барлық иллюстрациялар, олардың қысқаша түсінігі Қазақст анда да талшықты қосалқы саланы қандай жолмен дамыту керек деген сұрақтар қалдырмайды. Сон дықтан да ПЭФ талшықтары бойынша мүмкіндігінше үлкен қуаттарды құрудан бастаған дұрыс деп есептейміз. Зерттеу мақсаты қызығушылықты қанағаттандыру емес, біздің еліміздің әлемдегі ж а ғ дайға қатысуын бағалау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Астана қ. – 01.09.2023 ж. конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі

https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleketbasshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-bilim-jne-ylm-atty-tamyz-konferenciya-synyn-plenarlykotyrysynda-soilegen-sozi

2. Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық–инновациялық дамуының 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы, Астана, 2018 жыл.

3. Трещалин М.Ю., Киселев М.В., Мухамеджанов Г.К., Трещалина А.В.// Проектирование, производство и методы оценки качества нетканых материалов. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М., МГУ им. М.В. Ломоносова, 2015. 287 с.

4. Nonwovens Market Growth [Электронный ресурс]: www.smithersapex.com/products/market-reports/the-future-of-global-nonwoven-markets-to-2020.

5. Производство основных видов текстильных изделий и одежды в России/СОЮЗЛЕГПРОМ. – М., 2017. 33 с.

6. Айзенштейн Э.М., Клепиков Д.Н.// Вестник химической промышленности, июнь, 2017, № 3(96), с. 14.

7. Сергиенкова А.П.// Полимерные материалы, 2015, № 10, с. 48.

ПОЛУЧЕНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИХ АКТИВНЫХ СОЕДИНЕНИИ ФЛАВОНИДА КВЕРЦЕТИНА

Джалилов К.А., к.х.н., Биғара Т.С., к.с.х.н., Курманбай У. К., к. с х.н., магистр,
аға оқытушы **Мамытова А.Ы.** – университет им. Ж.А.Ташенева, г. Шымкент РК

Андатпа. D-спартеин тобындағы алкалоидтардың: афиллин мен афиллидиннің пахикарпин биологиялық белсенді затына электрохимиялық тотықсыздануы зерттелді. Процестің оңтайлы жағдайлары белгіленді. Зат шығымының (VV%) және ток шығымының (КТ%) катод потенциалы мен электролит концентрациясына тәуелділігі келтірілген. Хроматография, ИҚ, ЯМР және масс-спектрометрия әдістерін қолдана отырып, механизм, Пахикарпиннің мақсатты өнімнің құрылымы мен химиялық формуласы анықталды. Тұрақты электродтық потенциалда электролиз үшін РЕВ-20 потенциостат пайдаланылды. Электролиз керамикалық диафрагмасы бар шыны электролизерде жүргізілді.

Кілт сөздер: флавоноидтар, кверцетин, кемпферол, гликозидтік формалар, биологиялық белсеенділік, антиоксидті белсенділік, аллергияға қарсы белсенділік, асқынұға қарсы белсенділік, кардиопротекторлық белсенділік, ісіккеқарсы белсенділік, қозғалыс механизмі, дәрі-дәрмектер, химиялық модификация

Аннотация. Исследовано электрохимическое восстановление алкалоидов группы d-спартеина: афиллина и афиллидина в биологически активное вещество - пахикарпин. Установлены оптимальные условия ведения процесса. Приведены зависимости выхода по веществу (VV%) и выхода по току (VT%) от потенциала катода и концентрации электролита. Методами хроматографии, ИҚ, - ЯМР и масс-спектрометрии установлены механизм, структура и химическая формула целевого продукта пахикарпина. Для электролиза при постоянном потенциале электрода использовался потенциостат ПЭВ-20. Электролиз проводили в стеклянном электролизере с керамической диафрагмой.

Ключевые слова: флавоноиды, кверцетин, кемпферол, гликозидные формы, биологическая активность, антиоксидантная активность, противоаллергическая активность, противовоспалительная активность, кардиопротекторная активность, противоопухолевая активность, механизмы действия, лекарственные препараты, химическая модификация

Abstract. Electrochemical restoration of alkaloids of d-sparteina group is investigated: an afillina and an afillidina in biologically active agent - пахикарпин. Optimum conditions of conducting process are established. Dependences of an exit on substance (% VV) and an exit on current (W of %) of the potential of the cathode and concentration of electrolyte are given. Methods of a chromatography, ИҚ, - to a nuclear magnetic resonance and mass spectrometry installed the mechanism, structure and a chemical formula of a target product of a pakhikarpin. For electrolysis at the constant potential of an electrode it was used потенциостат by РЕВ-20. Electrolysis was carried out in the glass electrolyzer with a ceramic diaphragm.

Keywords: flavonoids, quercetin, kaempferol, glycoside forms, biological activity, antioxidant activity, antiallergic activity, anti-inflammatory activity, cardioprotective activity, antitumor activity, mechanisms of action, drugs, chemical modification.

К перспективной группе полифенольных биологически активных соединений (БАС) с разнообразным спектром фармакологического действия относят флавоноиды, которые широко распространены в растениях в качестве вторичных продуктов их метаболизма. С химической точки зрения они представляют собой производные хромана (бензо-γ-пирана) или хромона (бензо-γ-пирана), содержащие в положениях 2, 3 и/или 4 арильный

радикал, в основе строения которых лежит фенилпропановый скелет, состоящий из С6-С3-С6 углеродных единиц. Их структурное разнообразие и фармакологическая ценность обуславливает значимый интерес для разработки на их основе новых растительных лекарственных средств с низкой токсичностью [1]. В последние годы наблюдается увеличение количества фармакопейных растений, содержащих в качестве ведущей группы БАС флавоноиды и другие полифенольные соединения [2], что актуализирует фитохимические исследования и поиск новых растительных объектов с выраженными фармакологическими эффектами

Флавоноиды представляют собой обширный класс вторичных метаболитов растений, которые содержатся в разной концентрации во многих их частях. С давних времён лекарственное сырьё, содержащее флавоноиды, используется в традиционной медицине различных стран, а также применяется в современной медицине для создания лекарственных препаратов. В сравнении с другими группами вторичных метаболитов флавоноиды часто присутствуют в достаточно больших количествах. Интерес к флавоноидам обусловлен постоянно обновляемыми данными об их биологической активности, а также широким распространением в растительном мире. Флавоноид кверцетин это неуглеводный биологически активный компонент многих растительных флавоноидных гликозидов, в том числе рутина, и относится к витаминным препаратам группы Р.

Вследствие капилляростабилизирующих свойств, связанных с антиоксидантным, мембраностабилизирующим воздействием, препарат снижает проницаемость капилляров. Кверцетин обладает противовоспалительным эффектом в результате блокады липооксигеназного пути метаболизма арахидоновой кислоты, снижает синтез лейкотриенов, серотонина и других медиаторов воспаления. Биологическая активность кверцетина Антиоксидантная активность Для кверцетина характерна выраженная антиоксидантная активность. Это обусловлено его способностью легко окисляться до о-гидрохиноновой кислоты, которая далее превращается ферментами в о-хинон [1].

В связи с этим происходит нейтрализация свободных радикалов, оказывающих разрушительное действие на мембраны клеток. Реализация антиоксидантного действия возможна за счет содержания в кверцетине пяти гидроксильных групп. В результате такого строения кверцетин легко передает электроны свободным радикалам, что приводит к их стабилизации и нейтрализации разрушительного потенциала. Установлено, что кверцетин может участвовать в образовании хелатных комплексов с ионами металлов, инициирующими процесс перекисного окисления липидов. Тем самым кверцетин также оказывает опосредованное антиоксидантное действие [2].

Оценка общей антиоксидантной активности кверцетина фосфорномолибденовым методом выявила, что он в 3,5 раза превосходит по данному виду биологического действия куркумин [3]. Однако при высоких концентрациях кверцетина наблюдается обратный эффект. Так на примере клеточной линии A549 *in vitro* установлено, что происходит снижение содержания тиолов, общей антиоксидантной активности, каталазы, супероксиддисмутазы и глутатион-S-трансферазы. В итоге индуцируется окислительный стресс вследствие образования активных форм кислорода во внеклеточной среде [3].

Эндогенная антиоксидантная активность кверцетина благоприятно сказывается на снижении аллергического повреждения, вызванного активными формами кислорода. К тому же такие ферменты, как липазы, протеазы, трансферазы и ферменты репарации ДНК в комплексе с биологическим действием флавоноида восстанавливают поврежденные мембраны клеток организма [4,5]. Противоокислительное действие кверцетина положительно влияет на остеобласты, подвергающиеся токсическому эффекту сигаретного дыма. Такая активность обусловлена способностью полифенольного соединения увеличивать экспрессию гемооксигеназы и супероксиддисмутазы, что

снижает деструктивное воздействие на костную ткань и способствует заживлению переломов у курьшиков [6].

Из растительного сырья путем экстракции получают лекарственные препараты: морфин, кодеин, папаверин и т.п., а сопутствующие алкалоиды идут в отвал, т.к. некоторые из них проявляют токсичность, другие малоэффективны, а некоторые вообще не обладают фармакологической активностью. До настоящего времени эти побочные продукты находятся в складских помещениях нереализованными. Но структуры этих алкалоидов позволяют получать на их основе уже известные или же новые БАВ путем изменения их структуры, введения новых функциональных групп $-\text{OH}$, $-\text{OCH}_3$, $-\text{OC}_2\text{H}_5$, $-\text{NO}_2$, димеризации и т.д. [7.8].

Целью данной работы является электрохимический синтез БАВ- пахикарпина на основе алкалоидов группы d-спартеина: афиллина и афиллидина.

Для проведения электролиза при постоянном значении потенциала электрода использовался потенциостат ПЭБ-20. Электролиз проводили в стеклянном электролизере с керамической диафрагмой, пропитанной жидким стеклом. Система термостатирования состояла из ультратермостата U-10 (теплоноситель - вода) Перемешивание проводилось с помощью магнитной мешалки. Потенциалы электродов контролировались относительно ртутно-сульфатного полуэлемента. Концентрация исходных и конечных веществ в процессе электролиза контролировалась путем титрования кремневольфрамовой кислотой. Определение состава и количественного содержания газообразных продуктов осуществлялось с помощью газоанализатора КГИ-2. Для электроокисления или электровосстановления природных гетероциклических соединений обычно используются чаще всего Hg или Pb электроды, хотя имеются случаи электролиза и на других материалах электродов [9-13].

В данной работе с целью выбора материала катода для электровосстановления смеси алкалоидов афиллина и афиллидина в пахикарпин были предварительно исследованы металлы как с высоким, так и с низким перенапряжением водорода. На основании результатов поисковых опытов в качестве материала катода был выбран- Pb.

Методы идентификации конечных продуктов. Разделение и анализ конечных продуктов электролиза проводилась с помощью тонкослойной хроматографии на пластине «Syllifol» (Чехия). Элюирование проводили экспериментально подобранными системами растворителей (хлораформ-метанол-бензол) в соотношении 1:0,5:0,1 об. Установление строения полученных целевых веществ проводилось путем снятия ИК-, ЯМР- и масс-спектров. Снятие ИК-спектров проводилось на двухлучевом спектрофотометре «Specord-75J» ($400-4000\text{см}^{-1}$). Для снятия ЯМР-спектров использовались приборы «Varian-S-100XL» (США) с частотой 100Мгц. и «Hitachi» (Япония) частотой-60Мгц. Спектры снимались при $t=25^\circ\text{C}$ и концентрации 20-30 мг/0,5мл CHCl_3 или D_2O . Масс-спектр снимался на масс-спектрометре «Varian-MAT-313» (США) при напряженности электронного поля $E=60\text{эВ}$ и $t=25^\circ\text{C}$ без растворителя.

Электрохимическое восстановление афиллина и афиллидина в пахикарпин. При производстве анабазина гидрохлорида-лекарственного препарата из алкалоидов «Anabasis arpillae» образуются отходы в виде смеси алкалоидов: лупинина, афиллина, афиллидина и анабамина в соотношении 0,1:0,8:0,05:0,05 масс. При их разделении на фракции лупинин и анабамин легко переходят в водорастворимые соли хлоргидраты. А смесь афиллина и афиллидина относятся к высококипящей фракции и для их разделения на отдельные компоненты требуются дополнительные реактивы и расходы. Поэтому, для получения пахикарпина нами в качестве исходного сырья была использована смесь афиллина и афиллидина. Электрохимическое восстановление смеси афиллина и афиллидина в соотношении концентрации 1:1 масс. проводилось в водном растворе H_2SO_4 в интервале концентрации электролита 1,0:2,5М. Электролиз при контролируемом потенциале свинцового катода проводился в интервале $E=0,60:1,25\text{В}$

Влияние природы электролита и pH среды на процесс электровосстановления рассматривался в ряде работ [14- Авторами отмечается влияние кислотности среды на выход целевых продуктов при восстановлении ряда гетероциклических соединений. На рис.1 приведена зависимость выхода по веществу (ВВ%) и выхода по току (ВТ%) от концентрации электролита.[15.16].

Как заметно из рис.1 и как было отмечено выше, концентрация свободной серной кислоты благоприятно влияет на процесс. Вместе с тем, как видно из рис.1. кривые зависимости ВВ% (кривая-1) и ВТ% (кривая-2) от концентрации электролита проходит через максимум при $C_{H_2SO_4}=1,4M$. По-видимому, максимум обусловлен образованием солей исходных афиллина и афиллидина в растворе электролита и увеличением скорости диффузии на поверхность свинцового катода в области ДЭС, а также увеличением скорости десорбции конечного продукта пахикарпина от поверхности электрода, что согласуется с данными литературы [17-19].

На рис.2 показана зависимость выхода пахикарпина ВВ% и ВТ% от потенциала свинцового катода кривая 1 – ВВ%, кривая 2 – ВТ%.

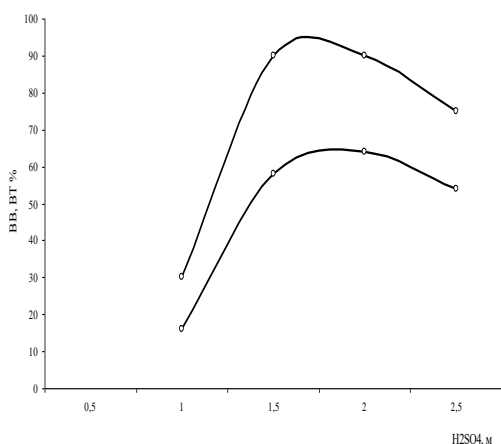

Рис.1 Зависимость выхода по ВВ % и ВТ % и пахикарпина от концентрации электролита H_2SO_4

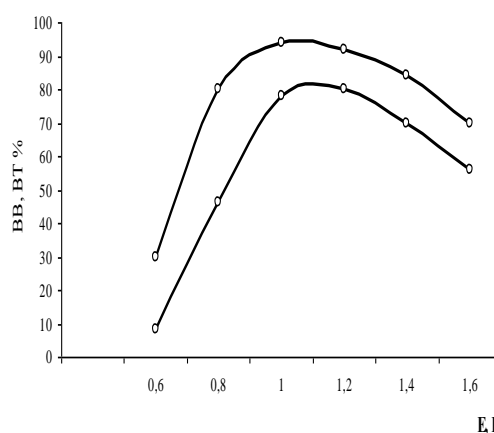

Рис.2 Зависимость выхода по ВВ % ВТ % пахикарпина от потенциала катода

Влияние плотности тока. Электрохимическое восстановление протекает в довольно широком диапазоне катодных плотностей тока: от 0,01 до 0,1 А/см².

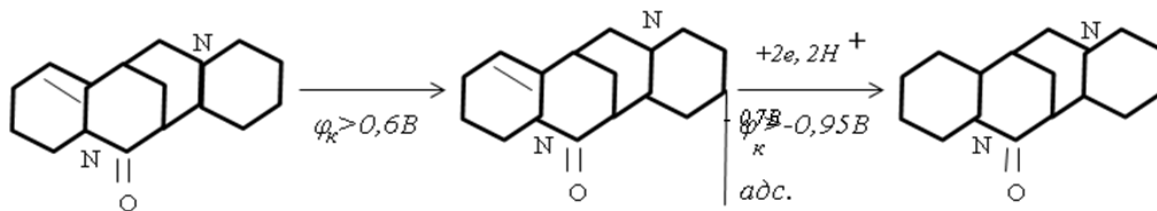
Как видно, повышение плотности тока благоприятно влияет на выход целевого продукта. На рис.2 видно, что выход пахикарпина проходит через максимум при $E=-1,2V$. С дальнейшим повышением потенциала катода выход продукта уменьшается, что, по-видимому, связано с десорбцией исходного афиллина и афиллидина. Как известно, органические вещества могут адсорбироваться на поверхности электрода при определенном потенциале. $E=-1,2V$, по всей видимости, соответствует тому потенциалу, когда наблюдается максимальная адсорбция исходных веществ. Препаративное электровосстановление смеси афиллина и афиллидина при контролируемом потенциале Рв-катода показало, что образование целевого продукта происходит при $E=-0,95;-1,25V$. Электролиз при $E=-0,95\pm 0,3V$, как показал анализ состава раствора, приводит к полному восстановлению афиллидина до афиллина. Максимальный выход целевого продукта электролиза пахикарпина образуется при $E=-1,2V$.

Схема реакции и ее обсуждение. По литературным данным, при электровосстановлении гетероциклических соединений, содержащих в своей структуре карбонильные $>C=O$ группы, в зависимости от условий ведения процесса могут образоваться полностью восстановленные гетероциклические углеводороды, гидрокси-

или димерные производные. В сернокислых растворах на электродах с высоким перенапряжением, в основном, образуются углеводороды и гидроксипроизводные.

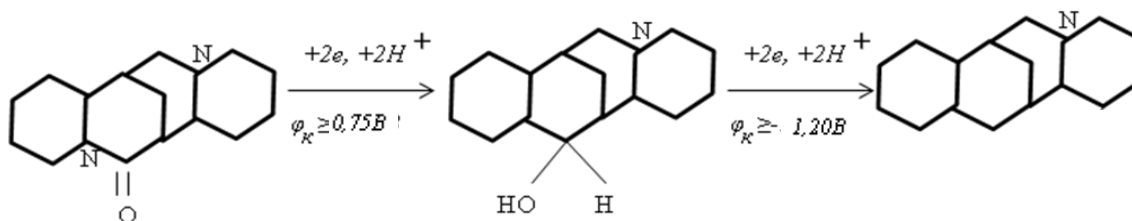
На основании результатов вольтамперометрических и емкостных измерений, а также данных анализа по идентификации образование продуктов электровосстановления можно представить следующим образом:

Схема 1.

Афилидин

Схема 2.

афиллин

10-гидроксипахикарпин

пахикарпин

На основании результатов идентификации продуктов электровосстановления смеси афиллина и афилидина, основным продуктом электролиза является пахикарпин.

При $E > -0,6\text{В}$ афиллидин адсорбируется на поверхности свинцового катода. Максимум адсорбции, по данным вольтамперных и импедансных измерений, находится при $E > -0,95\text{В}$. При таком потенциале катода, по-видимому, происходит протонизация связи молекулы афиллидина в положении 5 и 6, по схеме 1, и он переходит в афиллин, который является одним из компонентов исходной смеси.

Афилидин максимально адсорбируется при $E \geq -1,20\text{В}$, при этом потенциале к нему присоединяются $2e$ и $2H^+$ с образованием 10-гидроксипахикарпина по схеме 2. Затем 10-гидроксипахикарпин также принимает $2e$, $2H^+$ и с замещением гидрокси группы образуется полностью восстановленное гетероциклическое соединение – пахикарпин. Такая схема процесса хорошо согласуется с данными идентификации продуктов электросинтеза пахикарпина, проведенного при контролируемом потенциале.

Анализ продуктов электролиза при контролируемом потенциале показал, что при $E \leq -0,6\text{В}$ не происходит восстановления афиллидина, в основном образуются смолообразные продукты. Афиллидин до афиллина восстанавливается при $E \geq -0,65\text{В}$. Следы 10-гидроксипахикарпина появляются при значении $E = -0,75\text{В}$, что, по-видимому, объясняется восстановлением адсорбированного афиллина. С увеличением $E > -0,75\text{В}$ повышается выход по веществу 10-гидроксипахикарпина и при значении $E \geq -0,8\text{В}$ наблюдается образование пахикарпина. Максимальный выход по веществу пахикарпина наблюдается при $E \geq -1,20\text{В}$.

Количественную очистку основного продукта пахикарпина от исходной смеси афиллина и афиллидина можно проводить путем перевода его в водорастворимую соль хлоргидрат пахикарпина.

Заключение. Установлено электрохимическое поведение алкалоидов группы d-спартеина: афиллина и афиллидина. Показана возможность электрохимического восстановления смеси алкалоидов в биологическое активное вещество – пахикарпин. Определены влияние экспериментальных факторов на процесс. Сняты ИК, -ЯМР и масс-спектры целевого продукта пахикарпина. Установлены оптимальные условия ведения процесса.

Список использованной литературы:

1. Теплова В. В., Исакова Е. П., Кляйн О. И. и др. Природные полифенолы: биологическая активность, фармакологический потенциал, пути метаболической инженерии (обзор) // Прикладная биохимия и микробиология. 2018. Т. 54. № 3. С. 215-235.
2. Куркина А. В., Авдеева Е. В. Флавоноиды как биологически активные соединения лекарственных растений // Фундаментальные исследования. 2013. № 11-9. С. 1897-1901. [Kurkin VA, Kurkina AV, Avdeeva EV
3. Li Y, Yao J, Han C, et al. Quercetin, Inflammation and Immunity. *Nutrients*. 2016;8(3):167. DOI: 10.3390/nu8030167
4. Dias MC, Pinto DCGA, Silva AMS. Plant Flavonoids: Chemical Characteristics and Biological Activity. *Molecules*. 2021;26(17):5377. DOI: 10.3390/molecules261753775
5. Ross JA, Kasum CM. Dietary flavonoids: Bioavailability, Metabolic Effects, and Safety. *Annual Review of Nutrition*. 2002;22(1):19-34. DOI: 10.1146/annurev. nutr. 22.111401.144957 6
6. Bouktaib M, Atmani A, Rolando C. Regio- and stereoselective synthesis of the major metabolite of quercetin, quercetin-3-O- β -d-glucuronide. *Tetrahedron Letters*. 2002;43(35):6263-6266. DOI: 10.1016/s0040-4039(02)01264-97
7. Меньшиков Е. Б., Ланкин В. З., Зенков Н. К., и др. Окислительный стресс. Проксиданты и антиоксиданты. Москва: Слово, 2006. 556 с. [Menschikov EB, Lankin VZ, Zenkov NK, et al. Okislitel'nyi stress. Prooksidanti i antioksidanti (Oxidative stress. Pro-oxidants and antioxidants). Moscow: Slovo, 2006. 556 p. EDN: QZDBBX8
8. Xu D, Hu M-J, Wang Y-Q, et al. Antioxidant Activities of Quercetin and Its Complexes for Medicinal Application. *Molecules*. 2019;24(6):1123. DOI: 10.3390/molecules24061123.9
9. Zhang M, Swartz SG, Yin L, et al. Antioxidant Properties of Quercetin. *Advances in Experimental Medicine and Biology*. 2011;701:283-298. DOI: 10.1007/978-1-4419-7756-4_3 Robaszekiewicz A, Balcerczyk10
10. A, Bartosz G. Antioxidative and prooxidative effects of quercetin on A549 cells. *Cell Biology International*. 2007;31:1245-1250. DOI: 10.1016/j.cellbi.2007.04.009
11. Lakhanpal P, Rai DK. Quercetin: a versatile flavonoid. *Internet Journal of Medical Update*. 2007;2(2):22-37 Baborun T, Soobrattee MA, Luximon-Ramma V, et al. Free radicals and antioxidants in cardiovascular health and disease. *Internet Journal of Medical Update*. 2006;1(2):25-41 Braun KF, Ehnert
12. Freude T, et al. Quercetin Protects Primary Human Osteoblasts Exposed to Cigarette Smoke through Activation of the Antioxidative Enzymes HO-1 and SOD-1. *The Scientific World Journal*. 2011;11:2348 *Juvenis scientia*. 2023. Том 9. № 2. С. 5-20. DOI: 10.32415/jscientia_2023_9_2_5-20. EDN: WCLBZG.
13. Асланов Х.А., Шибаяев А.И., Садыков А.С. //Химия природных соединений//, 1972 г. Вып.324, с.274.
14. Ахмед С., Хан А.И., Куренин Р., Субхани М.С. Ассоциация водородных связей в промежуточных продуктах электровосстановления бензохинонов и нафтохинонов. // Электрохимия // - 2007, том 43, №7, с.851 – 860.
15. Дамаскин Б.Б., Петрий О.А., Батраков В.В. Адсорбция органических соединений на электродах. М.:Наука, 1968. С.176

16. Журинов М.Ж., Серикбаев А.Б., Флюшин М.Я., Асманов Х.А. //Узбекский химический журнал.-Ташкент, 1986. №3, С.243
17. Журинов М.Ж., Серикбаев Б.А., Приходко Н.А., Имангалиев Т.А., Еримбетов А.К. //Тезисы докладов конференции «V Всесоюзное совещание по электрохимии», М.:1974. С
18. Конарев А.А, Лукьянц Е.А., Негримовский В.М. Электросинтез гидрохлорида 5-амино-4-оксопентановой кислоты. // Электрохимия. // - 2007, том 43, №11, с.1320 – 1328.
19. Конарев А.А. Электрохимический синтез 1,3-диметил-4-амино-5-формиламиноурацила в присутствии хлорида аммония. // Электрохимия. // - 2007, том 43, №10, с.1272 – 1276. 20 Луковцев В.П., Доронин А.Н., Луковцева Н.В., Семенова В.А., Ганшин В.М. Идентификация алкалоидов методом инверсионной вольтамперометрии.// Электрохимия // - 2009, том 45, №7, с.869-872

ВЛИЯНИЕ МИНЕРАЛЬНЫХ УДОБРЕНИЙ НА УРОЖАЙНОСТЬ И КАЧЕСТВО СОИ В УСЛОВИЯХ СЕРОЗЕМА ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

¹**Муминова Шолпан Самандаровна**

Заведующая кафедрой «Химия и биология»

доктор философии PhD, Tashenev University, г.Шымкент, Казахстан

E-mail: sholpan-080@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-4017-4107>

²**Тастанбекова Гульнара Рахымбердиевна**

кандидат сельскохозяйственных наук, декан Аграрного факультета

Южно – Казахстанского университета им. М. Ауэзова., г.Шымкент. Казахстан E-mail:

gulnara.tastanbekova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3532-5852>

³**Балгабаев Алимбай Мадибекович**

Академик АСХН РК, кандидат сельскохозяйственных наук, профессор факультета

«Агробиология», кафедра «Почвоведение, агрохимия и экология»

Казахский национальный аграрный исследовательский университет,

г.Алматы, Казахстан

E-mail: alimbai@kaznau.kz

<https://orcid.org/0000-0002-6580-0717>

Аннотация. В статье представлены результаты полевых опытов по влиянию различных видов макро и микроэлементных удобрений на урожайность и качество зерна сои. Наиболее экономически выгодным было применение стимулятора роста вуксал универсал, 2,5 л/га. Исследования проводились на опытном участке ТОО «Юго-Западный научно-исследовательский институт животноводства и растениеводства». Установлено, что у отечественных сортов «Ласточка» и «Акку» на вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений стимуляторов роста урожайность варьировала от 33,2-39,2 до 33,8-39,7 г, превысив контроль на 104,4-104,0 и 106,3-105,3% соответственно. Применение фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов способствовало увеличению содержания протеина в семенах до 36,45% у сорта «Галина»; 32,57% у сорта «Акку» и до 32,38% у сорта «Ласточка», что превышало содержание в контроле на 4,19%; 2,47% и 2,14% соответственно.

Ключевые слова: соя, минеральное удобрение, урожайность, показатель качества, сорт

Андатпа. Мақалада майбұршақ дақылына макро және микроэлементтерінің әртүрлі тыңайтқыштар түрлерінің өнімділігі мен сапасына әсері туралы далалық тәжірибелердің нәтижелері келтірілген. Вуксал универсал, 2,5 л/га биореттегіштерін қолдану ең тиімді екендігін көрсетті. Зерттеулер "Оңтүстік-Батыс мал шаруашылығы және өсімдік шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты" ЖШС тәжірибелік учаскесінде жүргізілді. Биореттегіштер фосфор-калий тыңайтқыштарын бірлесіп қолданатын нұсқаларда отандық "Ласточка" және "Акку" сорттарының өнімділігі сәйкесінше 104,4-104,0 және 106,3-105,3% бақылаудан асып, 33,2-39,2-ден 33,8-39,7 г-ға дейін өзгергені анықталды. Фосфор-Калий тыңайтқыштары мен микроэлементтерді қолдану майбұршақ дәндерінің құрамындағы ақуыз мөлшерін "Галина" сортында 36,45% - ға дейін; "Акку" сортында 32,57% - ға дейін және "Ласточка" сортында 32,38% - ға дейін арттыруға ықпал етті, бұл бақылаудағы құрамнан 4,19% - ға асып түсті, тиісінше 2,47% және 2,14% мөлшерді көрсетті.

Кілт сөздер: майбұршак, минералды тыңайтқыш, сапалық көрсеткіш, сорт

Annotation. The article presents the results of field experiments on the effect of various types of macro and microelement fertilizers on the yield and quality of soybean grain. The most economically advantageous was the use of the growth stimulator vuksal universal, 2.5 l/ha. The research was carried out at the pilot site of the Southwestern Scientific Research Institute of Animal Husbandry and Crop Production LLP. It was found that in domestic varieties "Swallow" and "Akku" on variants with the combined use of phosphorus-potassium fertilizers of growth stimulants, the yield varied from 33.2-39.2 to 33.8-39.7 g, exceeding the control by 104.4-104.0 and 106.3-105.3%, respectively. The use of phosphorus-potassium fertilizers and trace elements contributed to an increase in the protein content in seeds to 36.45% in the Galina variety; 32.57% in the Akku variety and to 32.38% in the Swallow variety, which exceeded the content in the control by 4.19%; 2.47% and 2.14%, respectively.

Keywords: soybean, mineral fertilizer, quality index, variety

Введение. Соя – ведущая культура среди зерновых бобовых по содержанию в семенах белка. Учитывая высокую потребность населения в белке, она является незаменимой культурой в решении этой проблемы [1]. В настоящее время площади ее выращивания в Казахстане увеличиваются, в том числе и в Туркестанской области. Для успешного выращивания этой культуры необходимо соблюдение агротехнических приемов, одним из которых является применение удобрений.

Значительное повышение продуктивности выращиваемых сельскохозяйственных культур обусловлено интенсивной химизацией аграрной отрасли процессом, способствующим увеличению выноса всех питательных веществ, в том числе микроэлементов. По этой причине все более актуальным становится применение отдельных специальных удобрений, содержащих комплекс необходимых компонентов [2].

В Казахстане несмотря на благоприятные почвенно-климатические условия для выращивания сои, эта ценная культура ещё не нашла широкого применения. Одна из причин – недостаточная изученность требования сои к условиям минерального питания и отзывчивость на удобрения [3].

Из различных источников известно, что кроме применения азотных, фосфорных и калийных удобрений большое значение для полноценного развития зернобобовых культур и получения высоких урожаев, имеет применение препаратов содержащих микроэлементы молибден, медь, кобальт, бор [4, 5]. Дозы применения этих удобрений малы, однако эффективность усвоения азотных, фосфорных и калийных удобрений без достаточного количества микроэлементов значительно падает. Так применение молибденозирванного суперфосфата на посевах кормовых бобов, позволяет получить прибавку до 0,3 т/га, относительно простого суперфосфата [6, 7]. Микроэлементы входят в состав ферментов, витаминов и гормонов имеющих важное значение в процессах обмена. Кроме увеличения урожая применение микроэлементов способствует увеличению устойчивости растений к различным заболеваниям. Но еще более важным фактором применения микроудобрений является их стимулирующее действие на азотфиксирующие бактерии [8, 9].

Цель исследований заключалась в изучении действия минеральных и микро удобрений на урожайность и качество сортов сои отечественной и зарубежной селекции.

Материалы и методы исследования. Научно-исследовательские работы по изучению сортов сои «Ласточка», «Акку» и «Галина» были заложены на опытном участке Юго-Западного научно-исследовательского института животноводства и растениеводства (ж/м «Тассай» Каратауский район г.Шымкент Туркестанской области). Соя размещалась на орошаемом участке, предшественник - озимая пшеница. Метод расположения вариантов – расщепленные делянки.

Почва опытного участка - темный серозем, по механическому составу средний суглинок. В пахотном слое почвы содержится 1,77% гумуса. Содержание нитратного азота в пахотном слое составляет - 50,8 мг/кг почвы, подвижного фосфора - 11,4 мг/кг, обменного калия - 162,1 мг/кг. Реакция почвенного раствора в пахотном слое слабощелочная (рН-7,47).

Климат континентальный с резкими переходами от сезона к сезону и большими перепадами температур в течение суток. Средняя годовая температура воздуха 10-12⁰С. Годовая сумма осадков составляет 500 мм с колебаниями 400-900 мм.

Агротехника применялась по общепринятой технологии в Туркестанской области. Опыты заложены по зяблевой вспашке. Ранней весной для закрытия влаги проведено боронование зяби в два следа. До посева сои в целях уничтожения сорняков и создания рыхлого состояния почвы проведены две культивации: первую на глубину 10-12 см, вторую - на глубину заделки семян с последующим боронованием и малованием. Посев сои проведен 23 апреля отечественной и зарубежной селекции, когда почва на глубине заделки семян хорошо прогрелась. Способ посева пунктирный с междурядьями 70 см. Густота стояния - 300 тыс. растений на один гектар. В опытах применяли следующие удобрения: Простой суперфосфат, смесь $\text{Ca}(\text{H}_2\text{PO}_4)_2 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ и CaSO_4 ; сульфат калия (K_2SO_4); молибдат аммония $(\text{NH}_4)_2\text{MoO}_4$; борная кислота; стимулятор роста – эпин, 50 мл/га и вуксал универсал, 2,5 л/га. Проведены две междурядные обработки почвы, первая - с одновременной нарезкой борозд. На посевах в основном преобладали однолетние двудольные сорняки, а также встречались многолетние злаковые. Посевы в зависимости от вида и количества сорных растений были обработаны гербицидом «Пивот» в норме 0,8 л/га. Для поддержания влажности почвы на уровне 75% от НВ проведены 5 вегетационных поливов с прерывистой водоподачей в каждую борозду в норме 500-600 м³/га, с увлажнением почвогрунта на глубину 0,5 м. Закладка полевых опытов, учеты и наблюдения проводились согласно общепринятым методам и методикам Государственного сортоиспытания [10]. Учет урожая поделяночный. Математическая обработка урожайных данных методом дисперсионного анализа по Б.А.Доспехову [11].

Результаты исследовательской работы. Основной показатель результатов исследований – это урожай растений. По многолетним наблюдениям можно констатировать, что в получаемых прибавках урожаев на долю нового сорта при сортомене приходится половина, а вторая половина – на агротехнику [12].

Масса семян с одного растения сои у сорта «Ласточка» на контрольном варианте составила 26,5 г (таблица 1). На вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста «Эпин», 50 мл/га и «Вуксал универсал», 2,5 л/га соответственно 27,7 и 28,2 г, превысив контроль на 1,2 и 1,7 г. На варианте применения фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов МоВ масса семян составила 26,9 г, превысив контроль на 101,5%.

Таблица 1 – Влияние условий питания на урожайность и химический состав семян сои, 2021 г

Масса семян с одного растения сои у сорта «Акку» на контрольном варианте составила 31,4 г. На вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста «Эпин» и «Вуксал универсал» соответственно 32,7 и 33,1 г, превысив контроль на 104,1 и 105,4%. На варианте применения фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов МоВ масса семян составила 32,3 г, превысив контроль на 97,2%.

Масса семян с одного растения сои у сорта «Галина» на контрольном варианте составила 29,8 г. На вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста «Эпин» и «Вуксал универсал» соответственно 31,5 и 32,3 г, превысив контроль на 105,7 и 108,4%. На варианте применения фосфорно-калийных

удобрений и микроэлементов МоВ масса семян составила 30,6 г, превысив контроль на 102,7%.

Масса 1000 семян у сорта «Ласточка» на контрольном варианте составила 141,2 г. На вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста «Эпин» и «Вуксал универсал» соответственно 145,9 и 147,6 г, превысив контроль на 103,3 и 104,5%. На варианте применения фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов МоВ масса семян составила 144,5 г, превысив контроль на 102,3%.

Масса 1000 семян у сорта «Акку» на контрольном варианте составила 148,8 г. На вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста «Эпин» и «Вуксал универсал» соответственно 150,8 и 152,3 г, превысив контроль на 101,3 и 102,4%. На варианте применения фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов МоВ масса семян составила 149,4 г, превысив контроль на 100,7%.

Масса 1000 семян у сорта «Галина» на контрольном варианте составила 143,1 г. На вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста «Эпин» и «Вуксал универсал» соответственно 146,4 и 148,2 г, превысив контроль на 102,3 и 103,6%. На варианте применения фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов МоВ масса семян составила 145,1 г, превысив контроль на 101,4%.

Урожайность зерна сорта «Ласточка» составила на контрольном варианте – 31,8 ц/га. На вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста «Эпин» и «Вуксал универсал» урожай составил 33,2 ц/га и 33,8, превысив контроль на 104,4 и 106,3% соответственно. Применение фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов дало прибавку урожая зерна сои 0,5 ц/га.

Урожайность зерна сорта «Акку» составила на контрольном варианте – 37,7 ц/га. На вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста «Эпин» и «Вуксал универсал» урожай составил – 39,2 ц/га и 39,7, превысив контроль на 104,0 и 105,3% соответственно. Применение фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов дало прибавку урожая зерна сои 1,1 ц/га.

Урожайность зерна сорта «Галина» составила на контрольном варианте – 35,8 ц/га. На вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста «Эпин» и «Вуксал универсал» урожай составил – 37,8 ц/га и 38,8, превысив контроль на 105,6 и 108,4% соответственно. Применение фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов дало прибавку урожая зерна сои 0,9 ц/га.

Как видно из данных таблицы 7, на содержание масла в семенах сои применение фосфорно-калийных удобрений и стимуляторов роста тоже оказало положительное действие. Так, на варианте применения NPK+Эпин содержание масла в семенах сорта «Ласточка» составило 25,53%; у сорта «Акку» - 24,62%; у сорта «Галина» - 26,01%, что превышало содержание в контроле на 4,26; 1,99 и 3,64% соответственно.

Применение фосфорно-калийных удобрений и микроэлементов способствовало увеличению содержания протеина в семенах до 36,45% у сорта «Галина»; 32,57% у сорта «Акку» и до 32,38% у сорта «Ласточка», что превышает содержание в контроле на 4,19%; 2,47% и 2,14% соответственно.

При применении фосфорно-калийных удобрений и стимулятора роста «Эпин» на различных сортах также отмечалось повышение содержания протеина до 38,76 у сорта «Ласточка»; до 41,22 у сорта «Акку» и 47,39% у сорта «Галина».

При применении фосфорно-калийных удобрений и стимулятора роста «Вуксал универсал» также отмечалось повышение содержания протеина до 51,40 у сорта «Ласточка»; до 51,70 у сорта «Акку» и 52,43% у сорта «Галина».

Обсуждение и заключение полученных результатов. Результаты влияния условий минерального питания на урожайность и качество семян сортов сои в условиях Туркестанской области показывают, что они оказали положительное действие на массу

1000 семян сои. В зависимости от сорта превышение над контролем достигало 0,6-6,4 г или 100,4-104,5%.

Необходимо отметить, что у отечественных сортов «Ласточка» и «Акку» на вариантах с совместным применением фосфорно-калийных удобрений стимуляторов роста урожайность варьировала от 33,2-39,2 до 33,8-39,7 г, превысив контроль на 104,4-104,0 и 106,3-105,3% соответственно.

В результате проведенных исследований можно сделать предварительный вывод о возможности возделывания новых сортов сои в условиях Туркестанской области и при этом получать стабильную урожайность.

Сравнивая урожайные данные по изучаемым сортам сои, установлено, что урожайность у сорта «Акку» по всем вариантам опыта была несколько выше в сравнении с сортами «Ласточка» и «Галина». Это обусловлено генетической спецификой сорта «Акку».

Список использованной литературы:

1. Агафонов О.М. Повышение продуктивности сои при использовании ризобияльных препаратов и стимуляторов роста в условиях зоны неустойчивого увлажнения на черноземе обыкновенном: автореф. дис. ... канд. с.-х. наук / О.М. Агафонов. – Ставрополь, 2018. – 22 с.
2. Башкатов А.Я., Ильин Б.С., Минченко Ж.Н. // Удобрение для сои - полевые опыты Курского ФАНЦ. <https://www.agbz.ru/articles/udobrenie-dlya-soi/>
3. Черенок В.Т., Нурманов Е.Т., Серикпаева Ж.К. Реакция сои на условия фосфорного питания // Вестник науки КазАТУ им. С.Сейфуллина. – 2012. - №1 (72).
4. Базилинская М.В. Биодобрения / М.В.Базилинская. –М.: Агропромиздат, 1989. - 128с.
5. Агафонов Е.В. Резервы увеличения сбора белка при возделывании сои на черноземе обыкновенном / Е.В.Агафонов, С.А.Гужин // Кормопроизводство. – 2004. - №11. – С.14-16.
6. Неклюдов А.Ф. Биоэнергетическая оценка севооборотов / А.Ф. Неклюдов, В.Д.Киньшакова, О.В. Копейкин. – Новосибирск: РАСХН, 1993. -36с.
7. Неклюдов Б.М. Сравнительная эффективность различных способов применения молибденовых удобрений под горох и другие бобовые культуры / Б.М. Неклюдов // Бобовые и зернобобовые культуры: сб. науч.статей. – М.: Колос, 1966. – С. 110-118.
8. Wilkins R. Alternative home-grown protein sources for ruminants in the UK / R.Wilkins R.Jones, // Anim.Feed Sc. Technol. – 2001. – №85. – P.23-32.
9. Цагараева Э.А. Использование микроэлементов при возделывании зернобобовых культур / Э.А. Цагараева // Аграрная наука. – 2004. - №7. – С.30-32.
10. Лукомец В.М., Кочегура А.В., Баранов В.Ф., Махонин В.Л. Соя в России – действительность и возможность. ГНУ ВНИИ масличных культур масличных культур имени В.С.Пустовойта, Краснодар, 2013. – С. 21.
11. Hanway J.J. Accumulation of N P and K by Soybean Plants / J.J. Hanway, C.R. Weber // Agronomy Journal - 1971. – Vol. 63. – P. 406-408.
12. Keaton K., Susana Goggi A., Antonio P. Mallarino, Russell E. Mullen Phosphorus and Potassium Fertilization Effects on Soybean Seed Quality and Composition. Agronomy Journal. 2013 Biology Crop Science// Vol.53, Issue 2. 2013 P. 602-610
13. Хасбиуллина Р.Г., Кушаева Е.Ж. Приморье еліндегі қорғану деңгейіне байланысты соя өнімділігі. Майлы дақылдар. Бүкілресейлік майлы дақылдар ғылыми-зерттеу институтының ғылыми-техникалық бюллетені. Іс. 2 (139), (2008 ж.)
14. Методика государственного сортоиспытания. М.- В.1. - 1985 https://gossortrf.ru › uploads 2019/08 › metodica_1.

15. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта (с основами статистической обработки результатов исследований). Учебно методическое пособие //Изд. 5-е доп. и перераб. - М.: Агропромиздат, 1985. -351 с.

16. Созонова А.Н. Хозяйственно-биологическая и селекционная ценность скороспелых сортов сои в лесостепной зоне Зауралья Автореф. дис.... канд. с.-х. наук / А.Н. Созонова. – Тюмень, 2020. – 18 с.

17. Sushil T., Ammar B., Rajan G., Qingwu X.,... Managing Micronutrients for Improving Soil Fertility, Health, and Soybean Yield Sustainability, (2021). – Vol. 13(21)

18. Arumingtyas E., Savitri E. Purwoningrahayu, R., Protein Profiles and Dehydrin Accumulation in Some Soybean Varieties in Drought Stress Conditions, //American Journal of Plant Sciences, Vol. 4 No. 1, 2013, pp. 134-141.

19. Красовская А.В. Кормовые бобы и соя на зерно и семена в ООО «Сибиря» /А.В. Красовская, В.Л. Уляшев, Е.Е. Ташланова// Аграрный вестник. 2016. № 11. С. 54-55.

**ЕГЕУҚҰЙРЫҚТАРДЫҢ ҚАНТ ДИАБЕТІ КЕЗІНДЕГІ ҚАНЫНЫҢ БИОХИМИЯЛЫҚ
КӨРСЕТКІШТЕРІ**

Құрманбай Ү. К. – а/ш.ғ.к.,

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті АҚ, Шымкент қаласы. Қазақстан

Биғара Т. С. – а/ш.ғ.к.,

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті АҚ, Шымкент қаласы. Қазақстан

Нарымбаева З. К. – х.ғ.к.

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті АҚ, Шымкент қаласы. Қазақстан

Мустияр Т. – а/ш.ғ.к.,

Ж.А. Тәшенев атындағы университеті АҚ, Шымкент қаласы. Қазақстан

Аңдатпа. Біз егеуқұйрықтарға тәжірибе жасадық және аллоксан диабетінің үлгісін алдық. Мұны келесі көрсеткіштер көрсетеді: гликемия, глюкозурия, қандағы инсулиннің тез төмендеуі. Бұл егеуқұйрықтарға аллоксан енгізгеннен кейін 30 күннен кейін қан плазмасының биохимиялық көрсеткіштерінің өзгеруіне әкелді. Аллоксанды енгізгеннен кейін егеуқұйрықтарға 5 күннен кейін қандағы глюкоза мен лимфа мөлшері тез өсті, 30 күннен кейін глюкозурия пайда болды, қандағы және лимфадағы инсулин деңгейі төмендеді, бұл өз кезегінде толық қажет ететін аллоксан диабетінің үлгісін алуға мүмкіндік берді

Кілт сөздер: егеуқұйрықтар, аллоксан, қант диабеті, инсулин, биохимиялық көрсеткіштері

Аннотация. Мы провели эксперименты на крысах и получили модель аллоксанового диабета. Об этом свидетельствуют следующие показатели: гликемия, глюкозурия, быстрое снижение содержания инсулина в крови. Это вызывало изменения биохимических показателей плазмы крови через 30 дней после введения аллоксана крысам. После введения аллоксана крысам через 5 дней быстро увеличивалось количество глюкозы в крови и лимфе, через 30 дней появлялась глюкозурия, снижался уровень инсулина в крови и лимфе, что в свою очередь позволило получить модель аллоксанового диабета, требующую полного инсулин.

Ключевые слова: крысы, аллоксан, диабет, инсулин, биохимические показатели

Abstract. We conducted experiments on rats and obtained a model of alloxan diabetes. This is evidenced by the following indicators: glycemia, glucosuria, rapid decrease in insulin levels in the blood. This caused changes in the biochemical parameters of blood plasma 30 days after the administration of alloxan to rats.

After administration of alloxan to rats, after 5 days the amount of glucose in the blood and lymph quickly increased, after 30 days glucosuria appeared, the level of insulin in the blood and lymph decreased, which in turn made it possible to obtain a model of alloxan diabetes that requires full insulin.

Keywords: rats, alloxane, diabetes, insulin, biochemical indicators

Біз егеуқұйрықтарға тәжірибе жасап, аллоксан диабетінің үлгісін алдық. Оны келесі көрсеткіштер дәлелдейді: гликемия, глюкозурия, қандағы инсулиннің құрамының тез арада төмендеуі. Егеуқұйрықтарға аллоксанды енгізгеннен соң 30 күннен кейінгі қан плазмасының биохимиялық көрсеткіштерінің өзгеруіне себепші болды.

Бүгінде қант диабеті ауруының қарқынды өсуі әлемдік денсаулық сақтау ұйымдарының жаһандық мәселелерінің біріне айналып отыр. Қант диабеті адамдарды мүгедектікке және өлімге алып келетін аурулардың үштігіне (басқа екеуі – атеросклероз және рак) кіреді [1].

Елімізде қант диабетімен ауыратындардың нақты саны ресми мәліметтерден жоғары.

Қант диабеті ағзада инсулиннің толық немесе салыстырмалы жеткіліксіздігінен дамиды зат алмасуларының бұзылыстарымен, қан тамырларының, жүйкелердің және әртүрлі ағзалар мен ұлпалардың дерттік өзгерістерімен сипатталатын ауру [2].

Әдеби деректерде келтірілгендей жұмыстың негізгі бөлігі экспериментальді қант диабетінде зерттеліп, анықталған. Бұл аурудың дамуының бастапқы кезеңдері биохимиялық тұрғыдан нашар сипатталған.

Қант диабеті туралы негізгі мәліметтер жануарларға тәжірибе жүргізу барысында белгілі болды. Меринг пен Минковский (1889) иттің ұйқы безінің көп бөлігін (9/10) алып тастау арқылы ең алғаш экспериментальды модельді алған [3].

Қазіргі кезде экспериментальды диабетінің моделін алудың бірнеше жолы бар: аллоксан, дитизон, стрептозотацин енгізу арқылы алуға болады.

Біз егеуқұйрықтарда экспериментальды қант диабетін аллоксанды қолдана отырып тудырдық.

Аллоксан – күшті бос қышқылды ортада зәр қышқылын тотықтыра отырып алынатын химиялық зат. Аллоксанды 1817 жылы Бруньятелли ашқан.

Ең алғаш С.М.Лейтес жануарларға аллоксанды жібергенде аралшық ұлпаларының бұзылып, аллоксанды диабет дамығанын байқаған [4].

Егеуқұйрықтардағы аллоксан диабетінің үлгісін өңдеуге арналған мәліметтер және оның даму барысындағы (аллоксан диабеті) лимфа мен қан плазмасының биохимиялық көрсеткіштері мен лимфа ағысына жасалған зерттеулер келтірілген.

Егеуқұйрықтардың 2 тобына тәжірибе жасалды: 1-ші бақыланатын (12 егеуқұйрық), 2-ші тәжірибе жасалынатын (38 егеуқұйрық). Екінші топтың тері астына аллоксан жіберілді (15 мг/100г). Барлық егеуқұйрықтардан эфир наркозымен аш қарынға ішек лимфатикалық тамырлардан лимфа, ал қуықтан несеп алынып, глюкозаның құрамы анықталды.

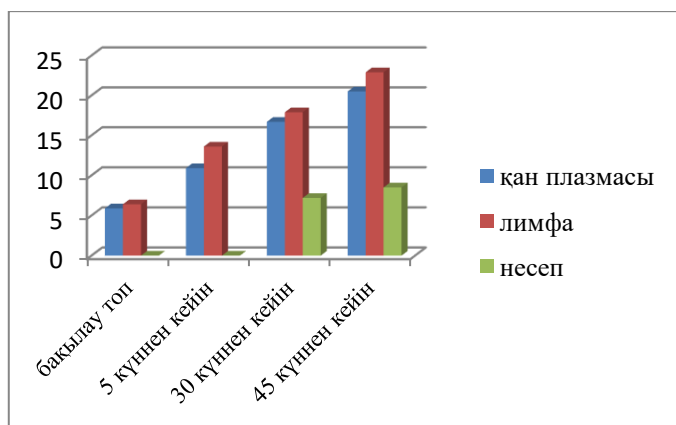
2-ші топтың егеуқұйрықтарының құйрық күре тамырынан қан алынғаннан соң аш қарынға қандағы глюкозаның деңгейін анықтадық, одан кейін оларды 3 тәулік тамақтандырмау үшін торшаға отырғыздық. Осы уақыт ішінде егеуқұйрықтарға тері астына аллоксан енгіздік. Аллоксан диабетінің пайда болуын бағалау белгілері қан мен несептегі глюкозаның көрсеткіштері мен қандағы инсулиннің деңгейі болды. Биохимиялық зерттеулердің әдістемесі 2 бөлімде келтірілген.

Зерттеу нәтижелері аллоксанды енгізгеннен соң 5 күннен кейін қандағы глюкозаның құрамы бақылау тобында $5,9 \pm 1,2$ ммоль/л тәжірибе тобындағы $10,9 \pm 2,7$ ммоль/л дейін өскенін, лимфада бақылау тобында $6,4$ ммоль/л; тәжірибе тобында $13,6$ ммоль/л дейін өскенін көрсетті. 30 күннен соң қандағы глюкозаның құрамы $16,7 \pm 2,5$ ммоль/л, лимфада $17,9 \pm 3,2$, ал несепте $7,2 \pm 1,5$ ммоль/л болды. Аллоксанды енгізгеннен соң 45 күннен кейін қандағы глюкозаның құрамы $20,5 \pm 2,7$ ммоль/л, лимфада $22,9 \pm 3,5$ ммоль/л, ал несепте $8,5 \pm 2,3$ ммоль/л болды, ол 1- кесте көрсетілген (сурет 1).

Кесте 1 – Аллоксанды диабеті кезіндегі егеуқұйрықтың қанындағы, лимфасындағы және несепіндегі глюкозаның мөлшері

Көрсеткіштер	Аллоксанды енгізгеннен кейінгі әртүрлі мерзімдердегі глюкозаның мөлшері (ммоль/л)			
	Енгізгенге дейін	5 күннен кейін	30 күннен кейін	45 күннен кейін
Қан	$5,9 \pm 1,2$	$10,9 \pm 2,7^*$	$16,7 \pm 2,5$	$20,5 \pm 2,7^*$
Лимфа	$6,4 \pm 0,8$	$13,6 \pm 1,3$	$17,9 \pm 3,2$	$22,9 \pm 3,5$
Несеп	0	0	$7,2 \pm 1,5$	$8,5 \pm 2,3^*$

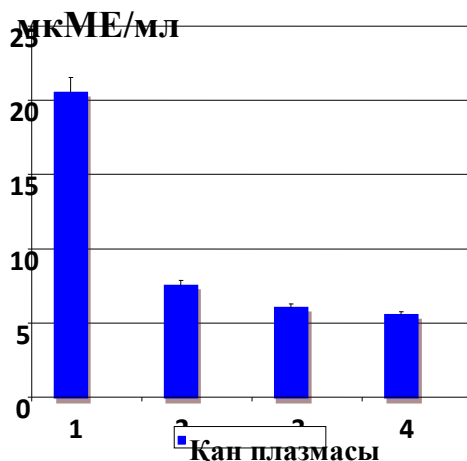

Сурет 1 – Қан плазмасындағы, лимфадағы және несептегі глюкоза мөлшерінің өзгеру динамикасы

Ұйқы безінің Лангерганс аралшықтарының β -жасушалары инсулин гормонын бөледі, оның гипогликемиялық қасиеті бар. Біздің тәжірибеміздегі бақыланған егеуқұйрықтардың қан плазмасында инсулиннің мөлшері $20,5 \pm 1,8$ мкМЕ/мл болды. Лимфада оның мөлшері төменірек болған $7,7 \pm 0,8$ мкМЕ/мл. Екінші топтағы егеуқұйрықтарда аллоксанды енгізгеннен соң 5 күннен кейін қандағы инсулиннің мөлшері төмендеді және 45 күннен кейін $6,0 \pm 0,7$ мкМЕ/мл жетті, 1 суретте көрсетілген. Лимфада, сондай-ақ инсулиннің мөлшері азайды және 45 күннен кейін ол – $3,0 \pm 0,6$ мкМЕ/мл жетті (кесте 1, сурет 2).

Осылайша, келтірілген мәліметтерден аллоксан диабетінің үлгісін алдық. Бұған қан мен лимфадағы глюкозаның деңгейінің жоғары болуы, глюкозурияның пайда болуы, сонымен қатар қандағы инсулиннің қалыпты құрамының 3,5 есе төмендеуі дәлел бола алады. Бұл көрсеткіштер инсулинді абсолютті түрде жетіспейтін аллоксанды диабеттің үлгісінің алынғандығын көрсетеді.

2-ші топтағы егеуқұйрықтарда 30 күннен кейін аллоксанды енгізген кезден бастап жасалған өлшеулер дене салмағының 10-12% төмендегенін көрсетті. Интактты егеуқұйрықтардың орташа дене салмағында 235 ± 15 г аллоксанды диабетпен ауыратын 2-ші топтағы егеуқұйрықтардың орташа есеппен дене салмағы 210 ± 12 г дейін төмендеген. 2-ші топтағы егеуқұйрықтардың бір бөлігі өлді. Бастапқы егеуқұйрықтардың санының 10% өлімге ұшырады.

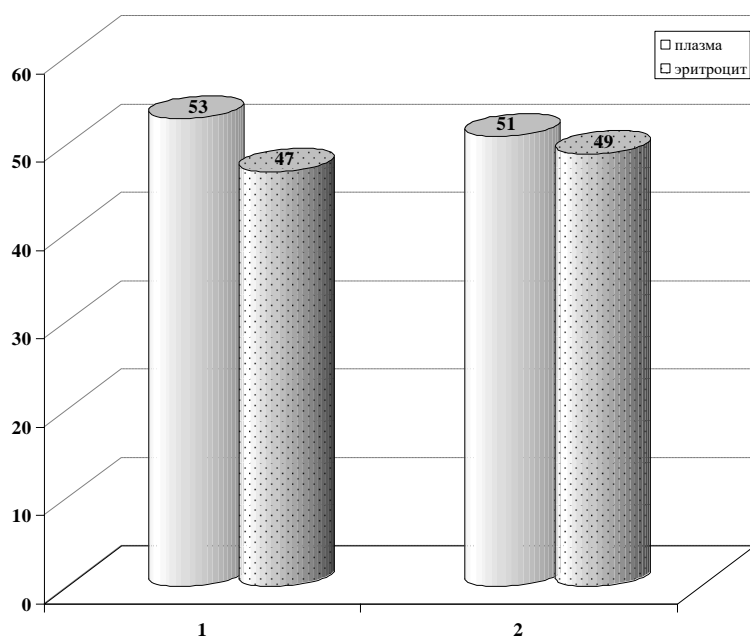

Ординат осі бойынша – инсулиннің мөлшері мкМЕ/мл. Абсцисса осі бойынша: 1 – бақылау тобы, 2 – 5 күннен кейін, 3 – 30 күннен кейін, 4 – 45 күннен кейін.

Сурет 2 - Қан плазмасындағы инсулин мөлшерінің өзгеру динамикасы

Егеуқұйрықтарға аллоксанды енгізгеннен соң 30 күннен кейін ішек лимфатикалық тармағының лимфа ағысы $0,20 \pm 0,02$ мл/сағ құрады, ол бақылаудағы егеуқұйрықтардың деңгейінен төмен болды $0,32 \pm 0,04$ мл/сағ. Лимфа ағысының 30% - ға азайғаны байқалды. Күре тамырының қысымы сынап бағынасында 90-100 мм.шамасында болды, яғни бақылау көрсеткіштеріне сәйкес келді.

Екінші топтағы аллоксан диабетімен ауыратын егеуқұйрықтарда 30 күннен кейін гематокритті көрсеткіштер бойынша қанның қызыл түйіршіктерінің (эритроциттердің) көлемі артты және 45 күннен соң 51-ге жетті. Плазманың көлемі кішірейді. 3 суретте плазманың көлемі $51 \pm 3,22$ дейін кішірейгені, ал гематокриттің $49 \pm 1,5$ дейін жоғарлағаны көрсетілген. Бақылаудағы егеуқұйрықтарда гематокрит бойынша эритроциттердің көлемі 47 ± 2 , ал плазманың көлемі 53 ± 3 болды. Аллоксанды енгізген соң 45 күннен кейін гематокрит 51-ге жетті. Оның төмендеуі несептегі глюкозаның пайда болу кезеңімен сәйкес келеді, ол диурездің күшеюімен сәйкес келді. Несептің бөлінуінің күшеюі қанның плазмалық бөлігінің төмендеуіне және оның қоюлануына алып келеді. Екінші топтағы егеуқұйрықтардың қаны мен лимфасының қоюлану уақыты қысқарды (2 кесте). Қан мен лимфаның тұтқырлығы (жабысқақтығы) жоғарлады. Лимфаның тұтқырлығы қанға қарағанда төмен болды, ол лимфадағы ақуыздардың құрамының аз болуы және тромбоциттердің жоқ болуына байланысты. Сонымен қатар лимфадағы фибриногеннің деңгейі төмен болды. Сандық көрсеткіштер 2 кестеде көрсетілген.

Абсцисса осі бойынша: 1 – бақылау тобы және 2 – Аллоксан диабетімен ауыратын топ

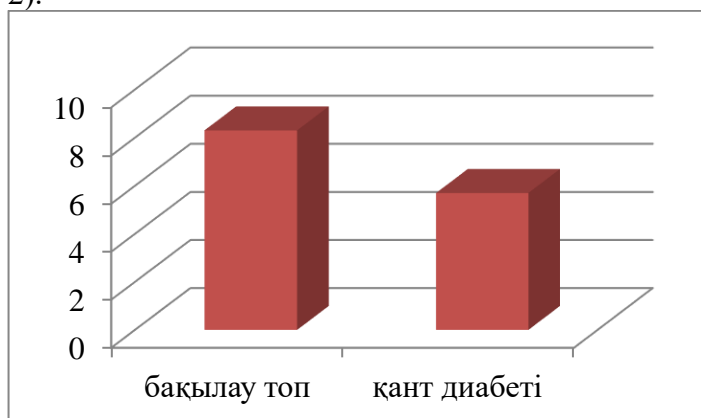
Сурет 3 – бақылаудағы гематокритті және аллоксанды диабет кезіндегі көрсеткіштер. Екінші топтағы егеуқұйрықтардың қанының қоюлану уақыты қысқарды (2 кесте). Қанның тұтқырлығы (жабысқақтығы) жоғарлады.

Кесте – 2. Қалыпты жағдайдағы және аллоксанды диабетпен ауырған егеуқұйрықтардың қанының физико-химиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Бақылау тобы	Тәжірибе тобы	
		30 күннен кейін	45 күннен кейін
Гематокрит:			
Эритроциттер көлемі	47 ± 2	$49 \pm 1,5$	$51 \pm 2,0$

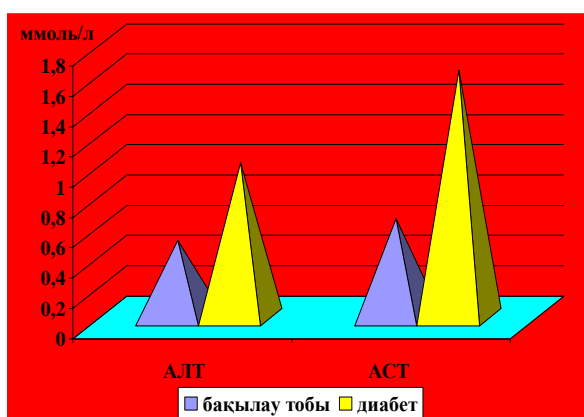
Плазма көлемі	53±3	51±3,2	50±4,1
Қанның үю уақыты с.	3,0±0,2	2,8±0,4	2,3±0,3*
Қанның тұтқырлығы	4,2±0,4	5,0±0,8*	5,4±0,6*
Ескерту: алынған нәтижелердің статистикалық сенімділігінің өзара айырмашылықтары *- p<0,05.			

Екінші топтағы егеуқұйрықтарда аллоксанды алғаннан соң 30 күннен кейін қан плазмасындағы, мочевианың мөлшері $5,7 \pm 0,4$ ммоль/л дейін азайды (бақылаудан 33 % төмендеді), ал креатинин $57,8 \pm 3\%$ дейін төмендеді, бұл төмендеу бақылаудан 14 % құрады (сурет 4, кесте 2).

Сурет 4 – Қалыпты жағдайдағы (I-топ) және аллоксан диабеті енгізілген (II-топ) егеуқұйрықтардың қан плазмасындағы мочевиана мөлшері, ммоль/л

1-ші және 2-ші топтағы егеуқұйрықтардың қан плазмасындағы АЛТ (аланин трансаминаза) және АСТ құрамын анықтадық. 2-ші топтың плазмасындағы АЛТ құрамы $1,02$ ммоль/л дейін, ал АСТ $1,63$ ммоль/л дейін көтерілді (сурет 5).

Сурет 5 – Қалыпты жағдайдағы (I-топ) және аллоксан диабеті енгізілген (II-топ) егеуқұйрықтардың қан плазмасындағы АЛТ және АСТ ферменттерінің активтілігі

Бұл көрсеткіштер бақылау көрсеткіштерінен 2-2,5 есе жоғары болды, ол бұл жануарлардың бауыр мен асқазан асты безіндегі цитологиялық процесстердің белсенді болғанын дәлелдейді

Біздің тәжірибеміздің қорытындыларынан қан плазмасындағы жалпы ақуыздардың құрамы бақылаудағымен салыстарғанда 22% және 21% есе төмендегені байқалады.

Егеуқұйрықтардың қан плазмасындағы жалпы ақуыздың төмендеуі бауырдағы ақуыз синтезінің азаюымен байланысты болғанын жорамалдауға болады және де бұл сүзілу мен сіңірілу процесстерінің төмендеуіне алып келді. Қан плазмасындағы мочевиана мен креатиннің шамасы 33 және 14 % төмендеді, ол да ақуыздың жасалуы мен алмасуының азаюымен байланысты (кесте 3).

Жоғарыда көрсетіліп өткендей, егеуқұйрықтардың аллоксан диабеті кезінде қан плазмасындағы АЛТ пен АСТ-тың деңгейі бақылаудан 2-2,5 есе жоғары болған (сурет 3).

Осыған ұқсас жағдайды аллоксан диабеті кезіндегі егеуқұйрықтардың бауыр қызметінің бұзылуын басқа авторлар сипаттаған. Авторлар егеуқұйрықтардың аллоксанды диабеті бос радикалды патологияның бір мысалы деп есептейді. Билирубиннің құрамы айтарлықтай және нақты өспеді (12%), ал тимолды сынама 42% өсті (кесте 3). Бұл көрсеткіштер аллоксан диабеті кезіндегі бауыр қызметінің төмендеуіне дәлел болады. АЛТ пен АСТ-ғы цитологиялық ферменттер мен құрамында азоты бар зат алмасу өнімдерінің қозғалысы мен құрамы бауыр қызметінің бұзылғандығын айқындап тұр. Сонымен қоса авторлар сары аурудың еш белгісі жоқ бауырдың қызметінің бұзылуы АЛТ пен АСТ-тың жоғарлауының ерте болатындығынан деп атап көрсеткен [5].

Кесте 3 – Аллоксан диабетіне шалдыққан егеуқұйрықтардың қан плазмасының биохимиялық көрсеткіштерінің динамикасы

Көрсеткіштер	Бақылау тобы	Тәжірибе тобы
Жалпы белок г/л		
Қан плазмасы	68,3±2,3	54,2±3,28*
Мочевина, ммоль/л	8,3±0,3	5,7±0,4**
Креатинин, ммоль/л	64,4±5	57,8±3*
Жалпы билирубин, мкмоль/л	10,4±0,7	11,7±0,9
Тимолды сынама, бір.	0,7±0,02	1,0±0,6*
АЛТ, ммоль/л	0,51±0,1	1,02±0,2**
АСТ, ммоль/л	0,65±0,1	1,63±0,2**
Ескерту: алынған нәтижелердің статистикалық сенімділігінің өзара айырмашылықтары *p<0,05, *-p<0,01.		

Осылайша, біз егеуқұйрықтардың аллоксан диабетінің үлгісін алдық. Оны келесі көрсеткіштер дәлелдейді: гликемия, глюкозурия, лимфадағы глюкозаның деңгейінің артуы және қандағы инсулиннің құрамының тез арада төмендеуі. Егеуқұйрықтарға аллоксанды енгізгеннен соң 30 күннен кейінгі қан плазмасы мен лимфаның биохимиялық көрсеткіштерінің өзгеруі лимфаның қалыптасу процесстерінің төмендегенін көрсетеді, ол лимфоағыстың төмендеуіне себепші болды.

Лимфа жүйелерінің тасымалдау қызметтері мен лимфа қалыптасу процесстерінің төмендеуі аллоксан диабетінің өтуін күшейтеді.

Егеуқұйрықтарға зерттеу жұмысын жүргізу барысында қалыпты және аллоксан диабеті кезіндегі лимфа қан плазмасының биохимиялық көрсеткішін зерттедік.

Осылайшы, зерттеу жұмысын жүргізу барысында, мынадай қорытынды жасадық:

1. Егеуқұйрықтарға аллоксанды енгізгеннен кейін, 5 күн өткен соң қан мен лимфадағы глюкозаның мөлшері тез арада жоғарлады, 30 күн өткен соң глюкозурия пайда болып, қан мен лимфадағы инсулиннің деңгейі төмендеді, ол өз кезегінде мүлдем инсулинге мұқтаж аллоксан диабетінің моделін алуға мүмкіндік берді.

2. Асқазан асты бездерінің β-жасушалары инсулинді жасайды және шығарады, оның гипогликемиялық қасиеті бар. Біздің тәжірибелеріміздегі бақыланған егеуқұйрықтардың қан плазмасында инсулиннің құрамы 20,5±1,8 мкМЕ/мл болды. Лимфада ол төменірек болған 7,7±0,8 мкМЕ/мл. 2 – ші топтағы егеуқұйрықтарда аллоксанды енгізгеннен соң 5 күннен кейін қандағы инсулиннің құрамы төмендеді және 45 күннен соң 6,0±0,7 мкМЕ/мл жеткенін байқадық. Осылайша біз аллоксан диабетінің даму барысында лимфа мен қан плазмасының биохимиялық көрсеткіштерін алдық,

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лейтес С.М., Якушева Т.С. Влияние АКТГ гормона гипофиза и кортизона на гликемию, глюкозурию и кетонурию при экспериментальном диабете // Проблемы эндокринологии. – 1953. - Т.2, №9. - С. 47-56.
2. Клиническая биохимия. / Под ред. В.А. Ткачука. – 2е изд., испр. и доп. - М.: «Гэотар-Мед». – 2004 г. – 512 с.
3. Сатбаева Х.Қ, Нілдебаева Ж.Б. Өтепбергенов Ө.А. Адам физиологиясы. Алматы «Білім» 1995ж- с.
4. Рымжанов Қ.С. Төленбек И.М. Адам және жануарлар физиологиясы. Алматы 2000ж.

ҰЛТТЫҚ МЕРЕКЕЛІК МӘДЕНИЕТ

Садовская В.С., Байгунова Д.М., Мәшір П.І.

Педагогика ғ.д., профессор МӨММУ, Москва, РФ

магистр, аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» АҚ, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлттық дәстүрдің-кез келген ұлттың тарихи даму үрдісінде қалыптасатындығы және дәстүрлер белгілі ұлттық психикалық ұғымын қалыптастыра отырып, этникалық орталық ерекшеліктеріне ықпалын көрсететіндігі, осыдан барып, халықтық этникалық айырмашылық пайда болатындығы сөз болған. Ол айырмашылықтар ең әуелі ұлттық дүниетанымға негізделген, рәміздік сипат алған мәдени әрекеттерден орын алатындығы және ғылымда қалыптасқан таным бойынша адамзат дүниетанымы мифологиялық, этикалық және философиялық сипатта дамитындығы терең қарастырылған. Қазақ мәдениетінде дүниетанымдық ұстанымының аталған үшеуі де үйлесімді орын тауып отырғандығы да аталып өткен. Оған айғақ қазақ мерекелік мәдениеті деп зерттеген. Өйткені қазақ мерекелерінде қоршаған ортасын /адам, табиғат/ қарым-қатынасын, тұрмысын, шаруашылығын реттеп үйлесімділікті орнату үшін атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа, ғасырдан ғасырға алмасып келе жатқан наным-танымға киелі мән беріліп, қадір тұтатын ұлттық идея – мифологиялық-этикалық ұстанымға сай келеді деп қарастырған.

Кілт сөздер: ұлт, мереке, шығармашылық, мәдениет, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, дүниетаным, рәсім, қарым-қатынас, тіршілік, үйлесімділік, шаруашылық

Аннотация. В данной статье речь идет о том, что национальная традиция-формируется в процессе исторического развития любой нации, и традиции, формируя определенное национальное ментальное понятие, оказывают влияние на особенности этнического центра, отсюда и возникает народное этническое различие. Он глубоко рассматривается в том, что различия исходят, прежде всего, от культурных действий, основанных на национальном мировоззрении, носящих символический характер, и что по познанию, сложившемуся в науке, человеческое мировоззрение развивается мифологически, этически и философски. Отмечается, что в казахской культуре все три из перечисленных мировоззренческих позиций нашли гармоничное место. - Я не знаю, - сказал он. Ведь именно национальная идея – мифолого-этикал придает сакральное значение обычаям, которые передаются от отца к ребенку, от поколения к поколению, от века к столетию, чтобы на казахских праздниках установить гармонию в регулировании окружающей среды /человека, природы/ отношений, быта, хозяйства.

Ключевые слова: народность, праздник, творчество, культура, традиции, обычаи, мировоззрение, ритуал, отношения, жизнь, гармония, хозяйство

Abstract. In this article, it was stated that the national tradition is formed in the process of historical development of any nation, and traditions reflect the influence on the peculiarities of the ethnic center, forming a certain national mental concept, hence the ethnic difference of the people. It is deeply considered that the differences arise primarily from cultural actions based on the National worldview, which have acquired a symbolic character, and according to the knowledge established in science, the worldview of humanity develops mythological, ethical and philosophical. It was noted that in the Kazakh culture, all three of these worldview positions found a harmonious place.

Key words: Nation, holiday, creativity, culture, traditions, customs, worldview, ritual, communication, existence, harmony, economy

Кіріспе

Қазіргі таңда дәстүрлі мәдениеттің теориялық мәселелеріне деген қызығушылық артып отыр. Бұл заңды нәрсе. Бұл мәдениеттің жалпы қоғам аясында қызмет етуінің заңдылықтарын, басқа әлеуметтік мәдени құрылымдарымен байланысын ашып көрсететін теориялық жүйені жасап қарастыру әлі толық жүзеге аса қойған жоқ. Аталған мәселені философиялық және мәдениеттанушылық тұрғыдан зерттеу дәстүрлі мәдениеттің қызмет ету теориясы үшін аса маңызды.

Дәстүрлі мәдениетке қатысты еңбектердің көп болғанымен, бірақ соларды топтастыратын, бұл саланың жаңа теориялық қырларын ашып көрсететін тұжырымды еңбектердің болмауы жоқтың қасы. Дәстүрлі мәдениетті зерттеудегі жаңа ғылыми ізденістерді қолдану аясы көрсетіліп, жаңа универсалийлер тұрғысынан зерттелу аясы айқындалып, маңызды теориялық аспектілері көрсетілуде. Дәстүрлі мәдениет негізінде қалыптасатын дәстүрлі ой-сана, дүниетаным, субмәдениеттердің ішкі потенциалына байланысты. Дәстүрлі мәдениеттің көптеген элементтерінің қазіргі дүниеде өмір сүріп, қызмет етуі өзге субмәдениеттің өміршеңдігіне, даму мүмкіндіктеріне тәуелді. Дәстүрлі мәдениетте тиісті дүниетанымның қалыптасуы қоғамдағы материалдық жағдайға да байланысты. Дәстүрлі дүниетанымда оның күнделікті, діни және философиялық аспектілері бір-бірімен тығыз байланысады. Бұл өзара байланыста тиісті өмір сүру салты қалыптасады. Дәстүрлі дүниетаным сол этносқа тән мінез-құлық нормаларын өмірлік позицияларды тұрмысты қалыптастырып айқындайды. Бұл дүниетанымның идеалды, нормативтік қырынан басқа практикалық аспектісі бар. Осылайша оның екі жақтылығы көрінеді. Бір жағынан ол дүниенің қандай екендігін, ал екінші жағынан қандай болу керектігін көрсетеді. Идеалды нормамен шынайы практиканың арақатынасы дәстүрлі мәдениеттің дамуындағы маңызды аспектісі. Сыртқы және ішкі дүниенің біртұтас бейнесі көп жағдайда әлгі субмәдениетте қалыптасқан танымды құралдар арқылы жүзеге асады. Дәстүрлі мәдениет белгілі бір этностың адамдарына тән болмыс туралы тұжырымдалған ой-пікірлер жүйесі. Дәстүрлі дүниетаным философия, әдебиет, мифология, идеология және т.б. көріністер арқылы өзін-өзі көрсетеді. Мұндай сананың ерекшеліктерін адамдардың мінез-құлқысынан да байқауға болады. Сондықтан этностың күрделі және өзгермелі дүниетанымдық жүйесі этномәдени детерминанттардың негізінде қызмет етіп, дәстүрлі мәдениетті тануға оларды бір-бірімен салыстыруға мол мүмкіндік береді. Қазіргі мәдениеттануда дәстүрлі мәдениетті «субмәдениет», «этнос», «дүние көрінісі» универсалийлері негізінде зерттеу маңызды теориялық мәселеге айналып отыр. Бұл тұрғыдан дәстүрлі мәдениетті және дүниетанымды зерттеу өте тиімді методологиялық амал деп тануға болады.

Өркениетті елдер қатарынан көрінуі үшін өзіміздің ұлттық салт-дәстүрлерімізді, мерекелерімізді, ұлттық абыройымызды биікке көтеріп, алдыңғы елдер қатарынан көрінуге талпынуымыз қажет. Салт-дәстүр, мерекелер ұлттың тыныс-тіршілігін, рухани өсуін, мәдениетін көрсетеді.

Ыбырай Алтынсариннің қазақ халқының салт-дәстүрлерін зерттеудегі мақсаты дәстүрлердің озығы мен тозығын ғылыми түрде танып, талдап, өзінің көзқарасын білдіре отырып, мән-мағынасын ашу, озық дәстүрді тәрбиенің құралы ету еді. Сонымен бірге қазақ мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі жөніндегі орыс достарына ғылыми мағлұмат беруді көздеді.

Теориялық талдау. Әр елдің өзіне тән әдет-ғұрпы, мерекелері бар. Оларды екі ауыз сөзбен халықтың келбеті, тәрбиелік ережесі деуге болатын сияқты. Ата-бабаларымыздың ұзақ ғасырлар бойы ұзын-ұзын көш-керуені арқылы ұрпақ алмасқан сайын үзілмей жалғасып кешеден бүгінге асыл аманаттай ардақты қалпында ұласып отырған. Олар - халық мәдениетінің аса мәнді құрамдас бөлігі, одан сол халыққа жататын адамдар мәдениетінің деңгейі, рухани байлығы, басқа ұлттар мен ұлыстардан, халықтардан айырмашылығының барлық белгілері айқын танылады. Сонымен қатар, салт-сана, дәстүр

қатып қалған, мәңгі өзгермейтін нәрселер емес, елдің экономикасының, мәдениетінің өркендеуімен бірге, олардың озықтары одан әрі дамып, жаңғыра түседі, тозықтары қолданыстан қалып, ұмыт бола береді.

Дәстүрлі мәдени-тынығу жұмысы дегеніміз түптеп келгенде ұлттық болмысты басқалардан алабөтен айрықшалап, даралап тұратын ішкі бір айна іспеттес. Онсыз халық болмайды. Кешегісіз бүгінде, ертеңде тұл. Дәстүрді адамның қай ұлтқа жататындығының бір басты белгісі ретінде қарастырған жөн. Дәстүр, әдет, салт, үрдіс, тіпті дағды деген сөздер кең мағынада адам мінезі мен тіршілігіне байланысты қанға сіңген қылықтар. Демек, дәстүрлі тынығу әрекеттері тез өзгеріп, немесе жоғалып кете қоймайтын құбылыс, ол ұзақ дәуірлер бойы екшеліп, сұрыпталып қалыптасқан қазына. Оның ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы зор, халықтың мінез-құлқы мен мен іс-әрекетінің рухани негізі. Қоршаған ортасымен гармониялық қарым-қатынасты қалыптастырып, үйлесімді өмір сүру, шаруашылық игеру және жүргізудің дәстүрлі реттеушілік амалдарына сүйене отырып кәсіби бағдар берумен қатар шаруашылықтың мифологиялық-этикалық нормаларын атқару, отбасылық қарым-қатынаста әр адам құндылығын арттыру мақсатымен әлеуметтендіру рәсімдерін ұйымдастыру мәдени-тынығу жұмысының ұлттық дәстүрі ретінде сабақтастығын жоймайды.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетін зерттеген философ Н.Сәрсенбаев: «әр ұлттың психикалық түзілісі ұлттық сезім, ұлттық салт-дәстүр және ұлттық мінез-құлық түрлері ішкі факторлар ретінде осы ұлт топтарының рухани ерекшеліктері мен қасиеттері ретінде, ал ұлттық салт пен дәстүрлер сыртқы факторлар ретінде, қоғамдық пікірлер күші ретінде осы ұлт өкілдерінің қоғамдық тәртібін бір қалыпқа келтіретін материалданған идеялар ретінде байқалады», - деп есептейді. Бұған қарап салт-дәстүрлердің біріншіден, ұлттық психикаға байланысты біраз тұрақты немесе тұрақтанған нәрсе екенін аңғарсақ, екіншіден, ұлттық мінез-құлқын, қоғамдық кейпін байқататын құрал екенін, сол мінез-құлықтың көріну амалдарының бірі екенін көреміз.

Мәдени-тынығу жұмысы дәстүрлерінің жалпыға ортақ ең маңызды қызметі - адамдар арасындағы өркендеп және өзгеріп отыратын рухани өмірді тұрақты түрде ретке келтіріп отыру. Тұрақтылық болмаса, даму да болмайды. Демек дәстүрсіз қоғамдық қатынастардың қалыптасуы, дамуы өзгеруі де мүмкін емес. Тұрақтылықты реттей отырып, дәстүр қоғамдық болмыстың ең маңызды негізін түзейді. Бос уақыт құндылығын тиімді пайдалана отырып, қоғамдық рухани қатынастар тарихи дамудың әрбір жана сатысында сақталып қана қалмастан өзгеріп, жаңара береді. Сөйтіп, мәдени-тынығу дәстүрлері арқылы рухани даму байланыстары қайта жаңғырып жүзеге асады, ескі мәдени әрекеттер түрлерінен қазіргі және болашақтағы мәдени-тынығу түрлері келіп шығады.

Тәжірибелік бөлім. Ұлттық дәстүр - кез келген ұлттың тарихи даму үрдісінде қалыптасады. Дәстүрлер тек сол адамдар ортақтығына тән, көптеген белгілерімен басқа ұлттардан ерекшеленеді. Дәстүрлер белгілі ұлттық психикалық ұғымын қалыптастырады, этникалық орталық ерекшеліктеріне ықпалын көрсетті. Осыдан барып, халықтық этникалық айырмашылық пайда болады.

Ол айырмашылықтар ең әуелі ұлттық дүниетанымға енгізілген, рәміздік сипат алған мәдени әрекеттерден орын алады. Ғылымда қалыптасқан таным бойынша адамзат дүниетанымы мифологиялық, этикалық және философиялық сипатта дамыған. Қазақ мәдениетінде дүниетанымдық ұстанымының аталған үшеуі де үйлесімді орын тауып отыр. Оған айғақ қазақ мерекелік мәдениеті. Өйткені қазақ мерекелерінде қоршаған ортасын /адам, табиғат/ қарым-қатынасын, тұрмысын, шаруашылығын реттеп үйлесімділікті орнату үшін атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа, ғасырдан ғасырға алмасып келе жатқан наным-танымға киелі мән беріліп, қадір тұтатын ұлттық идея - мифологиялық-этикалық ұстанымға сай келеді. Ал осылардың барлығы – жамандықтан аулақтататын, жақсылық жолын ашатын, соларға сүйене отырып адамның үйлесімді өмірін орнату аңсарын көпсалалы мәдени әрекеттер арқылы өміртірлігін қарастыруы - философиялық ұстаным.

Ата-бабаларымыз үшін шекара тұтастығын, халық бірлігін сақтау көздеген басты мұрат болғандықтан, соған лайықты өмір тәртібін де орната білген, ұрпағына айнымас мұра етіп қалдырған қасиеті. Сонымен бірге, қазақ халқының ұстанған ішкі даму саясатының бірі- жеке тұлғаны қастерлеп, оның бойындағы адами қасиеттерді дәріптеу, үлгі тұту, ұрпағына өнеге ету. Бұл әлеуметтік күрделі мақсатқа жету үшін де халықтық той- мерекелер мен салт-дәстүрлер қалыптастырылған. Ел ырысын сақтау үшін, оны сырт шапқыншыларға таптатып, ата-баба қанын есіл етпеу үшін де батырлық, елдік, ерлік сабағынан өткізер салт-дәстүр мен жөн-жоралғылар пайда болған. Осы рухани құндылықтарды сақтап, елдік қасиеттерді дамыту үшін қазақ халқының басты қажеттіліктері өмір үйлесімділігін сақтау қабілетіне байланысты болған.

Дербестікті сақтап, өзіндік орта құру, оның өзгелер алдында абыройлылығы жеке тұлғалық қасиеттерге байланысты екенін, адам дүниедегі ең алып та алпауыт күш екенін біліп- байқаған бабаларымыз, адам бойындағы қабілет-қасиеттерді қалыптастыруға арналған салт-дәстүрлер ойластырып, философиялық, психологиялық, педагогикалық ұғымдары айқын далалық ғылым негізін қалыптастырған.

Нәтижелер мен талқылау. Көшпелі халықтың өзгелермен қарым-қатынас жасап, тіл табысуы тек өз аты емес, елге танылар жасқа келген ұл-қызы үшін да абырой жолына бастама болғандықтан, өзге халықта кездеспейтін көші-қоны салт-дәстүрлерінің пайда болу тамыры жатыр.

Әр халықтың өмір салтын қалыптастырушы шаруашылық бағыты. Қазақтың ішер-жері, киер киімі, қоныс-мекенінің жабдығы, үй болып отандасу үшін қалыңын төлеп, той қамын жасауы, ел аралап жер көруі, тіпті бәйгіге шауып мақтан тұтары да -мал. Шаруашылық көзі, тіршілік нәрі - бәрі мал шаруашылығына байланысты. Сол себептен де қазақ салт-дәстүрлері ішінде мал шаруашылығына байланыстылары, оның ішінде шаруашылыққа бейімдеу мен тәрбиелеу үлгілерін тарату мақсатында қалыптасқандары дараланып тұрады. Ал ең бастысы, осы аталған бағыттардың қай-қайсысында да қоғамдық- мәдени даму кезеңдерінің бәрінде де адам өміріндегі басты уақығаларды атап өту қажеттігі салт-дәстүрлер мен той-мерекелерді туындатты. Ол табиғат құбылыстарының өзгеруі, еңбек табыстары, көңіл-күйдің салтанатты қуанышы мен қайғылы-қасіретті кезеңдеріне байланысты ұйымдастырылған. Осындай эмоционалдық талпыныстан дәстүрлік мәдениет бастау алып, салт-дәстүрлер мен мерекелер қалыптасуына ықпал етіп, әлеуметтік-мәдени өмірдің басты формаларының біріне айналған.

Қоғам дамуы барысында мерекелер әлеуметтік өмірдің тұрақты компоненті болып енді. Мерекені уақытша жұмақ кезеңі деп ұғынуы да сондықтан шығар. Аль Беруни мерекені «адам өміріндегі маңызды кезең»- десе, Махмуд Қашғари – «бұхаралық қуаныш пен ойын- сауық күні»,-деп атаса, Омар Хайям «жұмақты уақыт»,- деп айтқан.

Мерекелер этностың өмір салтына айналып, өмір мәнін, бақыт туралы халық ұғымын образдық формада сипаттайды.

Археологтар, тарихшылар, мәдениеттанушылар, өнертанушылар пайымдауынша мереке мәдениеттің ең көне формаларының бірі. Мәдениет тарихын зерттеуші, атақты ғалым М.М.Бахтин ойынша «мереке қандайы да болмасын - адамзат мәдениетінің алғашқы формасы». Ал Генкин Д.М. - «мерекелердің терең тамыры адамзаттың балалық шағынан бастау алады»,- деген дәлел айтады. Мерекелердің туындау көзін қарастырған кезде тек қана бір этнос тарихын зерттеп ұғыну мүмкін емес, өйткені біз тарих тереңіне бойлаған сайын халықтар арасындағы белгілер мен айырмашылықтардың іздері де сол ғұрлым өше береді. Сондықтан белгілі бір халықтың, ұлттың, этностық мерекелерінің бастауын, қайнар көзін тұтас тарих тереңінен және тарихи тағдыры ортақ немесе жақын халықтардың тарихынан іздестіру қажет.

Қазақстанның барлық өңірінде кездесетін жартас суреттерінен шаттана билеп жүрген қауымның, шалқи үн қатқан сыңайындағы адамның небір таңғажайып кескіндерін

көруге болады.

Гомердің «Одиссейінде» Аспазия деп аталатын көшпенділер жерінің «биенің сүтімен қоректенетін» тұрғындарының өмірі, тіршілігі жайлы мәліметтерді кездестіруге болады. Бұндай мәліметтерді көне грек тарихшысы, тарих атасы атанған Геродоттың еңбектерінен, Страбонның географиялық жазбаларынан, тіпті көне Грецияның мифтері мен аңыздарынан кездестіруге болады. Гомердің «Одиссейінде» Әму-Дария мен Сыр-Дария аралығында жасайтын скифтер жайлы, массагеттердің тұрмысын түсіндіру әрекеттері жасалынған. Қытай шежірелерінде көшпелі түркілердің мәдениеті жайлы деректер бар.

XIII-XV ғасырлар арасында қазақ даласын басып өткен Плато Карпини, Гильом де Рубрук, Марко Поло сияқты саяхатшылар жазбаларында көшпелілердің өмірі, тұрмыс-тіршілігі, ойын-сауықтары баяндалған.

Плато Карпини мен Гильом де Рубруктің жасаған саяхаты Қазақстанды мекендеген халықтардың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері мен наным-сенімдері жайлы өз заманына сай тың мәліметтер береді. Осылардың төркініне үңіліп, көптеген құнды да маңызды мәліметтер алуға болады. «Дунайдан тартып күншығысқа қарай созылып жатқан скифия жерінің» тұрғындарының үйлену, әмеңгерлік, дінге табыну рәсімдерін, шаруашылыққа және басқа да әлеуметтік уақиғаларға байланысты мерекелік дәстүрлерін сипаттап көрсетті. Парсылардың және Орта Азиядағы Соғды, Хорезмді мекендейтін халықтардың мерекелері жайлы тарихи дерек көзі ретінде энциклопедист-ғалым әл Берунидің /X-XI ғасыр/ еңбектерін ерекше атап өту қажет. Мұнда Орта Азия халықтарының, атап айтқанда соғдылықтыр, хорезімдіктердің мерекелері, олардың қалыптасуы, тойлану рәсімі, дамуы жайлы жан-жақты да нақты мағлұматтар келтірілген.

Ұлттық мерекелердің туындау түп-төркінін қарастырғанда, оның туындау төркінін іздестіруді мифтер мен аңыздарда, әсіресе тарихшылардың келтірген деректерінен бастауға әсте болмайды. Мұндай дерек көздері тарих үшін синхронды мәнге ғана ие. Себебі ешбір халықтың рухани мәдениеті еш уақытта сырт жолаушыға мақтану үшін жасалмайды. Демек, батыс, шығыс жолаушылары, тарихшылары қалдырған деректеріне сол кезеңнің бір айғағы ретінде ғана назар аударуға болады.

Мерекелердің даму жолдары көне халықтар тарихынан анық байқалады. Алғашқы мерекелердің бірі болып аңшылар ойыны аталады. Олар аң аулауға дейін де, оның сәтті аяқталғаннан да кейін салтанатты-қуаныш іс-шара ретінде атаған.

Орта Азия кеңістігінде полеолит дәуірінің соңғы кезеңдерінде алғашқы діни салалар қалыптасуына байланысты түрлі нанымдар пайда болады: тотемизм, фетишизм, анимизм, магия т.б. Олар түрлі рәсімдер арқылы тіршіліктен орын алған: қуаңшылықта - тасаттық жасау, күнге табыну, сәтсіздік сәттерде құрбандық шалу, ауру-сырқауда бәдік айтыс немесе зікір салу т.б. Көне салт-дәстүрлерден бастау алған халықтық мерекелер алғашқы қауым тұрғындары сияқты қарапайым болса да, әр тайпа өмірін реттеуші, қалыптастырушы данагөйлік көрсеткішіне іспеттес. Ол күнделікті тіршілік әрекеттерін құрастырушы, қоршаған ортамен қарым - қатынас жасау, рухани үйлесімдік табудың құралына айналған. Салт-дәстүрлік әрекеттер мәдени демалыс ұйымдастыруда, рухани баюда, өз заманының адамдарын тәрбиелеуде аса құнды әлеуметтік-мәдени жүйе ролін атқарды. Салт-дәстүрлер мен той-мерекелер негізінде халық шығармашылығының түрлері дамып шыңдалды, сол жиын- тойларда айтылып, орындалып ауызша жатталып, әр тарапқа тарқайды: ән, жыр, күй, терме, би, айтыс т.с.с.

Қорытынды. Аталған бағыттағы салт- дәстүрлер толығымен бүгінгі күнге дейін жетуі мүмкін емес еді. Бұл ұқыпсыздықтан туындаған жағдаят емес, ол өмір заңдылығы. Мәдени мұраның сақталу тәртібі. Сана мен мінез-құлық, қарым-қатынас мәдениеті мен тұрмыс салты өзгеруіне байланысты реттеуші құралдар да өзгеруі тиісті.

Салт-дәстүрлік әрекеттердің қалыптасып, өміршең болуының тағы бір себебі оның рухани-эстетикалық орта мен ұлтты дараландыратын, танымы мен тағлымын танытатын

рәміздік рәсімдер мен белгілер. Ұлттың дүниетанымы мен рухани құндылықтарының басты белгілері ретінде наным-сенімдер мен қатаң тиюлар арқылы сақталу тәртібі жойылмай келген мұра.

Дүниетаным жалпы ұғымын дүниеге көзқарас жүйесі және адамның сол дүниеден алатын орыны деп анықталады. Сонда дүниетанымның негізгі ұғымдары «дүние» мен «адам» болмақ. Өмірді рухани–практикалық жүйесі тұрғысынан игеру осы қос ұғым аясында қалыптасады. Дүниені рухани-практикалық игеру білім мен өмірлік көзқарас, адамгершілік қасиеттер, әлеуметтік мінез-құлықтарды реттеу, психологиялық және эстетикалық талғамдар арқылы көрініс табады. Дүниетанымда аталған танымдық әрекеттерден басқа түсіну, қарым-қатынас жасау, өткенді ұғыну сияқты дүниені практикалық тұрғыдан игеру жолдары да бар. Солардың ішінде бабалар қалдырған рухани мұраны игеру жолының бірі мерекелер мен салт-дәстүрлерде тұрақты орын алған дүниетанымдық элементтерге талдау жасап, олардың әлеуметтік мінез-құлықты қалыптастырудағы тұрақты белгілерін анықтау мақсатын қойып отырмыз. Қазақ салт-дәстүрлерінің барлық саласында орын алған тұрақты дүниетанымдық элементтер мақсаткерлік, жамандықтың алдын алу, жамандықпен күресу және жеңу, үйлесімділікті сақтау деп білеміз. Дүниетаным заман ағымына сай өзгерістерге ұшыраса да, табынушылықтан ғылыми дәлелдемелерге бетбұрыс жасалып, көбінің мән-мағнасына өзге сипат берілсе де, дәстүрлі мәдени-тынығу жұмыстарының көбі тіршілік айналымынан орын алып келе жатқаны да сондықтан деп түсінуге болады.

Дәстүрлі мәдениеттің барлық салаларында: ойнау, қарым-қатынас жасау, шаруашылықты игеру, өнермен айналысу, мерекелеу мен барлық тіршілік әрекеттерін рәсімдеу арқылы өмір үйлесімділігін реттеу үлгілерінде қазақ дүниетанымын сипаттайтын элементтері айқын. Олар әрекеттік, вербалдық, атрибутивтік, материалдық элементтері. Аталған элементтердің символдық мәні өмір тіршіліктің гармониясы сақталуына кесел келтірер, кедергі болар жаманшылықты болдырмау және жамандықпен күресіп жеңу, үйлесімділікті сақтауға арналған ишараттарды тұрақтандыру, сол арқылы мәдени құндылықтарды баянды ету, ұрпаққа жеткізу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А. Құралов Қазақ дәстүрлі мәдениетінің анықтамалығы. Алматы, 2001
2. Сарыбеков Қ. Қазақтың ежелгі әдет-ғұрып, салт-саналарының табиғат қорғаудағы маңызы. // Қазақстан мектебі, 1995, №12.
3. Ақатаев С. Көне түркілердің бесік құдайымы - Ұмай. - Дала, 2000, №6
4. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы.- Алматы, 1997.
5. Құдайбергенова А. Сырдарияның төменгі ағысында тұратын қазақтардың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүр ерекшеліктері. // Қазақ әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері кітабында. - Алматы, 2001.

КОНТУРЛЫҚ ТІГІСТЕРДІ ОРЫНДАУҒА АРНАЛҒАН АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ТІГІН МАШИНАСЫН ЖОБАЛАУ

Таукебаева Кунсулу Сатхановна техника ғылымдарының кандидаты
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Жаскеленова Айнұр Ермаковна техника ғылымдарының кандидаты
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Шокалакова Сауле Бектуровна педагогика ғылымдар магистрі
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Аннотация. Мақалада қазіргі заманғы жеңіл өндірісінде негізінен жиекті тігісті орындауға жалпы тағайындалған тігін машиналарды зерттеу, жиекті тігістерді орындау жолдарын зерттеп логикалық талын жасау, бұл мақалада ұсынылып отырған құрылым жаңа жасалған әдіске негізделген, Бұйымды бағдарлап тасымалдау әдісін іске асыру үшін базалық 330 кл тігін машинасының тасымалдау механизмі жаңартылды, ол инеге қатысты оңға немесе солға бұру арқылы дайындамалардың шетіне тігістер салу кезінде контурдың өзгеруіне автоматты түрде жауап бере алатындай етіп жаңартылды. Осылайша, эквидистантты тігісті қамтамасыз ету

Қазіргі уақытта бұл тақырып өзекті, жеңіл өнеркәсіп өндірісіне жоғары технологияларды енгізу мақсатында шағын өндіріс жағдайында аяқ киім өндірісінде бөлшектерді автоматтандырылған контурлық өндеуге арналған жаңа жоғары тиімді әдістер мен жабдықтарды әзірлеу.

Түйінді сөздер: жеңіл өндірісі, тігін машинасы, жиекті тігістер, нарықтық, экономика, тасымалдағыш роликтер, фрикционды құрылым,

Аннотация. В статье исследуются швейные машины общего назначения для выполнения краевого шва в легкой промышленности, изучаются способы выполнения контурной обработки, предлагаемая в данной статье, основана на новом разработанном методе, базовом 330 модернизирован механизм транспортирования так, что он имеет возможность, автоматический реагировать на изменения контуров во время прокладывания строчек по края заготовок, поворачивая последнего то вправо или влево относительно иглы. Тем самым, обеспечивая эквидистантную строчку

В настоящее время данная тема актуальна, в целях внедрения высоких технологий в производство легкой промышленности разработка новых высокоэффективных способов и оборудования для автоматизированной контурной обработки деталей при изготовлении обуви в условиях минипроизводства.

Ключевые слова: легкое промышленность, швейная машина, краевые швы, рынок, экономика, модернизация, механизм транспортирования, фрикционная конструкция, оборудования.

Annotation. The article examines general-purpose sewing machines for performing edge stitching in light industry, studies methods for performing contour processing, proposed in this article, is based on a newly developed method, the basic 330 has upgraded the transportation mechanism so that it has the ability to automatically respond to contour changes during stitching along the edges of workpieces, turning the latter then to the right or left relative to the needle. Thus, providing an equidistant line Currently, this topic is relevant, in order to introduce high technologies into the production of light industry, the development of new highly efficient

methods and equipment for automated contour machining of parts in the manufacture of shoes in a mini-production environment.

Keywords: light industry, sewing machine, edge seams, market, economy, modernization, transportation mechanism, friction structure, equipment

Кіріспе

Ғылыми жұмыстың тақырыбын негіздеу

Қазіргі заманғы жеңіл өндірісінде негізінен жиекті тігісті орындауға жалпы тағайындалған тігін машиналарын қолданады. Мұнда технологиялық процесс оператордың қатысуымен орындалады. Жиекті тігісті орындау оператордан үлкен мұқияттылықты, шыдамды, шеберлікті, процестен көзалмай үнемі қадағалауды талап етеді. Өйткені жиекті тігіс бұйымды біріктіріп қана қоймайды, ол бұйымның сапасын да анықтайды. Сәл технологиялық шарттан ауытқу, мысалы бұйым жиегінен 0,1 мм ауытқу бұйымды жарамсыз етеді. Мұндай жұмыс адамды қажытады. Ұзақ уақыт жұмыс істеген адам кәсіби ауруға ұшырайды. Мұндай жұмыстан үлкен өнімділік талап ету мүмкіндігі жоқ.

Жеңіл өндірісінде бұл операция көптеп қолданылады, мысалы жинау тігісі 10^{10} операцияда орындалады, оның 60% бұйымның жиегімен түседі .

Зерттеу әдістері. Жиекті тігістерді орындау жолдарының зерттеп логикалық талын жасау

Белгілі жиекті тігістердің орындалуы тәртіптерін зерттеп мынадай тұжырымға келуге болады , жалпы жиекті тігісті мүмкін орындау жолдарын логикалық бұталы тал түрінде келтіруге болады , сурет 1. Мұнда тал бұталары мүмкін болған жиекті тігістердің орындалу әдістерін, жиектің формаларын, бұйымның қозғалу сипатын көрсетеді. Талдың тамырынан жиекті тігістің профилі - бірінші рангты бұта шығады: L - түзу сызықты; R(ϕ)- доға кесінді; R(ϕ), L - кесінділер композициясы, ол түзу сызықты және доға кесінділерден тұрады; R(ϕ), L, γ - комбинациялы сынық жиектер; екінші рангты бұталар қозғалыс жылдамдығын сипаттайды ($\omega_1\omega_2$); үшінші рангтаға бұталар – жиекпен қозғау әдісін (V_1V_2); төртінші рангты бұталар – бұйымды қозғау әдісін көрсетеді (A,B,V). Әр бұтаның төбесінде қай операцияда берілген өндеу әдісін қолдануға болатындығы көрсетілген.

Көп технологиялық операциялардың арасында бұйымды жинау операцияларының орны ерекше, оларды автоматтандыру еңбек сапасы мен өнімділігін арттырары сөзсіз.

Бұл операциялардың күрделілігі сонда, ол жиектен 1,0÷1,5 мм [1] жерден өтуі тиіс, ал қателік мөлшері модельді аяқкіім үшін $\pm 0,1$ мм [2].

Бұл операцияларды орындайтын көптеген құрылымдар белгілі. Бірақ олар жиекті тігісті арнайы даярлаған программа бойынша орындайды.

Арнайы әдебиеттердегі деректерді зерттеу барысында, бұл тақырып бойынша тігісті автоматты түрде орындау мақсатына қолданылатын құрылымдар құны 50-60 мың АҚШ доллары көлемінде екен. Бірақ олар бір тігіс түрінде ғана арналған. Егер тігіс түрі, бұйым өлшемі, фасоны өзгерсе прогораммаларды қайта жасау керек болады, бұл үлкен уақыт және қаржы шығынын талап етеді.

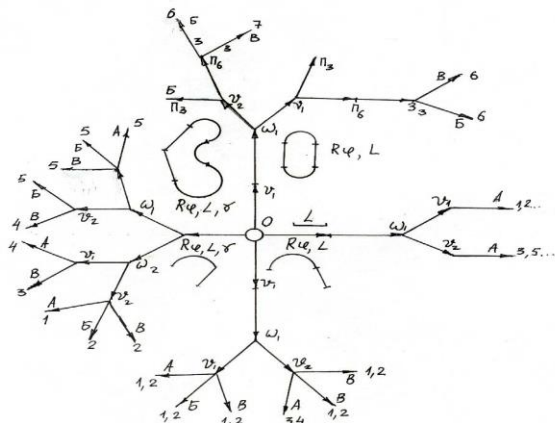
Ал ізшіл жүйелерді қолданып, тігісті автоматты түрде орындайтын құрылымдар тиісті дәлдікпен жұмыс істемейді, өйткені олар инертті, дер кезінде тоқтай алмайды, тез бұрыла алмайды, сөйтіп тігіс қателігін тудырып, бұйым сапасыз болып шығады.

Техникада қатаң программа бойынша (жұдырықша, копир, шаблон т.б.) жұмыс істейтін құрылымдар белгілі. Бұлар да тігіс түрі, өлшемі, бұйым фасоны өзгерсе қатаң программаны құрылымдарды қайта жасауды керек етеді, бұл қымбат жұмыс.

Тігісті автоматтандыру мәселесімен Қазақстанда басқа ғылыми орталықтар шұғылданбайды, тек Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық

институты «Бастапқы әскери дайындық және шығармашылық мамандықтар» кафедрасының ғалым-мамандары ғана 2008 жылдан бері шұғылданады.

ТМД елдерінде бұл мәселемен шұғылданатын Россия, Украина, Белоруссия, Молдова, Грузия, Әзербайжан т.б. елдерімен кафедраның тығыз байланысы бар. Ондағы ғалым-мамандармен ылғи творчестволық қарым-қатынасты үзген емес. Бірақ бұл елдерде және шалғай шетелдерде кедергі эффектісіне негізденген құрылымдарды зерттеу және жасау қолға алынбаған. Біздің ұсынатын құрылымның құны 600 доллар көлемінде ғана, демек шетел аналогынан 100-150 есе арзан деген сөз.

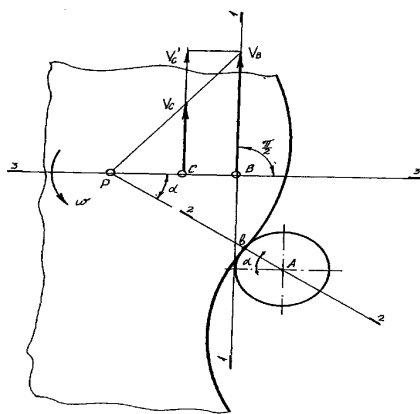

Сурет 1. Жиекті тігістерді орындау жолдарының логикалық талы.

1.3. Бұйымды жиекті тігіспен өңдеу әдісінің жазбасы

Бұл жұмыста ұсынылып отырған құрылым жаңа жасалған әдіске негізделген.

Мұнда жиекті тігіс орындалатын бұйымды бағдарлап қозғалту көлденең тігіс бағытымен қозғалатын инемен В, сурет 2, түзу сызық 1-1, өзгермейтін мөлшерге v_B және қос роликті қозғағыш С, v_C , өзгергіш шамаға қозғайды. Мұнда $v_B < v_C$ /егер жиек қисығы ішке қарай бағытталса/, немесе $v_B > v_C$ /егер жиек қисығы сыртқа қарай бағытталса/. Осы қозғалыс әдісі, бұйымды лездік айналу орталығы (ЛАО) Р арқылы бұрады, да жиекті 2- 2 нормалында, В,С нүктелері арқылы жүргізілген горизонталь 3-3 сызығына қатысты, α бұрышымен орналасқан тірегіш А апарып түйістіреді. Осы әдіс бойынша кез келген жиекті бұйым бір циклда міндетті түрде тірегішке түйіседі. Оны роликті тасымалдағыштың жетекші механизмде орналасқан солқылдақ құрылымның көмегімен іске асырады. Бұл құрылым жиектің қисықтығына қарай, жоғарыда көрсетілген қозғалыс шамасының v_B , v_C айырмашылығын қамтамасыз етеді. Демек оның жұмысына жиектің қисықтығы программа болады.

Сурет 2. Бұйымды бағдарлау процесі.

Автоматтандырылған құрылымның структуралық схемасын негіздеу
 Жоғарыда көрсетілген бағдарлап тасымалдау әдісін іске асыру үшін базалық 330 кл. машинасы негізінде жаңа құрамданған автоматтандырылған [1] машинасы жасалған. Ол: тігіс бағытымен қозғалатын инеден, қос роликті қозғағыш, бұйым шетін тежейтін тіректерден тұрады, сурет 3.

Төменгі қозғағыш ролик C_1 тігіс қадамын өзгеткіш қорап арқылы айналмалы қозғалысқа келеді. Білік 2 – де айналдырғыш дегене 3 фрикциялы муфта 4 арқылы жалғанған, бұл роликкі жұмыс кезінде жиектің қисықтығына қарай қажетінше қозғалыс жасау мүмкіндігін береді. Жоғарғы тасымалдағыш ролик C_2 қозғалысты білік 5 тісті дегенелер 6 және 4 муфта сияқты жұмыс істейтін солқылдақ буын 9 тұрады. Ине В тігіс бағытымен қозғалысты эксцентрікті рычагтар жүйесі арқылы алады, ауытқу мөлшері рычаг 11 сектор саңылауымен бұрып, гайка 16 – мен бекіту арқылы орындалады (рисунок 3), ал сурет 3 бойынша, рычаг 17, гайка 16.

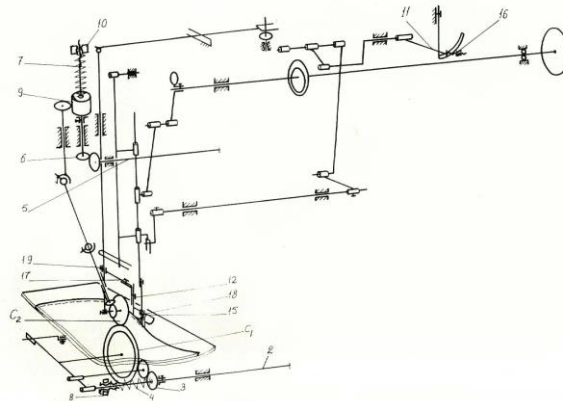
Автоматты машинаның жұмыс істеу реті. Бұйым Д қозғау роликтер C_1 , C_2 және ине В арқылы орындалады. Роликтермен қозғалту шамасы V_C , инемен қозғалту мөлшерінен V_B кем болғандықтан бұйым жиегі ЛАО (Р) арқылы бұрылып, А тірегіне келіп түйіседі де, Δ мөлшеріне жиек мыжылады. Жиектің тірегішке мыжылу күші, алдын ала материал түріне қарай солқылдақ құрылымның серіппесінің 4 және 7 (сурет 3) қысымын реттеу арқылы таңдалып қойылады. Ол C_1 и C_2 роликтерінің әртүрлі тайғанау мөлшеріндегі қозғалыс моментін қамтамасыз етеді, сурет 5 қараңыз. Осылардың арқасында жиектің артық мөлшерде мыжылмауы қамтамасыз етіледі. Сурет 4, 5-де 9,16 бұрандалар.

Жиек тірегішке А түйіскен соң сызықты жылдамдықтар V_C , V_B өзара теңеседі. Бұйым теке қозғалады, ал жиек тірегіштен сәл (0,1 мм) шамасына тірегіштен алшақтаса, солқылдақ құрылым қайтадан роликтер мен иненің қозғалыс шамаларының айырмашылығын тудырады, да бұйым қайта жиегімен тірегішке түйіседі. Осы түйістіру процесі – жиекті тірегішке қатысты бағдарлау әр тасымалдау циклында қайталанады, сөйтіп үздіксіз бағдарлау әрекетінің арқасында жиекті тігістің орындалуы бұйым жиегіне эквидистантно – біркелкі болуы қамтамасыз етіледі.

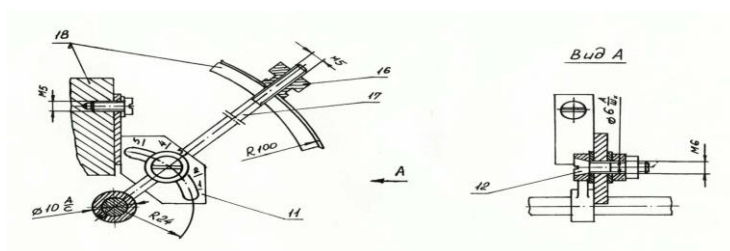
Осы бағдарлау әдісін қолданып автоматы жиекті тігіс жасайтын машиналар жасалды. Оның бірін мына фотолардан көруге болады, сурет

Бұларды жоғарыда (сурет 1 қараңыз) көрсетілген операцияларда аяқ киім және тігін, тері галантереясы өндірістерінде қолдануға болады.

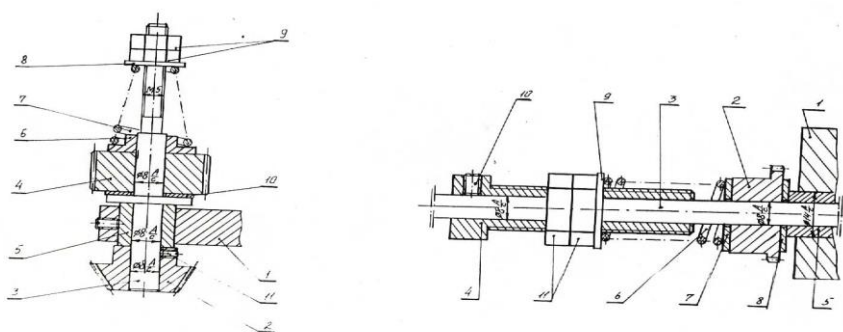
Осы операцияларды алғашқы 330 кл негізінде жасалған модель – үлгі автоматты машинамен өндірісте орындалуын мына суреттерден көруге болады (операциялар сурет 6)

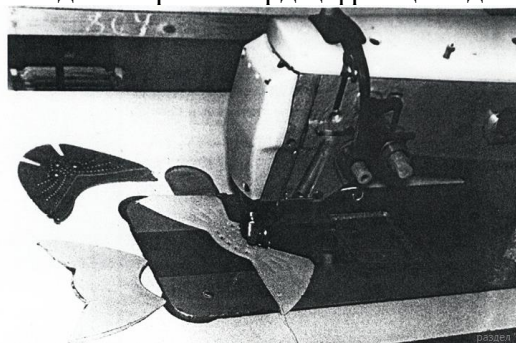
Сурет 3. Автоматтандырылған жиекті тігіс машинасы.

Сурет 4. Иненің көлденең тігіс бағытымен ауытқуын реттегіш құрылым.

Сурет 5. Тасымалдағыш роликтердің фрикционды құрылымы.

Сурет 6. Автоматы машинамен жиекті тігісті орындау фрагменті.

Қорытынды

1. Қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайында жеңіл өндірісіне жоғары технологияны ендіру мақсатында, өндірістегі технологиялық операциялардың сапасы мен өнімділігін көтеру мәселесі, оларды орындайтын автоматты құрылғылар мен машиналармен жабдықтауды талап етеді.

2. Белгілі жиекті тігістердің орындалуы тәртіптерін зерттеп мынадай тұжырымға келуге болады, жалпы жиекті тігісті мүмкін орындау жолдарын логикалық бұталы тал түрінде келтіруге болады. Мұнда тал бұталары мүмкін болған жиекті тігістердің орындалу әдістерін, жиектің формаларын, бұйымның қозғалу сипатын көрсетеді.

3. Осыған орай жұмыста жеңіл өндірісінің бұйымдарын жинауда жиі кездесетін жиекті тігісті автоматты орындау тәсілдері мен оны орындайтын құрылғылар мен автоматы машиналар жасалған:

- Бұйымды автоматты бағдарлау әдісі негізінде (А.С. 1333728) тігін маналары негізінде 330-8, 597 кл. (патент РК 1098743) жиекті тігісті автоматты жасайтын құрылым жасалған;

- Әдіс (А.С. №1333728) негізінде (430 кл.) машинасын қайта құрамап, екі бұйымды жиекті тігіспен еріксіз жинау құрылымы жасалған.
4. Жасалған құрылымдар арзан, көп қаражатты талап етпейді. Мысалы: 420 и 438,4 долларов 330-8 кл. машина үшін; 790 и 810,4 долларов – 430 кл машина үшіншығынмен жай машинаны автоматты машинаға айналдыруға болады.
5. Өндірістік тексеруден өткен 330 кл машинасы тігіс сапасын көтеруге қол жеткізді. Тігіс дәлдігі $\pm 0,1$ мм артық болған жоқ. Бұл қолмен тіккеннен әлдеқайда дәл орындалған тігін тізбегін көрсетеді.
6. Аяқ киім өндірісіндегі бір автоматты машина тігіске қажетті салпыншақты кеміту есебінен жылына 3×10^5 дм² және операцияны орындайтын оператордың үлкен квалификациясын талап етпейді , себебі жиекті тігіс оператордың қадағалауын қажет етпейді, автоматты түрде жиек инеге қатысты бағдарланады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баубеков С.Д.- д.т.н., профессор, чл-коор РАЕ ,Таукебаева К.С.- к.т.н., проф. РАМ, С.С.Баубеков – магистр ТИГУ «К определения оптимальных параметров автоматизированной машины для контурной обработки деталей»/ Н-ж «СОВРЕМЕННЫЕ НАУКОЕМКИЕ ТЕХНОЛОГИИ», РАЕ (Москва) с присвоением Импакт-фактор РИНЦ 0,738, ВАК РФ, 2016 (невключены в список 2016)
2. Баубеков С.Д.- д.т.н., профессор, чл-коор РАЕ , Таукебаева К.С.- к.т.н., проф. РАМ, С.С.Баубеков – магистр ТИГУ. «Исследование работоспособности самонастраивающего фрикционно-транспортно-ориентирующего устройства (фтоу) автоматизированной швейной машины»// РАЕ (Россия) Н-ж «Фундаментальное исследование», РАЕ (Москва) с присвоением Импакт-фактор РИНЦ 0,738, ВАК РФ, 2016 (невключены в список 2016)
3. Таукебаева К.С. Машинатанудағы инновациялар.оқу құралы. Тараз.ХТИИ.2023-302 б.
4. Баубеков С. Ж. Динамические задачи в механике.учебник. Тараз-ИП-Бейсенбекова-2016-166с
5. Учебник / С. Баубеков, К. Таукебаева.- Оборудование для выполнения швейных операций Тараз: ИП "БейсенбековаА.Ж", 2016 г.- 175

**О СУЩНОСТИ АВТОКОЛЕБАНИЯ ДЕТАЛИ В ПРОЦЕССЕ ЕЕ
ОРИЕНТАЦИИ С ПРИМЕНЕНИЕМ ФРИКЦИОННО-ТРАНСПОРТНО-
ОРИЕНТИРУЮЩЕГО УСТРОЙСТВА (ФТОУ)**

Таукебаева К.С.- кандидат технических наук
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы,
Республика Казахстан, г. Тараз

Жаскеленова А.Е.- кандидат технических наук
Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати
Республика Казахстан, г. Тараз

Андатпа. Жұмыс жаңа жасалған автоматты бұйым жинағыш кешеннің жиекті тігісті автоматты орындау кезіндегі бұйым мен құрылымның жұмысшы құралдарының арасындағы динамикалық күштердің технологиялық операцияға әсерін анықтауға арналған. Белгілі әдебиетте жиекті тігісті автоматтандыратын құрылғының динамикалық қасиеттері оның технологиялық операцияға әсері жеткілікті қарастырылмаған

Кілт сөздер: машинажасау, жиекті тігістің орындалуын автоматтандыру, динамикалық күштер, жеңіл өндірісі, автоматтандыруға арналған әдіс пен құрылым, эквидистантты тігіс.

Аннотация. Работа посвящена к изучению динамики между обрабатываемой деталью и рабочими инструментами вновь созданного устройства. В известных литературах малоизучены проблемы динамики при выполнении контурной обработки. Ключевые слова: механическая обработка, автоматизация кромочного шва, динамические силы, легкое производство, метод и структура автоматизации, равноотстоящий шов.

Abstract. Work behaves to the engineer and devoted for automations of contour treatment of details of good of light industry. Authors offers the new method of contour treatment of details of good of light industry and device for his realization, where in the process of implementation of contour treatment of different curvature, device automatically самонастраивается on the changes of curvature of contour and обеспечивет implementation of эквидистантной line. Questions of hitting of bodies at orientations in mechanics unconsidered. A research aim is studies of hitting of two bodies (edges of workpart and directing support), arising up in the process of to contour treatment. Results over of research of technological possibility of frame-clamping-machine complex (FCMC) and way of their expansion are in-process brought.

Keywords: engineer, automation contour operations, line, light industry, эквидистантность lines, hitting of two bodies, process of orientation, device, method of treatment, machine.

Работа относится к машиностроению и посвящена для автоматизаций контурной обработки деталей изделия легкой промышленности. Авторы предлагает новый способ контурной обработки деталей изделия легкой промышленности и устройства для его реализаций [1-3], где в процессе выполнения контурной обработки различной кривизны, устройство автоматически самонастраивается на изменения кривизны контура и обеспечивет выполнения эквидистантной строчки.

Вопросы соударения тел при ориентаций в механике не рассмотрен, а в известных работах [4-6] недостаточно отражает истинные закономерности соударения тел: в действительности относительная скорость после удара, как правило, не пропорциональна относительной скорости перед ударом. Целью исследования является изучения

соударения двух тел (края обрабатываемой детали и направляющего упора), возникающей в процессе контурной обработке. В работе приведены результаты исследования технологической возможности сборочно-машинного комплекса (СМК) и пути их расширения.

Основной технологический процесс в СМК – контурная обработка детали при их сборке в узлы изделия. Предлагается вновь созданные ряд способов и устройств для автоматизации контурных строчек ЛП, где ориентирование деталей при шитье относительно рабочего инструмента осуществляется автоматически, без участия рук оператора, посредством ФТОУ. Отличительными особенностями этих устройств являются простота конструкции, надежность работы и обеспечение высокой точности выполнения технологической операции, а также технологическая гибкость, то есть без дополнительной переналадки конструкции машин можно выполнять контурные строчки любой кривизны, так как контур является программой для работы ФТОУ.

Данный способ представляется нам наиболее перспективным, тем более, что в ряде случаев он позволяет устройству ориентации обойтись без системы управления - преимуществ, обусловленные данным обстоятельством, сомнений не вызывают.

Недостаточное исследование процесса функционирования ФТОУ, отсутствие теоретических обобщений и инженерных рекомендаций по выбору рациональных параметров и структуры рабочих органов ФТОУ, выдвигает необходимость рассмотрения и решения следующих задач:

- разработка метода расчета по определению работоспособности ФТОУ;
- исследования процесса автоматической ориентации деталей относительно рабочих инструментов, с учетом деформации краев об ограничительный упор, т.к. эквидистантность строчки обеспечивается взаимодействием края детали изделия и направляющим устройством – упором, что вызывает деформацию материала деталей изделия, определяющая точность прокладываемой строчки. Здесь, величина деформации зависит от свойства детали и конструкции ФТОУ, то есть от взаиморасположения ориентирующих инструментов и направляющего упора, а также характера явления “автоколебания” детали в процессе ее ориентации с помощью ФТОУ;
- исследование динамики процесса ориентации с учетом сухого трения детали о поверхность платформы машины;

В процессе автоматической ориентации с применением ФТОУ возникает колебательное движения ориентируемой детали. Сущность которой не изучены в известных литературах. Ниже приводим некоторые соображения о причинах возникновения автоколебания, а также установим аналитическую взаимосвязь этого эффекта с выполняемой технологической операцией с применением ФТОУ.

В нашем случае, в процессе ориентирования участвуют два инструмента и ограничительный (направляющий) упор [18]. На рисунке 1 52, представлена схема автоматической ориентации детали с применением фрикционно-транспортно-ориентирующего устройства (ФТОУ).

Предлагаемый способ [18], на основе которого разработаны устройства [20-24] работают в основном, обеспечивая постоянный контакт края детали с упором (в точке *A*) за счет ФТОУ, т.е. гибкой системы установленной в устройстве (*C*) или (*B*), в зависимости от типа базовых швейных машин. Рассмотрим случай, когда ориентирование края детали обеспечивается (после ориентированной подачи в зону шитья машинным комплексом [106,171]) инструментами (*C* и *B*), где (*C*) -транспортирующие ролики и (*B*)-отклоняющая вдоль направления выполнения строчки, игла. Причем, игла участвует в процессе ориентации, после прокола края детали и в момент отклонения ее по горизонтали. После выхода иглы из материала, деталь транспортируется роликами, то есть она теряет ориентирующее перемещение.

Итак, процесс автоматической ориентации детали делим на три этапа: первый - когда деталь доставляется в зону шитья ориентирующим устройством [106], выделяя ее и ориентируя из хаотического расположения. Деталь в начале находится в свободном расположении, далее схватом помещается на струнном конвейере, где определяется ее геометрический центр и обеспечивается правильное расположения. Затем, схватом перемещается в ориентированное положение в зону шитья; второй - где ФТОУ обеспечивает дальнейшую ее ориентацию относительно направляющего ролика; третий - когда игла выходит из материала детали, дальнейшее перемещение прямолинейно без ориентации края детали относительно направляющего упора. В процессе ориентации возможны следующие случаи:

а) если деталь имеет кривизну края (рис. 1 52.а, $(+\rho)$), то за первую половину периода перемещения без иглы, край детали отходит от упора (то есть отрывается) на некоторую величину (Δ). А (Δ) зависит от величины деформации края детали упором и величины $\rho (V_c < V_B)$;

б) если края детали имеет кривизну ($-\rho$) (рис. 1 52.б), то край отходит от упора на величину (Δ^1), то есть на величину упругой деформации края детали об упор, но $\Delta^1 < \Delta_{упр}$, т.к. край детали не успевает полностью выпрямиться, ($V_c < V_B$); Здесь, после выхода иглы из материала, край натывается на упор.

в) когда край детали прямая $\rho = \infty$, (рис. 1 52.в), здесь, после соприкосновения края детали (с упором) $V_c = V_B$, деформация края детали упором $\Delta^{11} = \min$. Здесь после выхода иглы из материала, край не отходит от упора, т.к. деталь перемещается роликами прямолинейно.

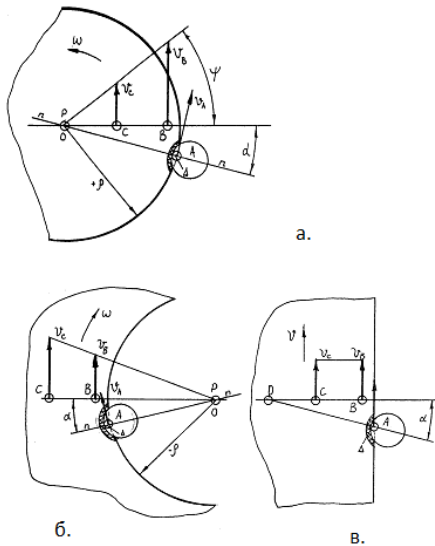

Рисунок 1 52. Процесс ориентирования детали с различными кривизнами контуров: а-«выпуклый»; б-«вогнутый»; в-«прямой».

Где $V_B/V_C > 3$; α - угол расположения ограничительного упора; V_B - скорость перемещения детали иглой; V_C - скорость перемещения детали роликами; ρ - кривизна края детали; V_A - скорость детали в точке контакта края с упором; P - мгновенный центр вращения детали; ω - угловая скорость вращения; Ψ - необходимый угол поворота детали в процессе ориентации; $n-n$ - нормаль, проведенная от центра кривизны (O) до точки контакта края с упором (точка A).

В работе [4, 94, 102, 104] рассмотрены способы решения задач об автоколебаниях, где использованы два упрощения:

- 1) о синусоидальном законе движения (для слабо нелинейных систем);

2) о безынерционности системы. Однако во многих случаях эти упрощения неприемлемы: закон автоколебаний в действительности существенно отличается от синусоидального, а движущиеся тела обладают значительной массой.

Рассмотрим случай (а), в момент ориентации детали с помощью ФТОУ то есть при ориентации детали относительно направляющего упора инструментами В и С, причем отношения линейных скоростей заданы заранее $V_C/V_B \geq 3$ [73]. При ориентации деталь, имеющая определенную массу, поворачиваясь со скоростью (ω), ударяется об упор в точке А, в результате чего ее край деформируется на величину (Δ). Здесь ФТОУ должно обеспечивать условия эквидистантности исполнения строчки по контуру детали (4.83)

$$\Delta \leq |\varepsilon|, \quad (1)$$

В работах [95,173] определены R_{op} - ориентирующая реакция с учетом сухого трения детали и игольной пластины (платформы) машины (рис.2 53.а). Представим деталь (кожа опойка) упруго – эластичным материалом [107,187]. Тогда расчетную схему (см. рисунок 53.а) приводим в вид (рисунок 53.б).

Где m -масса детали; R_{op} - ориентирующая реакция; g -ускорение свободного падения; F_k -сила сухого трения между деталью и пластиной; N_a - нормальное давление детали на упор в точке А.

В процессе ориентации детали возникают R_{op} , F_k и N_a (см. рис. 2 53.б), силы (реакций) необходимые, для обеспечения постоянного контакта края детали с упором в точка А, то есть эти силы должны обеспечить условие неразрывности контакта край детали с упором в точка А

$$R_{op} \geq F_k + N_a . \quad (2.4.62)$$

От воздействия ориентирующей реакции R_{op} ($R_{op} > 0$) в момент контакта с упором, край детали деформируется на величину (Δ), т.е. пружина (см. РИС.2 53.б) деформируется на величину X . Обозначим жесткость кожи опойки [107,187] через (c).

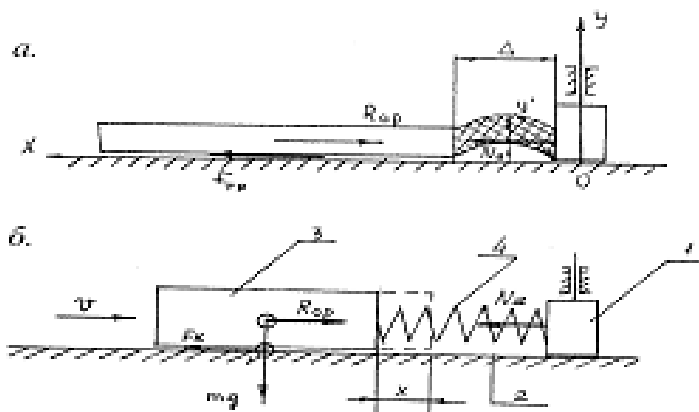

Рисунок 2 53. а – Схема к определению смятия края детали, б – схема к определению упругой деформации края детали.

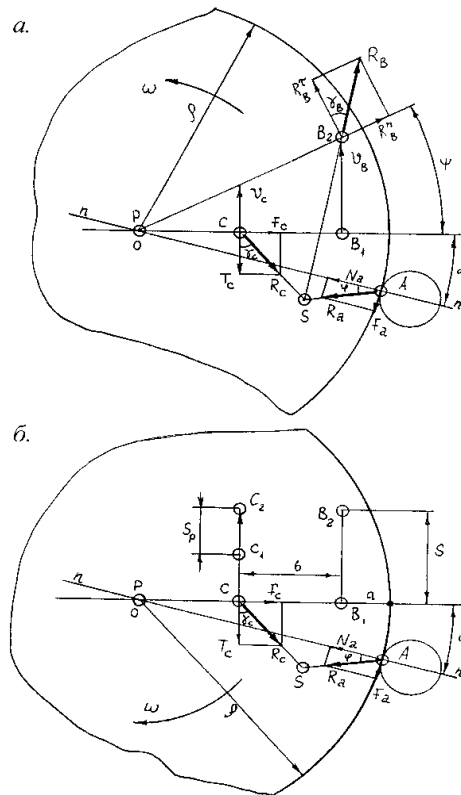

Рисунок 3 54 - Ориентирование детали: а) с инструментами В и С; б) с инструментом С.

Рассмотрим движение детали 3 связанной с пружиной 4 (это и есть деформированная часть края детали), (см. рис.2 53).

Скорость детали будем считать в рассматриваемом случае постоянной и равной $v_0 = \omega \rho$. В нормальном режиме движение детали обладает общей скоростью v_0 , причем сила упругости пружины P_n равна силе трения F_k . Если скорость v_0 мала, то малое случайное препятствие может оказаться достаточным для остановки детали. Рассмотрим, что происходит после этого.

ФТОУ, заставляет поворачивается деталь 3 со скоростью ω (см. рис.2 53), продолжая движения вправо, что прижимает пружину 4 до тех пор, пока сила сжатия пружины P не сравняется с максимальной силой R_{op} и когда игла в точке (B_2) выходит из детали, накопленная сила прижатия пружины P “срывает” деталь, поворачивая ее в обратную сторону ($-\omega$) (рис. 2 53.а) относительно точки (линия) прижатия детали роликами (C) на величину прижатия - деформации (Δ^1).

Здесь, отход края детали от точки A происходит на величину деформации смятия края детали упором, а так же на величину прогиба края (y^1) (см. рис.2 53.а). Последнее зависит от конструкции лапка-упора. Имея, направляющие планки в конструкции лапки, осевой прогиб (y^1) можно уменьшить. Так как, ролики непрерывно (330-8кл) перемещают деталь (рис.3 54.б), край детали отходит дополнительно на некоторую величину, которая зависит от ρ и $s/2$ -шага стежка, и данном случае $S_p = s/2$, т.е. половина цикла перемещения осуществляет без учета иглы.

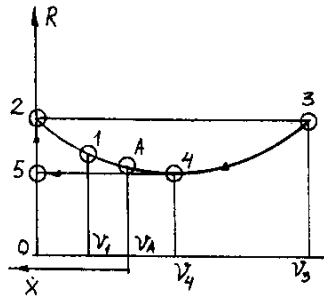
В следующем этапе ориентированного транспортирования детали совместно инструментами (C и B), деталь заново поворачивается против часовой стрелки ($+\omega$) и обеспечивается контакт края детали с упором-направляющим в точке A и т.д. на каждом этапе образования стежка, ориентирование детали с учетом “отскока” ее от упора в точке A , деталь восстанавливается и этот эффект назовем релаксационным автоколебанием [104,173].

Итак, мгновение «срыва» примем за начало отсчета времени ($t=0$). При этом равны нулю как смещение и скорость детали т.е. $X=0$; $\dot{X}=0$.

При «срыве» предполагать мгновенного скачка скорости. Такому скачку

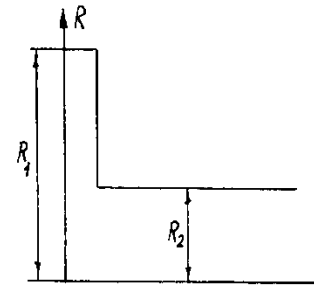
соответствовали бы бесконечно большое ускорение, а следовательно, и бесконечно большие силы, так

здесь на в первое мгновение движения действует конечная R_4-R_2 (см. рис.4 R_1 - сила трения (рис.4 55.б) ; R_2-R_3 , силы соответственно точкам 2,3,4,5.

а. Зависимость $R(V)$

при автоколебании детали.

б. Зависимость $R(V)$

во время «срыва» детали от игольной пластины.

X , так $\dot{X}$,

нельзя

деталь

сила 55.а);
покоя R_4-R_5 -

Тогда, дифференциальное уравнение движения детали запишем в виде

$$R_1 + c(x - v_0 t) - R_2 = m\ddot{x}; \quad (3.4.63)$$

или $\ddot{x} = p^2 x = p^2 v_0 t + (R_1 - R_2)/m$.

где, p - частота свободного колебания детали.

Решение этого уравнения, отвечающее нулевым начальным условием, имеет вид.

$$\ddot{x} = v_0 t - (v_0/p)\sin pt + (R_1 - R_2)(1 - \cos pt)/c. \quad (4.4.64)$$

Первое слагаемое первой части описывает основное движение со скоростью ведущего звена, а остальные слагаемые - дополнительные колебания детали. Скорость движения детали меняется по закону

$$\dot{x} = v_0(1 - \cos pt) + (p/c)(R_1 - R_2)\sin pt. \quad (5.4.65)$$

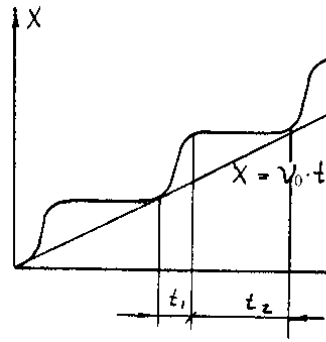
Следующая остановка детали произойдет в мгновение, когда $\dot{x}$ вновь обратится в ноль. Условия остановки $\dot{x}=0$ приводит, согласно соотношению (4.62) к уравнению

$$v_0(1 - \cos pt_1) + (p/c)(R_1 - R_2)\sin pt_1 = 0,$$

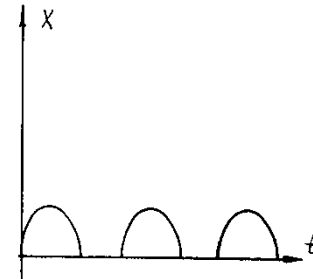
где t_1 -время от момента срыва до новой остановки. Введем безразмерный параметр

$$\alpha = P(R_1 - R_2)/(c v_0) = g\Delta f(p v_0), \quad (6.4.66)$$

где Δf -разность коэффициентов трения покоя и движения.

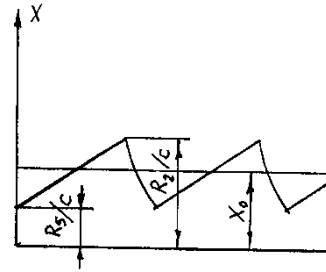

в. Характер движения детали.

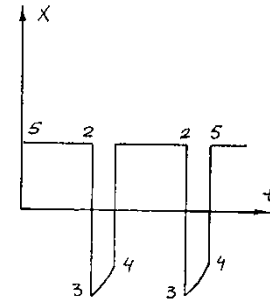

г. Характер скорости

детали.

д. Характер автоколебания детали.

е. Изменение скорости детали при ее автоколебании.

Рисунок 4 55
Графики характера автоколебания.

Условие остановки принимает вид

$$\alpha \sin pt_1 = \cos pt_1 - 1.$$

Решая это трансцендентное уравнение, находим:

$$\sin pt_1 = -2\alpha / (1 + \alpha^2); \quad \cos pt_1 = (1 - \alpha^2) / (1 + \alpha^2). \quad (7.4.67)$$

Получив отсюда значение t_1 можно по формуле (4.64) определить X_1 , детали в момент новой остановки, т.е. путь, пройденный деталью за время t_1

$$X_1 = v_0 / P (pt_1 - \sin pt_1) + (R_1 - R_2) / c (1 - \cos pt_1) = v_0 (t_1 - 2\alpha / p).$$

С учетом (4.64) найдем по формуле (4.63) силу сжатия пружины в момент остановки детали

$$P_n(t_1) = 2R_2 - R_1.$$

Так как $R_2 < R_1$, то $P_n(t_1) < R_1$. Следовательно, после остановки деталь будет оставаться на месте до тех пор, пока сила упругости пружин вновь не достигнет значения предельной силы трения покоя R_1 , это совпадает со временем момента выхода иглы из материала детали в точке B_2 .

За время, в течение которого деталь покоится, сила сжатия пружины постоянно возрастает на величину (рис.4 55.б),

$$\Delta P = R_1 - R(t_1) = 2(R_1 - R_2),$$

и соответствующее укорочение пружины составляет

$$\Delta \ell = R_1 - R(t_1) - 2(R_1 - R_2).$$

Такой же путь проходят инструменты (B и C) ФТОУ за время, пока деталь стоит на месте. Следовательно, длительность состояния покоя детали определяется как

$$t_2 = \Delta \ell / c = 2(R_1 - R_2) / cv_0 = 2\alpha / p. \quad (8.4.68)$$

Тот же результат можно найти из условия (рис.4 55.в,г)

$$v_0(t_1 - t_2) = X_1 v_0$$

выражающего равенство перемещений детали и инструментов (B и C) ФТОУ за период ориентации.

Таким образом, период автоколебаний детали определяется формулой $T=t_1-t_2$, для пользования которой нужно сначала найти t_1 из выражения (4.67), а затем t_2 по формуле (4.68). В момент $T=t$ происходит следующий срыв детали и начинается новый цикл автоколебаний. Характер движения показан на рис. 4 55.в,г.

Чем меньше скорость ведущего звена ФТОУ, тем более резко выражен процесс автоколебаний детали. Действительно, при малых значениях v_0 безразмерный параметр α становится весьма большим и из выражения (4.63) в этом случае следует

$$\sin pt_1 \rightarrow 0; \quad t_1 \rightarrow \pi/p.$$

При учете выражения (4.63) период автоколебаний $T \approx (\pi+2\alpha)/p$. Значения второго слагаемого в числителе увеличивается с уменьшением скорости v_0 .

Выводы. Исследование позволяет сделать выводы, что при автоматизации контурной обработки швейных деталей с применением ФТОУ, имеет место автоколебание ориентируемой детали. Автоколебание во многом зависит от кулоновой силы демпфирования, то есть силы сухого трения, возникающей между деталью и поверхностью игольной пластины, во время ориентированного перемещения детали. Получены аналитические выражения (4.63, 4.68). Используя известные методы оптимизации, получаем с учетом сухого трения (кулоновой силы демпфирования) решаем задачу обеспечения наилучшего условия работы ФТОУ и соответственно принимаем необходимые решения для оптимизации параметров ФТОУ.

Список использованной литературы:

1. «Способ контурной обработки и устройство для его реализации» /Баубеков С.Ж., Таукебаева К.С., Казахбаев С.З., Баубеков С.С.Талипов А.Ж. Патент РК №29332. НПВ РК.– Астана: 15.12.2014. Бюл. № 12. – 4 с., ил.
2. Баубеков С.Д., Таукебаева К.С. Совершенствование и расчет устройства для автоматизированной контурной обработки деталей изделия легкой промышленности // Монография. РИНЦ РФ. – М.: Российская академия естествознания (РАЕ), - 2016. - 186 с.
3. Баубеков С.Д. Инновации и тенденции развития оборудования легкой промышленности, Учебник. - Тараз, Типография ИП «Бейсенбекова А.Ж.», 2016, -170 с.
4. Бишоп Р. Колебания. Пер. с англ./Под ред. Я.Г.Пановко/. М.: Наука. 1986. с. 87 – 111.
5. Жуков В.В. Исследования работы механизмов для перемещения сшиваемых деталей в швейно-заготовочных машинах автоматического действия. Канд. дисс. -М.: МТИЛП, 1986, 241 с.
6. Прочность, устойчивость, колебания. Справочник в трех томах. Том 1./Под ред. И.А.Биргера и Я.Г. Пановко/. М.: Машиностроение, 1988, 831 с.
7. Баубеков С.Д., Таукебаева К.С Динамика автоматизированной контурной окантовки деталей изделия легкой промышленности /РАЕ, журнал "Фундаментальное исследование» №10, РИНЦ=0,316, - Москва, - С.1946-1950, 2013
8. Баубеков С.Д., Таукебаева К.С Экспериментальное исследование кинетики ориентирования детали / РАЕ, журнал "Фундаментальное исследование» №3, РИНЦ=0,316, - Москва, -С.13-17, 2014.
9. S. Vaubekov, M.Nemerebaev, M. Bekmuratov, K.Taukebayeva, N.Karymsakov, S.Orynbaev. To define the parameters of new automated machines for contouring. // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. p-ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) Published: 30.04.2016,- 69-75p. **Tomson ReutersРИНЦ 1,02.**
10. Баубеков С.Д. Таукебаева К.С., Баубеков С.С., Каримов С.С К исследованию автоколебаний детали при автоматизированной контурной обработке.// Л.Н. Гумилев

атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫ ғылыми журналы. №4 (103) 2015, – Б. 138-144. Астана. **ВАК РК**.

11. Баубеков С.Д. Таукебаева К.С., Баубеков С.С. Определение технологической возможности фрикционно-транспортно-ориентирующего устройства (ФТОУ) для автоматизированной контурной обработки.//РАЕ Журнал "Фундаментальные исследования". - 2015. - № 12-2, - Импакт-фактор РИНЦ = 1,061 (по данным на 17.05.2016), с.233-237. ВАК РФ. (Удостоен золотой медали Международной выставки)

АЙМАҚТАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖАҒДАЙЫ

Аширбаева С.Б. – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/
Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: Saule_0582@mail.ru

Туралина С.М. - э.ғ.к., аға оқытушы, Ж.А.Ташенев атындағы университет,
Шымкент/ Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail:
sveta_m67@mail.ru

Сапарбаева Э.А. – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/
Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: saparbaeva_e@list.ru

Аңдатпа. Қазіргі таңда, Қазақстандағы саяси және экономикалық жағдайды бағалау инвестициялық қызметті, әсіресе, өндірістік салада оны белсендету қажет екенін көрсетеді. Сонымен қатар, ішкі жинақтардың төмен деңгейі инвестициядағы өндірістік қажеттілікті қанағаттандыра алмайды. Сондықтан инвестициялық ресурстардың дефицитін шетел капиталы арқылы жабу қажет. Қазақстан үкіметі отандық кәсіпорындардың төмен инвестициялық белсенділігіне байланысты экономиканың құрылымдық жетілдіруін қаржыландыру үшін шетел капиталын тартуды басым бағыт ретінде қарастырады. Қазақстан экономикасы үшін шетел капиталының мәні әлемдік нарыққа шығумен шектелмеуі керек. Экономиканы дамыту үшін мемлекет жоспарында инвестицияларды тарту стратегиялық түрде маңызы зор. Шетел капиталын экономиканың өсімін қамтамасыз ететін өнеркәсіп секторларға бағыттау қажет. Мемлекет ауқымы кең, ал инфрақұрылымы толық дамымаған. Республиканың табиғи ресурстарын шетел инвесторларының пайдалана алуына қолайлы жағдай жасау керек. Кеңестік кезеңде Қазақстанда инвестициялар шикізат салаларына бағытталып отырған. Республиканың минералды шикізат ресурстары шетел инвесторлары үшін тартымды.

Кілт сөздер: капитал, инфрақұрылым, шетел капиталы, шетел инвесторлары, өңдеу өнеркәсібі.

Аннотация. В настоящее время оценка политической и экономической ситуации в Казахстане свидетельствует о необходимости активизации инвестиционной деятельности, особенно в производственной сфере. Кроме того, низкий уровень внутренних сбережений не может удовлетворить производственные потребности в инвестициях. Поэтому необходимо закрыть дефицит инвестиционных ресурсов за счет иностранного капитала. В качестве приоритетного направления правительство Казахстана рассматривает привлечение иностранного капитала для финансирования структурного совершенствования экономики в связи с низкой инвестиционной активностью отечественных предприятий. Значение иностранного капитала для экономики Казахстана не должно ограничиваться выходом на мировой рынок. Для развития экономики стратегически важно привлечение инвестиций в плане государства. Необходимо направить иностранный капитал в промышленные сектора, обеспечивающие рост экономики. Государство имеет широкие масштабы, а инфраструктура развита не полностью. Необходимо создать благоприятные условия для использования природных ресурсов Республики иностранными инвесторами. В советский период в Казахстане инвестиции направлялись в сырьевые отрасли. Минеральные сырьевые ресурсы республики привлекательны для иностранных инвесторов.

Ключевые слова: капитал, инфраструктура, иностранный капитал, иностранные инвесторы, обрабатывающая промышленность.

Abstract. Currently, an assessment of the political and economic situation in Kazakhstan indicates the need to intensify investment activities, especially in the manufacturing sector. In addition, the low level of domestic savings cannot meet the production investment needs. Therefore, it is necessary to close the deficit of investment resources at the expense of foreign capital. As a priority, the Government of Kazakhstan considers attracting foreign capital to finance the structural improvement of the economy due to the low investment activity of domestic enterprises. The importance of foreign capital for the economy of Kazakhstan should not be limited to entering the world market. For the development of the economy, it is strategically important to attract investments in terms of the state. It is necessary to direct foreign capital into industrial sectors that ensure economic growth. The state has a large scale, and the infrastructure is not fully developed. It is necessary to create favorable conditions for the use of the Republic's natural resources by foreign investors. During the Soviet period, investments in Kazakhstan were directed to raw materials industries. The mineral resources of the republic are attractive to foreign investors.

Keywords: capital, infrastructure, foreign capital, foreign investors, manufacturing industry.

Инвестиция экономикалық өсудің негізі бола отырып, елдің әлеуметтік дамуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, экономикалық дамудың жоғарғы тұрақты қарқынын қалыптастырудың, ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін өсірудің, инфрақұрылымды дамытудың маңызды факторы болып саналады [1]. Қазақстан Республикасының Ұлттық Статистика бюросы мәліметтері бойынша 2017-2021 жы лдар аралығында Қазақстан Республикасының негізгі капиталға салған инвестициялардың қаржыландыру көздерінің құрылымы инвестициялардың қаржыландыру көздері көрсетілген. 2021 жылы негізгі капиталға бағ ытталған инвестицияларды қаржыландырудың негізгі көзі кәсіпорындар мен ұйымдардың меншікті қаржылары болып табылады. 2021 жылды 2017 жылмен салыстырғанда меншікті қаражаттар үлесі жоғарылаған. 2017 жылы негізгі капиталға салынған барлық инвестициялардың көлемі 7762303 млн. тенге құраса, 2021 жылы бұл көрсеткіш 12270144 млн. тенгені құрады, яғни 1,2 есе өскен.

Кесте-1. Қазақстан Республикасындағы инвесторлардың меншік нысандары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар

	млн.тенге				
	2017	2018	2019	2020	2021
Негізгі капиталға салынған инвестициялар, барлығы	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	12 270 144
соның ішінде меншік нысандары бойынша:					
мемлекеттік	1 098 257	1 319 920	1 345 936	1 537 924	2 340 167
жеке	5 022 389	6 212 525	8 270 309	9 172 750	8 556 696
шетелдік	1 641 657	1 238 127	1 562 791	1 866 119	1 373 281

Бюджет қаражаттары есебінен жолдарды пайдалану, су жинау, тазалау және тарату, денсаулық сақтау, білім беру, мәдениет және әлеуметтік қызмет көрсету салаларын дамытуға қаржыландырады. Берілген көрсеткіштен жыл сайын инвестиция көлемі жыл сайын артқанын көреміз. Бұл Елбасы айтқан, тапсырмалардың орындалуы мен инвесторлардың жыл сайын біздің елге қызығушылығынның артқанын байқаймыз. Қазақстан Республикасынның негізгі капиталға салынған инвестициялар, өткен жылға пайызбен инвестициядан жеке меншікке салынған инвестицияның басым екендігін 2 кестеден көреміз [2].

Кесте-2. Қазақстан Республикасының негізгі капиталға салынған инвестициялар, (теңге)

	2017	2018	2019	2020	2021
Қазақстан Республикасы	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	12 270 144
Ақмола	223 045	264 892	278 177	333 723	436 633
Ақтөбе	374 020	438 049	516 893	598 864	648 036
Алматы	528 883	524 217	578 720	647 330	682 407
Атырау	2 036 852	2 468 570	3 691 401	4 328 236	3 178 960
Батыс Қазақстан	401 646	407 589	450 382	586 265	481 485
Жамбыл	215 906	225 863	264 520	296 398	350 068
Қарағанды	317 571	363 267	489 030	811 433	692 348
Қостанай	178 452	202 289	249 340	288 737	336 599
Қызылорда	215 920	243 100	332 655	400 209	292 344
Маңғыстау	405 604	434 446	504 649	556 558	582 279
Павлодар	439 764	483 795	411 958	494 620	487 154
Солтүстік Қазақстан	167 066	191 689	214 181	234 490	286 251
Түркістан	222 461	271 216	314 114	443 503	705 722
Шығыс Қазақстан	436 751	436 107	494 597	621 913	729 115
Нұр-Сұлтан қаласы	858 679	956 891	1 067 455	919 107	1 125 211
Алматы қаласы	581 574	644 406	732 930	820 449	976 795
Шымкент қаласы	158 109	214 186	588 034	194 958	278 737

ҚР экономика салаларының пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялардың көлемі 2017 жылды 2021 жылмен салыстырғанда 1,2 есе артқанын көреміз. 2021 жылы Түркістан облысында 705 722 теңге, ал Нұр-Сұлтан қаласында 1 125 211 теңге екендігін көреміз.

Республика бойынша негізгі капиталға жұмсалған инвестициялардың үлкен үлесі 18,9% Атырау, 7,2 % Маңғыстау облысына тиесілі, себебі бұл аймақтарда мұнай және табиғи газ өндіру басым салалар болып табылады. Мұнай және газ өндірісі Қазақстан өнеркәсібінің табысты бағыттарының бірі болып қалуда. Сонымен қатар игерілген қаражаттың қомақты бөлігі Нұр-Сұлтан (11,2%), Алматы (8,3%), Түркістан (15,3%) қалаларын дамытуға бағытталған. 2021 жылы инвестиция көлемінің өскені республиканың 17 өңірінде байқалды.

Қазақстан Республикасындағы пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар құрылымы 3 кестеде көрсетілген, онда 2021 жылды 2017 жылмен салыстырғанда 104,7%-ға өсіп 12 270 144 млн. теңгені құрап, оның ішінде: өнеркәсіпке 6 203 260 млн. теңге, көлік және қоймалау 1 311 117 млн. теңге, жылжымайтын мүлікпен жасалатын операцияларға 2 157 873 млн.теңге қомақты қаражат тартылған. Ал өңдеу өнеркәсібіне салынған инвестициялар жылдан-жылға артып отырғанын көруге болады. 2017 жылы 877 916 млн. теңге құрап, 2021 жылы 1 077 819 млн. теңгеге өсіп, 1,7 есеге арты. Өңдеу өнеркәсібінің дамуына көп көңіл бөлініп отыр, оның ішінде тамақ өнімдерін, тоқыма бұйымдарын өндіру, сонымен қатар былғары және оған жататын өнімдерді өндіруді жолға қою керек.

Кесте-3. ҚР экономика салаларының пайдалану бағыттары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар, млн. теңге

	2017	2018	2019	2020	2021
Барлығы	7 762 303	8 770 572	11 179 036	12 576 793	12 270 144

	2017	2018	2019	2020	2021
			036	793	144
соның ішінде:					
Ауыл, орман және балық шаруашылығы	253 691	348 481	365 001	494 976	565 369
Өнеркәсіп	4 320 396	4 769 589	6 567 367	7 786 271	6 203 260
соның ішінде:					
кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	2 730 134	2 960 272	4 493 990	5 550 068	3 953 710
өңдеу өнеркәсібі	877 916	956 165	1 241 914	1 017 089	1 077 819
электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау	490 871	570 794	543 643	915 455	749 645
сумен жабдықтау; кәріз жүйесі, қалдықтардың жиналуын және таратылуын бақылау	221 475	282 358	287 820	303 659	422 086
Құрылыс	63 667	92 918	114 244	122 513	128 772
Көтерме және бөлшек сауда; автомобильдерді және мотоциклдерді жөндеу	156 321	207 481	218 560	234 861	192 371
Көлік және қоймалау	1 176 239	1 262 906	1 453 136	1 223 766	1 311 117

Инвестициялық басымдылықтардың өзгеруі аймақтар дамуындағы өзгерістерге алып келеді. Негізгі капиталға инвестициялардың көлемінің таралуына талдау жасасақ, отандық және шетелдік инвесторлардың республикамыздың батыс аймақтарында орналасқан кең өндіру саласының кәсіпорындарына қызығушылық тууының әсерінен еліміздің батыс аймақтарында инвестициялық қызметтің белсенділігінің артқандығын 3 кестеде көруге болады [3].

Түркістан обл ысы үлкен әлеуеті және да му болашағы бар облыс. Бұл республиканың маңызды өнеркәсіптік ор тал ықтарының бірі. Біздің облыс тиімді инвестициялау нәтижесінде ел экономикасының дамуына қомақты үлес қосуы мүмкіндігі бар. Талдау нәтижесінде, облыста дамытуға қажетті келесідей басымдылықты өндірістерді келтіруге болады [4]:

- ауыл шаруашылық өнімдерін өңдеу;
- химиялық өнеркәсіп;
- машина жасау саласы;
- жеңіл өнеркәсіп;
- гидроэлектростанциялар жүйесін дамыту;
- металлургия;
- инфрақұрылымды дамыту.

Кез келген ме мле кеттің экономикалық жетістігінің маңызды көрсеткіші болып шетел ин вестиясын тарту дәрежесі болып табылады. Қазақстан Республикасына өнеркәсіп салалары бойынша негізгі капиталға салынған инвестицияларды 4 кестеде кө рс етілген.

Кесте 4 - Өнеркәсіп салалары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар, млн. теңге

	2017	2018	2019	2020	2021
Өнеркәсіп - барлығы	4 320 396	4 769 589	6 567 367	7 786 271	6 203 260
соның ішінде:					

Кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу	2 730 134	2 960 272	4 493 990	5 550 068	3 953 710
соның ішінде:					
көмір және лигнит өндіру	29 741	59 526	76 069	102 249	89 808
шикі мұнайды және табиғи газды өндіру	1 904 096	2 374 467	3 852 731	4 717 137	3 176 116
металл кендерін өндіру	425 049	343 482	465 338	622 918	602 999
кен өндіру өнеркәсібінің басқа салалары	15 780	11 169	18 308	26 432	35 898
кен өндіру өнеркәсібі саласындағы техникалық қызметтер	355 468	171 628	81 544	81 332	48 889
Өңдеу өнеркәсібі	877 916	956 165	1 241 914	1 017 089	1 077 819
оның ішінде:					
тамақ өнімдерін өндіру	68 223	91 978	125 651	90 154	109 055
сусындарды өндіру	15 262	15 920	22 743	24 361	21 908
темекі өнімдерін өндіру	8 156	6 634	7 245	8 835	10 104
тоқыма бұйымдарын өндіру	3 287	1 073	7 349	7 684	2 905
киім өндіру	1 597	1 490	1 116	434	1 218
былғары және оған жататын өнімдерді өндіру	1 510	2 079	349	1 134	1 229
қағаз және қағаздан жасалған өнімдер өндіру	8 148	11 496	7 293	7 437	5 695
кокс және мұнай өңдеу өнімдерін өндіру	236 509	386 018	526 707	180 175	68 025

Өнеркәсіп салалары бойынша негізгі капиталға салынған инвестициялар 2017 жылы 4 320 396 млн. теңгені құрап, ал 2021 жылы 6 203 260 млн. теңгені құрады. Өңдеу өнеркәсібі де 1,5 есе өскендігін көреміз. Жалпы өнеркәсіп өндірісі 0,7% өсті. Бұл өсу өңдеу өнеркәсібінің 3,3% артуы есебінен болды. Кен өндіру өнеркәсібі 1,1% өсті.

Өңдеу өнеркәсібі 1,3%-ке өсті. Өсудің жоғары қарқынын фармацевтика, дайын металл бұйымдары, машина жасау, оның ішінде автомобильдер және жеңіл өнеркәсіп саласы көрсетіп отыр.

Шетел и инвестициясын жеңілдетуге, біз әлемдік сауданы оқып үйренуге зор мән беруіміз керек, оның ағыны мен даму тенденциясына әсіресе назарды шетел инвестициясын өздеріне тартатын біздің негізгі бақталас елдердегі жағдайды бақылауға алып, жоғарғы инвестициялық қабілеті бар елдердің озық тәжірибелерін өз елімізге пайлана білуіміз қажет. Сондай-ақ қатаң бәсеке шартында біз Қазақстан саудасын жоғарлатуға, әлеуметтік инфрақұрылымды дамытуға, шикізаттық бағыттан арылып, дайын өнім өндіру бағытына көшуіміз қажет.

Басқаша айтқанда, республика инвесторларды тарту беделін күшейтуді сақтап отыр. Бұл тартымдылықты сақтауға мүмкіндік беретін бірнеше факторлар бар. Солардың бірі – қаржы секторындағы тұрақтылықты сақтау. Әр түрлі сараптау топтардың талдаушылары бірінші кезекте дағдарысқа қарсы мемлекеттік іс-шаралардың ойдағыдай екендігін, сауаттылығын, бірегей және заманауилығын мойындайды [5].

Ұлттық экономиканы және жеке алғандағы өнеркәсіп секторын үдемелі түрде әртараптандыру мен оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру есебінен қол жеткізіп, инновациялар мен жаңа технологияларды енгізу арқылы жеделдетілген қарқынмен жаңа индустриалды экономиканы құру. Түйіндей айтқанда, Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы - еліміздің осы онжылдықтағы Даму стратегиясын жүзеге асырудың бірінші кезеңі, алғашқы бесжылдық индустриалдық жоспары болып

табылады.

Қорыта тұжырылымдағанда, негізгі капиталдың ұдайы өндірісі үшін кәсіпорынның өзінің меншіктегі көздерін, сондай-ақ, бюджеттік, шетелдік және т.с.с. инвестицияларды кіріктіре отырып, қаржыландырудың барлық көздерінің жұмысына талдау қажет.

Бұл үшін мыналар шарттар орын алу керек: қазақстандық экономикаға отандық инвесторлар мен шетелдік инвестицияларды тарту үшін нақты мемлекеттік тұжырымдама; қаржылық ресурстарды араластыруды қамтамасыз ететін экономиканың негізгі буыны ретінде қор нарығы қызметін белсенділендіру; экономиканың басымдық саласында отандық инвесторларды тарту үшін қолайлы жағдай жасау; нақты экономика саласында банкінің несиелік қызметін белсенді ету; елдің ұлттық мүдделерін сақтай отырып, шетелдік инвестициялар тасқынын ынталандыру; инвестициялық ресурстарды нақты және мекен-жайлық бағыттарға, бәсекеге қабілетті өнімдерді жасайтын технологиялық қайта құруларға шоғырландырылған өндірістерді қолдауды дамытуға тарту үдерісінде мемлекеттің рөлін арттыру.

ҮИИД бағдарламасын стратегия десек, оны жүзеге асыратын тактика - Қазақстан Республикасының Индустрияландыру картасы. Онда экономиканы қадамдап қайта құрудың алгоритмі қарастырылған. Бұл маңызды құжат нақты инвестициялық шешімдерді түзуге бағытталған, ол сондай-ақ жекеменшік сектор жобаларының жүзеге асырылуын инфрақұрылымды дамытумен және елдің ресурстық әлеуетін арттырумен өзара байланыстыруды қамтамасыз етуге тиіс.

Қазақстан Орталық Азияда тартылатын тікелей шетелдік инвестициялар көлемі бойынша көш басында. Тәуелсіздік жылдары Қазақстан экономикасына 320 миллиард доллардан аса тікелей шетелдік инвестициялар тартылған. 2020 жылы өткен жылдармен салыстырғанда, инвестициялардың жалпы ағымы 15,8 пайызға артып, 24,3 миллиард доллар болды.

2020 жылдың қорытындысы бойынша негізгі инвесторлар келесі елдер болып қалып отыр: Нидерланды - 7,3 миллиард доллар, АҚШ - 5,3 миллиард доллар, Швейцария - 2,5 миллиард доллар, Ресей - 1,5 миллиард доллар, Қытай - 1,5 миллиард доллар, Бельгия - 1,0 миллиард доллар, Франция - 0,9 миллиард доллар, Ұлыбритания - 0,6 миллиард доллар, Корея - 0,5 миллиард доллар. Осы міндеттері орындау мақсатында шетелдік инвестицияларды тарту бойынша жаңа жүйе жасалды, ол үнемі жетілдіріледі. Жаңа жүйе аясында шетелдік мекемелермен өзара іс-қимылды күшейту және бұл инфрақұрылымды инвестициялар тартудың негізгі құралдарының бірі ретінде пайдалану қарастырылған. Қазақстанның шетелде 93 миссиясы бар, қазіргі кезде олардың барлығы жаңа инвестициялар тарту бойынша белсенді жұмысқа бағдарланған.

Қазіргі уақытта Қазақстандағы инвестициялық қаржылардың барлығы мұнай, түрлі-түсті және қара металды өңдеуге жұмсалуда. Әрине, бұлардың барлығы шикізат күйінде экспортқа шығып, елімізге қымбат бағада дайын өнім болып оралып жатқанын білеміз. Ендігі жерде, біз өзіміздің экономикамызды дамытып, әлеуметтік инфрақұрылымды жандыру үшін, шикізаттық сектордан, дайын өнім өндіру сатысына ауысуымыз қажет.

Қорытынды. Қазақстандағы экономикалық реформалардың басты бағыттарының бірі тартымды инвестицияларды жасау болып табылады, бұл приоритетті салаларды дамытуға қажетті отандық және шетелдік капитал үшін қолайлы инвестициялық қызмет құруды қарастырады. Экономиканы құрылымдық жаңалау мақсатында мұнай секторынан, ішкі жиналымдар мен зейнетақы және сақтандыру қорларының қаражаттарының өсуінен қосымша табыс алу үшін мемлекетте барлық жағдай жасалатыны анықталды. Шетел және ішкі инвестициялар өсу тенденциясына бейім, республикадағы инвестициялық климат посткеңестік кеңістікте ең тартымды болып келеді.

Қазақстан экономикасына инвестицияларды тартудың қазіргі жағдайы зерттелді. Қазақстанның экономикалық өсуінің стратегиялық міндеті экономиканың нақты

секторына отандық және шетелдік инвестицияларды талап етеді. Экономикалық реформалар мен экономиканың динамикалық өсуіне, ақша табыстарының ұлғаюына қарай ішкі инвестициялардың негізгі көзі ретінде халық жиналымдарының рөлі мен маңызы арта бастайды. Қазақстанда іс жүзіндегі «кәсіпорынның бос капиталы мен халықтың уақытша бос қаражаттарын алу – банктердің қаржы ресурстары – мемлекеттік құнды қағаздарға салу – мемлекеттік қарыздың өсуі» сызбаның орнына «халық және жеке меншік капитал табыстары – ұзақ мерзімді жиналымдар – қаржы жүйесінің ұзақ мерзімді несие ресурстары – инвестициялар – негізгі капиталдың кеңейтілген ұдайы өндірісі» айналымының сызбасын құруға барлық алғышарттар деп айтуға болады.

Ұлттық экономикадағы инвестициялық белсенділікті жандандыру мемлекеттік реттеудің шұғыл шаралар жүйелерімен қатар жүреді. Соңғысы келесілерді қамтиды:

а) бюджеттік қаражат есебінен инвестицияларды орынды пайдалану, мемлекеттік инвестициялық бағдарламаларды қалыптастыру механизмін жетілдіру;

ә) экономикадағы ұдайы өндіріс үрдістерін қалпына келтіру мен отандық өнімдердің бәсекеге қабілеттілігін көтеру мақсатында инвестициялық қызметтің нақты бағыттарын белгілеу;

б) өндіріс саласына бағытталатын инвестицияларды кепілдеудің тиімді жүйесін құру.

Инвестициялық үрдістің даму тенденцияларының ең басты ерекшелігі – оның шикізат өндіруге бағыттылығы. Қазақстанға келген шетел инвестицияларының 67,3%-ы мұнай-газ секторына жұмсалып, ал өңдеуші өнеркәсіптеріне олардың 12,4%-ғана жұмсалған. Сондықтан, экономикамыздың қазіргі жағдайында халықаралық нарықта шикізатқа сұраныстың өсуін дұрыс пайдаланып қалуымыз керек. Таяудағы он жылдықтағы стратегиялық міндеттерді анықтағанда Қазақстан экономикасының дәстүрлі артықшылықтарын, атап айтқанда мол табиғи байлықтары мен минералды шикізат қорларын барынша дұрыс пайдалану керектігін баса көрсеткен болатын. Дегенмен де, экономикамыздың дамуын тек қана мұнай-газ секторындағы кірістерге тәуелді болмауы үшін ұлттық экономиканың көп векторлығын дамыту қажет. Өз кезегінде бұл саясат әлеуметтік мәселелерді шешуге мүмкіндік беріп, әлеуметтік қолайлы орта қалыптасуына қол жеткізеді. Сондықтан да экономикамыздың тұрақты дамуын, бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін шетел инвестицияларымен қатар отандық инвестицияларды жандандырып, өңдеуші секторларымызды дамытып, экспортты ұлғайтып, ел ішіндегі жұмыссыздықты азайтуға, халықтың өмір сүру сапасының жақсаруына мүмкіндік туғызу қажет.

Инвестициялық үрдістің қазіргі кездегі жағымды ерекшелігіне соңғы уақыттағы шетел инвестицияларының көлемі азайып, отандық ішкі инвестициялардың өсуін жатқызуға болады.

Келесі атап көрсететін бағыт – ол инвестициялық қызметті қаржыландырудағы мемлекеттің рөлі артып, үлесінің көбеюі. Дүниежүзілік тәжірибе көрсетіп отырғандай, дамыған елдерден қай жағынан болса да кейін қалуды азайтуда мемлекеттің рөлі, оның экономиканың маңызды салаларындағы инвестицияларды реттеу қызметтері ерекше жүйелі болу қажет.

Қазақстанның инвестициялық нарығының табысты қызмет етуі үшін келесі ұсыныстар қажет:

- аймақта инвестициялық процестердің мемлекеттік қолдау көлемі мен өндірістік потенциалды қолдану тиімділігі арасында өз ара байланысты жүзеге асыру;

- тікелей инвестицияларды қолдауды қамтамасыз етуде бекітілетін инвестицияларды түзету мемлекет және аймақ өндірісіне тең болуы;

- республика және жергілікті бюджеттен инвестициялық ресурстарды бөлуді нақты таңдау;
- қор нарығының мүмкіндігін қолдана отырып, халықтың ақша қорларына еркін түрде инвестициялық бағыт беру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Қазақстан халқына Жолдауы» Астана қ. – 01.09.2023 ж. конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleketbasshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-bilim-jne-ylым-atty-tamyz-konferenciya-synyn-plenarlykotyrysynda-soilegen-sozi
2. «Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық–инновациялық дамуының 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы», Астана, 2018 жыл.
3. «ҚР экономикасының бәсекеге қабілеттілігі мен экспорттық мүмкіндіктерін сапалы жаңа деңгейге жеткізудің 2020-2025ж. арналған тұжырымдамасы туралы» ҚР Үкіметінің 2019 ж, 28 желтоқсан №1332 қаулысы.
4. Р.К. Ниязбекова, Б.А.Рахметов, П.Т.Байнеева «Кәсіпорын экономикасы» Оқу құралы, Алматы, Экономика, 2014 ж.
- 5 Жанекенова, К.Б., Абдуллаева, Л.И., Қазақстан Республикасының инновациялық қызметі. «Жаһандық әлемдегі ғылым мен білім: М. Өтемісов ат. БҚМУ-нің 85 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары», 19-20 қазан. - Орал, 2017. - 211-212 б./ <http://rmebrk.kz/book/1166061>
5. Искаков Ұ.М., Бохаев Д.Т., Рузиева Э.А., «Қаржы нарығы және делдалдары»: Оқулық; Т. Рысқұлов атындағы Қазақ экономикалық университеті. - Алматы: Экономика, 2018. - 296 б. - ISBN 978-601-225-011-4. /<http://rmebrk.kz/book/76740>

ТАЛШЫҚТЫ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ӘЛЕМДІК НАРЫҚТАҒЫ БОЛАШАҒЫ

Темирова Ж.Ж. – э.ғ.к., аға оқытушы, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0837-0319> e-mail: sveta_m67@mail.ru.

Аширбаева С.Б. – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: Saule_0582@mail.ru

Оралова З.М. – магистрант, Ж.А.Ташенев атындағы университет, Шымкент/ Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: saparbaeva_e@list.ru

Аңдатпа. Соңғы жылдардағы әлемдегі күрделі эпидемиологиялық жағдай маңызды өнеркәсіп өнімдерін өндіруге, атап айтқанда, табиғи және химиялық талшықтарды қоса алғанда, талшықты материалдардың әлемдік нарығына біршама назар аударуды талап етуде. Белгілі деректерді пайдалана отырып, сонымен қатар басқа да беделді дереккөздердің мәліметтері бойынша жасалған зерттеулер осы оқулықтың орнын мүмкіндігінше толтыруға мүмкіндік береді. Талшықтар (немесе талшықтар) шаш тәрізді материалдардың класын құрайды, олар үзіліссіз жіп тәрізді немесе жіп бөліктеріне ұқсас дискретті ұзартылған бөліктерде болады. Олар екі түрге бөлінеді: табиғи талшықтар және жасанды немесе синтетикалық талшықтар. Табиғи талшықтарды өсімдіктерден, жануарлардан және минералды көздерден алуға болады.

Көптеген табиғи талшықтарды жіптерге, жіпке немесе арқанға айналдыруға болады. Қағаз немесе киіз сияқты бұйымдар жасау үшін кейбіреулерін парақтарға матыруға болады. Басқаларын композициялық материалдардың компоненттері ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: синтетикалық талшықтар, талшықты материалдар, табиғи талшықтар, өңдеу өнеркәсібі.

Аннотация. Сложная эпидемиологическая ситуация в мире за последние годы требует значительного внимания к производству важной промышленной продукции, в частности, к мировому рынку волокнистых материалов, включая натуральные и химические волокна. Исследования, проведенные с использованием известных данных, а также по данным других авторитетных источников, позволяют максимально полно заполнить эти данные. Волокна (или волокна) образуют класс волосоподобных материалов, которые имеют непрерывную нить или отдельные удлиненные части, похожие на пряжи. Они бывают двух типов: натуральные волокна и искусственные или синтетические волокна. Натуральные волокна можно получить из растений, животных и минеральных источников.

Многие натуральные волокна можно превратить в нити, нити или веревки. Некоторые из них можно матировать на листы, чтобы сделать такие вещи, как бумага или войлок. Другие могут использоваться в качестве компонентов композитных материалов.

Ключевые слова: синтетические волокна, волокнистые материалы, натуральные волокна, обрабатывающая промышленность.

Abstract. The difficult epidemiological situation in the world in recent years requires significant attention to the production of important industrial products, in particular, to the global market of fibrous materials, including natural and chemical fibers. Studies conducted using known data, as well as according to other authoritative sources, allow you to fill in this data as fully as possible. Fibers (or fibers) form a class of hair-like materials that have a continuous thread or separate elongated parts similar to strands. They come in two types: natural fibers and artificial or synthetic fibers. Natural fibers can be obtained from plants, animals and mineral sources.

Many natural fibers can be turned into threads, strands, or ropes. Some of them can be matted onto sheets to make things like paper or felt. Others can be used as components of composite materials.

Key words: synthetic fibers, fibrous materials, natural fibers, manufacturing industry.

2021 жылы әлемде талшықтың барлық белгілі түрлерінің жалпы өндіріс деңгейі 128 млн тоннаға жетіп, алдыңғы жылдың қорытындысынан 3,5%-ға асып түсті%. Бұл, ең алдымен, химиялық талшықтар өндірісінің (97,7 млн. тонна немесе 76,3%), оның ішінде синтетикалық талшықтар басымдығымен (81,7 млн. тонна немесе 63,8%), ал соңғысының өндірісінің (8%-ға) едәуір ұлғаюымен байланысты өте үлкен (7,8%) өсуге ие болды.

Синтетикалық талшықтардың ішінде өткен ғасырдың 70-жылдары алдыңғы қатарлы орын алып жүрген полиэфир (ПЭФ) ерекшеленеді – 68,7 млн тонна немесе 53,7%, яғни. Талшықты материалдардың дүние жүзіндегі жалпы өндірісінің жартысынан астамы. Сондай-ақ, өткенге көз салатын болсақ целлюлоза талшықтарының (8%) айтарлықтай өсімін атап өтуге болады, бұлбізге Д.И.Менделеевтің көрегендігін тағы да бір дәлелдейді. Бұл өнімнің адам өмірі үшін таптырмас қолайлы қасиеттері тұрғысынан нақтылай түседі [1].

Бір кездері күнделікті өмірде және техника саласында кеңінен танымал болған нилон 6 (капрон) және найлон 66 (анид) брендтері бірте-бірте өзінің тарихи алдыңғы қатарлы орнын жоғалтып бара жатқандығы өте өкінішті. Алғашқы синтетикалық талшық – полиамид (ПА) өндірісі 2020 деңгейімен салыстырғанда 2021 жылы 15%, 6,1 миллион тоннаға дейін (ПЭФ-мен салыстырғанда 10 еседен астам аз) төмендеуі бәріне қал ады. Полипропилен (ПП) талшықтары өндірісінің біршама төмендеуін уақытша деп санауға болады. Өйткені бай және қолжетімді шикізат базасы, сондай-ақ олардан жасалған бұйымдардың бірегей қасиеттері, әсіресе спанбонд және метблаун сияқты жеңіл тоқымалы материал емес (МЕ) материалдарды әлемдік тоқыма балансындағы лайықты орынға шығарады. Табиғи талшықтардың 6,2%-ға, әсіресе мақтаның 9,3%-ға дейін жинау деңгейінің төмендеуінің себебі тері негізінен қазіргі әлемдегі табиғи апаттар мен әлеуметтік дағдарыстамен байланысты, сондықтан оларға нақты түсініктеме беріп, баға беру өте қиын.

Әлемдік нарықта 2004-2030 жж. талшықтардың салыстырмалы дамуы динамикасы табиғи талшықтар соңғы жылдары (2004 жылға дейін) әлемде тоқыма саласының маңызды шикізаты бола отырып, тұтыну көлемі бойынша да, әлемдік нарықтағы үлестік көлемі бойынша да көшбасшылықты ПЭФ (штапель, жгут және күрделі жіптер түрінде) талшықтарына бере отырып, бірте-бірте екінші деңгейге түсуде.

Талдауға сәйкес 2004 жылдан бастап ПЭФ талшықтарының өсу қарқыны жыл сайын артып келеді және бұл үрдіс 2030 жылға дейін жалғасуы мүмкін деген болжам бар. Табиғи талшықтарды жинау іс жүзінде өзгеріссіз біріктіріліп бір орында тұрса да, 2030 жылға қарай аз да болса өсімі бар екені болжануда. b-суретінің нәтижесіне сәйкес әлемдік деңгейде табиғи талшықтардың үлесі үздіксіз төмендеп отырғандығын, көшбасшы болып келетін ПЭФ талшықтарынан жыл сайын төмендеп отырғандығын және олардың үлесі 2030 жылға қарай 60%-ға жақындауы тиіс екендігін көрсетеді [2].

1 кестеде әлемдік нарықтағы талшықты материалдардың ассортименттерінің барлық түрлері келтірілген. Күрделі жіптер шпатель және мақта талшығына қарағанда жақсырақ көрінеді, күрделі талшықтар өндіріс көлемі бойынша 60,3 және шпатель және мақта талшығы 59,1 млн. тоннаны құрайды, сәйкесінше үлестік баланста 50,5 және 49,5 мөлшерін көрсетеді. 2021 жылы күрделі жіптердің өсуін (10,8%) шпательді талшық өндірісінің төмендеуімен (1,4%) де түсіндіруге болады. Бұл өсім негізінен ПЭФ және целлюлоза жіптерімен қамтамасыз етіледі (сәйкесінше 11,1 және 10,5%).

Бір қызығы, сол шикізаттан жасалған штапель талшықтары да осы ассортименттің басқа түрлерімен (ПА, ПП, ПАН) салыстырғанда оң өсім береді (тиісінше 0,4 және 9,2%) (кесте 2).

Жылдан жылға полиакрилнитрилді (ПАН) штапельді талшық пен жгут өндірісінің түсі ніксіз төмен көлеміне назар аударайық, бұл динамиканы үнемі тапшы және қымбат жүнді өнімдермен ауыстырумен ақтауға болмайды [3].

Кесте-1. 2021 жылғы талшықты материалдардың ассортименті.

пп	Талшықтар ассортименті	Өндіріс көлемі млн.т.	Әлемдік көлемдегі үлесі, %	2020 ж. Салыстырған дағы өсімі, %
1	Күрделі жіптер (техникалық, моножіптер және текстильдік) соның ішінде	60,3	100	+10,8
2	Полиэфирлік	51	85,5	+11,1
3	Полиамидтік	5,7	9,5	+0,0
4	Полипропилендік	2	3,3	+0,5
5	Целлюлоза	0,3	0,5	+10,5
6	Басқа да (спандекс, углероны, арамидные ПАН және т.б.)	1,3	2,2	+0,5
7	Штапельді талшықтар және жгут, соның ішінде:	59,1	100	-1,4
8	Полиэфирлік	17,7	30,0	+0,4
9	Полипропилендік	0,4	0,7	+0,0
10	Полиамидтік	1,4	2,4	-8,3
11	Полиакрилнитрилдік	7,1	12,0	+9,2
12	Целлюлоза	1,3	2,2	+0,5
13	Табиғи	30,3	51,2	-6,2
14	Басқа да	0,9	1,5	+2,8

Біз ең танымал ПЭФ и ПА (бірақ бүгінгі күні өндіріс көлемі бойынша әрқашан салыстыруға келмейтін) екі синтетикалық талшықтар үшін 2025 жылға арналған аймақтық жағдайды қарастырамыз. 3 кестеге сәйкес осы ассортименттердің ішінде жаһандық ауқымда да, аймақтар мен елдер бойынша да ПЭФ талшықтарының үлесі басым болып отырғандығын көреміз. Қытайдың орасан зор үлесінің (36,5 миллион тонна) арқасында олардың әсіресе тоқыма жіптері бойынша артықшылығы жоғары (ПА үшін 3,16 миллион тоннаға қарсы 45,3 миллион тонна).

Жалпы, Азия аймағында ПЭФ тоқыма жіптеріне деген қызығушылық үнемі өсіп келеді және 2025 жылы олардың көлемі Америка мен Еуропадағы сәйкес көрсеткіштерден айтарлықтай асып түседі (кесте 3).

Осы кезеңде барлық өңірлердегі ПЭФ желілері бойынша қуаттарды игеру пайызы 70–75% деңгейінде болады, бұл олардың өндірісінің өсуіне қосымша резерв жасайды. Қазіргі уақытта олар рөлдерін өзгертті және болашақта да солай болады деген болжам бар: 2025 жылы шина бауын қоса алғанда, ПЭФ жіптерінің өндірісі ПАН-ның ұқсас ассортиментінен 2 еседен астам жоғары болады, әсіресе осы өнімдердің кәсіпорындары үшін қуаттарды игеру пайызы 70% аспайды және оның болашақтағы өсуін нақты етеді [4].

Америка, атап айтқанда, Америка Құрама Штаттары 2025 жылы олар үшін қазірдің өзінде қалыптасқан дәстүрлі – кілем жутының (BCF түрі) ПЭФ (580 мың тонна) өнімдерін өндіруде көшбасшылығын сақтайды, яғни әлемдік көлемнің шамамен 80%.

Басқа аймақтарда, соның ішінде азиялық және еуропалық аймақтарда бұл ассортиментке қызығушылық өте салқын. Табиғи талш ықтарға, ең алдым ең мақта мен жүнге нақты және іс жүзінде жалғыз балама ретінде ПЭФ -штапельді талш ық пен жгут өндірісі 2025 жылға қарай шамамен 20 миллион тонна деңгейінде болжануда, оның ішінде Қытайда 11,5 миллион тонна (58%) және шамамен 6 миллион тонна (30%) Азияның басқа елдерінде, яғни. осы континентте аса маңызды тоқыма шикізатының жоғарғы пайызы шоғырланатын болады деген үміт бар [5].

3 кестеден көріп отырғанымыздай, барлық дерлік аймақтарда, елдерде ПА ассортиментін, әсіресе штапельді талшықты дамытуға қызығушылық өте әлсіз. ПА-тоқыма және техникалық жіптер Қытайдың арқасында салыстырмалы түрде қауіпсіз көрінеді. Кілем жгуты (BCF түрі) Америкада (67%) және Еуропада (18%) басым болады деп күтілуде, тек 15% бүкіл Азия аймағына тиесілі. Жалпы ПА ассортиментінің ПЭФ-тен және ПП-ден артта қалуы туралы айтатын болсақ, мұның құпия себептерін іздеудің қажеті жоқ, олар шикізаттың құны, технология, экология және түпкілікті өнімнің тұтынушылық құны болып табылады. Бұл КСРО-да химиялық талшық тар кәсіпорындарының белсенді құрылысы кезінде жүзеге асырылмағаны өкінішті.

2 кестеде суреттелген жан басына шаққандағы талшықты тұтыну көрсеткіші, біздің ойымызша, аймақтың, елдің экономикалық және әлеуметтік әл-ауқатының жанама сипаттамасы, тіпті оны мемлекеттің күші мен тұрақтылығына қосатын үлесі зор деп қарастыруға болады. Қытайдың мысалынан анық көрінетіні: талшықты өнімдер мен олардың негізіндегі дайын өнімдерді сатудан түскен миллиардтаған доллар пайда көптеген елдердің бюджетіне жақын. Сондықтан жан басына шаққандағы жылдық тұтынуды болашақта талдау өте маңызды болып көрінеді. Рас, бұл көрсеткіштің әртүрлі сипатын ескеру қажет. Бұл көрсеткіштің Солтүстік Америка мен Батыс Еуропа үшін жоғары болуы, ең алдымен, осы аймақтарға талшықтардың үлкен импортына және олардағы салыстырмалы түрде халық санының аз болуына байланысты. Қытай да және халқы көп басқа Азия елдерінде тоқыма шикізатын тұтыну жергілікті өз өндірісімен қамтамасыз етіледі.

Сондықтан бұл аймақтарда 2018–2030 жылдар аралығында жан басына шаққандағы орташа жылдық тұтынудың ең үлкен өсімінің болуы таңқаларлық болжау емес (4-кесте), бұл планета халқының жартысынан астамы бар бұл континентті талшықты материялардың әлемдік нарығының іс жүзінде негізгі базасына айналады [6.7].

Кесте-2. 2018–2030 жылы әлемнің әртүрлі аймақтарында, елдерінде талшықты тұтынудың жан басына шаққандағы мөлшері

Аймақ	Адам басына шаққандағы тұтыну, кг/адам								
	2018 ж.			2030 ж.			Орташа жылдық өсім, %		
	Талшықтың барлық түрлері	табиғи	химиялық	Талшықтың барлық түрлері	табиғи	химиялық	Талшықтың барлық түрлері	табиғи	химиялық
Австралия	30,3	-	-	33,0	-	-	+0,8	-	-
Африка/Орта шығыс	5,6	1,8	3,8	6,6	1,8	4,8	+1,4	+0,0	+2,2
Батыс еуропа	24,3	10,0	14,3	27,2	9,4	17,8	+1,4	-0,2	+2,0
Индия	5,9	2,2	3,7	8,6	2,7	6,1	+4,1	+1,9	+5,4
Қытай	21,8	2,6	18,7	31,3	2,9	28,3	+4,3	+1,0	+3,7
Латын америка	9,9	3,6	6,3	11,2	3,7	7,5	+1,1	+0,2	+1,4
Ресей	14,0	4,7	9,3	15,3	5,0	10,3	+0,8	+0,5	+0,9

Солтүстік Америка	33,7	11,6	22,1	37,5	11,8	25,7	+0,9	+0,2	+1,3
Оңтүстік Америка	9,5	2,9	6,6	13,8	3,4	10,4	+3,7	+1,4	+4,8

2 кестеден 2030 жылға қарай ресейлік және азия мемлекеттері тұтынушылардың көңіл көншітпейтін тағдыры да айқын көрініп тұр, бұл аталған елдер арасында соңғы орында орналасқан. Бұл біздің мемлекеттік орган дарға халықты қарабайыр киімге, ал – өнеркәсібін қазіргі кезде жағымсыз сип аттағы импорттық тәуелділікке жеткізбеу үшін химиялық талшықтардың ота ндық қосалқы өнеркәсібін қалпына келтіру бойынша шұғыл шешім қабылдау қажеттігін еске салуы керек [8].

Осы мақалада келтірілген барлық иллюстрациялар, олардың қысқаша түсінігі Қазақст анда да талшықты қосалқы саланы қандай жолмен дамыту керек деген сұрақтар қалдырмайды. Сон дықтан да ПЭФ талшықтары бойынша мүмкіндігінше үлкен қуаттарды құрудан бастаған дұрыс деп есептейміз. Зерттеу мақсаты қызығушылықты қанағаттандыру емес, біздің еліміздің әлемдегі жағдайға қатысуын бағалау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Қазақстан халқына Жолдауы» Астана қ. – 01.09.2023 ж. конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleketbasshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-bilim-jne-ulyim-atty-tamyz-konferenciya-synyn-plenarlykotyrysynda-soilegen-sozi

2 «Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық–инновациялық дамуының 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы», Астана, 2018 жыл.

3. Трещалин М.Ю., Киселев М.В., Мухамеджанов Г.К., Трещалина А.В.// Проектирование, производство и методы оценки качества нетканых материалов. Изд. 2-е, переработанное и дополненное. – М., МГУ им. М.В. Ломоносова, 2015. 287 с.

4.Nonwovens Market Growth [Электронный ресурс]: www.smithersapex.com/products/market-reports/the-future-of-global-nonwoven-markets-to-2020.

5. Производствоосновных видов текстильных изделий и одежды в России/СОЮЗЛЕГПРОМ. – М., 2017. 33 с.

6. АйзенштейнЭ.М., Клепиков Д.Н.//Вестник химической промышленности, июнь, 2017, № 3(96), с. 14.

7. СергиенковаА.П.// Полимерные материалы, 2015, № 10, с. 48.

8. Искаков Ұ.М., Бохаев Д.Т., Рузиева Э.А., «Қаржы нарығы және делдалдары»: Оқулық; Т. Рысқұлов атындағы Қазақ экономикалық университеті. - Алматы: Экономика, 2018. - 296 б. - ISBN 978-601-225-011-4. /<http://rmebrk.kz/book/76740>

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ РЫНКА ТРУДА РЕГИОНА

Аширбаева С.Б. – магистрант, университет им.Ж.А.Ташенева, Шымкент/
Казакстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: Saule_0582@mail.ru

Бакиров Е.А. – магистрант, университет им.Ж.А.Ташенева, Шымкент/ Казакстан,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9031-0865> e-mail: erjan.001@mail.ru

Аннотация. Политика занятости должна быть направлена на разработку стратегии сдерживания роста безработицы, смягчения ее социально-экономических последствий, развития рынка труда, путей обеспечения свободного перемещения капиталов, товаров, работ, услуг и рабочей силы. В современных условиях рынок труда развивает новые формы и формы занятости, что порождает реформы в сфере образования, управления и миграционной политики.

Ключевые слова: форма занятости, рабочей силы, капитал, миграционная политика

Аннотация. Жұмыспен қамту саясаты жұмыссыздықтың өсуін тежеу, оның әлеуметтік-экономикалық салдарын жұмсарту, еңбек нарығын дамыту стратегиясын, капиталдардың, тауарлардың, жұмыстардың, қызметтердің және жұмыс күшінің еркін қозғалысын қамтамасыз ету жолдарын әзірлеуге бағытталған болуы керек. Қазіргі жағдайда еңбек нарығы жұмыспен қамтудың жаңа формалары мен түрлерін дамытады, бұл білім беру, менеджмент және көші-қон саясаты саласындағы реформаларды тудырады.

Ключевые слова: жұмыспен қамту түрі, жұмыс күші, капитал, миграциялық саясат

Abstract. The employment policy should be focused on the formation of measures to curb the growth of unemployment, mitigate its socio-economic consequences, to develop a strategy for the development of the labor market, ways to ensure the free movement of capital, goods, work, services and labor. The labor market in modern conditions is developing new forms and types of employment, which gives rise to reforms in the field of education, management and migration policy.

Key words: type of employment, labor force, capital, migration policy

Результатами глобальной конкуренции между городами за человеческий и инвестиционный капитал являются рост численности их населения (до 50 % населения мира живет в городах) и объемов их производства (до 80 % мирового ВВП) за счет более низких издержек, высокой конкуренции, лучших условий для самореализации горожан [1,2].

Современный мегаполис – город Шымкент, который появился в результате общемирового тренда урбанизации (с населением 1 112 469 человек на начало 2022 г.) [3], представляет собой самостоятельный экономический регион (17), привлекательный для реализации имеющегося потенциала – социально-экономического, историко-культурного, туристско-рекреационного, природно-климатического и т.д.

В данной статье проводится анализ трудового потенциала г.Шымкент, так как вопросы занятости и особенно безработицы не теряют своей актуальности, имеют свой специфический окрас, не могут быть решены без участия государственных структур, а показатели последней являются одними из высоких по республике.

Таким образом, Шымкент – третий по численности населения с положительным сальдо миграции мегаполис, с преобладающей возрастной группой населения в возрасте

от 15 до 64 лет, что позволяет поддерживать средний возраст населения на уровне 27,9 лет.

В 2021 году 436,3 тыс. человек или 61,8% населения находилась в возрасте, установленном для измерения ЭАН, обеспечивающим предложение рабочей силы для производства товаров и услуг. В структуре занятого населения численность наемных работников превалирует над самозанятыми за 2017-2021 гг. в среднем в 2 раза. При этом самый самозанятый регион республики – это Южный. Основная причина высокого удельного веса самозанятых объясняется потерей потенциала промышленного производства и слабым возрождением нового [4].

Развитие трудового потенциала определяется интеллектуальной составляющей, а именно развитием системы образования и накоплением на этой основе человеческого капитала. Образовательный уровень работающих шымкентцев в 2022 году характеризуется наличием 66% специалистов с высшим образованием, что в сумме с занятым населением, имеющим среднее профессиональное образование – 32%, образует 97% кадров со знаниями, умениями, навыками и компетенциями, необходимыми для выполнения определенных трудовых, служебных функций. При этом, преобладающая часть занятого населения сосредоточена на крупных и средних предприятиях сферы услуг. В 2021 году на них работали 350,4 тыс. человек с ежегодным увеличением числа вовлеченных за анализируемый период. Причем сфера услуг актуальна как у мужского, так и у женского населения.

Важным показателем уровня экономического развития является отраслевая структура занятости населения. Структурные сдвиги на рынке труда по видам экономической деятельности связаны, в первую очередь, с изменениями в структуре выпуска продукции и являются одним из основных факторов реструктуризации. Наиболее популярными сферами приложения труда в 2021 г.: 25,4% - оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей мотоциклов, 14,4% - образование, 9% - предоставление прочих видов услуг; наименее: по 1,4% - искусство, развлечения и отдых и операции с недвижимым имуществом, 1,5% - сельское, лесное и рыбное хозяйство.

Сельское хозяйство и традиционные промышленные производства перестают быть главными секторами экономики, на первое место выходят динамично развивающиеся отрасли сферы услуг. В целом межотраслевой перелив рабочей силы из производственного не сопровождался заметным ростом безработицы – в среднем 5,1% за анализируемый период.

Если говорить об отдельных видах занятий, то за рассматриваемый период лидерство сохраняется за численностью специалистов-профессионалов, особенно из области бизнеса и администрирования, затем образования; операторов производственного оборудования, сборщиков и водителей; работников сферы индивидуальных услуг. Самое сильное сокращение испытали группы квалифицированных работников сельского хозяйства и промышленных организаций, строительства, транспорта и связи. При этом в профессиональной структуре 23% занимали неквалифицированные рабочие – работники сферы обслуживания, жилищно-коммунального хозяйства.

Если рассматривать безработное население в 2021 году, а это 21,9 тыс. человек, то по возрастной группе – это население (7,1 тыс. человек – 6,1%) в возрасте от 29 до 34 лет, по половому признаку больше характерно женскому населению. Также высокий уровень безработицы наблюдается в возрастной группе 45-54. По логике, данные возрастные группы характеризуются наибольшей трудоспособностью, но имеющиеся перекосы могут быть результатом неправильно выбранной профессии, недостатка знаний, опыта работы, дефицита рабочих мест. Одной из основных причин данного в том, что высшая школа не ориентируется на реальные потребности рынка труда, которому мешает профессионально-квалификационный дисбаланс.

Безработная молодежь – наиболее уязвимый слой населения, который может представлять угрозу для общества и страны в целом. В 2021 году 3,7% в возрасте 15-28 лет являются безработными. Основными причинами отмечаются отсутствие любой работы, в отдельных случаях – увольнение в связи с ликвидацией организации, сокращением штатов. Но среди потенциальных угроз безработицы выделяют как социальные, связанные с ростом преступности, так и экономические риски – с неполным использованием трудовых ресурсов. Для решения проблемы трудоустройства первое место сохраняется за молодежной практикой, которая позволяет за небольшую заработную плату от государства накопить опыт и стаж работы.

Для полного анализа индикаторов рынка труда необходимо брать во внимание лица, не входящие в состав рабочей силы, а таковые составляют 38,2% в 2021 году. Считается, что лица находятся вне состава рабочей силы, если они не являются ни занятыми, ни безработными, т.е. не участвуют в активных поисках работы. Существует множество причин, почему некоторые лица стоят в стороне от рынка труда: основная – дневная форма обучения, пенсионный возраст, инвалидность и др. По уровню образования – это в основном население (127,4 тыс. человек или 47%), получившее аттестат о среднем образовании.

Уровень оплаты служит важнейшим фактором повышения производительности труда, рост которого позволяет увеличить доходы населения до такой степени, чтобы продукты питания стали более доступными по более высокой цене. Переход на рыночные основы в Казахстане с одной стороны сопровождался повышением цен на продовольствие, отменой системы бесплатного образования и здравоохранения, созданием рынка жилья, с другой – без связи с ростом производительности труда и при снижении оплаты труда и денежных доходов подавляющего большинства населения [6].

В результате в Шымкенте один из самых низких показателей среднемесячной заработной платы (*на 16 месте*) не только на фоне мегаполисов РК, но и регионов республики в целом – 193682 тенге в 2021 году (250311 тенге по республике).

Лидерами по оплате труда по видам экономической деятельности являются следующие: финансовая и страховая деятельность – 265462 тенге; транспорт и складирование – 241316 тенге; услуги по проживанию и питанию – 233888 тенге; здравоохранение и социальные услуги – 214249 тенге. Антилидеры по оплате труда: искусство, развлечения и отдых – 109200 тенге; деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания – 119043 тенге; сельское, лесное и рыбное хозяйство – 128006 тенге.

Новые рабочие места, как свидетельствует мировой опыт, создаются преимущественно, на предприятиях обрабатывающей промышленности, однако отставание темпов развития данной отрасли в Казахстане становится основным сдерживающим фактором увеличения как общей, так и наемной занятости в городах [7].

Ряд реформенных преобразований за период становления независимости, а в настоящее время динамичного развития цифровизации экономики Республики Казахстан, определяют все новые горизонты занятости, в результате которых ряд профессии теряют свою актуальность, вынуждая тем самым переобучаться, приобретать новые знания, умения и навыки, что может негативно сказываться на показателях безработицы.

В результате анализа динамики занятости и безработицы г.Шымкент за 2017-2021 гг., мы обнаружили следующее: проблема безработицы усугубляется в силу роста демографических показателей, опережающих темпы экономического развития, и низкого оплаты труда, определяющего низкий уровень жизни городского населения; наблюдается заметное перераспределение трудовых ресурсов из промышленных отраслей в торговлю и общественное питание, здравоохранение, образование, наука; на лицо проблема профессионально-квалификационного дисбаланса; уровень молодежной безработицы не превышает усредненного по республике.

Таким образом, политика занятости должна быть ориентирована на формирование мер по сдерживанию роста безработицы, смягчению ее социально-экономических последствий, на разработку стратегии развития рынка труда, путей обеспечения свободного перемещения капиталов, товаров, работ, услуг и рабочей силы. Рынок труда в современных условиях вырабатывает новые формы и виды занятости, что порождает реформирование в сфере образования, менеджмента и миграционной политике.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев считает крупные города ключевым фактором конкурентоспособности Казахстана. <https://vlast.kz/novosti/33208> - nazarbaev-scitaet-krupnye-goroda-klucevym-faktorom-konkurentosposobnosti-kazahstana.html
2. www.shymkent.gov.kz Стратегия развития города Шымкент до 2050 года, Шымкент, 2019.
3. www.stat.gov.kz
4. <https://365info.kz/2018/05/bolshe-vsego-samozanyatyh-zhivet-v-yuzhnom-kazahstane-issledovanie-tsipe> Больше всего самозанятых живет в Южном Казахстане – исследование ЦИПЭ. 10 мая 2018.
5. <https://privathb.ru/ekonomika/analiz-statistiki-zanyatosti-i-bezroboticy-regiona-na-primere-goroda-moskvy.html> Анализ статистики занятости и безработицы региона на примере города Москвы
6. полит-дискус.рф/articles/966 Пономарёва Е.Г. Рынок труда // Центр политических и международных исследований \ Российская Ассоциация Политической Науки, 2014.
7. Кулекеев Ж., Туреханова Б., Исмурзина Г., Оразбекова С. Социальный портрет самозанятого населения в южных регионах Республики Казахстан/ – Алматы, 2018. – Казстатинформ – 124 с., 80 табл., 30 ил.

ІСКЕРЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ МЕН ӘДЕБІ.

Байгунова Д.М – магистр, аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС,
Шымкент, Қазақстан e-mail: baygunova77@mail.ru

Ахметова З.Д – магистр, аға оқытушы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет» ЖШС,
Шымкент, Қазақстан e-mail:www.zeunep.kz@gmail.com

Усенбеков С.С – ПиК 22-15к тобының студенті«Ж.А.Тәшенев атындағы университет»
ЖШС, Шымкент,Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада этика – дегеніміз мораль жайындағы терең ілімнің бір түрі екендігі және адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасаудағы нормалық талаптары мен міндеттері жан-жақты қарастырылған. Бірнеше ғұлама ғалымдардың пікірлері, философиялық ойлары, тұжырымдары, зерттеу барысындағы көз қарастары көптеген мысалдар арқылы дәлелдемелер келтіру арқылы көрсетілген. Қазіргі таңда жеке адамның имиджін қалыптастыру мәселелері терең зерттелуді қажет ететін күрделі мәселелердің бірі екенін және этика ғылымына деген халықтың көзқарасы, қызығушылығы жылдан-жылға басқаша артып келе жатқандығы жөнінде сөз қозғалады. Яғни этика ғылымы-қоғамның барлық дерлік талаптарына сай болуы қажет екендігі сонымен қатар басқа адамдармен қарым-қатынас жасау барысында әрбір тұлғаның мінез-құлқы маңызды роль атқаратындығы, кез-келген образ түзеледе, өзгерде алуы әбден мүмкін екендігі қарастырылған. Яғни жеке тұлғаның әрбір ерекшеліктеріне тоқтала отырып, оның қоғамдық нормаларға сай келуі мен талаптарының тікелей орындалуына аса мән бере білген.

Кілт сөздер: Этика, мораль, ғұлама, тұжырым, ғылым, қарым-қатынас, образ, философия, психология, зерттеу, ілім, қоғам

Аннотация. В данной статье всесторонне рассматривается, что этика-это вид глубокого учения о морали, а также о нормативных требованиях и обязанностях людей в их отношениях друг с другом. В настоящее время говорят, что проблемы формирования образа личности относятся к числу сложных проблем, требующих углубленного изучения, а отношение и интерес людей к науке этики из года в год возрастают по-разному. То есть считается, что наука этика должна отвечать практически всем требованиям общества, а также что поведение каждого человека играет важную роль в процессе общения с другими людьми, и любое поведение вполне возможно скорректировать и изменить изображение. Иными словами, он умел сосредоточить внимание на каждой особенности личности и придавать больше значение ее соответствии социальными нормам и непосредственному выполнению требований.

Ключевые слова: Этика, мораль, ученые, выводы, наука, общение отношения, образ, философия, психология, исследования, образование, общество

Abstract: This article comprehensively examines that ethics is a type of deep study of morality, as well as the normative requirements and responsibilities of people in their relationships with each other. Currently, it is said that the problems of forming a personality image are among the complex problems that require in-depth study, and people's attitude and interest in the science of ethics increases in different ways from year to year. That is, it is believed that the science of ethics must meet almost all the requirements of society, and also that the behavior of each person plays an important role in the process of communication with other people, and any behavior is quite possible to correct and change the image. In other words, he knew how to focus attention on each feature personality and attach more importance to its compliance with social norms and direct fulfillment of requirements.

Key words : Ethics, morality, scientists, conclusions, science, communication relationships, image, philosophy, psychology, research, education, society

Кіріспе

Этика дегеніміз – мораль жайындағы терең ілімнің бір түрі. Ол адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасаудағы нормалық талаптары мен міндеттері болып табылады. И.Кант яғни немістің ғұлама философы былай деп терең тұжырым жасай білген. Жалпы адам баласына ілімсіз және ғылымсыз, олардың көмегінсіз жеке жетекшілік жасау мүмкін емес деген қағидаты бар. Дәл қазіргі таңда жеке адамның имиджін қалыптастыру мәселелері терең зерттелуде. Яғни этика ғылымына деген халықтың көзқарасы,қызығушылығы жылдан-жылға артып келеді. Яғни этика ғылымы-қоғамның барлық дерлік талаптарына сай болуы қажет.Басқа адамдармен қарым-қатынас жасау барысында әрбір тұлғаның мінез-құлқы қалыптасуы қажет.Кейіп,образ түзеледе,өзгерде алуы әбден мүмкін. Орыс халқының аса көрнекті ойшылы,әрі философы Н.Ф.Феодоров былай деп өз ойын жеткізе білген.Жалпы адамзат баласы алдына белгілі бір мақсат қоя отырып,барлық бойындағы күш жігерін өзінің бақыты үшін жұмсауы қажет.Яғни жеке тұлғаның әрбір ерекшеліктеріне тоқтала отырып,оның қоғамдық нормаларға сай келуі мен талаптарының тікелей орындалуына аса мән бере білген. Н.Ф.Феодоровтың тұжырымдамасы бойынша әрбір менеджердің басты міндеті ол тек қана өзінің бас пайдасын ғана ойламастан,басқарып отырған ұжымының,мекемесінің кәсіпорынының көркейіп-өркендеуі үшін жасалынатын қызмет түрлерінің адамның мінез-құлық этикасына өте қатысты екенін тағыда дәлелдеп көрсете білді.Яғни әр бір жасалынып жатқан іс әрекет менеджердің дұрыс шешім қабылдауына ықпалын тигізері сөзсіз.Француз елінің керемет зерттеушісі Ф.Сейт-Марк өзінің бір сөзінде «Қоғам деген ол адамдардан,ал адамдар қоғаммен қарым-қатынас жасау арқылы өздерінің ерекшеліктерін көрсете алады.Жеке тұлғаның тағдыры мен мемлекеттің тағдыры бір-бірімен тығыз байланысты,яғни әрбір адам тәуелді болатын жолды өздері таңдап алады»деп тұжырым жасаған болатын. Этиканың негізгі басты сұрағы ол адамдардың бойындағы адамгершілік,әлсіздік,кемеңгерлік сияқты қасиеттер мен ерекшеліктерін, әрбір жеке тұлғаның қоғаммен арасындағы қарым-қатынастылықтың формасы ретінде анықталатын белгілі бір сипаты. Яғни қандай жағдайда адам баласы өзінің мақсатына қол жеткізе алады және қай кезде неден бас тартуға болады деген сияқты сұрақтарға этика ғылымы жан-жақты ғылыми тұрғыда терең жауап бере алады.Осы жерде біздің байқайтынымыз, адам баласының бір-біріне деген сыйластығы,құрметі,сөйлесуі, қарым-қатынас жасауы т.б адами құндылықтарымен сипатталатыны сөзсіз.Орыс халқының ғұлама теоретигі Б.А.Крапоткинаның этика ғылымы жайлы айтқан концепциясында яғни ой-пікірінде былай делінген болатын. Этика бұл-адамдар арасындағы өзара қарым – қатынас жасау үшін құрылған аумақты кен көлемді идеялардың бірі және этика эксперименталды жұмыстарға негізделген ғылымның бір саласы-деп келтірген.Автордың «Этика» деп аталатын еңбегінде: «Адам баласы қашанда бір-біріне қол ұшын беріп,жәрдемдесу арқылы,жаңаша даму жолының өнегелі деңгейі мен биігіне шыға алады және қол жеткізе алады»деген сияқты керемет бір ой тұжырымдамасын жасап көрсеткен еді.Мысалы кез-келген менеджерге белгілі бір әлеуметтік эконмикалық статусты ұсына отырып адамдардың қоғамға деген немесе қоғамның адамдарға деген қатынастылығы бойынша нақты ережелер мен шарттарды бекітуге болады.Яғни жалпы алғанда қоғамның тарапынан менеджерлерге қойылатын басты талаптарда моральдық жағынан бағытталған іс - әрекеттер болса,онда ол деген сөз менеджер тарапынан қоғаммен тілдесу,үндесу типтері бола отырып оның түрлерін сонымен бірге адамның бойындағы жақсы қасиеттер өнегелілік жүйе қандайда бір берілген тапсырманы дер кезінде орындау,жұмысты ыждақаттылықпен өз уақытында дұрыс тапсыру және тағыда сол сияқты дүниелер.

Зерттеу материалдары мен әдістемесі. Сонымен қатар этика ғылымы – менеджердің әлеуметті-жауапкершілік мінез-құлықтарын, іс-әрекеттерін жан-жақты қарастыра отырып, экономикалық инфрақұрылымының негізінде құрылатын құқықтық құжаттарды реттеуге бағытталады. Демек қоғамдағы адамдардың ролі тек қана орта буынға қарағанда жоғары буынға байланыстырақ болатынын көзімізді жеткізуге әбден болады. Қазіргі демократиялық қоғамда, менеджердің бойындағы қалыптасқан құнды ерекшеліктері, шеберліктері, адами қасиеттері, ізгі ниеттері бәрі-бәрі оның жеке имиджін интеграциялауға мүмкіндік береді. Демек кез-келген өндірістік әс-әрекеттің тиімді критериялары, оған арнайы жұмсалатын жұмыс күшіне және адам еңбегінің қатынастырылуы жағдайында ғана жүзеге асырылады. Жұмыс орындаушылардың еңбегіне нұсқан келмеуі үшін, олардың көңіл-күйлерін түсірмеу мақсатында арнайы еңбек шартымен қамтамасыз ету толық орындалған жөн. Зерттеуші И. Кант өзінің ғылыми зерттеулерінде былай деп жазады. «Кез келген бағалы зат өзінше бір қадір-қасиеттілікке ие болады, демек ол зат өзіне ұқсас келетін эквивалентті өзге затпен алмастырылуы әбден мүмкін. Яғни ол заттың бағасы артып, мақсатты нәтижеге қол жеткізуге болады». Жеке тұлғаның имиджін қалыптастыруға қажетті адам бойындағы жақсы қасиеттер, оның сезімдері арқылы өзара қарым-қатынастылықтарымен, рухани ерекшеліктерімен сипатталады. Адам бойындағы жақсы қасиеттер қашанда қоғамда қызмет көрсету барысында өндірістік және өндірістік емес салаларда көрінуге тиісті болуы керек. Адам бойындағы қасиеттерді сақтау, оның жеке беделін арттыру, қоғамдағы экономикалық, әлеуметтік-саяси, құқықтық және мәдени жүйелермен тығыз қарым-қатынас жасау негізінде жүзеге асырылады. Менеджер осы жоғарыда аталған жүйе бойынша іс-әрекетін жасап, жұмысты нәтижеге жеткізуі қажет. Сондықтан менеджердің әрбір іс қимылы, әрекеті, қоғамдық кепілділікте болғаны абзал. Менеджментте жалпы алғанда арнайы бекітілген ережелерді сақтаған жөн. Ол ережелер шыншылдық, әділдік ережелері. Этиканың арнайы жеке тұлғаға арналған принциптері бар. Ол кез-келген жағдайда қолданыс табылуы мүмкін. Мысалы атап өтетін болсақ: Конфуций былай деп келтірген-өзгелерді өзіндей қадірлей біл, «өлтірме», «ұрлық жасама», «өтірік айтпа», «өзгеге жамандық ойлама», «өз әке шешенді қадірлей біл», «адам баласын қадірлей білуден артық ештеңе жоқ» деген сияқты керемет сөздерді қалдырған. Бұл жерде зерттеуші қоғамда кездесіп жатқан қаншама қиыншылықтарды адамның бойындағы тәрбиелік аспектоларының жетіспеушілігінен деп тұжырымдайды. Яғни кез-келген адам баласы өзін - өзі дұрыс тәрбиелеу, дұрыс жолмен жүрудегі барлық жасаған іс-әрекеттері, оның ішкі рухани дүниесіне байланысты. Жеке тұлғаның бойындағы қалыптасқан сапа ерекшеліктерінің дамуы, жоғарыда аталған бірнеше негізгі сапа формалары мен әдістемелерінің практика жүзінде жүзеге асыруына тығыз байланысты болып келеді. Менеджердің мінез-құлық этикасының маңызды факторы ретінде – оның қалыптасқан саналы ойы, көзқарасы, алға қойған талаптарын айтуға болады. Жеке тұлғаның бойындағы қалыптасқан сапа ерекшеліктерімен талаптарының өзара байланыстылықтарын, жеке тұлғаның нақты жағдайдағы болатын көңіл-күйін анықтай алатын ауқымды кең жоспарлы аумақта қарастыру қажеттілігі артып отыр. Демек жеке тұлға қанағаттандырылмаған адамнан іскер қарым-қатынас жасау арқылы бағыт-бағдар берумен ерекшелік табады.

Талдау мен нәтижелер. Қоғам талаптарын қанағаттандыру проблемаларына байланысты, этикалық қатынастылықтарды мүмкін болатын және мүмкін емес, анықталған және анықталмаған талаптарға бөлу мәселелері пайда болады. Менеджердің теріс сипаттарына байланысты, қоғаммен, оның мүшелері мен қабылдана алмайтын талаптардың сандық және сапалық бірнеше түрлері болады. Сондықтан да қойылған бірнеше талаптардың шектерімен түрлеріне байланысты этикалық бағыт-бағдар бойынша менеджмент саласында ерекше орын алары сөзсіз екені баршамызға аян. Яғни кез-келген тұтыну құралдары, оны қолдану мүмкіншіліктері менеджердің этикасы мен

мәдениеттілік дәрежесін,оның деңгейін анықтап береді. Сонымен қатар тұтырудың түрлері мен типтері этикеттің және әдептілік пен мәдениеттіліктің, моральдық терең көзқарастардың принциптері ретінде қарастырылып отырылады. Жеке тұлғаның ақпарат беру мен құзырлық ерекшеліктері – менеджердің жеке принципінің маңызды дамып жетілуін,оның моральдық тұрғыдан қарастырғандағы оң функциясы ретінде қабылдап көрсете білді. Атап өткеніміздей негізгі ұғымдарға төменде көрсетілген жеке тұлғалық қасиеттер кіретіні белгілі. Мысалы айтатын болсақ:адамның білімділігі, белсенділігі, дұрыс сөз саптауы, ой тұжырымдауы, ептілігі, жігерлігі, іскерлігі, кез-келген ситуациядағы күрделі мәселелерді шеше білуі, дарындылығы,көрегенділігі,өз өзіне беріктілігі, сенімділігі, алдына мақсат қоя білуі міне осы қасиеттердің барлығы да жеке тұлғаның бойындағы басты ерекшеліктер болып табылады. Білімділік пен ақпарат беру процесін объективті түрде жүзеге асыру барысында менеджердің бойындағы мына жеке тұлғалық ерекшеліктерді міндетті түрде есепке алып отырған жөн сияқты:ең бастысы тұлғаның жеке эмоциясы, дарындылығы, зейінділігі, рухани жан-дүниесі,шығармашылық қабілеті. Егерде менеджер әрдайым саналы түрде іс әрекет жасай білсе,зерделі түрде ойлана алса, жүрегімен терең сезіне білсе онда оның тұлғалық моралды күш қуаты өте жоғары деңгейде болары сөзсіз екені белгілі. Менеджермен ұзақ уақыт этикалық принциптер мен ережелердің сақталуы, ақпарат беруді, шыншылдықты сақтауда және талас-тартысты жағдайларда қолдануы өте қажетті болып табылады. Жалпы атап өтетін болсақ әлеуметтік мәдени шығармашылық ортадағы этикалық мәселелер оның ішкі және сыртқы аспектілерімен сипаталары анық.Ең біріншіден ұжымдар арасында этиканың сақталуы болса,екіншіден әрбір мекеме мен ұжымның арасындағы іс-әрекетте өнегелі адами құндылықтарды дәріптеуде қоғамдағы моральдық принциптерді дамытып жетілдіру негізгі басты мақсат болып табылады.Жалпы алғанда менеджердің жеке тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына оның өз-өзіне сенімділігі мен мінезінің жүйелі түрде қалыптасуы тікелей әсер етеді.Қандай жағдай болмасын адамдардың ар-намысын таптап,оның көңіліне тиетіндей артық сөз сөйлеп,оны мәжбүрлейтіндей іс-әрекеттер жасамау қажеттілігі ескерілуі керек.Әрдайым мейірімді,шыншыл,ашуға бой алдырмайтын жеке тұлға ретінде қалыптасу қажет.Яғни осы жоғарыда аталған қасиеттер жеке тұлғаның басты ерекшеліктері ретінде дамып отырса онда оның ептілігі де,бірнеше жақсы әдеттері де, әрбір жасаған ісіне жауапкершілікпен қарауының өзі де сол жеке тұлғаның өте жоғары деңгейде мінез-құлқының қалыптасқанын көрсете алады. Яғни кез-келген менеджердің жеке тұлғалық имидждік белгілері ретінде біз оның жасап жатқан іс-әрекеттеріне, бойындағы қалыптасқан барлық мүмкіншіліктеріне,ұжымды басқара білуіне,жетекшілік жасай алуына қарағанымыз абзал. Яғни кәсіпкерлік этикасының дамуы, жетілуі, қалыптасуы, кең қанатын жайып өркендеуі ол – жеке тұлғаның мінез-құлық мәдениеттілігіне, оның сауаттылығына, рухани жан дүниесіне байланысты. Дәл осы заманда сол кәсіпкерлікке қажетті этикалық мінез-құлықтарымыз, білімдеріміз жетіспей жатқан сияқты. Ол деген сөз жалпы адами құндылықтар мен мәдениеттілік. Ол мүмкін гуманитарлық жағынан болуы немесе экономика саласынан да болуы мүмкін. Демек жеке тұлғаның кәсіпкерлік имиджін қалыптастыру үшін-ең алдыменен кез-келген жұмыс жасаушы кәсіпкердің мінез-құлықтарын дұрыс қалыптастырып,дамыту керек. Яғни жеке тұлғаның адамгершілік құндылықтарын дамытып, тәлім-тәрбие бағытында белгілі бір жүйелермен, іс-тәжірибелерге, даму нормаларына ықпал ете білген жөн. Мәдениеттілік деген барлық адамзат баласы үшін өте қажетті құндылық болып табылады. Ол кез-келген жерде өте маңызды роль атқарады. Мейлі ол кәсіпкерлік салада болсын,болмасын өдірістік жағында болсын, болмасын яғни барлық жағдайда этикет нормаларын сақтап оны тиісті жерінде қолдана алуы керек. Менеджер жұмысына тек өзінің бас пайдасы үшін емес,сол мекемені көркейтіп, өркендету үшін бар күш жігерін аямай еңбек етуі керек.Ондай жаман әдеттерден аулақ болғаны жөн. Мекеменің, ұжымның абыройын сақтап, кәсіпкерлік саласындағы мәселелерді дұрыс оң көзбен шеше білгені абзал. Менеджер тұтынушылардың ұсыныстарымен талаптарын тыңдап,оларды қорғай білуі керек. Жеке тұлғаның адамгершілік кодексіне нелерді енгізуге болады: яғни адамның ең басты көрсеткіші ол оның мінез-құлқы,моральдық принциптері. Біреудің затын ұрлама,ешкімді алдама,жағдайы төмен отбасыларға көмек бер деген сияқты жеке тұлғаның бойындағы ар-ожданлық қасиеттер мен іс-әрекеттер шет мемлекеттерде аса құнды маңызға ие болып отыр.

Қорытынды

Мысалы алатын болсақ егерде жеке кәсіпкер өзінің клиентін яғни тұтынушысын алдайтын болса, онда ол оның сенімінен шығады. Демек бұл деген сөз ол жеке кәсіпкер өзінің ар-ожданын, іскерлігін, моральдық құндылықтарын өз бас пайдасы үшін жоғалтып алмауы керек деген сөз. Ұжымның имиджін қалыптастыру үшін, яғни табысқа жету үшін, ең алдымен жекелей және жалпы қоғамдық көзқарастардың жақсылап өзіндік бір жүйесін қалыптастырған жөн. Кәсіпкерліктің басты капиталы дегеніміз ол-адамның бойындағы адамгершілік пен сенімділік. Жаңа кәсіпкердің жаңаша типтегі образын қалыптастыру үшін, оны жаңаша бір қырынан тану үшін, басты шарттарының бірі меценаттылықты, жүректегі мейірімділік пен шапағаттылықты берік ұстанып, қайтадан жұмыстың бағытына сай қолданып, кәсіпкерліктегі жаңаша типті қарым-қатынастылықты қалыптастырған жөн. Мысалы атап көрсететін болсақ Дон қаласында орналасқан номері 43-ші мектеп оқушыларының қатынасуымен бір жылда жалпы саны 114 мерейлі іс-шаралар ұйымдастырылып орындалған екен. Осы аталған іс-шарадан түскен қаражаттар, әлеуметтік жағдайы төмен отбасыларға, жетім балалар үйіне, ауруханаларға, клиникаларға, әскери госпиталдардағы солдаттарға, соғыс ардагерлеріне бөлініп көмек ретінде беріліп отырылды. Жалпы алғанда мұң-мұқтажды адамдарға көмек көрсету бұл ұжымның ауыз біршілігін және ұжым адамдарының өнегелілігін, адамгершілігін, имандылығын, мейірімділігін көрсетеді. Яғни ұжымның жақсы имиджін құру ең алдымен сол ұжымдағы адамдардың шапағаттылығы мен мейірімділігі маңызды роль атқарады. Кәсіпкерлік критериясы болып, этикалық фактордың формалары мен әдістері, көрсеткіштері, іс-әрекеттері жатады. Әрбір ұжым, мекеме, кәсіпорындар мол табысқа және жетістіктерге қол жеткізу үшін, ұжым арасында белгілі бір атмосфера қалыптасуы керек. Халықпен дұрыс жұмыс жасай алуы қажет. Өтірік айтып, өнегесіздік жасайтын болса онда ол ұжымның жұмысы сәтсіздікке жетуі әбден мүмкін. Сонымен этикалық фактор деп нені айта аламыз. Яғни этикалық фактор дегеніміз-ол халыққа қызмет көрсету сапасын жоғарылату және жетілдіру болып табылады. Ұжым қызметін ынталандыру стимуляциясын бес деңгейге бөліп қарастыруға болады. *Бірінші* деңгейде-қызметкердің маңызды талаптарын қанағаттандыру кезеңіне дейінгі қаржылар жұмыс атқарады. *Екінші* кезеңде – осы қызметтелген қаржылар, тұлғаның беделді жұмысының - индикаторы ретінде жүйеленеді. *Үшінші* деңгейде – ынталандыру ретінде қаржы емес, әлеуметтік және материалдық көмек көрсеткені үшін кәсіпорын мен мекемеге деген алғыстар қызметтеледі. *Төртінші* деңгейде - мекеме, кәсіпорынның жасап отырған қызметтеріне деген мақтанштылық сезім. *Бесінші* деңгейде жұмыстың өзі оның орындалу сапалық ерекшеліктері – ұжымның қызметіндегі жоғарғы ынталандыру – болып табылады. Сенімділік, шыншылдық, жеке тұлғалардың өзара қарым – қатынастылықтарына қоршаған ортаға негізделген өндірістік ұжымдағы қатынастылықтар, менеджермен қызметтестіктер араларындағы үйлесімді (гармониялық) байланыстылықтар, мақсаттылықты іс-жүзіне асыруға мүмкіншілік жасап, адам баласының материалдық ортасындағы рухани байлықты арттырады. Сонымен қатар мемлекеттік мекемелердегі іскер қатынастылықтарда шешімін табатын дау - жанжалдар кездесіп отырады. Осы мәселелер бойынша теоретиктер дау - жанжал ситуацияларына жіктеулер жасаған жүргізілген: мақсатты жанжал. Сонымен қатар осындай жанжал түрлерін шешудің әдістемелерін әзірлеп шығарды. Дау жанжалдарды шешуге келісім, сөйлесу, мәмілеге келу әдістемелері қолайлы. Ол әдістемелер: жұмсақ, қатаң және принципті болып бөлінеді. Жұмсақ әдістеме – жол берушілікпен, қатаң-жігерліктің сайыстылығымен, принципалды-мәселелер нақтылай себептер бойынша, мақсаттылыққа жетудің оптималды, қолайлы мүмкіншіліктері қарастырыла отырып шешіледі. Дау-жанжалдың пайда болу себептері әртүрлі: *Біріншіден* олар өндірістік жекелей берілген тапсырмалары мен міндетемелерді орындаудағы басты мақсаттылыққа жетуге тосқауыл болған факторлармен туындауы мүмкін. Бір қызметкердің іс-әрекеттері өзге қызметкердің

нәтижелері әрекеттелуіне теріс әсер етуі мүмкін өз қызметкерлерінің тиімді іс-әрекеттелуіне қажетті шарттармен, менеджердің қамтамасыз ете алмау себептері өте жоғары айлық ақының өзге қызметкер айлық жалақысымен салыстырғандағы айырмашылық көрсеткіштері, мұрат мақсаттылық өзге қызметкердің елең еңбегінің арқасында қол жеткізу себептерімен сипатталуы мүмкін. *Екіншіден*, тұлғалар аралық қарым-қатынастылықтағы психофизикалық ерекшеліктерімен, іскер қарым-қатынастылықтардағы өзара келісе алмаушылық себептерімен. *Үшіншіден*, ұжым мүшесінің жекелей тұлғалық көзқарастары. Өз тарапынан байқалатын эмоция, сезімдеріне, ашулану ерекшеліктеріне, қарым - қатынаса алмай, өзін-өзі төмен санау, қимылдарына бақылау жасай алмау көріністері мен әдеттері жанжал тудырады. Дау-жанжал жағдайларын түпкілікті шешуде мынадай факторлар әсер етеді. Жанжал себептерін бірлесе қабылдай білу; қарым-қатынастылықтардағы ашық болу және оның тиімділігі; жан- жалдың мәні мен мазмұнын анықтау; өзара сенімділікпен жауапкершілікті ортаны құру. Ұжымда тиімді өнегелі психологиялық ортаны құру үшін, дау-жанжалды шешудің және жаңаша болып қалатын қақтығыстарды ескертудің мына төмендегідей ережелері ұсынылады: мән-жайды толық түсіну, субъективті факторлар әсерінің маңыздылығы, жанжал себептерін анықтау. Тыныштықты қалайтын тұлға, ұжымдағы қарым-қатынастылықты қалпына келтіру мақсатында алғашқы қадам жасайды. Американ теоретиктері еңбекті ұйымдастыруды дәлелдейтін (мотивация) критерияларды әзірлеп шығарған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алимжанова А.Ш. Эстетическая культура // Философия: Раритет, 2006. С. 2, 52
2. Жандәулетов Т. Қазақ ұлттық идеологиясы мәселелері.-Алматы:ХКАА,2004. 64 б
3. Қазақстанның мәдени мұрасы.- Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2005. 964 б
4. Мырзалы Серик. Модернизация общества: взаимосвязь политики и морали. – Костанай: КГУ, 1998. С. 268.

ӨТІМДІЛІКТІ БАСҚАРУ - КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНК ҚЫЗМЕТІНІҢ МАҢЫЗДЫ АСПЕКТІСІ

Наурузкулова С.Б. – магистр экономика
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан

Аннотация. Мақалада көрсеткіштер мен өтімділік коэффициенттері қарастырылады. Коммерциялық банк операцияларды жүзеге асыра отырып, екі қарама-қайшы мақсат – өтімділік пен табыстылық арасында үнемі маневр жасауы керек, бұл салымшылар мен акционерлер арасындағы қайшылықта нақты көрініс табады. Талқыланғандармен қатар банктік тәжірибеде әртүрлі елдердің қолданыстағы заңнамасы мен тәжірибесіне байланысты өтімділіктің басқа коэффициенттері қолданылады. Өтімділік коэффициенттері банктік менеджмент шеңберінде банктердің жеке бастамасы бойынша есептелуі мүмкін, жалпы ұсыныстар сипатында болуы немесе заңмен реттелуі мүмкін. Соңғы уақытта банктер өтімділікті басқару үшін жауапкершілікті басқару теориясын да қолдана бастады. Бұл әдістің мәні мынада: өтімділік мәселесін шешу үшін несиелік капитал нарығынан қосымша қаражаттар тартылады, атап айтқанда, орталық банктен қарыз қаражат алу, мерзімді депозиттік сертификаттар беру, еуровалюта нарығында қаражат алу және қолдану арқылы. банк холдингіне ақша үшін.

Кілт сөздер. Өтімділік, коммерциялық банк, пассивтерді басқару, активтерді, төлем қабілетсіздігін, өтімділікті басқару.

Аннотация. В статье рассматриваются показатели и коэффициенты ликвидности. Коммерческий банк, проводя операции, должен постоянно лавировать между двумя противоречивыми целями — ликвидностью и рентабельностью, что находит конкретное выражение в противоречии между вкладчиками и акционерами. Наряду с рассмотренным, в банковской практике используют и другие коэффициенты ликвидности в зависимости от действующего законодательства и практики различных стран. Коэффициенты ликвидности могут рассчитываться по собственной инициативе банков в рамках банковского менеджмента, носить характер общих рекомендаций или законодательно регламентироваться. В последнее время банки для управления ликвидностью также используют теорию управления пассивами. Суть данного метода состоит в том, что для решения проблемы ликвидности привлекаются дополнительные средства с рынка ссудных капиталов, в частности через заимствование средств у центрального банка, выпуск срочных депозитных сертификатов, получение средств на рынке евровалют, обращение за деньгами в свой банковский холдинг.

Ключевые слова. Ликвидность, коммерческий банк, управление пассивами, активы, неплатежеспособность, управление ликвидностью.

Annotation. The article discusses indicators and liquidity ratios. A commercial bank, conducting operations, must constantly maneuver between two conflicting goals - liquidity and profitability, which finds concrete expression in the contradiction between depositors and shareholders. Along with what has been discussed, other liquidity ratios are used in banking practice, depending on the current legislation and practice of different countries. Liquidity ratios can be calculated on banks' own initiative within the framework of banking management, be in the nature of general recommendations, or be regulated by law. Recently, banks have also been using liability management theory to manage liquidity. The essence of this method is that in order to solve the liquidity problem, additional funds are attracted from the loan capital market, in particular through borrowing funds from the central bank, issuing time certificates of deposit,

receiving funds on the Eurocurrency market, and applying for money to your bank holding company.

Keywords. Liquidity, commercial bank, liability management, assets, insolvency, liquidity management.

Важным аспектом управления банковскими операциями является управление ликвидностью банка. Коммерческий банк, проводя операции, должен постоянно лавировать между двумя противоречивыми целями — ликвидностью и рентабельностью, что находит конкретное выражение в противоречии между вкладчиками и акционерами. Вкладчики стремятся к стабильной выплате процентов по депозитам и вкладам, акционеры — к увеличению дивидендов от приобретенных акций банки, подталкивая руководство к расширению активных операций, в том числе и рискованных. Однако расширение активных операций может привести к подрыву ликвидности и создать угрозу невыплаты по вкладам и депозитам. Поэтому и вкладчики, и банки заинтересованы в поддержании стабильной ликвидности. Нарушение ликвидности может привести к банкротству банка или его поглощению другим банком.

Примерами нарушения ликвидности в мировой банковской практике являются банкротство в 1995 г. английского коммерческого банка «Бэринг», руководство сингапурского отделения которого вложило огромные средства в рискованные фьючерсные операции на Токийской и Сингапурской фондовых биржах и понесло убытки на сумму 9 млрд. долл., а также угроза банкротства известного французского коммерческого банка «Креди Лионнэ», который вложил большие средства в спекулятивные сделки с недвижимостью.

Эти примеры подтверждают, что банковский менеджмент должен уделять большое внимание вопросам управления банковской ликвидностью.

Ликвидность банка — это его способность покрыть свои обязательства перед клиентами. Важным условием поддержания ликвидности является соблюдение оптимального баланса между пассивами и активами по срокам и структуре.

В мировой банковской практике применяются следующие оценки банковской ликвидности. Ликвидными считаются активы, которые могут быть легко превращены в наличные средства с небольшим риском потерь или вообще без них. Активы банка складываются из наиболее ликвидных и наименее ликвидных.

Наиболее ликвидными активами в мировой банковской практике считаются кассовая наличность и краткосрочные государственные облигации (казначейские векселя). Ликвидность других активов оценивается в зависимости от того, как быстро они могут быть превращены в наличные средства путем продажи и инкассирования.

Среднесрочные и долгосрочные ценные бумаги считаются менее ликвидными активами, чем краткосрочные государственные облигации, так как нужно время на их реализацию и поиск потенциального покупателя. Еще менее ликвидным активом является банковская недвижимость (здания, сооружения), так как существует долгая процедура оформления, а цена продажи обычно ниже рыночной стоимости. Невысокую ликвидность имеют и выданные кредиты, поскольку их востребование происходит по истечении срока погашения. При этом возврат основной суммы долга путем ежемесячных взносов существенно повышает ликвидность кредитного портфеля, но добиться его полной ликвидности, как правило, очень трудно.

Банк считается ликвидным в том случае, если сумма его наличных средств и других ликвидных активов, а также возможности быстро мобилизовать средства из иных источников достаточны для своевременного погашения долгов и финансовых обязательств.

Предметом постоянной заботы руководства коммерческих банков являются величина и форма ликвидных активов. При этом надо учитывать, что банки должны

жестко выполнять требования центрального банка об обязательных резервах. Поддержание ликвидности на должном уровне также связано с необходимостью компенсировать сезонные либо непредвиденные колебания спроса на кредит и объемов вкладов.

Большая часть этих потребностей благодаря маркетинговым исследованиям может быть известна банку заранее и покрыта за счет ожидаемого притока наличности в виде новых вкладов, средств от погашения кредитов или доходов от предпринимательской деятельности. Наличные средства особенно нужны тогда, когда возникает возможность неожиданной прибыльной сделки. Такая сделка носит название акта агрессии. Поэтому банк обязательно должен иметь достаточно средств при заявках на кредит, например, в условиях экономического бума, так как отсутствие таких средств будет означать что банк не использовал представившуюся ему возможность. Предусматривая непредвиденные или чрезвычайные условия, банк должен часть средств содержать в ликвидной форме. Как правило, банковская ликвидность планируется в рамках всего менеджмента, однако все неожиданные ситуации учесть практически невозможно.

В мировой практике под ликвидностью понимают запас или поток денежных средств и других активов. Оценка ликвидности по запасам предполагает оценку активов, которые можно превратить в наличные денежные средства.

Чтобы определить достаточность ликвидных активов, необходимо сравнить имеющиеся запасы с потребностями в ликвидных средствах. Однако в мировой банковской практике это считается довольно узким, ограниченным подходом, так как в данном случае не учитываются ликвидные средства, которые банк мог бы получить на рынке капитала путем проведения различных доходных операции. В то же время рынок не всегда предоставляет возможность получения таких доходов, и более того, в условиях сложившейся конъюнктуры обеспечить доход могут только рискованные операции. Поэтому банк вынужден использовать так называемый узкий подход.

Считается, что коэффициент ликвидности тем выше, чем меньше банки производят вложений в ценные бумаги и предоставляют кредитов. Банки должны вести себя крайне осторожно и начинать повышение процентных ставок в случае ухудшения ликвидности. Если коэффициент ликвидности возрастает, то банк также стремится решить проблему ликвидности через заимствование недостающих ликвидных средств на рынке капитала путем активного управления пассивами, а не перегруппировкой своих активов в целях продажи определенной их части.

При этом надо учитывать, что чем больший объем своих вкладов банк помещает в ссуды, тем ниже становятся показатели ликвидности.

Показатель ликвидности на основе запасов, который довольно широко используется в мировой банковской практике, имеет два недостатка: во-первых, он не дает представления о сроках погашения ссуд, а во-вторых, не позволяет судить о качестве кредитного портфеля.

В частности, для оценки качества кредитного портфеля необходимо иметь информацию о среднем сроке погашения кредитов, методе погашения (единовременный или отдельными взносами) и кредитоспособности заемщика.

В связи с этим возникают противоречивые оценки ликвидности с помощью указанного показателя. Так, банк может быть более ликвидным с коэффициентом ликвидности 70%, чем банк с коэффициентом 50%, так как первый имеет более стабильные вклады, а у второго они подвержены постоянным колебаниям. Кроме того, коэффициент ликвидности на основе запасов не дает информации об активах, которые не вошли в кредитный портфель, что также приводит к противоречивым оценкам.

Например, один банк может вложить 20% своих депозитов в кассовую наличность и краткосрочные ценные бумаги, а другой, наоборот, — в менее ликвидную сферу, например в недвижимость. Но оба банка при этом могут иметь одинаковые коэффициенты

ликвидности. Однако в силу того, что банки вложили средства в разные активы, они реально не могут обладать одинаковым уровнем ликвидности.

Тем не менее, в мировой банковской практике коэффициент ликвидности на основе запасов с указанными оговорками применяется и считается полезным, поскольку его увеличение служит для банка и его руководства сигналом к тому, чтобы предпринять определенные действия как для проведения анализа своей деятельности, так и для повышения ликвидности.

Наряду с рассмотренным, в банковской практике используют и другие коэффициенты ликвидности в зависимости от действующего законодательства и практики различных стран. Коэффициенты ликвидности могут рассчитываться по собственной инициативе банков в рамках банковского менеджмента, носить характер общих рекомендаций или законодательно регламентироваться. Показатели ликвидности рассчитываемые на основе балансов, прежде всего устанавливают соотношение между краткосрочными обязательствами, с одной стороны, и быстрореализуемыми активами, призванными обеспечить выполнение банками указанных обязательств — с другой. Краткосрочные обязательства, сгруппированные по разделам пассива баланса, на любой момент должны обеспечиваться наличием банка и его быстрореализуемыми активами, отраженными по соответствующим разделам актива.

Рассмотрим некоторые из показателей ликвидности:

1. Коэффициент абсолютной ликвидности:

Коэффициент абсолютной ликвидности обычно не превышает единицы, поскольку в противном случае он служит свидетельством нерационального использования банком своих ресурсов из-за их чрезмерного размещения в наличность. Как правило, краткосрочная задолженность банка не может подлежать погашению в одни и те же сроки, следовательно, частично она может быть покрыта за счет ожидаемых поступлений.

2. Коэффициент покрытия краткосрочных обязательств

Наличность, остатки средств на счетах в центральном банке, у национальных и иностранных банков -корреспондентов, золото и другие быстрореализуемые активы

Краткосрочные обязательства банка

Коэффициент покрытия краткосрочных обязательств свидетельствует о степени покрытия наиболее ликвидными активами банка его краткосрочных обязательств, однако он не может считаться абсолютным критерием ликвидности. Если величина данного показателя составляет у анализируемого банка менее 15%, то он требует к себе самого пристального внимания, особенно в странах с неустойчивой политической или экономической обстановкой. В странах, имеющих развитые банковские системы, допустим относительно низкий размер коэффициента в пределах 5—10%. Кроме того, низкий показатель возможен и для банков со значительным портфелем векселей или кредитов, годных к переучету или рефинансированию, что позволяет им быстро мобилизовать необходимые наличные ресурсы. Поэтому снижение величины данного коэффициента однозначно не свидетельствует о надвигающейся неплатежеспособности банка, хотя и отражает возможность возникновения у него напряженного положения с ликвидностью.

Коэффициент отношения кредитов к депозитам относится к числу наиболее важных показателей, поскольку основой банковского дела является предоставление кредитов за счет привлеченных средств с целью получения прибыли на разнице между получаемыми и уплачиваемыми процентами. Чем выше этот показатель, тем больше риск банка и, следовательно, его доходы (если только полученная прибыль не поглощается выплатой процентов по привлеченным ресурсам).

Таким образом, банки сами определяют уровень данного коэффициента, который не вызывал бы беспокойства у вкладчиков и акционеров, соответствовал требованиям

органов банковского контроля и был достаточно высоким, чтобы обеспечивать необходимый уровень прибили.

В целом величина коэффициента отношения кредитов к депозитам зависит от типа банка, его задач, структуры, клиентуры, ориентации и политики, требований органов банковского контроля, общего состояния национальной экономики и политической обстановки в стране. Однако принято считать, что банки, у которых этот показатель составляет 75% и более, излишне увлекаются кредитными операциями, хотя некоторые весьма солидные и устойчивые банки имеют именно такие показатели, а менее устойчивые в финансовом отношении банки с показателями в 45—65% не пользуются особым доверием.

Данный коэффициент прежде всего свидетельствует о соотношении между величиной привлеченных ресурсов и величиной ресурсов, направленных в кредитные операции. Он не отражает вероятности погашения заемщиками полученных от банка кредитов, сроки и качество рисков которых являются важными компонентами рассматриваемого показателя. Депозитная же часть показателя наряду с различными видами вкладов также включает сберегательные и ипотечные бонусы, депозитные и другие виды сертификатов, служащие источниками привлеченных средств.

Методы управления ликвидностью.

В рамках рыночной экономики считается, что на банковскую ликвидность и состояние ликвидных средств могут оказывать влияние:

1) случайные факторы — забастовки, стихийные бедствия и катастрофы (землетрясения, наводнения), революции и войны;

2) сезонные явления, которые охватывают в основном сельское хозяйство и строительство;

3) циклические колебания в экономике (спады, депрессии, подъемы);

4) долговременные колебания, которые охватывают несколькими экономическими циклами («кризисно-депрессивное состояние» стагфляция).

В связи с этим поддержание ликвидности банка представляет собой серьезную и сложную проблему. В мировой практике были разработаны методы (теории) управления ликвидностью, которые являются составной частью банковского менеджмента. В число таких методов входят управление коммерческими ссудами, перемещение активов, метод ожидаемого дохода и управление пассивами.

Управление коммерческими ссудами.

Теория коммерческих ссуд возникла в XVII в. в Англии. Основная посылка данной теории: коммерческий банк будет сохранять стабильную ликвидность в том случае, если его активы помещены в краткосрочные ссуды, которые своевременно погашаются в условиях нормального уровня деловой активности. Исходя из этого коммерческим банкам целесообразно кредитовать только последовательные стадии движения товарооборота от производства к потреблению. Поэтому банк должен выдавать ссуды под товарные запасы и только на пополнение оборотного капитала и не должен вкладывать средства в ценные бумаги и недвижимость, а также предоставлять потребительские ссуды и осуществлять долгосрочное кредитование сельского хозяйства. Данная теория нашла свое отражение в законах центральных банков по переучету векселей коммерческих банков.

Основной недостаток теории коммерческих ссуд заключается в том, что она не учитывает потребности развивающейся экономики в кредитовании. Использование этой теории в банковской деятельности, по существу, запрещало коммерческим банкам выдавать предприятиям и компаниям кредиты на длительные сроки, а также вкладывать средства в ценные бумаги и недвижимость. Ограничения для банков, вытекающие из этой теории, привели в большинстве стран к развитию таких конкурирующих кредитно-финансовых институтов, как сберегательные банки, ссудосберегательные ассоциации, финансовые компании, кредитные союзы.

К другим недостаткам теории коммерческих ссуд можно отнести следующее:

1) она не учитывает относительную стабильность банковских вкладов, которые, безусловно, могут быть изъяты по требованию, однако маловероятно, что изъятие всех вкладов будет происходить одновременно;

2) она исходит из предпосылки, что при нормальной конъюнктуре все ссуды будут погашаться более или менее своевременно однако это возможно только в условиях высокой деловой активности, ноне при экономическом спаде и депрессии;

3) краткосрочные ссуды обеспечивают ликвидность только в условиях нормальной экономической конъюнктуры.

Таким образом, ограничительный характер теории коммерческих ссуд сдерживал развитие банковской деятельности. Вместе с тем эта теория может быть использована начинающими банками, которые должны вести себя достаточно осторожно, не подрывая ликвидности другими вложениями.

Чтобы избежать недостатков теории коммерческих ссуд, банки стали использовать теорию перемещения ссуд. Согласно этой теории активы банка можно считать достаточно ликвидными в том случае, если их можно поместить либо продать другим кредиторам или инвесторам за наличные. Так, в случае непогашения кредита в срок переданные в обеспечение ссуды товарно-материальные ценности могут быть реализованы на рынке за наличные, а в случае необходимости — рефинансированы в центральном банке. Поэтому условием покрытия потребностей отдельного коммерческого банка в ликвидных ресурсах является постоянное наличие активов, которые можно продать. В этих условиях банковская система также будет считаться ликвидной, если центральный банк берет на себя обязательство свободно приобретать предлагаемые для переучета активы.

Длительное время в банковской практике в качестве надежного источника ликвидных ресурсов рассматривали быстрореализуемые рыночные ценные бумаги, которые можно легко превратить в наличные. Поэтому банки ссылаются на них как на резервы второй очереди. В целях конвертируемости без потерь и задержек они должны удовлетворять следующим условиям: высокое качество, короткий срок погашения, реализуемость.

Кроме того, быстрореализуемые ценные бумаги должны быть свободны от кредитного риска и риска изменений рыночных процентных ставок и продаваться на рынках с краткосрочным уведомлением.

В целом к срокам погашения активов, используемых в качестве резерва ликвидности, не выставляется никаких определенных требований. Однако действует общее правило, суть которого в том, что чем короче срок погашения, тем лучше для реализации. Наиболее реалистичным считается такой подход, когда воздействие изменения номинальных ставок будет незначительным. Мировая банковская практика показывает, что первоклассными, легко реализуемыми ценными бумагами являются бумаги со сроком погашения не более одного года. Однако этот ориентир может изменяться под влиянием номинальных ставок денежного рынка капитала.

Когда ставки остаются стабильными или снижаются, приемлемыми или ликвидными могут быть и ценные бумаги с большим сроком погашения. Если же ставки сильно колеблются, что обычно и происходит, или повышаются, то ликвидными будут бумаги с коротким сроком погашения.

Таким образом, эта теория более эффективна, чем теория коммерческих ссуд, но и она имеет недостаток — повышение ликвидности ограничено короткими сроками погашения.

Наиболее подходящими для использования считаются краткосрочные государственные ценные бумаги, а также другие ценные бумаги, выпускаемые центральными правительствами. Правительственные бумаги с коротким сроком

погашения считаются приемлемыми, так как риск изменения номинальной нормы процента тем меньше, чем короче срок погашения.

В то же время в качестве вторичного резерва могут использоваться бумаги частного сектора. Речь идет главным образом о кредитных инструментах обращения, или финансовых инструментах. Это в основном акцептные документы (тратта), связанные как с внутренней, так и с внешней торговлей и переучитываемые в центральном банке, и коммерческие бумаги, которые представляют собой векселя, выпускаемые компаниями на сравнительно короткие сроки, обычно не более 4-6 месяцев. Для выпуска таких бумаг компании и фирмы должны располагать очень высокой кредитоспособностью). Как правило, их эмитируют крупные корпорации и компании. Обычно выпускаются коммерческие бумаги крупного достоинства, которые индоссируются без ограничений на предъявителя. Коммерческие ценные бумаги могут передаваться из рук в руки без последующих индоссаментов, храниться в банке до истечения срока или выпускаться дилерами по предварительному соглашению. Если сроки погашения этих бумаг достигают 90 дней и приемлемы по другим показателям для учета, то они могут учитываться и в центральном банке.

При управлении ликвидностью банки также используют теорию ожидаемого дохода. Сущность ее состоит в том, что банковскую ликвидность определяют исходя из возможности погашения кредитов на основе будущих доходов заемщика. Данная теория не отрицает рассмотренных ранее, но она делает ставку исключительно на увязку доходов заемщика с погашением ссуды. Считается, что это предпочтительнее, чем акцент на обеспечение кредита. Согласно этой теории на банковскую ликвидность можно воздействовать, изменяя структуру сроков погашения кредитов и инвестиций. Например, краткосрочные кредиты более ликвидны, чем срочные ссуды, а потребительские Кредиты более ликвидны, чем ипотечные.

Теория ожидаемого дохода признает развитие и рост отдельных пилон кредитов, которые составляют значительную часть кредитного портфеля в том числе срочных кредитов компаниям и фирмам, потребительских кредитов, ссуд под недвижимость. Ош ссуды имеют высокую ликвидность, так как их можно погасить в рассрочку, пересматривая их погашение ежемесячно или ежеквартально в счет погашения основного долга и процентов. Это позволяет предусмотреть регулярные потоки денежных средств. Когда банку нужны ликвидные средства, то наличные денежные средства можно либо использовать, либо реинвестировать их для будущей ликвидности. Применение в банковской практике теории ожидаемого дохода способствует тому, что банки для формирования портфеля инвестиций закладывают так называемый «эффект ступенчатости»: ценные бумаги подбираются по срокам погашения, чтобы поступления носили регулярный и предсказуемый характер. В этом случае портфель инвестиций по показателю регулярности платежей наличными средствами приближается к портфелю кредитов с регулярным погашением долга и процентов.

В последнее время банки для управления ликвидностью также используют теорию управления пассивами. Суть данного метода состоит в том, что для решения проблемы ликвидности привлекаются дополнительные средства с рынка ссудных капиталов, в частности через заимствование средств у центрального банка, выпуск срочных депозитных сертификатов, получение средств на рынке евровалют, обращение за деньгами в свой банковский холдинг.

Список использованной литературы:

1. Джозлин Р.В. Банковский маркетинг. М.: Финансы и статистика, 2018г.
2. Жунусова Г. Некоторые особенности банковской конкуренции// АльПари. - Алматы, 2020. -N3-4. - С.100-103

3. Банковское дело : учебник / под ред. д-ра экон. наук, проф. Г. Г. Коробовой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Магистр : ИНФРА-М, 2019. – 592 с.
4. Бибикова, Е.А. Кредитный портфель коммерческого банка : учеб. пособие / Е.А. Бибикова, С.Е. Дубова. – 3-е изд., стер. – Москва : ФЛИНТА, 2019. – 128 с.
5. Мирошниченко, О. С. Банковское регулирование и надзор : учебное пособие для вузов / О. С. Мирошниченко. – 2-е изд. – Москва : Издательство Юрайт, 2020. – 205 с.
6. Мирошниченко, О. С. Банковское регулирование и надзор : учебное пособие для вузов / О. С. Мирошниченко. – 2-е изд. – Москва : Издательство Юрайт, 2020. – 205 с.

**ҚАШЫҚТЫҚТАН ИДЕНТИФИКАЦИЯЛАУДА БІРЫҢҒАЙ БИОМЕТРИЯЛЫҚ
ЖҮЙЕНІ ПАЙДАЛАҢУ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕДИНОЙ БИОМЕТРИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ПРИ
УДАЛЕННОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ
USE OF A UNIFIED BIOMETRIC SYSTEM FOR REMOTE IDENTIFICATION**

Қыдырбекова А.С., Ахметова С.Т., Бесбаев Г.А.

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

kas.aizat@mail.ru

Аңдатпа. Клиенттер үшін биометриялық қашықтықтан сәйкестендірудің негізгі артықшылықтары - шығындарды азайту, өнімдер мен қызметтердің қолжетімділігін арттыру, ашықтықты арттыру және ақпаратты азайту, жалғандық пен алаяқтық тәуекелдері. Клиентті тіркеу және авторизациялау үшін биометриялық технологияларды пайдаланып қателікпен қол жеткізуден бас тартуды нөлге дейін азайта отырып, максималды дәлдікті қамтамасыз етуге жеткізу жолдарын ұсынамыз. Сондай-ақ, орталықтандырылмаған ақпаратты сақтау үшін қашықтықтан идентификациялау биометриялық жүйесін пайдаланып, сыртқы және ішкі киберқауіптерді, соның ішінде бір нәрсені өзгерту/бұрмалау немесе деректерге рұқсатсыз кіру әрекеттерін іс жүзінде жоюға мүмкіндік аласыз.

Аннотация. Основными преимуществами биометрической удаленной идентификации для клиентов являются снижение затрат, повышение доступности продуктов и услуг, повышение прозрачности и сокращение рисков подделки и мошенничества. Мы предлагаем способы обеспечить максимальную точность и свести ошибочные отказы в доступе к нулю с помощью биометрических технологий регистрации и авторизации клиентов. Вы также можете использовать систему удаленной биометрической идентификации для децентрализованного хранения информации, практически исключая внешние и внутренние киберугрозы, включая фальсификацию/несанкционированный доступ к данным.

Abstract. The main advantages of biometric remote identification for clients are cost reduction, increased availability of products and services, increased transparency and reduced risks of forgery and fraud. We offer a way to ensure maximum accuracy and reduce erroneous access to zero with the help of biometric technologies of registration and authorization of clients. You can also use the system of remote biometric identification for decentralized storage of information, practically excluding external and internal cyber threats, including falsification/forgery or unauthorized access to data.

Кіріспе.

Бірыңғай биометриялық жүйе (ББЖ) – адамды биометриялық параметрлері бойынша қашықтықтан сәйкестендіруге мүмкіндік беретін ұлттық цифрлық платформа. Бірыңғай биометриялық жүйе көршілес мемлекеттерде қолданылады және жету қиын аймақтарда тұратын азаматтарға, сондай-ақ мүмкіндігі шектеулі адамдарға цифрлық қызметтерді пайдалануға мүмкіндік береді. Бірыңғай биометриялық жүйені пайдалана отырып, қашықтықтан биометриялық сәйкестендіру еліміздің барлық азаматтарына заңды түрде міндетті әрекеттерді талап ететін кез келген цифрлық қызметтерге қауіпсіз қол жеткізу мүмкіндігін береді. Жүйені пайдалану адамдар, бизнес және үкімет арасындағы өзара әрекеттесуді түбегейлі жақсартады. Максималды қауіпсіздік пен сенімділікті қамтамасыз ету үшін UBS әртүрлі биометриялық параметрлерді пайдалануға мүмкіндік беретін

мультимодальды құрылымға ие. Қазіргі уақытта модальділіктің екі түрі қолданылады - дауысты сәйкестендіру және адамның бетінің цифрлық саусақ ізі. Болашақта жүйеге биометриялық сәйкестендірудің басқа элементтері енгізіледі, бұл оның қолдану аясын кеңейтіп, қорғау дәрежесін арттырады. Бастапқы кезеңде Бірыңғай биометриялық жүйе банктер мен қаржы ұйымдарына қызмет көрсетеді, болашақта оны денсаулық сақтау (телемедицина), қашықтықтан білім беру, электронды коммерция, бөлшек сауда, мемлекеттік және муниципалдық қызметтерді алу кезінде және т.б. Биометриялық жүйені толық көлемде енгізу елдің цифрлық экономикасын дамыту үшін маңызды инфрақұрылымды құруға мүмкіндік береді. Шындығында, биометриялық сәйкестендіруді қолданудың көптеген мысалдары бар. Мұндай технологиялар бірте-бірте бүкіл әлем бойынша әртүрлі аймақтарды - АҚШ, Еуропа, Қытай, Жапония, Таяу Шығыс және Латын Америкасын жаулап алуда. Тіпті көршілес Ресейде де биометриялық технологияларды енгізу стартаптар үшін сәнді тренд және «ойыншық» емес, банк секторын дамытудың алғышарты болып табылады. Әртүрлі елдерде биометриялық сәйкестендіруді қолдану жағдайлары, сондай-ақ оларды жүзеге асыру тәсілдері әртүрлі болғанымен, бір нәрсе барлық жерде өзгеріссіз қалады: мұндай технологиялар бизнестің және оның пайдаланушылармен қарым-қатынасының эволюциясының келесі кезеңі екенін түсіну. Бұл түсіністіктің Қазақстанға да біртіндеп келе жатқанына қуаныштымын. 2019 жылы еліміздегі бірнеше ірі компаниялар өз өнімдеріне биометрияны енгізді. Келесі жылы мұндай компаниялар мен қызметтер бұдан да көп болатынына сенімдімін. Мысалы, біздің команда 9 айда биометриялық сәйкестендіру платформасын жасады. Біз қазір бизнестің барлық салаларындағы серіктестермен пилоттық жобаларды белсенді түрде іске қосып жатырмыз. Әрине, әзірге қазақстандық компаниялар шетелдік тәжірибені белсенді түрде қабылдап, табысты істерден үйренуде. Дегенмен, біраз жылдан кейін біздің бизнесмендердің мақтанатын тұстары болады деп ойлаймын. Биометриялық технологиялар қарапайым және қолжетімді бола бастағанда, оларды бизнеске енгізу үшін миллиондаған долларлар мен жылдар бойы дамудың қажеті жоқ, артықшылыққа қол жеткізу оңай болады.

Бірыңғай биометриялық жүйені пайдалану жолдары

Қазіргі уақытта жаңа ақпараттық технологиялар адам қызметінің барлық салаларына белсенді түрде енуде. Цифрландыру процесі қоғам дамуының негізгі тенденцияларының бірі болып табылады және ел дамуының негізгі көрсеткіштерінің біріне айналуға.

Технологиялық инновациялар өмірдің әртүрлі салаларында әртүрлі жылдамдықпен жүзеге асырылып жатқанын атап өткен жөн. Банк секторы келесі алғышарттардың арқасында цифрландырудың басымды нысанасына айналды. Банк секторында қолданылатын ақпараттық технологиялар операцияларды неғұрлым анық, жылдам және қауіпсіз жүргізуге мүмкіндік береді, операциялық тиімділік пен қаржылық операцияларды бақылау мүмкіндігін арттырады.

Бұл технологиялар банк клиенттеріне қаржы институтының географиясына қарамастан, өздеріне қолайлы ұсыныстарды таңдау мүмкіндігін береді. Банк секторында цифрлық қызметтердің таралуы пайдаланушылардың қажеттіліктерін жақсырақ түсінуге ықпал етеді және банктердің әлеуетті клиенттермен өзара әрекеттесуін жақсарта отырып, клиенттер үшін жеке ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді. Өз жұмысында цифрлық шешімдерді қолданатын банктер осылайша өздерінің имиджін қалыптастырады және клиенттерге заманауи, технологиялық дамыған ұйымдар ретінде көрінеді.

Қолданылатын компьютерлік көру әдістерінің үйлесімі банк операцияларының қауіпсіздігін арттыруға әкеледі. Банктер өз клиенттеріне қауіпсіздік тұрғысынан барған сайын сенімді қызметтерді ұсынуға ұмтылуда және бұл үшін әртүрлі мәселелерді шешуге көмектесетін жасанды интеллектті қолдануды қоса алғанда, жаңа технологияларды үнемі енгізу қажет. Банктердің технологиялық қадамдары көптеген маңызды мәселелерді

шешуге әкеледі - қауіптерді анықтаудың жаңа әдістерін құру, шаблондық процестерді автоматтандыру, мобильді қосымшаларды енгізу және жаңарту, өздерінің бэк және фронт-офис жүйелерін ұйымдастыру, сондай-ақ жасанды интеллект құралдарын енгізу. сіздің жұмысыңызға. Қазіргі уақытта елімізде қолданылатын жасанды интеллект саласындағы ең танымал цифрлық технологиялар - бұл үлкен деректерді талдау құралдары, процестерді роботтандыру, чат-боттар және биометриялық тану.

Тағы бір маңызды міндет – банктік құралдарды несиелік мекемелер клиенттерінің тілектері мен қажеттіліктеріне бейімдеу, банк өнімдері мен қызметтерін дербестендіру. Жасанды интеллектті пайдалану клиентті тіркеу жүйесін айтарлықтай жеңілдетеді және ағымдағы клиенттерге қызмет көрсетуді тездетеді. Мысалы, дауыстық биометрия байланыс орталығына хабарласқанда пайдалы болады, ал кеңсеге барған кезде растау үшін камераны қарау жеткілікті болады. сіздің жеке басыңыз. Банктер клиенттерді анықтау және алаяқтық транзакцияларды анықтау үшін биометриялық талдауды пайдаланады. Ең танымал сәйкестендіру әдістерінің қатарына мыналар жатады: саусақ ізі, дауысты сәйкестендіру, пальма тамырларының геометриясы, ирис және бетті тану.

Бірыңғай биометриялық жүйе – бұл азаматтарға кез келген уақытта және кез келген жерде қашықтықтан жаңа цифрлық қызметтерді ұсынуға мүмкіндік беретін қашықтықтан идентификациялауға арналған цифрлық платформа. Қашықтықтан идентификациялауді қолдану үшін азамат бірыңғай биометриялық жүйеге тіркелу үшін уәкілетті банкке бір рет өзі келуі керек. Бұл ретте биометриялық деректер сапаны тексеру рәсімінен өтуі тиіс, содан кейін олар қаржылық қызметтерді кейіннен қашықтықтан алу – шот ашу (депозит), несие алу немесе аударым жасау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Банктер ББЖ-ге биометриялық деректер тұтынушысы ретінде қосыла алады, бұл оларға өз қызметтерін қашықтықтан ұсынуға, электрондық үкімет инфрақұрылымы арқылы клиент туралы тексерілген ақпаратты алуға, филиалдар шығындарын азайтуға, операциялық шығындарды азайтуға және шектелмеген жарнамалық науқандардың тиімділігін талдауға мүмкіндік береді. филиалдың жұмыс уақыты.

Мақалада сіз клиенттерді қашықтықтан идентификациялау процесін ұйымдастыру бойынша ұсыныстар таба аласыз. Қашықтықтан идентификациялау процесін жүзеге асыру үшін банк ақпараттық қауіпсіздік талаптарын сақтауы, биометриялық деректер провайдері ретінде тіркелуі, биометриялық деректерді жинау және оны ББЖ-ге беру бойынша қызметтерді көрсету туралы шарт жасасу туралы ұсынысқа қол қоюы және ББЖ брендіне қойылатын талаптар.

Бірыңғай биометриялық жүйе заңы биометриялық деректердің бір түрі болып табылатын адамдардың бет-әлпетінің суреттерін «сезімтал деректер» деп таниды. Бірақ мұндай суреттерді қоғамдық орындарда түсіру де оңай. Салыстырудың дәлдігі жақсарғанымен, қателік қаупі нақты болып қалады, әсіресе кейбір азшылық топтары үшін.

Оның үстіне, суреттері түсірілген және басқарылған адамдар мұның болып жатқанын білмеуі мүмкін, сондықтан ықтимал теріс әрекеттерге қарсы тұра алмауы мүмкін. Бұл мақалада мемлекеттік органдар құқық қорғау мақсаттары үшін қолданыстағы FRT-терді пайдаланған кезде туындайтын осы және басқа да негізгі құқық мәселелерін сипаттайды және талдайды. Ол сондай-ақ құқықтардың бұзылуын болдырмау үшін қандай қадамдар жасау керектігін қысқаша сипаттайды.

Құжат келесі тақырыптарды қамтиды:

Бет-әлпетті тану технологиясы және негізгі құқықтар: фон

Бет кескіндері бірегей биометриялық идентификатор ретінде

Бет тану технологиясы дегеніміз не?

Бет-әлпетті тану технологиясының дәлдігі: қате анықтау тәуекелдерін бағалау

ЕО мемлекеттік мекемелерінің бет-әлпетті тану технологиясын қолдануы

Негізгі құқықтар үшін жанды бетті танудың салдары: жалпы ойлар

Негізгі құқықтар ең көп зардап шекті

Бет биометрикасының өсуінің негізгі факторлары:
 машиналық оқыту саласындағы технологиялық серпілістер тұлғаны тану технологияларының дамуын табиғи түрде қамтамасыз етті;
 халықаралық конкурстарда бірінші орын алған және ірі инвесторлардың жеткілікті қызығушылығын тудырған ресейлік компаниялардың жетістіктері;
 жабдықтың жоғары қолжетімділігі;
 мемлекеттік ұлттық деректер қорын – Бірыңғай биометриялық жүйені құру.

Бүгінгі таңда еліміздің банк нарығының көптеген қатысушылары өздерінің биометриялық жобаларын жүзеге асыруда: олардың ең танымалдары – Каспий банк, Халық Банк, ҚазПошта және т.б.

Биометрияны қолдану технологиясы төлемдерді бастау және қабылдау үшін пайдаланушыларды сәйкестендіру және аутентификациялау, электронды банкинг, электронды құжат айналымы, қол жеткізуді бақылау және т.б. үшін көбірек қолданылады.

Бұл жүйе азаматтарға қашықтықтан сәйкестендіру арқылы кеңсеге бармай-ақ банк клиенті болуға мүмкіндік береді. Биометриялық деректерді ұсыну клиенттер үшін ерікті болып табылады. Уәкілетті банктер клиенттің сұрауы бойынша UBS (бет бейнесі және цифрлық дауыс беру) деректерін жинай алады, бірақ бірнеше несие берушілер UBS арқылы қызмет көрсетеді (шот ашу, несие беру және төлемдерді өңдеу). Осылайша, біз мемлекеттік платформа биометрия нарығының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатынын және болашақта оның енуі қаржы институттарынан әлдеқайда асып түсетінін және азаматтар өмірінің барлық салаларына енетінін көреміз.

Биометриялық тексеру процесі

Қашықтықтан идентификациялау процедурасы логин/парольді пайдалана отырып, Бірыңғай идентификациялау және автоматтандыру жүйесінде дәйекті аутентификацияны және биометриялық үлгінің ұқсастық дәрежесіне негізделген Бірыңғай деректер жүйесінде верификацияны, сондай-ақ биометриялық инфрақұрылымын пайдалана отырып, клиенттердің дербес деректерін қабылдайтын Банкті қамтиды. Клиентті қашықтықтан идентификациялау схемасы 1-суретте көрсетілген.

1-сурет – Клиентті қашықтықтан идентификациялау схемасы

Қашықтықтан идентификациялау процесі бірнеше кезеңде жүзеге асырылады:

- 1-кезең. Пайдаланушымен қашықтықтан идентификациялауді инициализациялау.
- 2-кезең. Банктің ББЖ-пен өзара әрекеттесу үшін арнайы рұқсат токенін алуы.
- 3-кезең. ББЖ-те пайдаланушыны биометриялық тексеру.
- 4-кезең. БСАЖ/USS жүйесінде пайдаланушыны қашықтықтан идентификациялауді аяқтау.
- 5-кезең. Пайдаланушы БСАЖ/USS-те қашықтықтан сәйкестендіріледі.

Биометриялық деректер тұтынушысын тіркеу

Биометриялық деректер тұтынушысы ретінде тіркелу үшін келесі міндетті шарттар орындалуы керек:

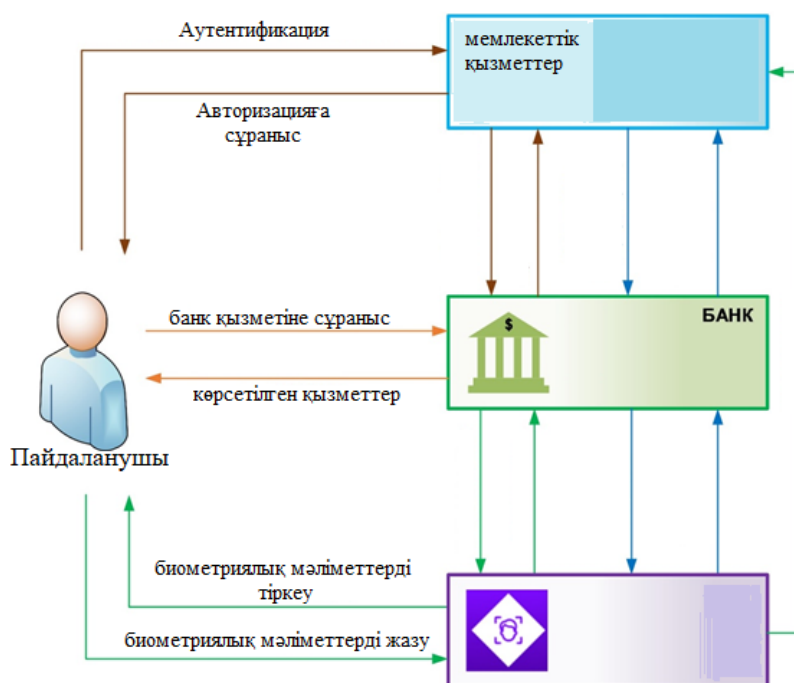
- Бірыңғай идентификациялау және аутентификация жүйесін пайдалану бойынша әдістемелік ұсыныстардың ағымдағы нұсқасына сәйкес Бірыңғай идентификациялау және аутентификация жүйесіне қосылу.

- МР және банк веб-сайтын МР және ББЖ веб-пішімімен биометрияны пайдалана отырып, қашықтықтан идентификациялау үшін әзірлеушілерге арналған ББЖ-пен жұмыс істеу жөніндегі нұсқаулықта сипатталған талаптар мен ұсыныстарға сәйкес біріктіру.

- Биометриялық өзара әрекеттесу қатысушыларының өзара әрекеттесуінің ережелері мен рәсімдеріне сәйкес тіркеу.

- Биометриялық өзара іс-қимыл қатысушылардың өзара іс-қимылының ережелері мен рәсімдеріне сәйкес ақпараттық жүйеге қосу рәсімдерін жүргізу;

- Веб-сайтта және банкте клиентке биометрика арқылы банктік өнімдерді алу тәсілін енгізу.

2-сурет – Қашықтықтан идентификациялаудің жалпы архитектурасы

Бірыңғай автоматтандырылған идентификациялау құралына қосылу кезінде қатысушылардың Бірыңғай автоматтандырылған идентификациялау жүйесінің операторымен ақпараттық өзара әрекеттесу регламентіне сәйкес барлық процедуралардан өту керек және Бірыңғай идентификациялау және автоматты ақпарат пайдаланушы архитектурасын пайдалану 2-сурет. Бірыңғай биометриялық жүйеге қосылу кезінде сіз биометриялық өзара әрекеттесу қатысушылардың өзара іс-қимылының ережелері мен рәсімдеріне сәйкес барлық процедуралардан өтуі керек.

ББЖ көмегімен қолжетімді банктік өнімдерді әзірлеу

ББЖ көмегімен қолжетімді банктік өнімдерді дайындаған кезде келесі ұсыныстарды орындау қажет:

- Өнімдер банктің веб-сайтында және мобильді қосымшаның рұқсат етілмеген аймағында бөлек өнім беттері ретінде көрсетілуі керек;

- Өнімдер конструкторлық нұсқауларға сәйкес ББЖ белгісімен таңбалануы керек;

- Өнімдер банктің азық-түлік каталогында көрсетілуі және каталогта «Онлайн қызметтер» жеке бөлімінде көрсетілуі керек;

- Өнімнің визуализациясы конструкторлық нұсқауларға сәйкес орындалуы керек;

- Қашықтықтан қолжетімді қызметтер каталогына өту мүмкіндігі сайттың басты бетінде және негізгі мәзірде жүзеге асырылуы керек;

- «Онлайн қызметтер» мәзірін қашықтықтан идентификациялау үшін банк таңдаған қызметтерге байланысты депозиттер немесе несиелер каталогының жанында орналастыру керек;

- ББЖ көмегімен қолжетімді өнімдердің біріне сілтеме сайттың басты бетінде баннер түрінде жүзеге асырылуы керек.

Қорытынды

Қашықтықтан сәйкестендіруді дамытудың ең перспективалы салаларына қаржылық қызметтер секторы, соның ішінде банк және сақтандыру, мемлекеттік сектор, телекоммуникация және денсаулық сақтауды тану негізінде сәйкестендіруді ұстанушылар ретінде айта отырып, тәсілдің артықшылықтарын тізімдеу арқылы қорытындылайық. Зерттеулер көрсеткендей, адамдар өздерінің жеке деректерін медициналық мекемелерге, үкіметке және қаржы институттарына сенуге дайын. Қазіргі уақытта әлем халқының 20-30%-ы құжаттардың жоқтығынан және қаржы институттарының кеңселеріне дейінгі қашықтықтың ұзақ болуына байланысты банктік қызметтерге қол жеткізе алмайды - UI мұндай мәселелерді тиімді шешуге көмектеседі. Бразилияда цифрлық сәйкестендірудің арқасында 39 миллион адам қаржылық қызметтерге қол жеткізді, жеке тұлғалар мен шағын және орта бизнесті несиелендіру көлемі айтарлықтай өсті.

Құжатты тану технологиялары компьютерлік көру және үлгіні тану технологиялары саласындағы заманауи ғылыми жетістіктерге негізделген. Технологиялық тұрғыдан алғанда, бұл биометрияға қарағанда анағұрлым «жетілдірілген» шешім, өйткені ол құрылымды нысандармен азырақ жекеленгенімен жұмыс істейді. Бұл олардың биометрияға ұқсастығы. Төлқұжат деректерін тану соңғы құрылғыда жүзеге асырылады және биометриялық деректерді пайдалану кезіндегідей жеке деректердің бірыңғай репозиторийіне қосылуды қажет етпейді. Қағаз құжаттағы деректердің ағып кетуін биометриялық деректердің ағып кетуіне қарағанда оны ауыстыру арқылы түзету оңайырақ.

Құжаттарды тану арқылы қашықтықтан сәйкестендіру бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеу деңгейінде инвестицияны қажет етеді (клиенттік қосымша), бірақ ілеспе инфрақұрылымды дамытуды талап етпейді, өзіңіздің биометриялық деректер қоймаңызды құруды немесе бар жоғары деңгейлі жүйелерге (мемлекеттік немесе салалық) қол жеткізуді көздемейді. Сонымен қатар, қашықтықтан сәйкестендіру қызмет көрсету сапасын жақсартуға көмектеседі: тұтынушылар үшін бәсекелестік күшейеді, нарықтағы бәсекелестік өсуде, бұл инновациялық өнімдер мен қызмет көрсету тәсілдерін дамытуды ынталандырады. Цифрлық сәйкестендіру жалпы алғанда экономикалық өсуді қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бродский А.В., Горбачев В.А., Карпов О.Е., Конявский В.А., Кузнецов Н.А., Райгородский А.М., Тренин С.А. Цифрлық экономиканың компьютерлік жүйелеріндегі идентификация // Ақпараттық процестер. 18-том. – No 4. – 2018. – 376–385 б.

2. Конявский В.А. Жаңа биометрия. Жаңа экономикада ескі әдістерді қолдануға бола ма? // Ақпараттық қауіпсіздік/Ақпараттық қауіпсіздік. – 2018. – No 4. – 34–36 б.

3. Кыдырбекова А.С. О.Мамырбаев, А.Ахмедиярова Н.Мекебаев, Систематический обзор и анализ особенностей идентификации по голосу. Вестник, Казахско-Британского технического университета, №2(49), 2019

4. Кыдырбекова А.С., О.Ж.Мамырбаев М.Орман, А.Ахмедиярова BIOMETRIC HUMAN AUTHENTICATION SYSTEM THROUGH SPEECH USING DEEP NEURAL NETWORKS (DNN), International Journal of Science, Technology and Society, 2019

5. M. Black, A. Catamanis, C.-C. Lee, A.S.Lammert, B.R. Bauk, A. Christensen, et al. "Automatic classification of behavior of married couples using sound functions", in INTERSPEECH, 2010, p. 2030-2033.

6. P. Nguyen, D. Tran, H. Juan, D. Sharma, "Automatic Speech Classification of Sex, Age and Accent", in Pacific Rim Knowledge Acquisition Workshop, 2019, pp. 288-299.

7. T. Schulz, "Speaker Characteristics", in Speaker Classification I: Basics, Features and Methods, C. Müller, Ed., Ed. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg, 2017, pp. 47-74.

8. L. Mangu, E. Brill, A. Stolke, "Finding Consensus in Speech Recognition: Minimizing Word Errors and Other Applications of Confusion Networks," Computer Speech and Language, vol. 14, ss. 373-400, 2020.

9. B.-H. Huang, L.R. Rabiner, "Automatic Speech Recognition— A Brief History of the Development of Technologies," Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics, 2015.

10. K. Yao, D. Yu., F. Seyde, H. Su, L. Deng, Yu. Gong, "Adaptation of context-dependent deep neural networks for automatic speech recognition," in IEEE Spoken Language Workshop (SLT), 2012, p. 366-369.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МИНЕРАЛЬНЫХ ВЕЩЕСТВ У ОВЕЦ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ УРОВНЯ ВИТАМИННОГО ПИТАНИЯ

Тенлибаева А.С., – кандидат сельскохозяйственных наук, ассоциированный профессор кафедры, aiken_1963@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0003-4212-3570>;
Абдураимова Н., – магистр биологических наук, ст. преподаватель, abduraimova-nurhamal1970@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-3192-997>

Мамытова А., – магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Kentau123@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-6733-5343>
г. Шымкент, Республика Казахстан
Университет имени Ж.А. Ташенева, г. Шымкент, Республика Казахстан

Аннотация. В организме овец отложилось от 2,98г до 7,87 г кальция, что составляет 22,8-35,6 процентов от переваренного кальция. В организме животных в начале опыта отложилось фосфора 21,54-23,20 %, в середине – 25,2-26,4 %, в конце – 29,3-32,4 %. Лучшие результаты по использованию кальция и фосфора животными были получены в группе с применением уровня витаминов А и Е на уровне 125 процентов от их нормы.

Ключевые слова : овцематки, суягность, кормление, использование кальция и фосфора

Андатпа. Қойдың денесінде 2,98 г-нан 7,87 г-ға дейін кальций жиналды, бұл қорытылған кальцийдің 22,8-35,6 пайызын құрайды. Жануарлардың денесінде тәжірибенің басында фосфор 21,54 - 23,20 %, ортасында – 25,2 - 26,4 %, соңында – 29,3 - 32,4% жиналды. Жануарлардың кальций мен фосфорды пайдалануы бойынша ең жақсы нәтижелері А және Е дәрумендері деңгейі нормадан 125 пайызын құраған топта анықталды.

Кілт сөздер: қой, малазығы, азықтандыру, кальций мен фосфорды пайдалануы

Abstract. 22.8-35.6 percent of the digested calcium. Phosphorus was deposited in the animals at the beginning of the experiment by 21.54-23.20%, in the middle – 25.2-26.4%, at the end – 29.3-32.4%. The best results on the use of calcium and phosphorus by animals were obtained in the group with the use of vitamins A and E at the level of 125 percent of their norm. sheep, pregnancy, feeding, use of calcium and phosphorus

Key words: sheep, pregnancy, feeding, use of calcium and phosphorus

В овцеводстве, где обеспеченность питательными веществами и витаминами находится в тесной взаимосвязи с сезонностью питательности пастбищ, важную роль играет содержание витамина А и Е в пастбищных кормах.

Особенно в осенний период, который совпадает с периодом суягности овец, количество витаминов в кормах снижается, а животные особо нуждаются в витаминном питании.

Известно, что при применении витамина А совместно с витамином Е, усвояемость их организме увеличивается, что приводит к улучшению обменных процессов и увеличению продуктивности животных. [1,2,3,4].

Наряду с витаминами в обменных процессах животных важную роль играют минеральные вещества т.к. их функции тесно связаны.

Поэтому усвояемость минеральных веществ рациона животными является важным показателем, характеризующим обмен веществ в организме и зависит от ряда факторов: уровня питания, физиологического состояния, состава рациона, соотношения кислотно-щелочных элементов, наличия витаминов и т.д. [5]

Методика. Научные эксперименты проводились в крестьянском хозяйстве «БагМир», Южно-Казахстанской области на овцах гиссарской породы в возрасте 3 лет, живой массой 70 кг. Изучение переваримости и усвояемости минеральных веществ, изучали на овцематках, по периодам суягности: в начале- 45дней, середине – 90 и конце - 130 дней. Для проведения физиологических опытов в каждом периоде суягности маток формировали по 3 группы (I, II, III) по 3 головы в каждой, которые получали разные уровни витаминов А и Е.

Рационы кормления подопытных животных составляли, согласно детализированных норм ВИЖа (2003).[6] (табл 1).

Таблица 1 – Состав и питательность основных рационов для курдючных суягных овцематок в стойловый период, на голову в сутки

Показатели	Периоды суягности		
	начало	середина	конец
Эфемерово-разнотравно- злаковые пастбища, кг	3,7	2,5	2,0
Сено злаково-бобовое, кг	1,0	1,8	2,3
Дерть ячменная, кг	0,200	0,250	0,300
Комплекс минеральных подкормок, кг	0,04	0,05	0,06
В рационе содержится: сухого вещества, кг	2,06	2,18	2,30
обменной энергии, МДЖ	17,2	18,9	20,7
ЭКЕ	1,72	1,89	2,07
кормовых единиц	1,56	1,83	1,92
сырого протеина, г	196,8	268,9	309,4
переваримого протеина, г	140,8	172,1	213,5
сырого жира, г	84,3	101,6	116,3
сырой клетчатки, г	499,6	629,5	768,4
сахара, г	108,1	122,7	156,2
крахмала, г	120,3	145,1	176,9
кальция, г	8,20	12,0	13,6
фосфора, г	5,30	6,93	7,83
натрия, г	5,80	6,4	7,70
калия, г	10,2	12,0	14,1
магния, г	1,15	1,60	1,95
серы, г	4,25	1,60	1,95
меди, г	17,5	18,3	19,7
цинка, г	52,0	59,7	66,0
марганца, г	87,0	99,6	107,1
кобальта, г	0,80	0,96	1,07
железа, мг	311,6	417,0	514,9
йода, мг	0,70	0,85	0,96
каротина, мг	16,0	23,0	28,0
витамина А, МЕ	6400,0	9200,0	11200,0
витамина Д, тыс. МЕ	527,6	620,4	696,1
витамина Е, мг	62,0	66,0	70,0
КОЭ, МДж/кг СВ	8,35	8,67	9,00

В состав основного рациона включали дополнительно - кормовой диаммоний фосфат $(\text{NH}_4)_2 \times \text{HPO}_4$; - сернокислый кальций $(\text{Ca SO}_4 \times 2\text{H}_2 \text{O})$; сернокислая медь $(\text{Cu SO}_4 \times 5 \text{H}_2\text{O})$; сернокислый цинк $(\text{Zn SO}_4 \times 7 \text{H}_2\text{O})$; сернокислый марганец $(\text{Mn SO}_4 \times 5\text{H}_2\text{O})$; хлористый кобальт $(\text{Co CL} \times 2\text{H}_2\text{O})$; сахарная патока; комплекс витаминов А и Е.

Соединения микроэлементов перед скармливанием взвешивались и растворялись в дистиллированной воде (каждый элемент в отдельности) и задавали с концентратами в один прием, предварительно производя равномерное орошение кормов с помощью лейки. Рацион кормления подопытных животных различался по уровню витаминов А и Е, так овцы I группы получали уровень витаминов А и Е до 100% от нормы, II – 125% и III группы - 150% от нормы.

Результаты и обсуждение. Для определения переваримости и усвояемости минеральных веществ были проведены балансовые опыты. В результате проведенных экспериментов было установлено, что во время суягности в организме овцематок баланс кальция был положительным. (табл.2).

За время эксперимента в организме овец отложилось от 2,98г до 7,87 г кальция, что составляет от 1,79-4,89 процента от принятого количества или 22,8-35,6 процентов от переваримого кальция.

Таблица 2

Баланс и использование кальция, г

Периоды суягности	Группы	Принято с кормом	Выделено		Отложено в теле	% использования	
			с калом	с мочой		от принятого	от переваримого
Начало	I	6,82±0,53	7,83±0,49	0,11±0,02	7,04±0,34	1,79±0,22	22,8±0,55
	II	6,80±0,75	5,68±0,61	0,14±0,01	4,92±0,29	1,89±0,33	26,1±1,20
	III	7,00±0,79	6,95±0,58	0,28±0,01	5,13±0,41	1,87±0,15	23,2±0,78
Середина	I	10,6±0,61	7,29±0,73	0,14±0,02	7,53±0,50	3,14±0,18	26,1±1,11
	II	10,8±0,66	6,80±0,82	0,16±0,01	7,16±0,49	3,69±0,20	29,4±0,77
	III	10,1±0,79	6,63±0,69	0,10±0,01	6,93±0,40	3,30±0,29	28,9±1,19
Конец	I	12,0±0,44	7,84±0,84	0,19±0,01	7,83±0,61	3,29±0,39	31,8±0,57
	II	12,3±0,77	7,57±0,78	0,21±0,02	2,98±0,70	4,89±0,39	35,6±1,55
	III	12,0±1,13	7,21±0,66	0,16±0,01	7,87±0,55	3,51±0,28	33,2±0,82

Лучшие результаты по использованию кальция животными были получены в группе с применением уровня витаминов А и Е на уровне 125 процентов от их нормы.

Так же было установлено, что увеличение уровня витаминов до 150 процентов от нормы приводит к повышению отложения фосфора, хотя по сравнению с количеством отложения кальция, повышения уровня фосфора было меньше. (табл.3).

Отложение фосфора у овцематок был положительным, так же было установлено, что в течении суягности животных использование фосфора увеличивается. В организме животных в начале опыта отложилось 21,54-23,20 %, в середине – 25,2-26,4 %, в конце – 29,3-32,4 %.

Таблица 3

Баланс и использование фосфора, г

Периоды суягности	Группы	Принято с кормом и водой	Выделено			Отложено в теле	% усвоения от принятого
			с калом	с мочой	всего		
Н а ч а л о	I	4,0±0,58	2,68±0,24	0,19±0,02	3,55±0,46	1,19±0,12	21,54±1,20
	II	5,16±0,73	2,54±0,33	0,17±0,04	3,87±0,33	1,18±0,1	23,2±0,88
	III	4,91±0,34	2,78±0,32	0,15±0,05	3,88±0,41	1,15±0,06	21,9±1,29

С е р е д и н а	I	5,65±0,56	3,53±0,40	0,23±0,02	3,80±0,40	1,88±0,05	25,2±0,79
	II	5,89±0,42	3,55±0,29	0,24±0,03	3,94±0,82	1,90±0,07	26,4±0,83
	III	5,70±0,79	3,81±0,42	0,25±0,04	3,98±0,53	1,79±0,17	26,2±1,21
К о н е ц	I	5,80±0,64	4,14±0,63	0,29±0,02	4,55±0,42	2,55±0,31	29,3±2,30
	II	6,96±0,52	3,55±0,70	0,30±0,03	4,27±0,50	2,85±0,20	32,4±2,50
	III	6,19±0,66	1,99±0,95	0,28±0,04	4,06±0,71	2,39±0,21	31,4±1,51

Анализ результатов исследований показал, что повышение уровня витаминов в рационе до 125 % от нормы, положительно влияет на использование минеральных веществ в организме овцематок.

Список использованной литературы:

1. Томмэ М.Ф. Использование витаминов для повышения продуктивности животноводства. –М.:1966.-49с.
2. Венедиктов А.М. Кормовые фосфаты в рационах животных. –М., 1978. - 95 с.
3. Венедиктов А.М., Ионас А.А. Химические кормовые добавки в животноводстве. –М.: Колос, 1979. -159 с.
4. Галочкина В.П., Галочкин В.А. Физиолого-биохимическая характеристика метаболического типа жвачных животных //Сельскохозяйственная биология. –М., 2010. -№6. –С.9-15.
4. Клейменов Н.И., Магомедов М.Ш., Венедиктов А.М. Минеральное питание скота на комплексах и фермах. – М.: Россельхозиздат, 1987. – 191 с.
5. Нормы и рационы кормления сельскохозяйственных животных. Справочное пособие. 3-е издание переработанное и дополненное. /Под ред. А.П. Калашникова, В.И. Фисинина, В.В. Щеглова, Н.И.Клейменова/-Москва. 2003. с.206-213

БАҒА СТАТИСТИКАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ТҰТЫНУ ТАУАРЛАРЫНЫҢ ТҰРАҚСЫЗДЫҒЫ

Заурбекова Ляззат Едигеевна

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Инфляция мен бағаны статистикалық зерттеу қаржы статистикасының негізгі бөлігі болып табылады. Баға алғы категориясы болып табылады. Ол деңгей, структура және сұраныс пен ұсыныстың факторы, халық өмірінің деңгейінің индикаторы.

Баға статистикасының ұғымы, міндеттері мен мақсаттары, деңгейі, динамикасының көрсеткіштері қарастырылған. Сонымен қатар тұтыну бағасының сауда бағасынан айырмашылығы, тұтыну тауарлары туралы мәліметтер қарастырылады.

Бағаның өсуіне әсер етіп отырған бірнеше себеп бар. Экономист бағаның тұрақсыздығына геосаяси жағдай әсер еткенін атап өтті. Сауда жақсы жүруі үшін тауарлардың тасымалы үзілмеуі үлкен әсер етеді, кідірмеуі керек. Тасымалдан кеткен кемшіліктің салдары бірден сезіледі. Әсіресе, біздің жағдайымызда. Өйткені Қазақстанда халық тұтынатын заттың көбі сырттан әкелінеді. Сондықтан тасымал тізбегі кідірсе яғни үзілсе тауар дефициті орын алады. Артынша тауар бағасы да өзгереді. Яғни Ресей мен Украина арасындағы қақтығыс. Екеуі де Еуропадағы, әлемдегі ірі мемлекеттердің қатарына жатады. Әсіресе, Ресейдің жаһандық экономикадағы орны бөлек. Сондықтан соғысқа байланысты Ресейге салынған санкциялардың салдарын әлемнің өзге де мемлекеттері сезінуде. Климаттың өзгеруі дегеніміз – қуаңшылық қана емес. Бір аймақта температура күрт көтерілсе, енді бірінде керісінше жағдай қалыптасып отыр. Өйткені Қазақстанда халық тұтынатын заттың көбі сырттан әкелінеді. Сондықтан тасымал тізбегі кідірсе яки үзілсе тауар дефициті орын алады. Артынша тауар бағасы да өзгереді. Сондай-ақ логистикада қалыптасқан тәртіп бұзылған жағдайда жол шығыны қымбаттайды. Бір ғана мысал, тауар тасымалдау мерзімі 10 күннен үш айға дейін өсетін болса, онда жол шығынының да еселеп артатыны да анық.

Кілт сөздер: экономика, баға тұрақсыздығы, факторлық баға, тұтыну нарығы, даму стратегиясы, мемлекеттік реттеу, баға құрылымы, сұраныс, ұсыныс, баға тұрақтылығы, тариф, объективті, тауар экспорттаушы.

Аннотация. Статистическое исследование инфляции и цен является основной частью финансовой статистики. Цена является предкатегорией. Это уровень, структура и фактор спроса и предложения, индикатор уровня жизни населения.

Понятие ценовой статистики, предусмотрено задачи и цели, уровень, показатели динамики. При этом рассматриваются данные о потребительских товарах, отличающие потребительские цены от торговых. Есть несколько причин, которые влияют на рост цен. Экономист отметил, что на нестабильность цен повлияла геополитическая ситуация. Для того чтобы торговля шла хорошо, большое влияние оказывает не прерывание транспортировки товаров, не должно задерживаться. Сразу чувствуются последствия упущенного из перевозки. Особенно в нашем случае. Потому что в Казахстане большая часть потребляемого населения импортируется. Поэтому, если цепочка поставок задерживается, то есть прерывается, возникает дефицит товара. Затем меняются и цены на товары. То есть конфликт между Россией и Украиной. Оба относятся к числу крупнейших государств Европы, мира. Особенно Россия занимает особое место в мировой экономике. Поэтому последствия санкций, наложенных на Россию в связи с войной, испытывают и

другие государства мира. Изменение климата - это не только засуха. В одном регионе резко поднялась температура, в другом-наоборот. Потому что в Казахстане большая часть потребляемого населения импортируется. Поэтому если цепочка перевозок задерживается или прерывается товар.

Ключевые слова: экономика, нестабильность цен, факторная цена, потребительский рынок, стратегия развития, государственное регулирование, структура цен, спрос, предложение, стабильность цен, тариф, объективность, экспортер товаров.

Annotation. The statistical study of inflation and prices is the main part of financial statistics. The price is a pre-category. This is the level, structure and factor of supply and demand, an indicator of the standard of living of the population.

The concept of price statistics, its tasks and goals, level, indicators of dynamics. At the same time, data on consumer goods that distinguish consumer prices from trade prices are considered. There are several reasons that affect the price increase. The economist noted that the price instability was influenced by the geopolitical situation. In order for trade to go well, not interrupting the transportation of goods has a great impact, it should not be delayed. The consequences of missing out on transportation are immediately felt. Especially in our case. Because in Kazakhstan, most of the consumed population is imported. Therefore, if the supply chain is delayed, that is, interrupted, there is a shortage of goods. Then the prices of goods also change. That is, the conflict between Russia and Ukraine. Both are among the largest states in Europe and the world. Especially Russia occupies a special place in the global economy. Therefore, the consequences of the sanctions imposed on Russia in connection with the war are also being experienced by other countries of the world. Climate change is not just about drought. The temperature rose sharply in one region, and vice versa in another. Because in Kazakhstan, most of the consumed population is imported. Therefore, if

Keywords: economy, price instability, factor price, consumer market, development strategy, government regulation, price structure, demand, supply, price stability, tariff, objectivity, exporter of goods.

Кіріспе

Еліміздің халықтық шаруашылығында іске асырылатын ішкі функцияларымен қатар, бағалар елдер арасында өзара есептеулердің, сыртқы төлемдердің, сауда келісімдерінің құралы ретінде сыртқы экономикалық функциялар атқарады[2].

Өндірушінің сатудан түсетін түсімді ұлғайту үшін өнімнің сапасы мен өндіріс көлемін үлкейтудегі қызығушылығына әсер ете отырып, бағалар ынталандыру функциясын атқарады. Бұл әсер етудің механизмі өндірушінің тауарлар мен қызметтер, өнімдер бағасымен байланысты кіріс пен табысты ұлғайту мүддесі арқылы өтеді. Бұл функцияның бәсекелестік нарықтық және дефициттік бәсекелессіз экономикада көрініс табуларының арасындағы айырмашылық, бірінші жағдайда, өндіруші тауар көлемін, сапасын және бағаны, ал екіншісінде-тек қана бағаны көтеруге тырысуында[2].

Нарықтық экономикада бағалар көптеген функциялардан босатылған (мысалы, жоспарлық) және негізінен ақшалай мазмұнды іске асыратын нарықтық реттеуіш және ынталандырғыш ретінде қолданылады.

Баға-объективті категория, оның көлемі ақша айналымы, сұраныс пен ұсыныс заңдарының әрекетіне байланысты[2].

Тапсырманы тұжырымдау. Негізгі зерттеудің мақсаты– баға статистикасы және тұтыну тауарлардың тұрақсыздығының қазіргі жай-күйі мен даму перспективаларын талдау.

Зерттеу міндеттері:

- Қазақстанда баға статистикасы және тұтыну тауарлардың тұрақсыздығының даму динамикасын талдау;

- баға статистикасы және тұтыну тауарлардың тұрақсыздығы дамуының негізгі проблемаларын тұжырымдау;
- баға статистикасы және тұтыну тауарлардың тұрақсыздығының дамуына әлемдегі соғыстың салдарынан болған әсерін зерттеу;
- баға статистикасы және тұтыну тауарлардың тұрақсыздықтың тұрақталу жүйесінің 2021-2022 жылдарға арналған нұсқаларын ұсыну.

Әдістері

Зерттеу жұмысының теориялық және әдістемелік негіздері ретінде баға статистикасы және тұтыну тауарлардың тұрақсыздығының мәселелерін зерттейтін отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, ойлары мен зерттеулері қарастырылды. Міндеттерді іске асыру талдау әдісі мен жүйелік тәсілді қолдану арқылы қол жеткізілді. Теориялық ережелердің негіздемесі жалпы ғылыми әдістер мен әдістерді, талдау және синтез әдісін, жүйелік және кешенді тәсілдерді қолдану негізінде жүзеге асырылды, ресми статистикалық материалдар және интернеттің ақпараттық әлеуетінен жеке бақылаулардың қорытынды деректері қарастырылды. Қазақстан баға статистикасы және тұтыну тауарлардың тұрақсыздығының қазіргі жай-күйін талдау және бағалау кезінде экономикалық статистикалық әдіс қолданылды; баға статистикасы және тұтыну тауарлардың тұрақсыздығының дамуының салалық және өңірлік ерекшеліктерін, сондай-ақ Қазақстан баға статистикасы және тұтыну тауарлардың тұрақсыздығының дамуына әсер ететін факторларды анықтау үшін абстрактілі-логикалық әдіс қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Баға дегеніміз – көп функциялы экономикалық құбылыс және нарықтық тәртіптің басталуы. Бағаның өзгеруі көбінесе әлеуметтік-экономикалық және саяси салдарға әкеледі. Демек, бағалар, заңдылықтар мен тенденциялар туралы әртүрлі және объективті ақпаратта тек энергетикалық құрылым мен маркетингтік қызметтерге ғана емес, сонымен бірге бүкіл қоғамға қызығушылық байқалады. Бұл тауарларға ақша айырбастауға тең. Бағаларды қалыптастыру және өзгерту - Статистикалық зерттеулердің құралы [1].

Инфляция мен бағаны статистикалық зерттеу қаржы статистикасының негізгі бөлігі болып табылады. Баға алғы категориясы болып табылады. Ол деңгей, структура және сұраныс пен ұсыныстың факторы, халық өмірінің деңгейінің индикаторы [1].

Баға -тауардың бірлігін белгілі валютаның ақша бірлігімен тауар құнының көрсетілуі. Баға келесі негізгі түрлерге бөлінеді: өндіріс орындарының өнімделіне көтерме баға (кәсіпорындардың бағаларына (жіберу баға) және өндіріс орындарының көтерме бағаларына бөлінеді; құрылыс өнімдерінің бағасы; ауыл шаруашылық өнімдеріне сатып алу бағасы; жүк және пассажирлік көліктің тарифі мен бағасы; дара бағасы; халыққа көрсетілетін коммуналдық және тұрмыстық қызметтердің тарифі мен бағалары; сыртқы тауарлық айналымға көрсетілетін баға. Баға деңгейі - бөлек тауардың бағасын көрсететін абсолютті, орташа және салыстырмалы көрсеткіштер немесе белгілі кезеңде әлде уақыт аралығында олардың жиынтығы. Бағаның жеке және орташа деңгейі болады [1].

Бағаның жеке деңгейі – бұл нарықтағы белгілі тауардың бірлігіне ақшалай көрсетілетін бағаның абсолютті үлкендігі. Бағаның орташа деңгейі – бұл кеңістікте және уақытта тауардың бір түрлі топтарына белгіленген баға деңгейінің жалпылама көрсеткіші [1].

Баға – тауар құнының ақшаға шағылуы.

Тариф – қызмет құнының ақшаға шағылуы. Баға өнім өндіру мен оны сатуға жұмсалатын шығын, сондай – ақ кәсіпорынның пайдасы мен табысы жөніндегі деректердің негізінде құрылады.

Ағымдағы нарықтық бағалардың көмегімен өндірілген, пайдаланылған және сатылған өнімнің жалпы көлемі анықталады; экономикалық салалар мен секторға бөлінген құрылымы өлшенеді.

Факторлық баға (ФБ) – өндіруші тауардың, қызметтің бірлігі үшін алатын баға:

$ФБ = АТ + НКТ + ЖП (ЖАТ)$

Негізгі баға (НБ) – өндіруші тауардың немесе қызметтің бірлігі үшін алатын, өнімге саналатын салық қосылмаған, алайда өнімге арналған субсидия қосылған баға.

Тұтынушы бағасы (ТБ) - өндіруші тауардың немесе қызметтің бірлігі үшін алатын, өнімге салынатын салық қосылған, ҚҚС пен импортқа салынатын салықты қоспағанда және өнімге арналған субсидия қосылмаған баға.

“ФОВ” баға – ағылшын тіліндегі “fob” деген сөзден шыққан, ол “борттағы еркін баға” деген ұғымды білдіреді. ФОВ бағаның құрамы

1. Тауар бірлігінің өндіруші бағасы бойынша құны.

2. Тауар экспорттаушы елдің шекарасынан өткен сәтте тауармен, яғни оны жеткізумен, сақтандырумен, тауарды одан әрі тасымалдаумен байланысты барлық қызметтердің құны.

“СИФ” баға деген сөз де ағылшын тіліндегі “cif” деген сөзден пайда болған, құн, сақтандыру, фрахт – тасымал деген ұғымды білдіреді.

Баға статистикасы тиісті әлеуметтік-экономикалық статистиканың ажырамас бөлігі ретінде статистикалық нарықтың тәуелсіз бөлігі болып табылады. Сондықтан мемлекеттік статистика органдары баға статистикасының өзіндік функциясын жасаған болатын [1].

Бағаның мәні және оның экономикалық табиғаты 2 рольде айқындалады:

1) **Индикатор**, яғни нарық конъюктурасын және саясатты көрсетеді (ұсыныс пен сұраныс, сауда және экономикалық тәуекел, несие-қаржылық жағдай, нарықтағы бәсекелестік дәрежесі) Тұтыну бағасының индексі .

2) **Нарықты маркетингтік реттуші**. Осының көмегімен ұсыныс пен сұранысқа әсер етеді, нарықтың құрылымы мен көлемі және т.б.

- Нарықтық баға әр түрлі қызмет түрлерін жасайды:

- Баға ақшаны ыңғайлылыққа айналдыруға тең.

- Баға нарықтық жағдайларға маңызды сигнал болып табылады.

- Баға-қорқыныш элементінен білім беруді басқару және тиімділік құралы.

Инфляция-бұл инфляцияның жалпы деңгейінің жоғарылауы және ақшаның күнсыздануы. Орналасу әртүрлі басқа себептерді тудырады:

Жалақының әсері мен бағаның өсуіне сәйкес мемлекет алдын-ала ойластырған инфляция саясаты гиперинфляцияға айналады.

Бағаларды динамикалық талдаудан, бағалардың құрылымын, бағалардың аймақтық айырмашылықтарын және олардың өзгеруі мен маусымдылығын, әртүрлі тоқсандардың баға қатынастарын зерттеуден басқа, келесі критерийлер статистикалық бағаларды тұжырымдамалық бөлудің заманауи жіктелуіне негізделген:

- Мақсат

- Міндет

- Мәселені шешу

- Және осы мақсатқа жетуге қызығатын субъектілер

Бірінші классификация 3 концептуалды міндеттерді қарастырады:

1) **нарықтың жай-күйін сипаттау** нарық жағдайында осы жалпы проблеманы шешу кезінде статистика бағаның оның экономикалық жай-күйінің өзгеруіне реакциясын ескереді. (ақша эмиссиясы, сұраныс пен ұсынысты теңестіру, халық табысының өсуі және баға дифференциациясының өзгеруі, тауар сапасы мен оған сұраныстың өзгеруі)

2) **нарықты басқару құралы ретінде баға түрі**. Осы Ережеге сәйкес статистика баға өзгерістерінің мүмкіндігі мен әсер ету дәрежесін (оның ішінде салық және баға құрылымына әсер ету есебінен), тауар айналымын (тауар айналымы мен айналым құны

бағаға бағынады) ескереді, сұраныс ескеріледі. Баға мен сұраныс арасындағы кері бағынышты байланыс тәжірибе арқылы расталмайды. Мысалы, "жоғары бедел" бағасы және сапа индексінің бағасы. Нарықта реттеуді күшейту мүмкіндігі экономикалық реттеу арқылы баға статистикасымен ұсынылған.

3) **бағаларды басқару және бағаларды мемлекеттік басқаруда бағаларды талдау.** Талдауда бағаның статистикалық заңдылықтары, сатып алушылардың бағаның өзгеруіне қатынасы, олардың өмір сүру деңгейіне әсері, бағаның өзгеруін болжау және модельдеу осы мәселенің шешімі болып табылады [10].

Екінші классификация- статистикалық баға ақпаратын пайдаланушылар және тапсырыс берушілер ұстанымынан статистикалық баға келесідей жалпы міндеттерді бөліп көрсетеді:

Мемлекет тарапынан бағаның нарықтағы тиімді әлеуметтік және экономикалық құрал ретінде; өмір сүру деңгейінің факторы; инфляциялық процестердің негізгі құрамы; бағаның еңбек нарығына әсерін зерттеу; баға өзгерісінің салдарын болжамдау; бағаны дифлятор ретінде бағалық көрсеткіштер санағында зерттеу; бюджет құру негізгі фактор; бағаны статистикалық зерттеу; баға белгілеуде шешім қабылдау заңдылықтарын модельдеу; елдегі ақша қозғалысын реттеп басқару.

Сатып алушы позициясынан: бағаны табыстардың индексация ретінде тану; күнкөріс минимумы мен тұтынушылар жәшігін қалыптастыру; тұрғындардың әр түрлі әлеуметтік топтарының өмір сүру деңгейіне бағалық әсер етуді анықтау; бағаның тауар сапасы мен табыстар деңгейіне сәйкестілігін талдау; бағаның асортиментті тұтынушылар қалауына дифференциясынан сатып алу таңдауының факторы ретінде көрсету және т.б.

Баға статистикасының жоғарыда аталған концептуалды міндеттері келесідей нақты функцияналдық міндеттер көмегімен шешіледі: бағаны тіркеу, өзгерісін бақылау; баға деңгейі мен дифференциясын талдау; баға құрылымының мінездемесі; әртүрлі тауарлар мен субнарықтар бағалары мен кемділігінің арақатынасын түсіну; бағаның тұрақсыздығы, циклділік және мерзімділігін модельдеу, талдау, бағалау; Демек бағаны аймақтық талдау; баға динамикаын талдау және модельдеу; баға деңгейіне, вариациясына және динамикасына әсер ететін факторларды шығару және модельдеу; бағаны болжау [10].

Баға-көп функционалды **экономикалық** құбылыс, (ведущая) алдағы нарықтық категория. Бағаның өзгеруінен көбінесе әлеуметтік, экономикалық, сонымен қатар саяси қайшылықтар туындайды. Сондықтан да басқару құрылымдары (властные структуры) және маркетингтік қызметтер ғана емес, сонымен қатар бүкіл қоғам бағалар туралы барлық жақты және объективті ақпараттарға, олардың өзгеруінің заңдылығы мен тенденциясының терең анализіне қызығушылықпен қарайды. Тұтыну бағасының индексі (1 кесте) .

Кесте-1

Тұтыну бағасының индексі

№	Тауар түрлері	2020	2021	2022	2023
1	Тауарлар мен қызметтер	107,5	108,4	115,5	115,0
2	Азық-түлік тауарлары	112,6	109,6	118,9	115,8
3	Азық-түлік емес тауарлар	110,8	111,5	115,5	115,4
4	Ақылы қызметтер	104,8	106,8	115,5	113,3
5	Азық-түліктер және алкогольсіз сусындар	103,5	110,3	116,1	115,7
6	Киім және аяқ киім	107,6	105,5	110,8	115,3
7	Тұрғын үй қызметтері, су, электр энергиясы, газ және отынның өзге де түрлері	107,4	109,2	115,0	114,4
8	Ұйге қажетті заттар, тұрмыстық техника және тұрғын үйді ағымдағы күтіп ұстау	103,8	106,3	119,4	120,3
9	Денсаулық сақтау	102,6	106,3	113,5	116,8
10	Білім беру	103,5	107,9	105,0	113,0

11	Мейрасханалар мен қонақ үйлер	104,0	105,8	110,4	116,2
12	Әртүрлі тауарлар мен қызметтер	106,9	105,7	119,4	119,8

Тұтыну бағасының индексі – жеке тұтыну үшін халықтың сатып алған тауарлар мен қызмет көрсетудің тіркелген жиынтығы бойынша бағалардың орташа деңгейінің әр уақыттағы өзгерісі сипатталады[11].

Зерттеудің нәтижелері мен болашағы

Ағымдағы жылы бағаның бірнеше есеге өсуін статистикалық сараптама жасай отырып

2022 жылы жалпы ішкі өнімнің нақты өсуі 3,9 пайыз деңгейінде болжануда. Бұл туралы Үкімет отырысында 2022-2026 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық дамуы болжамының жобасын таныстыру кезінде Ұлттық экономика министрі Әсет Ерғалиев мәлім етті, деп хабарлайды ҚазАқпарат тілшісі. «Еліміздің 2022–2026 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық даму болжамы әлемдегі және еліміздің экономикасының түрлі даму сценарийлеріне сәйкес мынадай параметрлер ескеріле отырып қалыптастырылды:

1) 2020 жылғы жалпы ішкі өнім бойынша есептік статистикалық деректерді және биылғы қаңтар-шілде айларындағы экономиканы дамыту қорытындылары;

2) Халықаралық қаржы ұйымдарының жаңартылған болжамдары бойынша әлемдік экономиканың өсуі 2022 жылы 4,9 пайызға, 2023 жылы - 3,5 пайызға өсуі күтілуде;

3) Халықаралық қаржы ұйымдарының консенсус-болжамы бойынша 2022 жылы мұнай бағасының баррелі 64,5 АҚШ доллары, ал, 2023 жылы - 58 АҚШ доллары деңгейінде болады. «Сыртқы және ішкі жағдайларға байланысты Қазақстан экономикасын дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған базалық, оптимистік және пессимистік сценарийлері әзірленді. Базалық сценарий кезінде жалпы ішкі өнімнің орташа жылдық өсуі 4,8 пайызды, оптимистік - 5 пайызды және пессимистік - 4,6 пайызды құрайды.

Негіз ретінде, бюджетті жоспарлау үшін базалық сценарийді пайдалану ұсынылады. Осы сценарий кезінде 2022 жылы жалпы ішкі өнімнің нақты өсуі 3,9 пайыз деңгейінде болжануда. 2026 жылы 5,2 пайызға дейін жеделдейді», - деді Ә. Ерғалиев. Оның айтуынша, 2022 жылы номиналды жалпы ішкі өнім 87,1 триллион теңгені, ал 2026 жылы 119,9 триллион теңгені құрайды. Барлық базалық салаларда оң өсім болжанады - деп НҰР-СҰЛТАН. ҚазАқпарат мәлімдеді.

Баға-тауар бірлігіне берілетін ақша соммасы, тауардың ақшаға айырбасының эквиваленті.

Бағалар, олардың құралу және өзгеруінің процестері өзімен статистикалық зерттеулердің пәнін көрсетеді. Баға статистикасы-нарық статистикасына және әлеуметтік-

экономикалық статистикаға олардың құрама бөлігі ретінде кіретін жеке (самостоятельный) блок. Баға бойынша ақпараттардың екі қайнар көзі белгілі. Біріншісі, тұтыну нарығындағы тарифтердің бағаларының өзгеруін қадағалау. Екіншісі, халықтың тұтынуын, шығындары мен табыстарын таңдамалы статистикалық зерттеулердің бір түрі ретінде бюджеттік зерттеу. Осы қайнар көздердің негізінде негізгі тұтыну тауарлары мен қызметтерін фиксталған (фиксированному) жинау (набор) бойынша тұтыну бағаларының индексі (ТБИ) (кейде өмір құнының индексі деп аталады) есептеледі. Көп елдер (стран) үшін есептеу әдісі бірдей болып келеді. Бұл ТБИ-нің халықаралық салыстыруларын (сопоставления) жүргізуге көмектеседі.

Баға түсінігі, оның экономикалық табиғаты нарықта баға ойнайтын екі рольде сипат алады (проявляются). Ол мына түрде болады:

-нарық конъюктурасы мен саясатын көрсететін индикаторы ретінде (сұраныс пен ұсыныс байланысы (соотношения), саудалық және экономикалық тәуекел, қаржы-несиелік жағдайлар, нарықтағы бәсекелестіктің дәрежесі және т.б.);

-сұраныс пен ұсынысқа, нарықтың құрылымына, теңгенің сатылымдық қасиетіне және т.б. әсер ететін нарықтың маркетингтік реттеуші (регулятор) ретінде. Бағаның реттеуші ретінде ресурстарды қолдануды шектеуге көмектеседі және ол өндіріс үшін мотивация болып табылады.

Нарықтық баға әр түрлі функциялар атқарады. Баға-бұл тауарларды ақшаға ауыстыруда (соизмеритель) және делдал. Баға-нарық конъюктурасының маңызды көрсеткіші, сұраныс пен ұсыныстың байланысы мен құрылымының, деңгейінің факторы. Баға-тиімділікті (эффективность) басқарудың және пайда табудың құралы, салық салудың факторы. Баға-бұл инфляциялық процестердің маңызды құраушысы, инвестициялық саясатқа әсер ету құралы (бағаның көтерілуінен (өсуінен) инвестицияның (привлекательность) өседі). Баға-еңбек нарығына, тұтынудың көлемі мен құрамына, әр түрлі әлеуметтік топтардың нақты табыстарының деңгейіне әсер ететін халықтың өмірінің дәрежесінің күшті (мощный) факторы. Сонымен қатар, баға-бұл бәсекелестік күрестің қаруы.

Бағаның түсінігін түсінудің тағы бір әдісі экономикада бағалардың ойнайтын ролін суреттейтін оның функцияларын қарастыру.

Бағаның алғашқы функциясы-өлшемдік (измерительная). Бағаның арқасында тауардың құнын өлшеуге, анықтауға болады, басқаша айтқанда, сатылған тауарлар үшін сатып алушы қанша ақша беру керектігін анықтау. Бағалар ақшаға төлем құралы ретінде сату-сатып алу актіінде сандық анықтамалыққа (количественная определенность) ие болуға мүмкіндік береді. Тауарлардың бірлігінің даналық, көлемдік, салмақтық бағасын біле отырып және оны сатушының сататын көлеміне және сатып алушының алатын бірлігіне көбейте отырып, біз тауарлар мен қызметтерге ақшалай төлемдердің көлемін анықтаймыз. Еңбектің, жұмыс күшінің бағасын есептей отырып, жалақы есептеледі.

Бағаның өлшемдік функциясынан басқа әр түрлі тауарлардың құндылықтарын салыстыра қарама-қарсы қоюға бағытталған (соизмерительная) функциясы бар. Бағаларды салыстыра отырып, біз өте немесе кішкене қымбат, қымбат және арзан тауарларды ажыратуға мүмкіндік аламыз[2].

Өлшемдік функциясының арқасында баға есептік (учетная) функцияға ие болады. Физикалық бірліктерді өлшенген материалды-заттық түрдегі тауарлардың сандық және сапалық көрсеткіштерін ақшалай бірліктерде өлшенген (адекватные) көрсеткіштерге ауыстырсақ, баға есептің қосалқы құралына айналады. Кәсіпорынның мүлктік кешенінде 5 қондырғы бар екендігі бекітілгенге қарағанда, есептің жалпы соммасы 15 млн. ақшалай бірлік болатын әрбіреуінің бағасы 3 млн. ақшалай бірлік болатын 5 қондырғы бар екендігін куәландыруы ыңғайлы. Бағаның есептік функциясы өнім өндіруге кеткен шығындарды да есепке алуға мүмкіндік береді[2].

Есеппен қатар баға өлшеуіш ретінде көрсеткіштері ақшалай түрде қолданылатын талдаудың (анализ), болжаудың, жоспарлаудың маңызды құралдарының бірі бола алады.

Бағалардың жоғарыда аталған функцияларынан оларды экономикалық процестерді реттеудің құралы ретінде қолдану мүмкіндігі туады. Сонымен, нарықтық экономикада баға-бұл тұтынушы немесе сатып алушының жауапты реакциясымен олардың төлеміне тауарларды сатушы немесе өндірушінің ақшалай сауалын (запрос) ұштастыратын сұраныс пен ұсыныстың теңесуінің негізгі құралы. Реттеуші баға реттеу процесінде пайда болады және оған бұл мағынада реттелетін болуы тән. Сондықтан да дәрежесі сұраныс пен ұсынысты теңестіруге сәйкес келетін тең (равновесные), яғни өзі қалыптасатын (самоустанавливающиеся) бағалар көмегімен тауар-ақша процестерін реттеу (саморегулирования) функциясы туралы сөз қылған нақтырақ болатын еді[2].

Баға үлестіру (распределительная) функциясын атқара алады. Оның мәні өнімнің бағасымен байланысты сол немесе басқа өнімге сұранысты қайта үлестіру арқасында тауар ұсынысына, жетіспейтін (дефицит) тауарлардың өндірісін кеңейтуге және артық (избыточный) тауарлардың өндірісін қысқартуға әсер ету мүмкіндігінде. Соның арқасында инвестициялар ескі салалардан ағып шыққан қаржылар арқасында өндірістің аз дамыған салаларына көбірек бағытталады.

Баға өте маңызды әлеуметтік функцияны атқарады. Баға және оның өзгеруімен жанұяның тұтыну (потребительский) бюджеті, өмір деңгейі (уровень жизни), өмір сүру минимумы, шығындары, қызметтер мен игіліктерді тұтыну көлемі мен құрылымы байланысты. Бағаның деңгейі мен оның өсуіне адмдардың әлеуметтік реакциясы сезімтал және жоғары. Тұтыну тауарлары мен қызметтеріне бөлшектік (розничные) бағаларды тұрмыстық қабылдауда (восприятие) адамдар бағаның өскені өмір деңгейін төмендетеді, ал бағаның төмендеуі өмір деңгейін жақсартады деп ойлайды. Бұл жағдайда әдетте тұтыну құрылымы, табыс, тауарлардың нарықта болуы сияқты басқа, бағалық емес факторлар ескерілмейді.

Нарық механизмінің қызмет етуінің негізі “сұраныс” пен “ұсыныс” болса, ал сол сұранысты тудыратын басты фактор **тұтынушылар** іс-әрекеті болып табылады. Рыноктық экономиканың ерекшелігі де сол, онда сұраныс бірінші орында тұрады, ал ұсыныстың қызметі сұранысты қанағаттандыру болып табылады.

Кез келген тұтынушы нарықта ұнатымдылығымен артық көруіне сүйену және өзінің табысы мен бағаға сүйенуі арқылы анық айқын тұтыну жоспарын жасайды. Осы жоспарды іске асырса ол тұтынушы өзінің қажетін ең жоғарғы деңгейде қанағаттандырады деп есептелінеді.

Бірақ шын мәнінде тұтынушылардың табысына байлаынсты олардың бюджеттік шектеу қисығы орын алып, тұтынушылардың таңдау деңгейі әр түрлі болып және ол ылғи да өзгеріп отырады. Яғни нарықта көптеген тұтынушылардың таңдауы әр түрлі болып келеді. Сонымен, **сұраныс** – бұл тұтынушының немесе сатып алушының бір тауарды сатып алу ойымен жасайтын жоспарын және олардың сатып ала алатын тауар бағасы мен оның көлемі арасындағы тәуелділік.

Қазақстан Республикасы бүгінгі таңда әлемдегі орны нарықтық қатынастағы дамушы мемлекет ретінде көрінуі болып табылады. Нарықтық қатынастардың дамуы ұлттық экономикамыздың еліміз өз егемендігін алғаннан бастап осы уақытқа дейін даму үстінде және ол дами бермек. Нарықтық қатынастардың тиімді қызмет етуі барлық қоғамдағы шаруашылық қызметтердің тиімді қызмет етуін қамтамасыз етіп отырады және оны ұйымдастырушы құрал болып табылады.

Нарықтық механизмді жалпы түрде экономиканың мәселелерін шешу мақсатында өндірушілер мен тұтынушылардың рынок арқылы тәуелсіз түрде өзара әрекет ететін шаруашылықты ұйымдастыру формасы деп анықтауға болады. Рынок механизмінің қызмет етуінің негізі **сұраныс** пен **ұсыныс** болса, ал сол сұранысты тудыратын тұтынушылар іс-әрекеті. Нарықта сұраныс пен ұсыныс өндірілген өнім көлемі мен

олардың бағасын анықтайды, сондай-ақ нарықтың өзін-өзі реттеп отыратын нарық тепе-теңдігін және соған сәйкес тепе-теңдік бағаны қалыптастырады. Өндіруші мен тұтынушы арасындағы бәсеке және мәмілелер бағаға әсер етіп, рыноктық бағаны қалыптастырады. Ал бағаға сүйене отырып, тұтынушылар көптеген экономикалық шешімдер қабылдайды. Міне бұл жағдай тұтынушылар мінез-құлығын және нарықта **сұранысты** қалыптастырады.

Нарықтық экономиканың ерекшелігі де сол, онда сұраныс бірінші орында тұрады, ал ұсыныстың қызметі сұранысты қанағаттандыру болып табылады.

Нарықта әрбір тұлға тұтынушы болып табылады және олар өзінің табысына және ұнатымдылығына байланысты максималды түрде өзін қанағаттандыратын нұсқаны іздейді. Егер ол осы максималды шартты орындаса, онда ол өз сұранысын толық қанағаттандырды деп атаймыз.

Ұсыныс және ұсынысқа әсер ететін факторлар. Ұсыныс заңы.

Ұсыным- бұл нарықта тұрған немесе соған жетуге болатын, белгілі бір бағасы бар тауарлар жиынтығы.

Ұсыным, өндірілген тауарлардың асортименті (әр алуан жиынтығы) және олардың бағалары арқылы сұранымды құрайды; өз кезегінде сұраным, тауар ұсынымының көлемі мен құрылымы мен белгілейді, себебі тек-қана тұтыну мен танылатын тауар ғана қайта өндіріле алады.

Нарықтық бағамен өндірушілердің ұсынғысы келетін тауарлар санының арасында ұсыным қисығының сызығы деп аталатын белгілі бір арақатынас болады.

Ұсыным қисығының сызығы, әдетте оңтүстік- батыстан солтүстік-шығысқа қарай көтеріледі.

Жоғарыда көрсетілген кесте шығарылатын өнім көлемінің (х)нарықтық бағадан (P) тәуелділігін көрсетеді.

Баға $-P_1$, өнім $-X_1$ сәйкес, ал баға- P_2 және P_2 –ге дейін төмендесе онда өнім- X_2 және X_2 –ге дейін азаяды. Баға $P_1 > P_2$, ұсыным көлемі $X_1 > X_2$ -ге сәйкес басқаша айтқанда тауардың бағасы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым оны өндіру пайдалы, соғұрлым өндірушілер оны көбірек өндіруге және нарықта сатуға дайын болады.

Қорытынды

Осы жұмысқа толықтай әрі терең зерттеу жүргізе отырып, жалпы бағаның қандай қызмет атқаратындығын,оның нарықтық экономикадағы рөлі,сондай-ақ бағаны белгілеу және тағайындау кезеңдері және т.б мәліметтер қаралды. Баға белгілеу-өте күрделі маркетингтік зерттеу жұмыстарын талап ететіндігі зерттеліп отыр.Яғни белгіленген баға ертеңгі күнде фирма не кәсіпорын. Сонымен баға белгілерінің ең басты факторлары өндіріс шығындары, оның жалпы тұрақты, өзгермелі және жиынтық шығындары сұраныс,тұрғындардың сатып алу қабілеттілігі, бәсеке жағдайы,тауар сапасы,тасымалдау көлемі, мемлекеттік реттеу саясаты және т.б Міне,осы факторларды толықтай қамти отырып,өндіруші тұтынушыға тиімді етіп,әрі өзі мейлінше пайда табатындай тұрақты бар бағаны қалыптастырады. Сонымен қатар,бұл жұмыста бағаның әр түрлі нарықтық модельдерінде әр түрлі болады. Сонымен баға-нарық реттеушісі,ол тауардың нақты түрдерін өндіруге мүмкіндік береді,сұранысты шектейді немесе ұлғайтады,осылайша белгілі бір өнімнің өндіруші мен тұтынушыға бірдей деңгейде тікелей және жанама түрде әсер етіп отырады.Өткізу бағасын белгілеу және өзгерту кәсіпорынның фирмалық баға саясатын зерттей отырып жасайтын, маркеинг бөлімдерінің маңызды міндеті. Жоғарыда аталған мәселелердің барлығының шешімін тапқаннан кейін, фирма үшін неғұрлым үйлесімді бағаны басқашаларға қарағанда артықшылығы бар. Қорытынды баға стратегиясын қалыптастыру жүзеге асырылады. Бұл қолайлы баға стратегиясы ол- келешектегі бизнесті басқару жоспары. Баға стратегиясын қалыптастыруда баға фирмаларының стратегиясын, әдебиеттерде мамандар мен ғалымдар ұсынатын стратегияны және аталған фирманың өз тәжірибесінде жүзеге

асырылған стратегияларды түп нұсқа ретінде қарастыру қажет болды және өара қастырылдыдесе де болады.

Статистикалық бағаның тоериялық жағын зерттей отырып, әлемде болып жатқан инфляция, яғни жалпы дағдарыстың салдары Қазақстан Республикасынан айналып өтіп кете алмады.

Қазақстанда тұтыну тауарларының бағалары жылдан жылға көтеріліп жатыр, сондай-ақ еліміздің әртүрлі аймақтарында да тұтыну тауарларының бағалық алшақтықтары және шетел валюта бағамдарының да әсері орын алды. Бұл өз кезегінде тұрғындардың өмір сүру ортасына ықпал жасайды. «Ресей Федерациясына әлемдік санкция салынғансоң 2022 жылғы деңгей, әлеуметтік-экономикалық дамуындағы айырмашылықтардыңәлсізденуі, тауарлардың шарықтап өсуі, дефицит орын алды» жалпы мақсаттарымен міндеттерімен салыстыра отырып, Қазақстан Республикасының 2020 – 2030 жылдарға стратегиялық даму жоспарының мақсаттылығы мен жүргізілуіне талдау жасалды. Қазақстанның тұтыну нарықтарында тұрақты бағаларға қол жеткізу, баға құрылымдау жолдары мен шаралары берілді. Еліміздің тұтыну нарықтарындағы бәсекелес орта мен баға құрылымдау мәселелері бойынша әдістемелер жасау. Біз нарықтарда бәсекені көбейтіп бағаның тұрақталуына назар аударуымыз қажет.

Баға тұрақсыздығын бір жүйеге келтіру үшін, жан-жақты тұтыну тауар бағаларының тұрақсыздығын қалай шешуге болатындығы туралы ұсыныстар қарастыру, тұтынушы нарықтарда тауар бағаларының есебін жүргізуші және орталық мониторинг жүйеге мәлімет жинақтаушы экономист-инспекторларды тағайындау барысында аттестатталған, сертификатталған білікті маманды ұсыну. Республикамызда берілген.аймақтық мониторинг орталықтарында баға өсу себептері жинақталады, бағаны тұрақтандыру және бағаны реттеу құралдары әзірленеді. Мұнда тұтыну нарықтарын реттеуде әкімшілік әдістерді қолдану емес, нарық механизмдерін жандандыру үшін жанама әдістерді қолдану ұсынылуда.

Ал тұрақсыздық орын алуда, сол себептен тұрақтылық бағыттарына көптеген ұсыныстар беріліп, талаптар қойылып жүйелі жұмыс жүргізу.

Қазіргі таңда республикамызда болып жатқан тұтыну тауарларының бағаларының тұрақсыздығы, шарықтап өсуі, халықтың әл-ауқаты, тұрмыс деңгейі өте нашарлап барады десекте қателеспейміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Статистикалық есеп:Практикум – оқу әдістемелік құралы. А.К. Курманғалиева - Қостанай: А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ, 2016.- 121б.
2. Микроэкономикалық статистика. Алиев М.Қ., Утебаев Б.С., Абдурахманов М.А. Астана. 2018ж. - 209 бет
<http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/1610>
3. Статистика теориясы Мұханбетова С.М. [Электрондық басылым]: электрондық оқу құралы / - Алматы: Экономика, 2014.
4. Статистика: Оқу құралы / А.М. Байдильдина. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. - 238б. <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/11725>
5. Статистика есептер жинағы [Мәтін]: оқу құралы / Ы.Ә. Әміреев, Ж.Ы. Бейсекова. - Алматы: Экономика, 2013. - 332 б. Экономикадағы статистикалық әдістер [Электрондық ресурс] : Оқу құралы / А.К. Курманғалиева. - Қостанай : А.Байтұрсынов атындағы ҚМУ, 2017. - 132 б. <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/1618>
7. stud.baribar.kz/20850/bagha-naryqtyq-...
8. Суркова И.М. Статистика [Электронный ресурс]: Учебное пособие / И.М. Суркова. - Воронеж: Воронежский ГАУ, 2017. - 243 с.
<http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Download/MObject/1600>

9. Давлетьяров, А.Ш., Джусупкалиева, Р.И. Бір диагностикалық параметрге статистикалық шешімдер қабылдау әдістемесі. // Ғылым және білім. - 2017. - 141-144 б. <http://rmebrk.kz/>
10. Әлеуметтік-экономикалық статистика: Оқулық. /Б. Ә. Әміреев, Ж. Ы. Бейсекова, Е. М. Киіков/ – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір» 2012. – 288 б.
11. <http://stat.gov.kz>

TASHENEV
UNIVERSITY

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ ЖУМАБЕКА
АХМЕТОВИЧА
ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV UNIVERSITY**

ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№1 (1) 2024

ISBN 978-601-06-8389-1

9 786010 683891

